غەربىي يۇرت تارىخى

ھەققىدە تەتقىقات

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

غەربىي يۈرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات

ئاپتورى: خۇاتاۋ

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن
قۇربان تۇران
ئەخمەت زىيا
تۇرغۇن ئۆمەر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 2000 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 2000 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据上海古籍出版社 2000 年 2 月 第 1 版，2000 年 2 月 第 1 次印刷版本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: مىرزائەخمەت تۇردى
مەسئۇل كوررېكتورى: ھەجەرگۈل تۇرسۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: غالىپ شاھ

غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن، قۇربان تۇران، ئەخمەت زىيا، تۇرغۇن ئۆمەر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
نۇلچىمى: 850×1168 مم، 1/23، باسما تاۋىقى: 14.3
2002 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3000
ISBN7—228—07629—X/K.1063
باھاسى: 20.00 يۈەن

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز ..... (1)
بىرىنچى باب 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى ..... (1)
1- بۆلۈم 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالى ..... (1)
2- بۆلۈم قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەرەبلەر، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ..... (7)
1. قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى ..... (7)
2. قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ..... (20)
3. قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭلىرى ..... (26)
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تۈركىي تىلىق قەبىلىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى ..... (69)
1 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە شەرقىي تەكرىتاغ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ..... (69)
1. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە دائىر تالاش - تارتىشلار ..... (69)
2. پانتېكىننىڭ ئۆزىنى قاغان ئاتىشى ۋە ئۇنىڭغا ئوتۇغات بېرىلگەنلىكى ..... (77)
3. شەرقىي تەكرىتاغ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ..... (85)
4. قىرغىزلارنىڭ شەرقىي تەكرىتاغ رايونىنى

تىزگىنلىشى..... (91)
2- بۆلۈم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىلدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ... (101)
1. قارىمۇ قارشى ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەر ۋە تەنقىدات ئۇسۇلى..... (101)
2. 840 - يىلىدىن كېيىنكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە ئالاقىدار مەنبەلەر ..... (105)
1) خەنزۇچە مەنبەلەر ھەققىدىكى تەنقىدات ..... (105)
2) ئەرەب - پارس مەنبەلىرى ھەققىدىكى تەنقىدات .....(116)
3. 840 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى..... (122)
1) 840 - يىلىدىن ئاۋۋالقى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ سامانىيلار خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى..... (122)
2) ئىبىن خۇرداذبىھنىڭ شەرقتىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر توغرىسىدا ئېيتقانلىرى ..... (130)
3) سالامنىڭ شەرق خاتىرسى ..... (138)
4) 840 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ..... (145)
ئۈچىنچى باب قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تەرەققىياتى..... (175)
1- بۆلۈم قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ..... (175)
2- بۆلۈم قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تاشقى ئالاقە پائالىيەتلىرى ..... (195)
3- بۆلۈم «توقۇز ئوغۇز» مەسىلىسى ھەققىدىكى تەنقىدلەر..... (212)

1. 9 ـ ئەسىردىن كېلگەنكى ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ..... (215)
2. 9 ـ ئەسىردىكى ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ..... (220)
3. بەلخ ئۇلىمالىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ..... (245)
4 ـ بۆلۈم قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي چېگرالىسى ..... (253)
1. «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دا تەسۋىرلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى ..... (256)
2. تارىخا پۈتۈكتىكى «نۇچ (弩支)» ۋە «بارسخان» ..... (260)
3. «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى ..... (272)
تۆتىنچى باب غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشى ۋە ساتۇق بۇغراخانىنىڭ پائالىيەتلىرى ..... (225)
1ـ بۆلۈم 893 ـ يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشى ..... (225)
2ـ بۆلۈم 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشى..... (333)
3ـ بۆلۈم ساتۇق بۇغراخانىنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرى..... (351)
1. ساتۇقنىڭ تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى پائالىيىتىگە ئائىت دەسلەپكى خاتىرىلەر..... (355)
2. ساتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق پائالىيەتلىرى..... (359)
3. ساتۇقنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىگە ئائىت يىلنامىلەر مەسىلىسى ..... (369)
4. ساتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتـ

لىرىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ..... (376)
قوشۇمچە (1) قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانىدانلىق
نەسەب تەركىبى توغرىسىدىكى تەتقىقات ..... (400)
قوشۇمچە (2) جامال قارشى ۋە ئۇنىڭ «سۇراھ
لۇغىتىگە ئىلاۋە» ..... (430)
قوشۇمچە (3) تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئاساسلىق
پايدىلانغان تارىخىي ھۆججەتلەر ..... (445)
ئاخىرقى سۆز ..... (447)

كىرىش سۆز

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭ چيەن «يول ئاچقان» دىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار خېشى كارىدورىدىكى يۇمىنگۇەن قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونلارنى غەربىي يۇرت دەپ ئاتاشقا ئادەتلەندى. كەڭ دائىرىدىكى غەربىي يۇرت غەربىي ئاسىيادىكى تارىم (تاجىك) جەنۇبىي ئاسىيادىكى سىندۇ (ھىندىستان) ۋە ئاسىياغا يىراق بولغان رۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، تار دائىرىدىكى غەربىي يۇرت ئاساسلىقى تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى، بولۇپمۇ تەڭرىتاغ رايونىنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى جۇڭگو تارىخىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىدۇر.

غەربىي يۇرتتىكى تەڭرىتاغ — ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇھىم تاغ تىزمىسى، ئۇ شەرقتە ئالتاي تېغىغا يېقىن، غەربى ماۋارائۇننەھرگە بارىدۇ. ئۇ شەرقتىن غەربكە قاتار كەتكەن ئۈزۈك تاغلاردىن تەشكىل تاپقان. ھەمدە ئۇنىڭدىن بەزى تارماق تاغ تىزمىلىرى بۆلۈنۈپ چىققان. تەڭرىتاغدا ئويمانلىق، دەريا ۋادىلىرى ۋە ئوتلاقلار بولۇپ، بۇ چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىققا ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. ئۇ يەنە قەدىمكى دەۋردە ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قورۇقلۇقىدىكى شەرق بىلەن غەربنىڭ ئەڭ مۇھىم قاتناش لىنىيىسى — يىپەك يولىنىڭ ئىسكەنجىگە ئالغان بولۇپ، دۇنيادىكى بىر نەچچە چوڭ مەدەنىيەت مۇجەسسەملەشكەن جاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ①. قەدىمدىن بۇيان، نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ رايوندا ياشىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە ئاشنا تۈركلىرى باش كۆتۈرۈپ

چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ زېمىنى ناھايىتى تېزلىكتە بۇ رايونغا كېڭەيگەن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەر 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا كېيىنكى مەزگىلى ۋە 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشقا چولىسى تەگمەي قالغاندىن كېيىن، تۇركي تىللىق قوۋملار تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق سىياسىي كۈچلەرگە ئايلاندى. 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۇركي تىللىق قوۋملار خېلىي كەڭ كۆلەمدىكى مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنى باشلىدى ھەمدە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يېڭى مەدەنىيەتنى دەسلەپكى قەدەمدە راۋاجلاندۇردى. غەربىي لياۋ ۋە موڭغۇل يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە كۆچمەن چارۋىچى قوۋملار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن تەڭرىتاغ رايونىغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تۇركي تىللىق قوۋملارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق ئاھالە بولۇش ھالىتىنى ئۆزگەرتەلمىدى. بۇ رايوندىكى مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئۇزۇقۇبتەلمىدى. بۇ كىتابتا تەڭرىتاغ رايونىنى يادرو قىلىپ، 8 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە تۇركي تىللىق قوۋملارنىڭ غەربىي يۇرت (تار دائىرىدىكى) رايونىدىكى پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ تۇركي تىللىق قوۋملاردىكى تەرەققىيات ئەھۋالى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چەت ئەللىك نۇرغۇن شەرقشۇناسلار تۇركي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ غەربىي يۇرت رايونىدىكى پائالىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، 8 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە تەڭرىتاغنىڭ تارىخىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدەندى ھەمدە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ مەزگىلنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب، پارس يېزىقلىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار غەربتە رەتلىنىپ نەشر قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە

تۇركچە مەڭگۈ تاشلارنىڭ يېشىپ ئوقۇلۇشى ۋە تۇركشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتى، شۇنداقلا 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربلىكلەرنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشىمۇ غەربىي يۇرت رايونىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشنى يېڭى ماتېرىيال ۋە تۇرتكە بىلەن تەمىن ئەتتى.

20 ـ ئەسىردىن باشلاپ غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىغا، بولۇپمۇ 8 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان بۇ بىر باسقۇچنىڭ تارىخىغا دائىر ئەڭ مۇھىم تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ ئەسەرلىرىدە ئېلان قىلىندى. روسىيە ـ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ ئاتاقلىق ئالىمى 8 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان بۇ باسقۇچنىڭ تارىخىغا چېتىلىدىغان ئەرەبچە، پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تەتقىق قىلىپ، نۇرغۇن زور ۋەقەلەر ئۈستىدە ئىزدەندى، ئۇنىڭ تارىخىغا دائىر يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئەتتى. بارتولد يازغان «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۇركىستان» (1898 — 1900)②، «يەتتىسۇ تارىخىدىن ئوچېركلار» (1893)③، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» (1893 — 1900)④، «تۇركىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى» (1922)⑤، «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە» (1926)⑥ قاتارلىق ئەسەرلەر ھېلىھەم مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. دەرۋەقە بارتولد ئۆزى ئېتىراپ قىلغىنىدەك ئۇ خەنزۇچىنى بىلمىگەنلىكى، خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلاردىن بىۋاسىتە پايدىلىنالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ تەتقىقاتىدا ئاساسلىقى ئەرەبچە ـ پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارغا تايانغان، تەتقىقاتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا قارىتقان.

20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئەرەبچە ـ پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلغان يەنە بىر بۈيۈك ئالىم ۋ. مىنورىسكىي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ «ھۇدۇدۇل — ئالەم»

(دۇنيانىڭ چېگرا ـ پاسىللىرى)⑦، ئەل مەرۋەزى ئەسىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك باب ـ پاراگرافلىرى ⑧ ۋە «تەمىمنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ساياھەت خاتىرىسى» ⑨ قاتارلىقلارنى رەتلىدى، تەرجىمە قىلدى، تەتقىق قىلدى ۋە ئىزاھلىدى. بۇ تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن مەنبورسكىينىڭ تەتقىقاتىنىڭ بۇ كىتابقا بېۋاستە ئەھمىيىتى بار. مەنبورسكىينىڭ يېتەرسىزلىكىمۇ خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلاردىن بېۋاستە پايدىلىنالمىغانلىقىدا ئىدى.

خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلاردىن بېۋاستە پايدىلىنىپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملاردىن ئې. چاۋاننېس (شاۋەن) بىلەن پ. پېللىئوتنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. پېللىئوت يازغان «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ⑩ نى غەرب ئالىمى خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلاردىن بېۋاسىتە پايدىلىنىپ ھەمدە ئۇنى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا بىرلەشتۈرۈپ، تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلغان تۇنجى مۇھىم ئەسەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ھازىرمۇ ئۇنىڭدىن پايدىلانماقتا. ۋاھالەنكى، چاۋاننېسنىڭ تەتقىقات دائىرىسى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بىلەن چەكلىنىدۇ. ئەمما مېنىڭ تەتقىقات دائىرەم دەل مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلىنىدۇ.

پېللىئوتنىڭ تىلشۇناسلىق بىلىمى كەڭ، ئۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلگەچكە بىزگە نۇرغۇن كونكرېت تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ 8 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىنى سىستېمىلىق بايان قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ باسقۇچنىڭ تارىخىغا دائىر نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالغان، بۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇ⑪.

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن، خەنزۇچە يازما

يادىكارلىقلاردىن بىۋاسىتە پايدىلىنىپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان غەربلىك ئالىم ج. ر. خامىلتوننىڭ ئەسەرلىرىمۇ بۇ كىتاب بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ يازغان «بەش دەۋر ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»⑫ (« ستايول خالىستوي جىلدلىرى»)⑬، «توققۇز ئوغۇزلار ۋە ئون ئوق ئۇيغۇرلار»⑭ دېگەن كىتابلارغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىمىز. ئەمما، ئۇنىڭ غەربىي تەكلىماغ رايونىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئازراق. غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇلار خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلاردىن كەڭ دائىرىدە پايدىلىنالايدۇ ھەمدە غەربنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن خېلى بۇرۇنلا تونۇشقان. بۇ كىتابتا نۇرغۇن ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندىم. ياپونىيە ئالىملىرىدىن ئابې تاكېئو ھەممىدىن ئاۋۋال 8 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى پۈتكۈل تەكلىماغ رايونىنىڭ تارىخى توغرىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقات ئېلىپ باردى. ئۇ «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» (1956)⑮ ناملىق كىتابىدا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىۋاسىتە پايدىلىنىش دائىرىسى نۇرغۇن مۇھىم يەكۈنلىرىنى تارىخنىڭ ئەسلىي قىياپىتىدىن خېلى يىراقلاشتۇرۇپ قويدى. ياپونىيىنىڭ پېشقەدەم ئالىملىرىدىن خانىدا تورۇ بەزى مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى⑯، ئۇ بۇ جەھەتتە ئېلان قىلغان بەزى ئەسەرلىرىنىڭ سەۋىيىسى شۇ چاغدىكى غەرب ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى بەزى قاراشلىرى بۈنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىغا يول كۆرسىتىپ بەردى.

40 — 50 ـ يىللاردىن بۇيان سوۋېت ئىتتىپاقى غەربىي

يۇرت تارىخى تەتقىقاتى جەھەتتە نۇرغۇن نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئالايلۇق، غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى قەدىمكى خارابىلەرنى تەكشۈردى، قازدى ۋە تەتقىق قىلدى، مۇناسىۋەتلىك يازما يادىكارلىقلارنى رەتلىدى، نەشر قىلدى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ئاكادېمىيىلىرى چوڭ ھەجىملىك رايون ئومۇمىي تارىخى قاتارلىقلارنى يازدى ۋە نەشر قىلدى، بۇلار تەتقىقاتىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەمما، بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى چېتىلىدىغان دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت رايونىنىڭ تارىخى ئۈچۈن ئېيتقاندا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتى ئاساسلىقى، غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا قارىتىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇچە ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىشىمۇ يېتەرلىك بولمىغان.

مەملىكىتىمىزدە تەڭرىتاغ رايونىنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىش 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمالشۇناسلىق قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتتا باشلانغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن جۇڭگو ئالىملىرى غەرب ۋە ياپونىيىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ھەمدە تەتقىقات ئۇسۇلى بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات خېلى چوڭقۇرلاشتى، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا مەملىكىتىمىزنىڭ 8 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى بۇ رايونىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغىچە يەنىلا چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىدىن خېلى كەينىدە قالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئىياغلاشقاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزنىڭ تەتقىقات سەۋىيىسى خېلى ئۆسۈپ، خەلقئارا سەۋىيە بىلەن بولغان پەرقى كىچىكلىدى.

تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، يېقىنقى 10 — 20 يىلدىن بۇيانقى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدە تۇڭۇندىكى ئىككى تەرەپ ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينىدى.

بىرىنچىدىن، خوتەن ساك تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرى بىزنى خەنزۇچە، ئەرەبچە، پارسچە، ئوتتۇرا قەدىمكى زامان تۈرك تىل يېزىقى ۋە باشقا يېزىقلاردا يېزىلغان تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپلا قالماي يەنە يېڭى بىر خىل يەرلىك يازما يادىكارلىقتىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ خىل يازما يادىكارلىق بەزى تارىخى تەپسىلاتلارغا دائىر ماتېرىياللارنى كۆپەيتىپلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى ئۇ بەزى ۋاقىت جەدۋىلى بىلەنمۇ تەمىن ئەتتى. ئىككىنچىدىن، خەلقئارا زاكۇز ۋىشۇناسلىق تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسىدە بەزى ئالىملار زاكۇز ۋچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بەردى، ئۇلار ئۇنى خەنزۇ يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىكى يازما يادىكارلىقلاردىكى مەلۇماتلارغا بىرلەشتۈرۈپ، تۈبۈتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر بىر قاتار ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى ۋە تارىختىكى بەزى گۇمانلىق نۇقتىلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى بەزى توسالغۇلارنى توگەتتى.

قىسقىسى، بىز مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ھازىرقى تەتقىقاتلار ئاساسىدا خەنزۇچە، ئەرەبچە، پارسچە ۋە باشقا يېزىقلاردىكى ماتېرىياللارغا بىرلەشتۈرۈپ، 8 — 10 - ئەسىرلەردىكى غەربىي رايونىدىكى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ پائالىيەت تارىخىنىڭ تېخىمۇ ئېنىق كارتىنىسىنى سىزىپ چىقىشنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئىزاھلار

Matsyda, Hisao, The T'ianshan Range in Asian History①
(ماتسۇدا سۈمىئو 1981).

②بارتولد 1898؛ بارتولد 1977.

③بارتولد 1956 (2).
④بارتولد 1987.
⑤بارتولد 1956 (1).
⑥بارتولد 1935.
⑦ 1937 ـ يىل «مىنورىسكىي» (1970)
⑧ مىنورىسكىي 1942 (2)
⑨ مىنورىسكىي 1948.
⑩چاۋاننېس 1013.
⑪ مەسىلەن، ئۇ چاۋاننېس بىلەن بىرلىكتە يازغان «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە مۇھاكىمە»، (چاۋاننېس، پېللىئوت 1913).
⑫خاملتون 1955.
⑬خاملتون 1958.
⑭خاملتون 1962.
⑮ئابې تاكېئو 1955.
⑯ بولۇپمۇ، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان غەربىي يۇرتىنىڭ تۇركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى تەڭلا راۋاجلانغان دېگەن مەسىلە توغرىسىدا خانېدا تورۇ 1978 ـ يىلى؛ يەنە خانېدا تورۇ 1973 ـ يىل (4 ـ قىسىم «تۇركىي تىللىق مىللەتلەر ۋە ئىسلام») غا قارالا.

بىرىنچى باب 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيەتلىرى

1ـ بۆلۈم 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالى

8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ تەڭرىتاغ رايونى ئىزچىل تۇرده ئاسىيا قىتئەسىدىكى بارچە زور كۈچلەرنىڭ ئۈچرىشىش نۇقتىسى بولۇپ كەلدى①. شەرقتىكى تاڭ سۇلالىسى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ 30 يىلغا يېقىن كۆڭۈل قويۇپ ئىداره قىلىشى بىلەن كەيىۋەن يىللىرى (713 ـ 741) نىڭ ئاخىرى، تيەنباۋ يىللىرى (742 ـ 756) نىڭ باشلىرى ئەڭ يۇكسەك دەرىجىده بېيىدى ۋە قۇدرەت تاپتى. 736 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەشبالىقتىكى قورۇقچى بېگى گەي جياۋيۈن تۇركەشلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، تۇركەش قاغانى سۇلۇنى ئەل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. تيەنباۋنىڭ 6 ـ يىلى (747 ـ يىلى) ئەنشىنىڭ ئورۇنباسار قورۇقچى بېگى گاۋشيەنجى كىچىك بولۇر دۆلىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، پادىشاھنى ۋە تۇبۇت مەلىكىسىنى ئەسىرگە ئالدى. تيەنباۋنىڭ 9 ـ يىلى (750 ـ يىلى) گاۋشيەنجى (بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئەنشىنىڭ ساتراپلىقىغا تەيىنلەنگەنىدى) چىترالارنى مەغلۇپ قىلىپ②، پادىشاھى بوتمىينى ئەسىرگە ئالدى. جەنۇبتىكى تۇبۇتلەر 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئانا ماكانىدىن ھالقىپ چىققاندىن كېيىن خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە تاڭ سۇلالىسى

بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ كەلدى. ئۇلار يەنە ھەدىسلا شىمال تەرەپتىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بىلەن ئىتتىپاق بولۇۋېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى ھەمدە 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ خەۋپلىك قوشنىسى بولۇپ قالدى. غەربتە ئەرەبلەر 674 - يىلى (ھىجرىيە 54 - يىلى) ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. قۇتەيبە قوشۇن تارتىپ شەرققە يۈرۈش قىلغان مەزگىللەردە (705 - 715) ئەرەب قوشۇنلىرى شاش (ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تاشكەنت ئەتراپى) ۋە باغانتا (پەرغانە) لەرنى ئىشغال قىلىپلا قالماستىن ھازىرقى قەشقەر ئەتراپلىرى دەپ مۆلچەرلىنىۋاتقان جايلارغىچە ئىچكىرىلەپ كىردى③. 737 - يىلى ئەرەب سانغۇنى ئەسىدە توخارىستاندا تۈركەشلەرنىڭ ئاقساقلى سۇلۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. 750 - يىلىدىكى ئابباسىيلار خانىدانلىقى (قارا يەكتەكلىك ئەرەبلەر) نىڭ قۇرۇلۇشى ئەرەبلەرنىڭ شەرقتىكى كۈچىگە قىلچە زەربە يەتكۈزمىدى.

مانا مۇشۇ ۋاقىتلاردا شىمالدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ غەربىي يۈرتتىكى تەسىرى بەلگىلىك دەرىجىدە ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. غەربىي تۈركلەرگە سوغدىشىپلا باش كۆتۈرگەن تۈركەشلەر بىر مەھەل بەكلا قۇدرەت تېپىپ، تاڭ سۇلالىسى ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئاسان يەڭگىلى بولمايدىغان رەقىبلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. ئەمما، تۈركەش قاغان سۇلۇ 736 - يىلى ۋە 737 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ۋە ئەرەبلەردىن زەربە يېگەندىن كېيىن قەبىلىسىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن تۈركەشلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي 745 - يىلىغا كەلگەندە ئىزچىل تەڭرىتاغ ۋادىسىدىكى ئىشلارغا قول تىقىپ كەلگەن شىمالىي دالادىكى كېيىنكى تۈرك خانلىقى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ھالاك قىلىندى. تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر،

بولۇپمۇ تۇركەش قەبىلىسىنىڭ زاۋاللىقى تۇپەيلىدىن 751 ـ يىلى (تەخمىنەن 10 ـ يىلى) شەرق ۋە غەربتىكى ئىككى زور كۈچ ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىملىق، شۇنداقلا ئاخىرقى قېتىملىق بۇقاسىتە توقۇنۇش سۇپىتىدە تالاس ئۇرۇشى يۈز بەردى. جەڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىراق، تاڭ سۇلالىسى مۇشۇ سەۋەب تۇپەيلىدىنلا غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتمىدى، بۇ ۋاقىتتىكى تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتاتتى.

755 ـ يىلى «ئۆكلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى» پارتلاپ شەرقنىڭ ۋەزىيىتى تەزدىن ئۆزگەردى. «جەمئى ئىقلىمنى بىر ئېلىپ جەڭ دۇمبىقى ياڭرىدى، ئېسىلزادە تۆرىلەرگە قىيامەت ـ قايىم بولدى». تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن چېگرا رايونلاردىكى ھەربىي كۈچلىرىنى ئىچكىرىگە يۆتكەشكە مەجبۇر بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى، بەشبالىق ۋە خېشى كارىدورىدىكى زور تۇركۈم قوشۇننىڭ يارەمگە مېڭىشى تۇبۇتلەرگە پۇرسەت يارىتىپ بەردى. 763 ـ يىلى تۇبۇتلەر گۇەنلوڭنى ئىشغال قىلدى ۋە چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىپ باقتى. 764 — 766 ـ يىللىرى لىياڭجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ ئارقا ـ ئارقىدىن تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى ④. تاڭ سۇلالىسى مالمانغا تولغان، تۇبۇتلەر ھەدەپ كېڭەيمەچىلىك قىلىۋاتقان پەيتتە ئۇيغۇرلار شىمالىي دالادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلىنىپ، تەدرىجىي شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا كېڭىيىشكە باشلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا ئەنشى بەشبالىقنى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ساقلاپ تۇراتتى. گۇەنلوڭ رايونى تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن تەڭرىتاغ رايونىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ساقلابچى قوشۇنلىرى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئارقىلىق ئوردا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

789 ـ يىلى 792 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار بىلەن تۈبۈتلەر بەشبالىقنى تالىشىپ ئۇرۇشتى. مورا ياسۇ تۈبۈتلەر بىر يۇرۇش تەقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا⑤ ئۇرۇشتا تۈبۈتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان قارلۇقلار بىر مەھەل ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، بەشبالىقنى ئىشغال قىلغان ۋە ئۇيغۇرلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا (791 ـ يىلى / جېنيۈەننىڭ 7 ـ يىلى) ساداقەتمەن قاغان ئۇيغۇرلارغا سەردار بولۇپ تۈبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلغان ۋە بەشبالىق رايونىنى تارتىۋالغان. ئەنە شۇنداق قىلىپ 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى، ئۇيغۇرلار شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى، تۈبۈتلەر بولسا تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە خېشى كارىدورىنى تىزگىنلەش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى تەڭرىتاغنى مەركەز قىلغان غەربىي يۇرتتىكى تارىخىي ۋەقەلەرگە قارىتا بارتولد 751 ـ يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇ «بۇ ئۇرۇش غەربىي يۇرت تارىخىدا شەك ـ شۈبھىسىزكى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، مۇشۇ ئۇرۇش شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيىتى ياكى غەربىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇشۇ تۇپراقتا يېتەكچى ئورۇنغا چىقىشىنى بەلگىلىدى» دەپ قارايدۇ⑥. موری ياسۇ تاكائۇ بولسا «بۇ باھا پەقەت يۈزەكى ھادىسىنى ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس»⑦ دەپ قارايدۇ ۋە 789 — 792 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۈبۈتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بەشبالىق ئۇرۇشىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ توقۇنۇشلار بۈگۈنگە قەدەر بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى كۆپلىگەن ۋەقەلەرنىڭ ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈردى. يەنە كېلىپ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرگە تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ مۇھىملىقى شەرق ـ غەربتىكى ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن تالاس

ئۇرۇشىدىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ چۈشىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلار مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلالىغان بولسا، كېيىنكى كۈنلۈكتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركستان (تۈركلەرنىڭ ماكانى، ياكى بولمىسا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ زېمىنى دېيىشكىمۇ بولىدۇ) غا كەڭ يول ئېچىلغان بولاتتى. ئەكسىچە. . . . »⑧.

دەرۋەقە، 751 ـ يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانىدانلىقلار ئاشۇ قېتىملىق مەغلۇبىيەت تۈپەيلىدىنلا غەربىي يۈرتتىن چېكىنىپ چىققىنى يوق⑨. تېخىباۋنىڭ 12 ـ يىلى (753 ـ يىلى) ئەنشى ساتراپى فېڭ چاڭچىڭ ئۇلۇغ بولۇر دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ «ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان ۋە تەسلىم قىلدۇرۇپ قايتىپ كەلگەن» ئىدى. («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 6919 ـ بەت). تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا غەربىي يۈرتتىن چېكىنىپ چىقىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب گېنب ئېيتقاندەك⑩ «تالاس ئۇرۇشىدەك پەۋقۇلئاددە ھادىسىلەردە ئەمەس، بەلكى 757 ـ يىلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىكى ئىسيانىنى تىنچىتىشقا ياردەملىشىش شەرقتە يۆتكەلگەنلىكىدە» ئىدى، ئەمما غەربىي يۈرتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا تالاس ئۇرۇشىنى غەربىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ شەرقتە كېڭىيىشىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ.

موري ياسۇ تاكائۇنىڭ پىكرى بەلگىلىك ئاساسقا ئىگە. چۈنكى، ئۇ غەربىي تۈرك خانىدانلىقىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە بولغان بىر نەچچە ئەسىرلىك جەريانىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ غەربىي يۈرتتىكى پائالىيەتلىرى بىلەن مەزكۇر رايوننىڭ ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلىشىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە دىققەت قىلغانىدى. بىراق، ئۇنىڭ بۇ رايوننىڭ تۈركلىشىشى بىلەن مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئۆزگىرىشى

ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە بولغان چۈشەنچىسى چولتا بولۇپ قالغانىدى. كېيىنكى تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەزكۇر رايوندىكى ئاساسلىق ئاھالە بولۇپ قالغان مەزگىلدىلا ئۇلار مەدەنىيەت تېپىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى تۇنجى باسقۇچقا قەدەم تاشلاپ بولغانىدى. شۇڭا، 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تالاس ئۇرۇشى ۋە كېيىنكى مەزگىللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىقنى ئىگىلىشىدىن ئىبارەت ئىككى زور ۋەقەنى غەربىي يۇرت ۋە تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتىنىڭ ئىككى تۈرلۈك نىشان كۆرسەتكۈچىدىن دېرەك بېرىدۇ، دەپ ئېيتىشقا تامامەن بولىدۇ.

8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگىچە بولغان مەزگىلدىكى غەربىي يۇرت تارىخى يېقىندىن بېرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر قانچە ئالىمنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە. مەزكۇر ئالىملار تۇبۇتلەرنىڭ مۇشۇ مەزگىللىك تارىخىدىكى رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، خەنزۇچە، تۇبۇتچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ۋە پارسچە مەنبەلەردىن پايدىلىنىپ تالاش سۆلالىسى، ئۇيغۇرلار، تۇبۇتلەر، ئەرەبلەر ۋە تۈركەشلەرنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار تۈرلۈك مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ غەربىي يۇرتىمىزنىڭ تارىخىغا بولغان تونۇشىمىز تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى، بۇ ئالىملار ئوخشىمىغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قارلۇقلارنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى تارىختا ئوينىغان رولىنى مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشنى روشەن ھالدا دىققەتتىن ساقىت قىلىپ قويدى. مەسىلەن، بېكۇزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈبۈت ئىمپېرىيىسى»⑪ناملىق ئەسىرىنىڭ قوشۇمچە ماۋزۇسى «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۇبۇتلەر، تۈركلەر، ئەرەبلەر» ئەسىردە تۈركەشلەرنىڭ پائالىيىتىگە ناھايىتى زور سەپ ئاجرىتىلغان بولسىمۇ، قارلۇقلار مەسىلىسى بايان ھېچقانچە

چىقمايدۇ. (5-، 6 - باب) موري ياسۇ تاكائۇ «تولۇقلىما: ئۇيغۇرلار ۋە تۇبۇتلەرنىڭ بەشبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى» ناملىق ئەسىرىدە قارلۇقلارغا دائىر بايانلارنى تولۇقلىغان بولسىمۇ⑫، ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا يامادا نوبۇتونىڭ («تۇرك مىللىتى ۋە سوغدى سودىگەرلىرى»، «تۇركستاننىڭ شەكىللىنىشى» ناملىق كىتابلىرىدىن)، خانبالا تورۇنىڭ («تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات») ناملىق كىتابىدىن، ئۇچىدا گىنفۇنىڭ («قارلۇقلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات») ناملىق كىتابى قاتارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھازىرغا قەدەر قارلۇقلار ھەققىدىكى تەتقىقات تۇبۇتلەر ۋە ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ يېڭى نەتىجىلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەچكە، تارىخىي ئەھمىيىتىنى يورۇتۇشتىن كۆپ يىراق تۇرماقتا⑬. ھالبۇكى، 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى تەڭرىتاغ ۋادىسىنى مەركەز قىلغان غەربىي يۇرت تارىخىنى قارلۇقلارسىز بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

2- بۆلۈم قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەرەبلەر، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئالاقىسى

1. قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى

تەخمىنەن سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى شەكىللەنگەن قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى⑭ ئالتۇنتاغ

(ئالتاي تېغى) نىڭ غەربىدە پادىچىلىق قىلغان بولۇپ، غەربىي تۈركلەر ۋە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ھەمىشە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي كۈرەشكە ئىشتىراك قىلىپ كەلگەنىدى. بۇ ئەھۋال خۇددى «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە. قارلۇقلار» (6143 ـ بەت) دا ئېيتىلغاندەك «ئوچ ئۇرۇق غەربىي تۈركلەر ۋە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ھەمىشە ئۇلارنىڭ گۇللىنىشى ياكى خارابلىشىشىغا ماس ھالدا بويسۇندۇرۇلغان ياكى ئىسيان كۆتۈرۈپ كەلگەنىدى». 744 ـ يىلى قارلۇقلار باسمىللار ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى ھالاك قىلدى. 745 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ باسمىللارغا زەربە بەردى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارىنى قاغانلىققا تىكلىدى. «يېڭى تاڭنامە» قاتالىق خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا جىدىي يىللىرى (756 — 758) دىن كېيىن قارلۇقلار «ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، ئون ئوق قاغانىنىڭ ئىلگىرىكى ماكانىغا كۆچۈپ كەتتى ۋە سۇياب، تالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلىدى».

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرى بارتولد قاتارلىقلار «سۇياب، تالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلىدى» دېيىلگەن ۋاقىتنى 766 يىلى دەپ بېكىتتى⑮. نەتىجىدە كۆپلىگەن كىشىلەر بۇ قاراشنى قوبۇل قىلدى. مەسىلەن، چاۋانىيەس «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» دا مۇنداق دەيدۇ: «قارلۇقلار ئون ئوقلارنىڭ قەدىمىي ماكانىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن تەخمىنەن 766 ـ يىلى ئىلگىرى غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانى ئوردا قۇرغان سۇياب، تالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلىدى»⑯. ئەمما، بارتولد قاتارلىقلارنىڭ «766 ـ يىلى» دېگەن يىلنامىسى بىچۈرىنىڭ مەنبەلەرنى خاتا تەرجىمە قىلىشىدىن كەلگەنىدى. «قەدىمكى

ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار مەجمۇئەسى» (1851 ـ يىلى) دە بېچۇرىن «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى (II) (6069 ـ بەت) دىكى «دالى يىللىرىدىن كېيىن قارلۇقلار قۇدرەت تاپتى ۋە سۇياب ۋادىسىغا كېلىپ ماكانلاشتى» دېگەن بايانىنى «دالى يىللىرىدا، 766 ـ يىلى، قارلۇقلار قۇدرەت تاپتى ۋە سۇياب دەريا بويلىرىغا كۆچۈپ كەلدى»⑰ دەپ تەرجىمە قىلىپ قويغانىدى. «766 ـ يىلى» دېگەننى بېچۇرىن قارىسىغىلا قوشۇپ قويغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق.

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن تارتىپ «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دىكى بىر نەچچە قۇر خاتىرە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە⑱.

«تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ:

(27 ـ قۇر) . . . . كېيىن ئىت يىلىدا (746 ـ يىلى) ئۈچ قارلۇق ئاسىيلىق قىلىشنى كۆزلەپ قېچىپ كەتتى. ئۇلار (28 ـ قۇر) ئون ئوق يېرىگە قېچىپ كەتتى»

«بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ:

(10 ـ قۇر) توخۇ يىلى (745 ـ يىلى) . . . . خەلق. . . . . تۈيۈپ. . . . . (11 ـ قۇر) ئۈچ قارلۇق كۆڭلىدە يامانلىق ئويلاپ قېچىپ كەتتى. غەربتىكى ئون ئوق خەلقىگە قوشۇلدى».

بىر قىسىم ئالىملار مۇشۇنىڭغا ئاساسەن 745 ـ يىلى 746 ـ يىلى قارلۇقلار سابىق ئىتتىپاقدىشى ئۇيغۇرلارنىڭ قىستىشى بىلەن غەربىي تەڭرىتاغ بويلىرى ۋە يەتتىسۇ ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتكەن، دەپ قارايدۇ⑲. ئۇلار يەنە قارلۇقلارنىڭ تالاس جېڭىگە قاتناشقانلىقى ۋە كېيىنچە شاش دۆلىتى بىلەن بىرلىكتە تاڭ سۇلالىسىگە سالامغا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، دەپ قارايدۇ⑳. ئەمما، قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە ئائىت بۇ

خىل نۇقتىسىنەزەر زادىلا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

بىرىنچى، 746 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە دەرۋەقە بىر قىسىم قارلۇقلار شىمالىي دالادىن كۆچتى. ئەمما، ئۇلارنىڭ كۆچۈشى ئەملىيەتتە ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىكى ئانا يايلاققا قايتىش ئىدى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 100 ـ جىلد «قارلۇقلار دۆلىتى» (1787 — 1788 ـ يەتلەر) دە باسمىللار، ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلارنىڭ بىرلىشىپ تۈركلەرنىڭ ئۇزمىش قاغانىنى ئۆلتۈرگەنلىكى (744 ـ يىلى)㉑، ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلارنىڭ باسمىل قاغانىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ۋە «قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇزنىڭ ئۇيغۇرلاردىن بولغ ن تۇن يابغۇنى قاغانلىققا كۆتۈرگەنلىكى» (745 ـ يىلى) قاتارلىق ۋەقەلەر خاتىرىلەنگ ن㉒. بۇ خاتىرىلەر ئاساسىي جەھەتتىن «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دىكى ئوخشاپ كېتىدۇ. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە، يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇنىڭدىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ ئۆتۈكەندە قالغانلىرىغا بىر تۇتۇق تەيىنلەندى، ئالتۇنتاغ ۋە بەشبالىقتا قالغانلىرىغا بىر تۇتۇق تەيىنلىنىپ، يىلمۇ يىل ئولپان ئېلىندى» ㉓. بۇ بايانلار «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ 28 ـ قۇرىدىكى «توققۇز يىلى ئۇچ قارلۇقلار، توققۇز تاتارلار㉔. . . . توققۇز بۇيرۇق ㉕ . . . . سانغۇنلار ئاتام تۇرياننىڭ بارلىق خەلقى ھۆرمەت بىلەن ئۇنى قاغان بولۇشقا تەكلىپ قىلدى» دېيىلگەن قارلۇقلارنىڭ شىمالىي دالادىكى ئۆتۈكەن ۋادىسىدا تۇرۇۋاتقان قارلۇق قەبىلىلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن㉖، ئىككى مەڭگۈ تاشتا ئېيتىلغان قارلۇقلارنىڭ قېچىپ كەتكەن كونكرېت ئورنىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەسلىدە ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن جاڭجاللاشقاندىن كېيىن «ئون ئوق يېرى» نامىلىق رايوننىڭ ㉗ شەرقىي قىسمىغا قېچىپ كەلگەن بولۇپ، قانداقتۇر تۈركەشلەر ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان غەربىي

تەڭرىتاغ رايونى ياكى يەتتىسۇ ۋادىسىغا كەتمەكەندى.

قارلۇقلارنىڭ ئورنى تىيەنباۋنىڭ 11-، 12 - يىللىرى (752، 753) دىكى ئابۇس (لى شيەنجۇڭ) نىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيانىدىمۇ كۆزگە چېلىقمىدۇ. تىيەنباۋنىڭ 12 - يىلى 5 - ئايدا ئابۇس شىمالىي دالادا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن كۈنپېتمىشقا قېچىپ، قارلۇقلاردىن پاناھلىق تىلىگەندە قارلۇق يابغۇسى ئۇنى باغلاپ تاڭ سۇلالىسىگە ئېلىپ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى قارلۇق يابغۇسى تۇن بىلگەنى ئۈچ دەرىجىلىك ئوردا ئەمىرلىرىگە ئوخشاش تارتۇقلاپ ئالتۇنتاغ بېگى مەرتىۋىسىنى تەقدىم قىلدى ھەمدە بەشبالىقنى ھەدىيە قىلدى ㉘. «ئالتۇنتاغ (山金) تۆرىسى (بېگى)» مەرتىۋىسى شۇبھىسىزكى ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

كەييۈەننىڭ 4 - يىلىلا (716 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى كۆك تۈركلەرنىڭ بەگچۇر ئىسيانىغا قاتناشقان ئۈچ قارلۇقلارنى «ئەسلىي ماكانى بولغان ئالتۇنتاغقا ئورۇنلاشتۇرۇش» («كىتابلار جەۋھىرى») نى قارار قىلغاندى. كەييۈەننىڭ 29-يىلى (741 - يىلى) كۆك تۈركلەردەمالىمانچىلىق كۆرۈلگەندە تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر، قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرگە يارلىق ئەۋەتكەنىدى. شۇ چاغدىمۇ قارلۇقلار يەنىلا «ئالتۇنتاغدىكى ئانا ماكانىدا ياشاۋاتقانىدى. سۇيى ئەلۋەك، چۆپلىرى بولۇق بۇ جايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، پۇقرالار ئارىسىدا ئېغىرچىلىقلار كۆرۈلسە ئوردا ئۇلارغا ھەسسىلەپ ماددىي ياردەم بېرىپ كەلدى» («كىتابلار جەۋھىرى»). «ئالتۇنتاغ بېگى» مەرتىۋىسى قارلۇقلارنىڭ، ھېچبولمىغاندا قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنىڭ يەنىلا ئالتۇنتاغ ئەتراپىدا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت «كونا تاڭنامە. خۇن جىيەننىڭ تەرجىمھالى» دا ئابۇس ئىسيانىدىن

كېيىن شىمال ساتراپى ئەن سىشۇننىڭ ㉙ خۇن جيەننى «قوشۇن باشلاپ قارلۇقلار زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ كىرىش، خۇمى چۆلى ۋە تۆلەس تېغى ئارقىلىق مېڭىپ ئابۇس قەبىلىلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىش» قا ئەۋەتكەنلىكى خاتىرىلىنىدۇ㉚. «خۇمى» دېگىنى تۈركچە «قۇم» (چۆللۈك) دېگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ 15 ـ قۇرى (49 — 51 ـ خەتلەر) دىكى « 口媚磧 » دېگەن خەتمۇ قۇم (چۆللۈك) نى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ تەكرىتاغنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى چۆللۈك بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن ㉛. «تۆلەس تېغى» تاڭ دەۋرىدىكى شىجۇ ئايمىقىنىڭ نەق شىمالىغا 1500 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى دۆلەس دەرياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن㉜. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ۋە «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» دا بىرەك دۆلەس دەرياسى قارا ئېرتىش دەرياسى دەپ قارىلىدۇ㉝. شۇنداقتا تۆلەس تېغىمۇ مۇشۇ ئەتراپتا بولۇشى مۇمكىن. «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دە Tulas دېگەن تاغ نامى بار. مىنورىسكىي «زەپەرنامە» دىكى Tulas تېغىنىڭ ئېرتىش دەرياسىنىڭ شەرقىدە ئىكەنلىكىدەك ئەھۋالغا ئاساسەن بۇ تاغنى ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ㉞. مەرۋەزنىڭ ئەسىرىدە بولسا بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىغان ھالدا مۇنداق دېيىلىدۇ㉟: «قارلۇقلار ئىلگىرى tunis (=Tulis) تېغى، يەنى ئالتۇنتاغدا ماكانلاشقانىكەن»㊱. دېمەك تۆلەس تېغى Tulas تېغى، يەنى ئالتۇنتاغنى كۆرسىتىدۇ. خۇن جيەن خۇمى چۆلى ئارقىلىق شىمالغا مېڭىپ، تۆلەس تېغىنى ئىگىلەپ، قارلۇق قەبىلىسىگە ئىچكىرىلەپ كىرگەن ۋە ئابۇس قوشۇنىغا زەربە بەرگەنىدى. بۇنىڭدىن قارلۇقلارنىڭ يەنىلا ئالتۇنتاغنىڭ غەربى قىسمىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئاندىن قالسا، قارلۇقلارنىڭ تالاس ئۇرۇشىغا قاتناشقانلىقىنى ئۇلارنىڭ ئاللىقاچان غەربىي تەڭرىتاغ رايونى ياكى يەتتىسۇ بويلىرىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. تاڭ سۇلالىسى سىرتقا قارىتا لەشكىرىي يۈرۈش قوزغىغاندا ھەمىشە باشقا قەبىلىلەرنىڭ كۈچىدىن پايدىلىناتتى. بۇ ئەھۋال بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ جايدا تۇرۇۋاتقان قوشۇنىنىڭ ياكى لەشكىرىي يۈرۈشكە ئاتلانغان قوشۇنىنىڭ سان جەھەتتىن كۆپ ئەمەسلىكىدىن بولسا[37]، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانىدانلىقلىرىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ «ياتلارنىڭ قولى ئارقىلىق ياتلارنى تىنچىتىش» تەك ئادەتلەنگەن ۋاستىنى قوللىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. مەسىلەن، كەيىۋەننىڭ 8 - يىلى (720 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا باسمىللار بىلەن بىرلىكتە كېيىنكى تۈركلەرگە زەربە بەرگەنىدى[38]؛ كەيىۋەننىڭ 10 - يىلى سۇللۇغنىڭ ئورۇنباسار يالۋاچى جاڭ سىلى تۇبۇت - خەنزۇ قوشۇنىدىكى ئاتلىق ۋە پىيادە تۆت مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ كەنچىك بولۇرنى قۇتقۇزۇپ تۇبۇتلەرگە زەربە بەرگەن [39]؛ تاڭ سۇلالىسىمۇ قارلۇقلارنى بويسۇندۇرغانىدى. كەيىۋەننىڭ 5 - يىلى (717 - يىلى) تۈركەشلەر تۇبۇتلەرنى تۆت شەھەرنى تارتىۋېلىشقا كۈشكۈرتكەندە ئەنشى سانغۇنى ئوچ قارلۇقلارغا زەربە بەرگەنىدى[40]. مۇشۇ خىلدىكى ئۇرۇشلارغا ئىشتىراك قىلغان قەبىلىلەرنىڭ ئۇرۇش يۈز بەرگەن جايدا ياشاۋاتقان قەبىلىلەردىن بولۇشى ناتايىن ئىدى، بەزىلىرى ھەتتا ناھايىتى يىراق جايلاردىن كەلگەن بولاتتى. ئەمەلىيەتتە گاۋشىيەنجى غەربىي تەڭرىتاغ بويلىرىغا ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقىدا بىرىنچى قېتىمىدا يەنى تىيەنبا ۋانىڭ 9 - يىلى (750 - يىلى) شاش دۆلىتىگە ھۇجۇم قوزغىغاندا قارلۇقلار قاتناشمىغانىدى[41]. بۇ قېتىمقى يۈرۈش كۈتمىگەن يەردە «غۇزلارنى ساراسىمىگە سېلىپ قويدى. شۇنىڭ

بىلەن ئۇلار ئەرەبلەرگە دوست تارتىپ تۆت شەھەرنى تارتىۋېلىشنىڭ قەستىگە چۈشتى». نەتىجىدە «گاۋشىيەنجى ئەندىشىدە قېلىپ «نەچچە تۈمەن كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ ⑫ قايتا يۈرۈشكە ئاتلانغاندا ئاندىن غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا يېقىن جايدا تۇرۇۋاتقان قارلۇقلارنىڭ كۈچىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇنىمۇ كۆرۈۋالالايمىزكى، تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ ئەلچىلىرى تېيەنباۋنىڭ 11 - يىلى (752 - يىلى) 2 - ئايدا، 11 - ئايدا، 12 - يىلى، 4 - ئايدا، 12 - ئايدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، 12 - يىلى 4 - ئايدا كەلگەنلەرنىڭ سانى 130 كىشىگە يەتكەنىدى⑬. تېيەنباۋنىڭ 13 - يىلى (754) 5 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى قاشتېشى مۆھۈر سوۋغا قىلىش ئارقىلىق قارلۇقلارنىڭ ئابۇسىنى تۇتۇپ بەرگەن تۆھپىسىنى تارتۇقلىغانىدى⑭. بۇ ئەھۋال قارلۇقلارنىڭ ئىزچىل تۇرده تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى ۋە «ھەر يىلى سالامغا كېلىش» ئادىتىنى زادىلا ئۆزۈپ قويمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، يەنە تالاس ئۇرۇشىدا تاڭ سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلغانلارنىڭ پەقەت قارلۇقلاردىن ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغانلارلا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بولۇپ⑮، «قارلۇقلارمۇ تالاس ئۇرۇشىغا قاتناشقان» دېگەنگە تايىنىپلا ئەينى ۋاقىتتىكى قارلۇقلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ بويلىرىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دە مەزكۇر ئۇيغۇر قاغانلىقى (747 — 759 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) قارلۇقلار، تۈركەشلەر بىلەن قىلغان سوقۇشلىرى قايتا - قايتا زىكرى قىلىنىسىمۇ، (جەنۇبىي يۈز 1 - قۇردا) بايانچۇرنىڭ

توشقان يىلى (751 - يىلى) ئىرتىش دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوچ قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ، تۇركەشلەر ھەققىدە بولسا ھېچنەرسە دېيىلمەيدۇ(46). شۇنىڭدەك، ئەينى ۋاقىتتا قارلۇقلارنىڭ ماكانى يەنىلا ئون ئوق خەلقىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، ئۇلار تېخى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كىرمىگەنىدى.

ئۇنداقتا قارلۇقلار قايسى ۋاقىتتا ئالتۇنتاغدىن يۆتكىلىپ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كىرگەن؟

بىزگە مەلۇمكى، كەيىۋەننىڭ 25 - يىلى (737 - يىلى) سۇلۇ ئۆز قوۋمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن داۋالغۇشقا پاتقان تۇركەشلەر يەنىلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئۆز پائالىيىتىنى داۋام ئەتتۈرۈۋەردى. تەيەنباۋنىڭ 1 - يىلى (742 - يىلى) تۇركەشلەرنىڭ قارا تۇركەش قوۋمى (يەنى سۇلۇ قوۋمى) ئەل ئەتمىش قۇتلۇق بىلگەنى قاغانلىققا كۆتۈردى (47). تەيەنباۋنىڭ 3 - يىلى (744) تاڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا ئون ئوق قاغانى دېگەن ئوتۇغات نامنى ھەدىيە قىلدى(48). مەزكۇر قاغانلىق قارارگاھى سۇياب ئەتراپىدا ئەمەس ئىدى(49). بىراق ئوچ - تۆت يىلنىڭ ئىچىدىلا ئۇنىڭ كۈچى زورىيىپ شەرقتە سۇيابنى ئىگىلىدى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا كۆز قىرىنىمۇ سېلىپ قويماس بولۇۋالدى (50). نەتىجىدە تەيەنباۋنىڭ 7 - يىلى (748) بەشبالىق ساتراپى ۋاڭ جېڭجيەن سۇيابقا ھۇجۇم قىلىپ(51) شەھەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى ھەمدە ئىككىنچى يىلى تاڭ سۇلالىسى قۇتلۇق بىلگە كۈچچىنى قاغان قىلىپ تەينىلىدى(52). تەيەنباۋنىڭ 10 - يىلى (751 - يىلى) دىكى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن تۇركەشلەر قارا تۇركەش خانى يەنىلا تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنى تاۋاپ قىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەڭ كېيىنكى خاتىرە

چیەنیۇەننىڭ 2 ـ يىلى (759 ـ يىلى) غا مەنسۇپ. ئەمما، ۋاڭ جېڭجيەننىڭ سۇيابنى ۋەيران قىلغانلىقىدىن قارىغاندا تۇركەشلەرنىڭ مەركىزىي قارارگاھى كۇنچېتمشقا يۆتكەلگەن بولسا كېرەك. گاۋ شيەنجىنىڭ ئەرەبلەرگە زەربە بېرىشتە تۇركەشلەرنىڭ لەشكىرىي كۈچىنى ئىشقا سالمىغانلىقى بولسا تۇركلەرنىڭ ئاجىزلىقى ۋە تارقاقلىقىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. مانا مۇشۇ خىل ۋەزىيەت قارلۇقلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى ئۈچۈن پۇرسەت ئىدى.

قارلۇقلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمچىلىكى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمچىلىكىدىكى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىزلارغا زەربە بېرىشى ئىدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قىرغىزلار» دا قىرغىزلارنىڭ «چيەنيۇەن (758 — 760 ـ يىللىرى) ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى» قەيت قىلىنىدۇ. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە بولسا بۇ ۋەقەنىڭ ۋاقتىنى چيەنيۇەننىڭ 1 ـ يىلى دەپ ئەسكەرتىدۇ[53]. قىرغىزلار قارلۇقلارغا قوشنا بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا بۇ ئىككى قوۋم ئۇيغۇرلارغا قارشى ئىتتىپاقداشلاردىن بولۇپ قالغانىدى. «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «(23 ـ قۇر) .... قىرغىز خانى كۆگمەن تېغى ئىچىدىكى ئۆيىدە ئىكەن. (24 ـ قۇر) ئاتلىق پايلاقچىسىنى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭكىگە ئەۋەتىپتۇ. ئاتلىق پايلاقچىلىرىنى مېنىڭ يىگىتلىرىم يېڭىپ «تىل» قىلىپ تۇتۇپتۇ. ئۇ (تۇتۇلغان تىل) (25 ـ قۇر) خانغا ئىتتىپاقداشلىرى كەلدى، لېكىن قارلۇقلار يارەمگە كەلمىدى، دەپتۇ....»[54]. قىرغىزلار قاتتىق زەربە يەپ «جۇڭگو بىلەن ئالاقىلىشقا ئىلاجسىز قالغان»

يەنى جەنۇبقا ئىلگىرىلەشكە چارىسىز قالغان بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈنپېتىش يولىدىكى شىمالدىن كەلگەن تەھدىتىنى يوقاتقانىدى. بۇ ھال تەبىئىيكى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلارنى قاتتىق تەشۋىشكە سالىدىغان بولۇپ، ئۇلار داۋاملىق غەربكە سۈرۈلۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. دەرۋەقە، قارلۇقلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلۇپ ئەركىن ياشاشنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇڭا، ئۇلار ئۆز رازىمەنلىكى بىلەن يەنمۇ يۆتكەلدى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 100 - جىلد «قارلۇقلار دۆلىتى» دىكى «جىدې (756 — 758) يىللىرىدىن㊺ كېيىن قوۋمى تەدرىجىي گۈللەندى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن رەقىبلەردىن بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۆچۈپ ئون ئوق قاغان يېرىگە ماكانلاشتى» دېگەن ئەھۋال دەل يۇقىرىقى ۋەقەلەرنى كۆرسەتتى. بۇ خىل يۆتكىلىش ئەلۋەتتە بىر كۈندىلا تاماملانمايتتى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى ئۇلاپلا يېزىلغان «نۆۋەتتە سۈياب، تالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى قارلۇقلار ئىگىلىۋالدى» دېگەن خاتىرىلەرنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئويلىنىدىغانلا بولساق ھەر قايسى شەھەرلەرنى تەدرىجىي ئىگىلىۋالغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز. «يېڭى تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان «دالى (766 — 779) يىللىرىدىن كېيىن» دېگەن ۋاقىت تەخمىنەن مۇشۇ جەريانغا توغرا كېلىدۇ. گەرچە تۈركەشلەر زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ۋاقىتتىلا بىر قىسىم قارلۇقلارنىڭ تۈركەشلەر رايونىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن بولسىمۇ، ئەمما تېخىنىمۇ ئىلگىرى (753 — 754) ھېچ بولمىغاندا ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى يەنىلا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىكى ئانا ماكانىدا ياشاۋاتقانىدى. جىدې يىللىرىدىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدە كۈنسېرى ھالاكەتكە يۈزلىنىۋاتقان تۈركەشلەر قارلۇقلارنىڭ «ۋاسسال قوۋمى» بولۇپ قالدى،

شۇنىڭ بىلەن بىرگە قارلۇقلار ئەرەبلەر بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىشىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى.

ئەرەب سالنامىلىرىدە بۇ ئەھۋاللار دەل ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. «تەۋارىخى ياقۇبى» نىڭ سالنامە قىسمىدا ئېيتىلىشىچە، ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى مەھدى (775 — 785 ، يىللار تەختتە ئولتۇرغان) ھەر قايسى ئەل ھۆكۈمرانلىرىغا يارلىق ئەۋەتكەندە قارلۇق ھۆكۈمرانى يابغۇ، تۈرك پادىشاھى تارقان، تۇبۇت پادىشاھى جاخۇران، جۇڭگو پادىشاھى Baghbyn ۋە توققۇز ئوغۇز پادىشاھى قاغان قاتارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى بويسۇندىغانلىقىنى بىلدۈرگەن[56]. بۇ ئەرەبچە ۋە پارسچە مەنبەلەردىكى قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە. مەزكۇر ئابباسىتىكى «تۈرك پادىشاھى تارقان» دېگەننى بارتولد شاش (بۇگۈنكى تاشكەنت) نىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلىشىدۇ[57]. دېمەك، غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدا يابغۇ سەردارلىقىدىكى قارلۇقلارنىڭ بىر بۆلۈك سەر خىل كۆچى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ مۇشۇ رايونغا ماكانلاشقان ۋاقتىنى تەخمىنەن 8 ـ ئەسىرنىڭ 60ـ يىللىرى، دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. دەرۋەقە، بىز بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ بىردەك مەھدىگە بويسۇنغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدۇ، دەپ قارىمايمىز. ئەمما، ئەينى ۋاقىتتا قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ دوستانە مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىگە قەتئى شەكسىزدۇ. «تەۋارىخى ياقۇبى» نىڭ يەنە بىر يېرىدە[58] قارلۇق يابغۇسىنىڭ مەھدىنىڭ قولىدا ئەرەبلەرنىڭ دىنىغا كىرگەنلىكى ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئېھتىمال قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ دوستلۇقىنىڭ ئىنكاسى بولسا كېرەك. «يېڭى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قىرغىزلار» دا قىرغىزلار، ئەرەبلەر، تۇبۇتلەر، قارلۇقلارنىڭ

ئۇزاتارا ھەمدەمدە بولۇشقانلىقى خاتىرلىنىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، 8 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى قارلۇقلار شەكسىز غەربىي تەكلىماكاندىكى ئاساسىي كۈچلەردىن بولۇپ قالغان بولۇپ، غەربتىكى قوشنا بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەرەبلەر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى.

بىراق، قارلۇقلار زادى قايسى ۋاقىتتا غەربىي تەكلىماكاندىن رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا قاراپ كېڭەيگەن. ئالىملار ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كېڭەيگەنلىكىنى بىر دەرىجىدە مۇئەييەنلەشتۇرسىمۇ، بۇنىڭ كونكرېت ۋاقتى مەسىلىسىگە ئۇدۇل جاۋاب بېرىدىغان بىر خىل چىقمىدى.

8 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىكى باغاننا (پەرغانە) غا ئائىت ئەرەبچە پارسچە مەنبەلەردىن قارلۇقلارنىڭ سايىسىنمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ. ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدە خاتىرلىنىشچە، ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ خەلىپىسى مەنسۇر (754 — 775 - يىللار تەختتە ئولتۇرغان) پەرغانىگە ئەلچى ئەۋەتكەندە، پەرغانە پادىشاھى قەشقەردە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئەرەبلەر بىلەن پەرغانىلىكلەر كەسكىن ئېلىشقان. ئەڭ ئاخىرىدا پەرغانە ھۆكۈمرانى سۇلھى تەلەپ قىلىپ، زور مىقداردا تۆلەم تۆلىگەن[59]. بۇ ۋەقەلەر ئېھتىمال مەنسۇر ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈۋاتقان ئاخىرقى مەزگىللەردە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن[60]. شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا (777 - يىلى) ماۋەرائۇننەھردە مۇسۇلمانلارنىڭ بىر قېتىملىق قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن[61]. «سوغدىيانا ۋە پەرغانە لەرزىگە كەلدى. . . . (ئابباسىيلار) ئەھمەد بىن ئەسەدنى پەرغانە ھۆكۈمرانى تۇرۇۋاتقان كاسان شەھىرىگە ئەۋەتتى»[62]. بۇ ئىككىسى ۋەقەدىن قارلۇقلارنىڭ زەربىچە ئىزناسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. 8 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئەنەتكەكتىن غەربىي يۇرت ئارقىلىق

شەرقە قايتقان راھىب ۋۇكۇڭمۇ پەرغانىدە قارلۇقلارنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىمىغان. شۇبھىسىزكى قارلۇقلار بۇ ۋاقىتتا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە كېڭىيىشكە تېخى ئۇلگۈرمىگەنىدى.

قارلۇقلارنىڭ پەرغانىگە كىرگەن ۋاقتىغا ئائىت بۇاستە ماتېرىيال يوق. ئەمما، گەردىزىنىڭ بىر ئابزاس خاتىرىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ خەلىپە ھارۇن رەشىدنىڭ زامانىسىدا (786 — 809) خۇراسان ۋالىيسى غىترىف بىن ئاتا (792 — 793) نىڭ ئەمىر بىن جەمىلنى قارلۇق يابغۇسىنىڭ قوشۇنىنى ھەيدىۋېتىشكە ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىمدۇ ⑬. بۇ قىسمەتلىك خاتىرە بىزگە قارلۇقلارنىڭ ئەڭ كېچىككەندىمۇ 8 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرى پەرغانە ۋادىسىغا كىرىپ بولغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز كېيىنكى بەتلەردە تەپسىلىي قاراپ چىقىدىغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دا بەشبالىقتىكى ئۇرۇش، ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ۋە-تۇبۇتلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىشى، «تاپ بېسىپ شىمالغا قوغلاپ بارغانلىقى، غەربتە باغاننا دۆلىتىگىچە يەتكەنلىكى» سۆزلىنىدۇ. بۇلارمۇ قارلۇقلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئاللىقاچان پەرغانە رايونىغا يېتىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

2. قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مۇناسىۋىتى

تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەرەبلەر ناھايىتى تېزلا تەڭرىتاغ رايونىدىن چېكىنىپ چىقتى. شۇڭا، قارلۇقلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ بويلىرىغا كۆچۈشىگە ئەرەبلەر رەنجىپ كەتمىدى ھەمدە ئىككى تەرەپ ئۆزئارا دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئابباسىيلار خانىدانلىقى ئۆمەييە

خاندانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن جەمئىيەت تەرتىپى تېزلا مۇقىملاشتى، بايلىق كۈنسېرى ئاشتى. جەمئىيەتنىڭ بايلىقتا تولۇشى ئەرەبلەرنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سودىسىنى ئالغا سلجىتتى. ئابباسىيلار خاندانلىقى بۇ سودا پائالىيەتلىرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش ئارقىلىق ئوتتۇرىدىن كۆپلەپ سودا بېجى يىغۋالدى. ئەرەبلەرنىڭ سودا پائالىيەتلىرىنىڭ كېڭىيىشى ئۆز نۆۋىتىدە ياۋرو - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى قاتناش لىنىيىسىگە جايلاشقان باشقا رايون خەلقلىرىنىڭ سودا قىزغىنلىقىغا سەۋەب بولدى. ماۋرائۇننەھىردىكى سوغداقلار ئەسلىدىنلا سودىغا ماھىر خەلق ئىدى. ئەمدىلىكتە ئەرەبلەرنىڭ بۇ سەپكە قېتىلىشى بىلەن ئۇلارنىڭ سودا پائالىيىتى تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. «يېڭى تاڭنامە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا كام (يېنسەي) دەرياسى بويىدىكى قىرغىز ئايالىرى ئىشلەتكەن يۈك توقۇلما بۇيۇملار ۋە يىپەك بۇيۇملار ئاساسەن ئەرەبلەر ۋە شەرقىي تەڭرىتاغ (ئەنشى، بەشبالىق) بويلىرىدىكى ئاھالىلەردىن سېتىۋېلىنغانىدى. ئەرەبلەر ھەر ئۇچ يىلدا بىر قېتىم قىرغىزلار رايونىغا يىپەك - دۇردۇن ئاپىراتتى⑭. گەرچە قولىمىزدا ئەينى ۋاقىتتىكى قارلۇقلار قاتارلىق تەڭرىتاغ ئاھالىلىرى بىلەن ئەرەبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا پائالىيەتلىرى ھ دائىر بىۋاسىتە ماتېرىياللار بولمىسىمۇ، بۇ خىل سودىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىغا گەپ كەتمەيدۇ. بۇ خىل سودا ئەرەبلەر، قارلۇقلار، تۇبۇتلەر ۋە قىرغىزلارنى شەكىلسىز ئىتتىپاقداشچىلارغا ئايلاندۇرۇپ، «بىر - بىرىگە تايىنىش»⑮ ئارقىلىق بۇ خىل سودا مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئۈيغۇرلارغا تاقابىل تۇردى.

ئەمما، ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ بۇ خىل ئىتتىپاقداشلىق ۋە دوستلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ 792 - يىلى ئەتراپىدا ئەرەب سانغۇنى غىترىف قارلۇقلارنى قوغلاپ

چىقارغاندىن كېيىنمۇ مەۋجۇت بولغان - بولمىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. لېكىن ماتېرىياللار ئون نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئىككى تەرەپ مۇناسىۋەتنىمىڭ راۋاجلىنىشىنى قالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. «تەۋارىخى ياقۇبى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا[66] 806 — 810 - يىللىرى ئابباسىيلار خانىدانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن رافىئ بىن لەيس ماۋەرائۇننەھر دىكى ئاھالىلەرنى ھەمدە تۈركلەر (بەلكىم غۇز تۈركلىرى بولۇشى مۇمكىن)، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار ۋە تۇبۇتلەرنى ئۆزىنىڭ خەلىپىگە قارشى ئۇرۇشىنى قوللاشقا دەۋەت قىلغان. لەيس ئۇلارنى، بولۇپمۇ تۈركلەر، توققۇز ئوغۇزلار ۋە تۇبۇتلەرنى ئۇرۇشقا قاتناشتۇرالمىدىمۇ، يوق؟ بۇنىسى نامەلۇم. ئەمما، ياقۇبى قارلۇقلارنىڭ لايىنى قوللىغانلىقىنى ئېنىق ئەسكەرتىدۇ. ئۇ خەلىپىنىڭ سانغۇنى ھەرسەمەنىڭ لەيسقا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق يازىدۇ (436 - بەت): «كېيىن لەيس قارلۇق يابغۇسىدىن يارەم سورىدى. بۇ يابغۇ ئىلگىرى مەھدى (775 - 785) نىڭ قولىدا ئىسلامغا كىرگەنىدى. ئۇ دەسلەپ ھەرسەمەنى كولدۇرلىتىپ ھەرسەمە تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇنى قوللايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغانلىقىنى، لەيىنى قوللىمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. كېيىن بىردىنلا بويسۇنۇشنى رەت قىلىپ، ئادا - جۇدا بولۇشقانلىقىنى جاكارلىدى. لەيسنىڭ ئەھۋالى ئۇ قوللىغانلىقتىن جىق كۆچەيدى». ياقۇبىنىڭ خاتىرىسى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ھېچبولمىغاندا لەيس ئىسيان كۆتۈرگەن مەزگىللەردە قارلۇق يابغۇسى ئۆزىنىڭ ئەرەبلەر بىلەن دۈشمەنلەشكەنلىكىنى ئاشكارا جاكارلىغان. قارلۇق يابغۇسىنىڭ ھېچ سەۋەبسىزلا ئەرەبلەرگە قارشى ئىسيان كۆتەرگەن ئۆكتىچىنى قوللىغانلىقى زادىلا ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇلار ئېھتىمال ئۆز كۈچىنىڭ زورايغانلىقىغا سۆيۈنۈپ ئەرەبلەرگە تېز پۈكۈشتىن باش تارتقان بولسا كېرەك.

810 ـ يىلغا كەلگەندە قارلۇقلار يابغۇسىنىڭ دۇشمەنلىك مەيدانى ئەرەبلەرگە تېخىمۇ زور تەھدىت ئېلىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا ئابباسىيلار خانىدانلىقى تەخت ماجىراسىغا پېتىپ قالغانىدى. مۇھەممەد ئىمىن 809 ـ يىلى باغداتتا ئۆزىنى خەلىپە دەپ جاكارلاپ، ئاكىسى مەئمۇننى خۇراساندىن ئىراققا قايتىشقا بۇيرۇدى ھەمدە ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارتىۋالماقچى بولدى. تەبەرى ئەينى ۋاقىتتا خۇراسانىنىڭ شەرقىدە تۇرۇۋاتقان مەئمۇن بىلەن ئۇنىڭ يېقىنى فەزل بىن سەھلنىڭ ۋەزىيەت ھەققىدىكى سۆھبىتىنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ئۇلار قارلۇق يابغۇسىنىڭ ئەرەبلەرگە بولغان ۋاسساللىقىدىن باش تارتقانلىقى توغرىسىدىمۇ سۆزلەشكەنىدى(67). مەئمۇن قارلۇق يابغۇسىنىڭ باش ئېگىشىنى رەت قىلغانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بولسىمۇ ئىلاجسىز قالغانىدى. ئۇ ئېھتىمال فەزلنىڭ پەنتى بويىچە يابغۇنىڭ مەزكۇر رايوندىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ باشقا ھۆكۈمرانلار بىلەن بولغان كۆرەشلىرىنى قوللاشقا ۋەدە بەرگەن بولۇشى، شۇ ئارقىلىق قارلۇقلارنىڭ بىتەرەپلىكىنى قولغا كەلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە 813 — 814 ـ يىللىرى مەئمۇن مۇھەممەد ئىمىننى مەغلۇپ قىلىپ(68)، خەلىپىلىك تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن تېخ ئۇچىنى دەرھاللا ئۆزىگە ئاۋارىچىلىك تېپىپ بەرگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچلەرگە قارىتىدى.

ئەزەكسىنىڭ «مەككە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىكى خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، فەزل بىن سەھل قوشۇن تارتىپ ئاۋۋال كابۇل ھۆكۈمرانىنى مەغلۇپ قىلغان، مەزكۇر ھۆكۈمران مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ دىنىغا كىرگەن(69). ئارقىدىنلا فەزل تۈبۈتلەرگە قارشى قوشۇن تارتقان ۋە ۋاخان قاتارلىق جايلاردا غەلىبە قازىنىپ ئەسىرگە چۈشكەن تۈبۈت سانغۇنلىرى ۋە تۈبۈت لەشكەرلىرىنى باغداتقا ئەۋەتكەن(70).

شۇنىڭدىن كېيىن فەزل قوشۇن تارتىپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ 816 ـ يىلى (ھىجرىيە 200 ـ يىلى) ئوترارنى ئىشغال قىلدى ۋە قارلۇق يابغۇسىنىڭ خانىشى ۋە بالىلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. يابغۇ قىماقلار رايونىغا قېچىپ كەتتى(71). فەزل ئىبن سەھلىنىڭ مۇشۇ قېتىمقى شەرق يۈرۈشى ۋە قازانغان غەلىبىلىرى ھەققىدە باشقا ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىمۇ مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنىڭ تەپسىلاتى مەنبەلەردە خاتىرىلەنمىگەن ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ يېتىپ بارغان ئەڭ يىراق چېكى جاۋابسىز قالغان بولسىمۇ(72) ئۇنىڭ قارلۇقلارغا ئەجەللىك زەربە بەرگەنلىكى ئېنىق. ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشچە قىماقلار قارلۇقلارنىڭ شىمالىدا، يەنى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىدا ئىدى(73). بۇنداقتا كىشىلەر قارلۇق يابغۇسىنىڭ شىمالىدىكى قىماقلار رايونىغا قېچىپ كېتىشى قارلۇق قوۋمىنىڭ پۈتۈنلەي شىمالغا كېتىپ قالغانلىقىدىن دېرەك بېرەمدۇ، دەپ سورىمای تۇرالمايدۇ. بۇنىڭغا «ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن» دەپ جاۋاب بېرىشكە بولىدۇ.

شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنى 821 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تەمىم ئىبن بەھىر تالاس بويلىرىدىن شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ قارارگاھىغا قاراپ يولغا چىقتى. تەمىمنىڭ شەرق سەپىرى ھەققىدىكى خاتىرە ئىبن خورداذبىھ، ئىبن قەقىھ، قۇدامە ۋە ياقۇتى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە ساقلىنىپ قالغانىدى. 1948 ـ يىلى مىنورىسكىي بۇ سەپەر خاتىرىسىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ تەمىمنىڭ شەرق سەپىرىنىڭ ۋاقتىنى 821 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە دەپ بېكىتتى(74). 821 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى مۇشۇ سەپەر خاتىرىسىدە ھەقىقەتەنمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئۈچ نۇقتا بار:

1) تەمىم تالاسنىڭ شەرقىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى تۆۋەن بارسخاندىن يولغا چىققان(75).

2) ئۇ شەرقە ئاتلانغاندا ئۇيغۇر قاغانى ئەۋەتكەن ئاتقا مىنگەن (1 ـ قۇر).

3) ئۇ ئىسىقكۆل بويىدىكى بارسخاندىن ئۆتكەندە بۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدىكى ئەڭ جەسۇر خەلق ئىكەنلىكىنى، قارلۇقلارغا تاقابىل تۇرۇشتا ئۇلارنىڭ بىر ئادەمنىڭ ئون قارلۇققا تېتىيدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھەممىلا ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان (9 ـ قۇر).

دەرۋەقە، تەمىم شەرق سەپىرىدە قارلۇقلارنى ئۇچراتمىغان بولۇپ، مىنورىسكىي بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلغانىدى. ئەمما، ئۇ بۇ ئەھۋالنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلىگۈدەك ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىنى ئۇچراتمىدى ۋە غەرب جۇڭگوشۇناسلىرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، قارلۇقلارنىڭ غايىپ بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلارغا زەربە بېرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى، خەنزۇچە «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» نىڭ 17 — 21 ـ قۇرلىرىدىكى ئۇيغۇرلار «قوغلاپ يىنچۇ دەريا‌سى» ۋە «شىمالغا قوغلاپ، غەربتە باغاننا دۆلىتىگىچە كەلدى» دېگەن بايانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلدى ⑯. بىراق، بۇ خىل «قوغلاپ يوقىتىش» ۋەقەلىرى يۈز بەرگەن ۋاقىت بۇنىڭدىن بالدۇر بولۇپ (795 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە)، شۇنىڭدىن كېيىنمۇ قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغانىدى. بۇ ھەقتە كېيىن يەنە ئايرىم ۋە تەپسىلىي توختىلىمىز. ھازىر شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، 821 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تەمىمنىڭ شەرق سەپىرىدە قارلۇقلارنى ئۇچراتمىغانلىقى دەل 816 ـ يىلى فەزل بىن سەھلنىڭ قارلۇقلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، شىمالغا قېچىشقا مەجبۇر قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، 816 ـ يىلى فەزل شىمالغا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ ئەرەبلەر

بىلەن بولغان ئىناق قوشنىدارچىلىقى ئۈزۈل - كېسىل بەربات بولۇپلا قالماستىن، يەنە غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىن چېكىنىپ چىقتى (ۋاقتىنچە چېكىنىپ چىققانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن).

3. قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭلىرى

قارلۇقلارنىڭ ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىن تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچكەن ۋاقتى دەل غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەلدى. 755-يىلى (تىبەتباۋنىڭ 14 - يىلى) ئۆتۈكۈك - سۆيگۈن ئىسيانى پارتلىدى. «جەڭ دۇمباقلىرى جاھاننى تىترىتىپ» تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىددەت بىلەن تارمار قىلىندى ۋە ئىككى ئاستانە ئارقا - ئارقىدىن قولدىن كەتتى. ئۆتۈكۈك - سۆيگۈن ئىسيانچى قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن خېبىي، لۇڭيۇ، ئەنشى، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۇركۈم - تۇركۈملەپ ئىچكىرىگە يۆتكەلدى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ھەربىي كۈچى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈپ قالدى.

بۇ ۋاقىتتا تۇبۇتلەر ئاللىقاچان كۈچلۈك لەشكىرىي قۇۋۋەتكە ئىگە قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ قالغان بولۇپ، ھەمىشە چېڭخەي، غەربىي يۇرت ۋە خېشى كارىدورى، لۇڭيۇ قاتارلىق جايلاردا تاڭ سۇلالىسىدىن زېمىن تالىشىۋاتقانىدى. گەرچە 730 - يىلى (كەييۈەن 18 - يىلى) ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۇزۇن مەزگىللىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن ھالىدىن كەتكەن ۋە يارىشىپ قالغان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا سانغۇنلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ھەتتا پادىشاھلارغىچە ھەممىسىدىلا لەشكەر تارتىپ «ياتلار» نى جازالاش ئارقىلىق تۆھپىدار بولۇش ئىستىكى مەۋجۇت ئىدى. 737 - يىلى (كەييۈەننىڭ 25 - يىلى) تاڭ

سۇلالىسى ئەھدىگە خىيانەت قىلىپ چىڭخەينىڭ غەربىدىكى تۇبۇتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇبۇتلەر بىلەن بولغان دوستانە ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ، ئۇرۇش ئوتلىرى زادىلا ئۆچمىدى. ئۆڭلۈك - سۆيگۈن ئىسيانى پارتلىغاندىن كېيىن تۇبۇتلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى مالىمانغا پېتىپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شەرقتىن غەربكە بولغان يۆنىلىشتە خېشى رايونىنى بىر - بىرلەپ تارتىۋالدى، ھەتتا خېلى بالدۇرلا (747) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى گاۋشىيەنجى كىچىك بولۇر دۆلىتىگە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان كۆكئارتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەرمۇ دەرھاللا تۇبۇتلەرگە ئېغىپ كەتتى. تۇبۇتلەر توختىماي ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، تەڭرىتاغنىڭ شەرقىدىكى ئەنشى، بەشبالىق قاتارلىق ئاساسلىق شەھەرلەر يەنىلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىدا ئىدى. تۇبۇتلەر خېشى رايونىنى ئىگىلىۋالغاچقا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ساقلاپچى قوشۇنلىرىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن بولغان ئالاقىسى مۇشكۇل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. مۇشكۇلاتقا پېتىپ قالغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ساقلاپچى قوشۇنلىرى ھەمىشە ئۇيغۇرلارغا «قارام» بولۇشقا مەجبۇر بولاتتى(«كونا تاڭنامە»، 5209 - بەت).

ئۇيغۇرلار ئۆڭلۈك - سۆيگۈن ئىسيانى مەزگىلىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتىشقا يارەملىشىپ، ئۆز كۈچىنى زورايتتى. خەنزۇچە مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، تۇبۇتلەر خېشى، لوڭيۇ، ئەنشى، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردىكى ئەمەلدارلار ئوردا بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئامالسىز قالغان، جىيەنجۇڭنىڭ 2 - يىلىغا كەلگەندە (781 - يىلى) «ئۇيغۇر غول ۋە بەشبالىقنىڭ ساتراپى لى يۈەنجۇڭ، تۆت شەھەرنىڭ باقاۋۇلىبېگى گوشىن ئۆز ئەلچىلىرىنى غۇزلار ۋە ئۇيغۇرنىڭ يېرى ئارقىلىق مېڭىشقا» يەنى ئايلىنىپ شىمالىي دالا ئارقىلىق ئوردىغا

بىر نىشقا ئەۋەتكەن. جېنىيۇەننىڭ 4-، 5 - يىلى (788 — 789) راھىب ۋۇكۇڭ غەربىي يۇرت ئارقىلىق دۆلىتىگە قايتقاندا خېنى كارىدورى توسۇلۇپ قالغاچقا توت شەھەر، بەشبالىق ۋە ئەنشى قاتارلىق جايلاردىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئۆمىكىگە قوشۇلۇپ «ئۇيغۇر يولى» يەنى شىمالدىكى يايلاق ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى ئارقىلىق شەرقە قايتىشقا مەجبۇر بولغانىدى. «كونا تاڭنامە»، (5209 - بەت) دە ئەنشى ۋە بەشبالىق قاتارلىق جايلار ئۇيغۇرلار تېررىتورىيىسى ئارقىلىق ئوردا بىلەن ئالاقىلىشىشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ «ھە دېسە يوقىلاڭ تەلەپلەرنى قويۇپ تۇرۇۋالغانلىقى، بەشبالىق ئۇيغۇرلار تېررىتورىيىسىگە بىر قەدەر يېقىن بولغاچقا شەھەردە ئاز - تولا بىر نەرسە يىغىلغان ھامان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپكەتمەي قويمايدىغانلىقى»، «بەشبالىققا يېقىن» بولغان چۆل تۇركلىرىنىڭ «ئۇيغۇرلارغا قارام بولۇۋالغانلىقى» ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەھۋاللار ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي دالادا باھادىر بولۇۋېلىشتىن تاشقىرى ئۆز تەسىرىنى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كېڭەيتىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز تەسىرىنى تەڭرىتاغنىڭ شەرقىگە كېڭەيتكەن ۋاقتىنى تەخمىنەن 780 - يىلى دەپ ئېيتالايمىز(77). 781 - يىلى ۋە 787 - يىلى ئۈيغۇر غول، شاجۇ ئارقۇ - ئارقىدىن تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن تۇبۇتلەر ۋە ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىككى زور كۈچنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىنى تالىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

قارلۇقلار ئىلگىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى يېرىكلىشىپ كەتكەنىدى. قارلۇقلار بىلەن قىرغىزلارنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ئۇيغۇر قاغانلىقى ئالدىدا ئىككى تەرەپ

تېزلا ئىتتىپاقلىشىپ ئۇيغۇرلارغا قارشى تۇردى. قىرغىز خانى يەنە قارلۇق يابغۇسىنىڭ مەلىكىسىنى خاتۇنلۇققا ئالغاندى (يېڭى تاڭنامە، 6149 ـ بەت). ئەمما قىرغىزلار «چىەنجۇەن يىللىرى (759 — 760) ئۇيغۇرلاردىن قاتتىق مەغلۇپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان ئالاقىسى چورتلا ئۈزۈلگەنىدى» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە «قىرغىزلار»). ئۇيغۇرلارنىڭ كۈنپېتىشقا ئىلگىرىلەشى يولىدا شىمالدىن كەلگەن تەھدىتىنى يوقىتىشى تەبىئىي يوسۇندا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدە (ئالتاي تېغىنىڭ غەربىدە) چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قارلۇقلارغا نىسبەتەن غايەت زور بەسىم بولدى ۋە ئۇلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. قارلۇقلار 50 ـ يىللاردىن باشلاپ تەدرىجىي غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى، 70 ـ يىللارغا كەلگەندە بولسا مەزكۇر رايوندىكى ئاساسلىق كۈچلەردىن بولۇپ قالدى ھەمدە غەربتىكى ئەرەبلەر بىلەن، قوشنا بولۇپ، دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. ئەمما ئۇلار باشتىن ـ ئاخىر دېگۈدەك تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىنى پۈتۈنلەي تاشلاپ باقمىدى، ھېچ بولمىغاندا ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونىنىڭ شەرقىي ئۈچى ئىلى دەريالىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپى بولغان بولۇشى مۇمكىن. «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» نىڭ 15 ـ بابىدا قۇملۇقنىڭ گىرۇپكىسىگە جايلاشقان قارلۇقلار شەھىرى Jamgh.r تىلغا ئېلىنىدۇ. مىنورىسكىي مەزكۇر بۆلەكتىكى تەرتىپتىن قارىغاندا بۇ شەھەر بارسخاننىڭ شەرقىدىكى قارلۇقلار تەۋەلىكىنىڭ ئەڭ شەرقىي ئۈچى، تېخىمۇ ئوچۇقراقى ماناس ئەتراپى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ[78]. بەشبالىق ئۇر ۋۇشىنىڭ ئالدىدىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا مەلۇمات بەرگۈچى خەنزۇچە ۋەسىقىلەرمۇ قارلۇقلارنىڭ بەشبالىقنىڭ غەربىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ئىكەنلىكىنى ئىشارە قىلىدۇ. قارلۇقلار

ئۇيغۇرلارغا يېقىنلا جايدا تۇرغانلىقى ھەمدە ئۇزلۇكسىز ئۇيغۇرلارنىڭ «بۇلاڭ - تالاڭ» لىرىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇبۇتلەرنىڭ «كاتتا ئىنئاملار بىلەن ئۆزىگە قارىتىشى» ئارقىسىدا ئاخىر تۇبۇتلەرنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالدى⑲. جېنىيۇەننىڭ 5 - يىلى (789 - يىلى) قىشتا تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ساقلاپچى قوشۇنلىرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلغىلى تۇردى. ئىككىنچى يىلى قارلۇقلار تۇبۇتلەرگە ئەگىشىپ بەشبالىقنى ھۇجۇم بىلەن تارتىۋالدى. قارلۇقلار ئارقىدىنلا غەلىبىسىرى يۇرۇش قىلىپ بەشبالىقنىڭ شەرقىدىكى قاغانبۇت شەھىرىنى ئىشغال قىلدى («ئومۇمىي ئۆرنەك»، 7522 - بەت).

ئەمما، تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلار ئۇرۇش مېۋىسىنى قانچىلىك ۋاقىت تۇتۇپ تۇرالىدى؟ مورى ياسۇ تاكائۇ ئۇزىنىڭ بىر يۇرۇش ماقالىلىرىدە⑳ مەزكۇر ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى ئۇيغۇرلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن خۇلاسىلەنگەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى ھەمدە «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (5210 - بەت) دە ئېيتىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ جېنىيۇەن 5 - يىلى (791 - يىلى) 8 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «تۇبۇت ۋە قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلغاندا بەشبالىقتا قولغا چۈشكەن ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى ۋە چارۋا ماللاردىن تەقدىم قىلغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىنىڭ چىنلىقىنى ئىسپاتلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا بەشبالىقنى تارتىۋالغانلىقىنى چۈشەندۈردى. ئەمما، ئۇنىڭ بەزى مۇھىم دەلىللىرى مەنبەلەرنى چۈشىنىشتىكى خاتالىقنى ئاساس قىلىپ قالغانىدى»㉑. گەرچە ئۇنىڭ يەكۈنى خىرىسلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ㉒، بۇنىڭغا قارشى نۇقتىئىنەزەرىدىكى ماقالىلەر ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىيەلمىگەچكە بەشبالىق ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسى يەنىلا ئېنىق بولمايۋاتىدۇ. شۇڭا، خەنزۇچە «توققۇز ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى قۇت

بولمىش بىلگە قاغانىنىڭ مۇقەددەس قەۋرە تېشى ۋە ئۇنىڭغا مۇقەددىمە» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» دېيىلىدۇ) نى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى شۇبھىسىز ئاشىدۇ.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تېپىلغان بولۇپ، مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمىنى گ. دېۋېرىئا، رادلوف، ۋاسىلېۋىچ، لى ۋېنتىيەن، ۋاڭ گوۋېي، شلېگىل، چاۋاننېس، پېللىئوت، لوجېنيۇ، خانىدا تورۇ، ك. ماسكېررا‌س، چېڭ سولو قاتارلىق ئالىملار[83] تەتقىق قىلدى. مەزكۇر مەڭگۈ تاش تېپىلغان ۋاقتىدىلا پارچە - پارچە بولۇپ كەتكەن بولغاچقا مەڭگۈ تاش مەزمۇنىي ئۇبدانلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاندى. شۇڭا، ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت.

مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ[84] 1 - بۆلىكى (يەنى 3 - قۇردىن 7 - قۇرغىچە بولغان قىسمى) دە ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرغانلىقىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ ئۆتكۈلۈك - سۆيگۈن ئىسيانىنى تىنچىتقانغا قەدەر بولغان تارىخىي خاتىرىلەنگەن. 2 - بۆلەكتە (يەنى 8 - قۇردىن 10 - قۇرغىچە) ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشنىڭ جەريانىنى سۆزلەنگەن. 11 - قۇردىن باشلانغان تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە[85] (تېكىست مەزمۇندىكى كۆپ چېكىت كەمتۈك جايىنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلىي تېكىستتە تىنىش بەلگىسى يوق):

«11 - قۇر» ... قاغان تەختتە ئولتۇردى. تالانتلىق ... ئىدى. ئىچكى ۋە تاشقى سىياسەتلەرنى دانالىق بىلەن يۈرگۈزدى. ئوغلى تەڭرىدىن بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان تەختكە چىقتى. ئەلنى ئادىل ئىدارە قىلىپ ئاسايىشلىققا يېتەكلىدى ۋە تەڭداشسىز سەۋىيىگە يەتتى. ئوغلى ... قۇتلۇق بىلگە ... قۇدرەت تاپتى. ۋاپات بولغاندىن كېيىن ... تەڭرىدىن ئۇلۇغ

بولمىش ئالپ قۇتلۇق كۆچلۈك بىلگە قاغان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى.

(12 ـ قۇر) . . . ئالپ بىلگە قاغان ئەجدىھا سۈغا چۆككەندە تەختكە چىققانىدى. ئۇنىڭ سەلتەنىتى بارچە قاغانلارنىڭكىدىن ئۈزۈن بولدى. تۇتۇق، ئايماقدار، ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىرلىرى، . . . ئەمەلدارلىرى پەرمانىنى ئىشتتى. تەڭرى قاغان چۆگۈك يىلىدا تەختكە چىقتى. . . . يارەملىشىش ئۈچۈن . . . تالانتى. . . ئاجايىپ كۆچلۈك ئىدى. ئەل . . . قانۇن ـ پەرمانلار ئېنىق ئىدى. ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ تەلەپ ـ ئىلتىماسلىرى . . . تەشنا ئىدى.

(13 ـ قۇر) . . . قاغان تېخى ۋەزىر بولۇۋاتقان ۋاقتىدا باشقا ۋەزىرلەر بىلەن يىرىكلىشىپ قالدى. ئەل قىلىدىغان ۋاقىتتا ئاجايىپ ئىشلار يۈز بەردى. بالىلىقتىن ئۆسۈپ دانالىقتا . . . يەتتى. ئۇز چېدىرىدا ئولتۇرۇپ نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى جەڭنىڭ غەلىبىسىنى قارار قىلدى. مۇلايىم ۋە ھىممەتلىك ئىدى. . . . نى يۆلەپ . . . ئەۋلادىنى ئەلنى ئىدارە قىلدى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭغا ھېچكىمنى تەڭلەشتۇرگىلى بولمايتتى. دەسلەپ شىمالدىكى قىرغىزلار دۆلىتى بىر تۇمەندىن ئارتۇق ئوقياچى شىرمەتلەرگە ئىگە ئىدى. بۇ . . .

(14 ـ قۇر) . . . دانا ۋە جاسارەتلىك، كۈچ ـ ھەيۋىدە تەڭداشسىز، ئاتقان ئوقى زايا كەتمەيدىغان كىشى ئىدى. قىرغىز قاغانى شۇنىڭ ئوقىدا يىقىلدى. چارۋا ۋە ئاشلىق . . . قورال تاغدەك دۆۋىلەندى. دۆلەت ھالاك بولۇپ، ئەلدە ئادەم قالمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قارلۇقلار ۋە تۇبۇتلەر . . . قوشۇن توپلاپ يۈەنخېخۇدا دۇشمەن بولدى. ئەقىل ـ پاراسەتتە ھالقىپ چۈشتى...

(15 ـ قۇر) بەشبالىقنى قايتا ـ قايتا قورشاۋغا ئالدى. . . . تەڭرى قاغان شەخسەن ئۆزى زور قوشۇنغا يېتەكچىلىك

قىلىپ، رەقىبلىرىنى يەر چىشلەتتىي ۋە شەھەرنى قايتۇرۇۋالدى... يېرى مۇنبەت، ھاۋاسى ئوخشاپ كېتىدۇ. پاك - دىيانەتلىك ئىنسانلار ھايات قالىدۇ، بەدنىيەتلەر ھالاك بولىدۇ.... غا ئەگىشىپ... مى چۆللۈكنى كۆپلىگەن كىشىلەر كېسىپ ئۆتتى. چارۋىچىلار ....

(16 - قۇر) ... تاشلىۋەتتى. كېيىن تۇبۇتلەرنىڭ زور قوشۇنى كۈسەنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.... تەڭرى قاغان قوشۇن باشلاپ قۇتۇلدۇرۇشقا ئاتلاندى. تۇبۇتلەر .... يۇشۇغا قاچتى. تۆت تەرەپتىن قورشاپ بىراقلا يوقىتىلدى. جەسەتلەرنىڭ ئىسكىلىتلىرى خېلى يىللارغىچە پۇراپ تۇردى. قاراشقا ... ئادەم يوق. پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى...

(17 - قۇر) ... پۇقرالار بىلەن قاراقچىلار بىرلىشىۋالىدى. تەڭرى قاغان زور قوشۇننى باشلاپ ئاتلاندى. ئوغرىلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ... يىنچۇ دەرياسىغىچە قوغلاپ كەلدى. ئەسىر ئالغان ئاۋام پۇقرالار نەچچە تۈمەندىن ئېشىپ كەتتى. تۆگە ۋە ئاتلارنىڭ بولسا ھەددى - ھېسابى يوق ئىدى... كۆپلىگەن خەلق كېلىپ بەيئەت قىلدى...

(18 - قۇر) ... گۈناھىنى بىلدى ۋە ھەممەت ئاتا قىلىشنى ئىلتىجا قىلدى. تەڭرى قاغان ئۇنىڭ سەمىمىيىتىگە ئىشەندى ۋە گۈناھىدىن ئۆتتى. ... بېگى ... ئاۋام خەلقنى ئۆز ئەمگەكلىرىنى داۋام ئەتتۇرۇشكە بۇيرۇدى. بەگ ... تاۋاپ ... ئوق تاسىل ...

(19 - قۇر) ... سانغۇن، شەخسەن سەپراس بولدى ۋە ئوغرىلار زېمىنغا يېتىپ كېلىپ ئىچكىرىلەپ كىردى. ئۆزى نەچچە ئاتلىق ئىدى... پەرمانىنى يۇرگۈزدى ۋە جەزمەن غەلىبە قىلىش، ياۋنى جەزمەن يەر بىلەن يەكسان قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. ئارقىدىن قوغلاپ شىمالغىچە ... غىچە باردى. قالغان...

(20 ـ قۇر) قارلۇقلار ۋە تۇبۇتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. تۇغنى سۇندۇرۇپ، سانغۇننىڭ بېشىنى چاپتى. شىمالغىچە قوغلاپ كەلدى. غەربتە باغاننا دۆلىتىگىچە كەلدى. . . . خەلقنى قولغا چۈشۈردى. مال ـ چارۋىسىنىمۇ قولغا چۈشۈردى. يابغۇ سىياسەتكە تارتىلىشتىن قورقۇپ ئۆز زېمىنىدىن ئايرىلىپ. . .⑧⑥

(21 ـ قۇر) . . . . . بىلگە قاغان. قايتىدىن بەيئەت قىلغان قارلۇقلارغا يىنچۇ دانا ياب . . . نى بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. يەنە ئون ئوق ئۇچ . . .

(22 ـ قۇر) . . . . راھىبلارغا كەڭچىلىك قىلىشنى بۇيرۇدى. لەشكەرلەرنى خاتىرجەم قىلدى. ئەل بىنا بولغاندىن تارتىپ . . . بۇنداق مەنزىرە كۆرۈلمىگەنىدى.

(23 ـ قۇر) . . . . . بار. . . . . ئوتتۇرنىسىدا. يات ئەل . . . . . تاپشۇرۇپ. . . . . ئىچىدە. . . . .

(24 ـ قۇر) . . . . . بالا ـ قازا. . . . . .

خەنزۇچە ۋە باشقا ۋەسىقلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى ئېدىكەن قاغان تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ ئۆگەلۈك ـ سۆيگۈن ئىسيانىنى تىنچىتقان مەزگىلدە يۈز بەرگەنىدى. شۇڭا مەڭگۈ، تاشنىڭ 11 ـ قۇرىدىكى ئارقا ـ ئارقىدىن تەختكە چىققان تۆت نەپەر قاغان تۇن باغا (779 — 789، باتۇر، رەھىمدىل، خىزمەت كۆرسەتكەن قاغان)، تالاس (789 — 790، ساداقەتمەن، پاك قاغان) ئايچۇر (790 — 795، ساداقەتمەن قاغان) ۋە قۇتلۇق (795 — 808، دىيانەتمەن قاغان⑧⑦) قاتارلىقلار ئىدى.

12 ـ قۇرىدىكى مەزمۇن ھەققىدە ئالىملارنىڭ پىكرى بىر ـ بىرىگە زىت كېلىدۇ. 12 ـ قۇرنىڭ بېشىدىكى «. . . . بىلگە قاغان» ۋە كېيىنكى قۇرلاردا كۆپ قېتىم كۆرۈلىدىغان «تەڭرى قاغان» غا بولغان چۈشەنچىنىڭ

ئوخشىماسلىقىدىن ئابىدىنىڭ تىكلەنگەن ۋاقتى ۋە ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن قاغانىڭ كىمنى بىلدۈرىدىغانلىقى ھەققىدە ئوخشىمىغان نۇقتىنىزەرلەر شەكىللەندى.

دارلوف (88) «تەڭرىدىن بولمىش ئالپ بىلگە قاغان» ، 11 - قۇرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى «تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇتلۇق كۈچلۈك بىلگە قاغان» ، 12 - قۇرنىڭ بېشىدىكى «. . . . ئالپ بىلگە قاغان» ۋە كېيىنكى قۇرلاردىكى «تەڭرى قاغان» قاتارلىقلارنى دىيانەتمەن قاغان، دەپ قارايدۇ ۋە مەزكۇر مەڭگۈ تاشتىن دىيانەتمەن قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ «ئۇلۇغ مەمۇرىي ۋە لەشكىرىي تۆھپىلىرى» نى مەدھىيىلەش يۈزىسىدىن تۇرغۇزۇلغان، دەيدۇ. بۇ نۇقتىنىزەرنىڭ تۈپكى ئاجىزلىقى ئۇنىڭ مەڭگۈ تاشتىكى دىيانەتمەن قاغانىنىڭ نامى بىلەن (11 - قۇردىكى ئەڭ ئاخىرقى قاغان) مەڭگۈ تاش نامىنىڭ ماس كەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

شلېگىل(89)11 - قۇرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى قاغان بىلەن 12 - قۇرنىڭ بېشىدىكى «. . . ئالپ بىلگە قاغان» نى دىيانەتمەن قاغان دەپ قارايدۇ. ئەمما، ئۇ «تەڭرى قاغان» تالڭ سۇلالىسى پادىشاھىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ ۋە مەڭگۈ تاش نامى ئەدەپمەن قاغان (824 — 832 - يىلى تەختتە ئولتۇرغان، ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە نامى مەڭگۈ تاش نامى بىلەن ئوخشاش) نىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەننى قوۋۇۋەتلەيدۇ. شۇنداقلا، مۇشۇ سەۋەبتىن 15 - قۇردىن 18 - قۇرغىچە بولغان قىسمىنىڭ كەمتۈك جايىغا دىيانەتمەن قاغاندىن كېيىن كۈچلۈك بىلگە، ئادالەتلىك قاغان، ئەخلاقمەن قاغان قاتارلىقلارنى تولۇقلىدى. بۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى(90). شلېگىلنىڭ ناھايىتى روشەن خاتالىقىنى باشقا ئالىملار ناھايىتى تېزلا كۆرسىتىپ ئۆتتى: «تەڭرى قاغان» ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسىتىدۇ، تالڭ

سۇلالىسى پادىشاھىنى كۆرسەتمەيدۇ[91]. يەنە كېلىپ ھېچكىمنۇ «تەڭرى قاغان» تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنى كۆرسەتمىدۇ، دېگەن خاتالىقنى قايتا سادىر قىلمىغاچقا ئۇنىڭ پۈتكۈل خۇلاسىسى تەۋرىنىپ قالمىدۇ.

1913 ـ يىلى چاۋاننېس بىلەن پېللېئوت «مانى دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشى»[92] ناملىق ئەسىرىدە شلېگېلنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى تەنقىد قىلدى ھەمدە 12 ـ قۇرنىڭ بېشىدا تىلغا ئېلىنغان «ئالپ بىلگە قاغان» نىڭ ئېنىقلا دىيانەتەن قاغان (11 ـ قۇرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى قاغان) دىن كېيىنكى قاغانىنى، يەنى ئادالەتلىك قاغانىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ قاغانىنىڭ ئۇيغۇرچە نامى ئەدەپمەن قاغانىنڭكىگە ئوخشايدۇ، يەنى بىرەك «ئاي تەڭرىدىن بولمىش ئالپ بىلگە قاغان»، بۇ نام مەڭگۇ تاش نامى بىلەنمۇ بىرەكلىككە ئىگە، شۇڭا مەزكۇر مەڭگۇ تاشتا دىيانەتلىك قاغانغا مەدھىيە ئوقۇلغان، «. . . ئالپ بىلگە قاغان» ۋە 15 ـ قۇر ھەم شۇنىڭدىن كېيىنكى «تەڭرى قاغان» دېگەنلەر بىرەك مەڭگۇ تاشنىڭ ئىگىسى بولغان ئادالەتلىك قاغانىنى كۆرسىتىدۇ. 12 ـ قۇرنىڭ 34 ـ 36 ـ خەتلىرى بولغان «تەڭرى قاغان» سۆزى دىيانەتلىك قاغانىنىڭ «ئەجدىھا سۈغا چۆككەن ۋاقىتتا» تەختكە چىققان قاغان ئىكەنلىكىگە قارىتىلغان، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئەپسۇسكى، ئۇلار پەقەت مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تارقىلىشىغا ئائىت 8 — 10 ـ قۇرلارغا شەرھلەپ چىقتى[93]. ئۇزۇن ئۆتمەي لوجېنيۇ مەزكۇر مەڭگۇ تاش ھەققىدە «تەقرىز» يازدى، ۋاڭ گوۋېي بولسا بۇ ھەقتە «باھا» يازدى[94]. شۇنداقلا ئادالەتلىك «قاغان مەڭگۇ تېشى» دېگەن پىكىرنى قوۋزۇتتى. كېيىن خانبالىق تورۇ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە يەنە مەزكۇر مەڭگۇ تاش ھەققىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتتى[95]. خانبالىق ئەسىرىدىكى ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغىنى مەسىلە شۇكى، ئۇ

چاۋاننىس ۋە پىللىئوتنىڭ «تەڭرى قاغان» ھايات ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن ھۆكمىنى تېخىمۇ چوڭقۇر شەرھلىدى. ئۇ (96) گەرچە مەڭگۈ تاشتا مەلۇم بىر مەرھۇم ئۇيغۇر قاغانىنى 2 - قېتىم تىلغا ئالغاندا «قاغان» دېگەن ئىككى خەت بىلەنلا ئاتىغان (مەسىلەن، 5 - قۇر، 38 — 39 - خەت، 7 - قۇر 15 — 16 - خەت(97))، گەرچە مەڭگۈ تاشتا ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى خانغا مەلۇماتنامە يوللىغاندا ئۇيغۇر قاغانىنى «تەڭرى قاغان» دەپ ئاتىغان (مەسىلەن، 12 - قۇر، 34 — 36 - خەتلەر)، شۇنداقتا «تەڭرى قاغان» شەك - شۇبھىسىزكى ھايات ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ھۆرمەت نامى بولۇپ چىقىدۇ، ھۆرمەت نامىنىڭ ئالدىدا ئىككى خەتلىك بوش ئورۇن بار، مەرھۇم قاغان ياكى باشقىلار (مەسىلەن، جۇڭگو پادىشاھى، مانى داھىس) نىڭ نامى ئالدىدا پەقەت بىر خەتلىكلا بوش ئورۇن قويۇلغان، ھەتتا بۇمۇ يوق. مەسىلەن 5 - قۇرنىڭ 38 — 39 - خېتى ئالدىدا بوش ئورۇن يوق، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ بايانلىرى چاۋاننىس، پىللىئوت قاتالىق كىشىلەرنىڭ مەزكۇر مەڭگۈ تاش ئادالەتلىك قاغان (808 — 821 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ھايات ۋاقىتتا، تېخىمۇ ئېھتىمالغا يېقىنراقى 814- يىلى تىكلەنگەن بولۇشى مۇمكىن(98) دېگەن ھۆكۈمنى كۈچلۈك ھالدا قۇۋۋەتلىدى. بۇ بىزنىڭ مەڭگۈ تاشتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۈبۈت، قارلۇقلارنىڭ كۈرەشلىرىگە دائىر ماتېرىياللارنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىشىمىزگە زور دەرىجىدە ياردەم بېرىدۇ.

يەنە بەزى ئالىملار، مەسىلەن، ئابې تاكېئو، چاۋاننىس، پىللىئوت، خانېدا تورۇ قاتارلىقلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلمايدۇ. ئۇ (99) گەرچە مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ ئادالەتلىك قاغان تەختىكى ۋاقىتتا تىكلەنگەنلىكىنى ۋە مەڭگۈ تاش نامىنىڭ ئادالەتلىك قاغانىنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ مەڭگۈ تاشتىكى «تەڭرى قاغان» نى دىيانەتلىك قاغان دەپ قارايدۇ. شۇنداقلا

مەڭگۈ تاشنىڭ 13 ـ قۇرىدىن باشلاپ بايان قىلىنغانلىقى ھەممىسى ئادالەتلىك قاغانلىقنىڭ تۆھپىسى دېگەننى تەكىتلەيدۇ. ئۇ دىيانەتلىك قاغانلىقنىڭ تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرى ۋەزىر بولغان چاغدىكى مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ يېڭىدىن قۇرۇلغان ئۇيغۇر قاغانلىقى سىستېمىسىدا (ئادىز ئۇرۇقى) ئىگىلىگەن ئالاھىدە ئورنىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ كېشىنى ئويلاندۇرۇپ قويىدۇ.

ئەمما، يۇقىرىقى ئالىملارنىڭ نېمە مۇنازىرە قىلىشىدىن قەتئىينەزەر ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا مەڭگۈ تاشنىڭ 13 ـ قۇر 39 ـ خېتىدىن باشلاپ بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار، تۇبۇتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ دىيانەتلىك قاغان تەختىكى ۋاقىتنىڭ (795 — 808) ئالدى- كەينىدە يۈز بەرگەنلىكىگە قارشى تۇرمايدۇ. ئۇنداقتا يۇنخېخۇ، بەشبالىق، كۈسەن، يۇشۇدىكى جەڭنىڭ 790 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى بەشبالىق ئۇرۇشى ياكى بەشبالىق ئۇرۇشىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى قانداق قىلىپ ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ؟

مەڭگۈ تاش مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار تولۇق غەلبە قازانغان. بۇ بۆلەكتىكى مەزمۇندىن ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى 17 ـ قۇردىكى «تەڭرى قاغان زور قوشۇننى باشلاپ ئاتلاندى. ئوغرىلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ ..... يېنچۇ دەرياسىغىچە قوغلاپ كەلدى» ۋە 20 ـ قۇردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قېتىم «قارلۇقلار ۋە تۇبۇتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ» باغاننا دۆلتىسى(پەرغانە) گىچە قوغلاپ كەلگەنلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. باغاننا ئەينى ۋاقىتتا ئەرەبلەرنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىدە ئىدى. يۇقىرىقى ماۋزۇلاردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك قارلۇقلار غەربكە كۆچكەندىن تارتىپ 8 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدە

غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاساسلىق كۆچلەردىن بولۇپ قالغان ۋە ئىزچىل تۈردە ئەرەبلەر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. شۇ مەزگىللەرمۇ قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ جەنۇبىدىكى باغاننىاغا كۆز ئالايتىپ باقمىغانىدى. ئەمما، 790 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەھۋالدا زور ئۆزگىرىش بولدى. ئەرەبلەرنىڭ خۇراسانىدىكى باش ۋالىيسى غىترىف بىن ئەتا (792 ـ 793) نىڭ ئەمر بىن جەمىلنى باغاننىاغا قارلۇق يابغۇسىنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئەۋەتىشى قارلۇقلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا (792 ـ 793) پەرغانە رايونىغا كىرىشكە باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ دەل ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر بەشبالىقنى چۆرىدەپ كەسكىن ئېلىشىۋاتقان مەزگىل ئىدى. قارلۇقلار تۇبۇتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇشتۇراك قىلغاندىن كېيىن ئۇلار بىرلىكتە ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بەشبالىقنى ئىگىلىۋالدى. قارلۇقلار يەنە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانبۇد شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. («ئومۇمىي ئورنەكلەر»، 7522 ـ بەت) ئەمما، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە ئۇيغۇرلارنىڭ جېنىيۇەن 7 ـ يىلى (791 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلاردىن بەشبالىقتىكى غەلىبىدە قولغا چۈشۈرگەن چارۋىلاردىن تەقدىم قىلغان» لىقى ئېتىلىدۇ. يەنى بۇ 791 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار بەشبالىقتا تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلدى، دېگەنلىك ئىدى. گەرچە باشقا مەۋجۇت خاتىرىلەردە ئېنىق قىلىپ، تۇبۇتلەرنىڭ 792 ـ يىلى شىجۇ (تۇرپان ئويمانلىقى) نى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى (دۇنخۇاڭ مەكتۇپلىرىدىن p.3918 ۋە p.2732 نومۇرلۇق ھۆججەتلەر <100> ئېيتىلسىمۇ، بۇ خاتىرىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ 791 ـ يىلى بەشبالىقتا غەلىبە قىلغانلىقىنى ئىنكار قىلمايلا قالماستىن ئەكسىچە تۇبۇتلەرنىڭ غايەت زور كۈچ سەرپ قىلىپ شىجۇنى

ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىشغالىيەتنىڭ مۇستەھكەم بولمىغانلىقىنى، بۇ خىل تۇراقسىزلىققا سەۋەب بولغان تەھدىتنىڭ ئېھتىمال بەشبالىقتىكى ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئىشارە قىلىدۇ<101>. «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىق ئۇرۇشىدىكى غەلىبىسى ۋە غەلىبىدىن كېيىن تۇبۇتلەر بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىنى تالىشىشنىڭ جەريانى ئېنىق خاتىرىلەنگەن (16 ـ قۇر). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار توپلاڭدىن توغاچ ئوغرىلىغان سابىق ئىتتىپاقداشى قارلۇقلارنى ھەرگىزمۇ بوش قويمايتتى. مەڭگۈ تاشنىڭ 16 ـ قۇرىدا ئۇيغۇر تەڭرى قاغانىنىڭ كۈسەنگە ياردەمگە كېلىپ تۇبۇتلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. 17 ـ قۇردا بولسا تەڭرى قاغانىنىڭ ياۋ قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن يېنچۇ دەريا‌سىغىچە (يەنى سىر دەريا‌سى) قوغلاپ كەلگەنلىكى، سان ـ ساناقسىز ئادەم ۋە ئات ـ تۆگىلەرنى قولغا چۈشۈرگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. 18 ـ قۇردا بولسا ئۇلاپلا مۇنداق دېيىلىدۇ: «... گۈناھىنى بىلدى ۋە ھىممەت ئاتا قىلىشنى ئىلتىجا قىلدى. تەڭرى قاغان ئۇنىڭ سەممىيىتىگە ئىشەندى ۋە ئۇنىڭ گۈناھىدىن ئۆتتى..... بېگى ..... ئاۋام خەلقىنى ئۆز ئەمگەكلىرىنى داۋام ئەتتۈراشكە بۇيرۇدى. بەگ ... تاۋاپ. ... ئوق تاسىل.....»

«تاسىل» ئوچ قارلۇقنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى. ئۇيغۇرلاردىن زەربە يەپ، ئۇيغۇرلارغا تىز پۈككەنلەر تەبىئىيكى قارلۇقلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شۇڭا، تەرتىپلىك ۋە سىستېمىلىق قىلىپ تۆۋەندىكىچە ئىككى تۈرلۈك يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ:

1) «كونا تاڭنامە» (5210 ـ بەت)، «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» (17ـ، 18 ـ قۇرلار) ۋە يۇقىرىدا نەقىل

كەلتۈرۈلگەن ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرى (گەردىزى) ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت مەۋجۇت. «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» نىڭ 13 ـ قۇر 39 ـ خېتىدىن باشلاپ بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ۋە تۇبۇتلەر بىلەن قىلغان جەڭلىرى دەل 790 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى بەشبالىق ئۇرۇشى ياكى بەشبالىق ئۇرۇشىنىڭ بىر قىسمى.

2) ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىنكى، 791 ـ يىلى ئۇيغۇرلاردىن زەربە يېگەندىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن جەنۇبىي ئېتىكىدىكى پەرغانە رايونىغا سۈرۈلگەن ۋە شۇ سەۋەبلىك ئەرەبلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويغان، ئاقىۋەت 792 — 793 ـ يىللىرى ئەمر بىن جەمىل لەشكىرىي يۈرۈش قوزغىغان.

گەردىزى، ئەمر بىن جەمىلنىڭ لەشكىرىي يۈرۈشىنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدا ھېچنەرسە دېمەيدۇ. «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» نىڭ 20 ـ قۇرىدىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا قارلۇقلار پەرغانە رايونىدىن ئايرىلمىغان<102>. يۇقىرىقى ۋەقەلەردىن كېيىن 20 ـ قۇردا ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ۋە تۇبۇتلەرگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ھۇجۇمنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتىسى قارلۇقلار بولۇپ، ھۇجۇم لىنىيىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي گىرۇپكىدىكى تۇبۇتلەر كونترول قىلىپ تۇرغان جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. قارلۇقلار بۇ قېتىم ناھايىتى قاتتىق زەربە يېدى، يابغۇسى «سىياسەتكە تارتىلىشتىن قورقۇپ، زېمىننى تاشلاپ قاچقانلىقى» سەۋەبلىك جازالاندى. 21 ـ قۇردىكى («بىلگە قاغان قايتىدىن بەيئەت قىلغان قارلۇقلارغا يىنچۇ دانا . . . . بەگ قىلىپ تەيىنلىدى، يەنە ئون ئوق ئوچ») بايقاندىن قارىغاندا ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر پەرەس قارلۇق يابغۇسىدىن بىرنى بەگ قىلىپ تىكلىگەنىدى.

ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ توقۇنۇشى مەڭگۈ تاشتا ئۇچ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ: بىرىنچى قېتىم (14 - قۇرنىڭ بېشىدا) تۇبۇتلەر بەشبالىققا ھۇجۇم قىلغاندا يۈز بەرگەن، ئىككىنچى قېتىم (18 - قۇردا) 791 - يىلى ئۇيغۇرلار بەشبالىقنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن. ئۇنداقتا ئۇچىنچى قېتىملىق (20 - قۇر) تەخمىنەن قاچان يۈز بەرگەن؟ مەڭگۈ تاشنىڭ 21 - قۇرىدىكى «. . . . لىق بىلگە قاغان» دېگەن ئاتاق نامى بىزنى مۇھىم بىر يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەڭگۈ تاشتا 12 - قۇردىن باشلاپ «تەڭرى قاغان» نىڭ ئۇلۇغۋار تۆھپىلىرى بايان قىلىنىدۇ. «تەڭرى قاغان» نىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر دەرىجىدىن تاشقىرى پەۋقۇلئاددە زور ۋەقە يۈز بەرمىگەنلا بولسا «تەڭرى قاغان» دېگەن ئاتاق نامىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. شۇنداقلا بولىدىكەن، ئۇ ھالدا بۇ يەردىكى «. . . . لىق بىلگە قاغان» دېگەن ئاتاق نامىنى ئادالەتلىك قاغان 808 - يىلى توققۇز ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ مۇقەددەس تەختىگە چىققانلىقىنىڭ بەلگىسى، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. يەنە كېلىپ ئالدىنقى قاغان «ۋاپات بولغاندىن كېيىن» ئادالەتلىك قاغانىنىڭ «تەختىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى» ھەققىدىكى بايانلار ئەسلىدە ئېھتىمال 18 - ياكى 19 - ياكى 20 - قۇرلاردىكى پۈچۈلۈپ كەتكەن كەمتۈك جايلاردا بېرىلگەن بولۇشى مۇمكىن <103>. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن 19 - قۇرنىڭ ئالدىدىكى بۆلەكتە 808 - يىلى ئادالەتلىك قاغان تەختكە چىقىشتىن ئاۋۋالقى ئىشلار بايان قىلىنغان ۋە «تەڭرى قاغان» دېگەن ئاتاق نامى ئىشلىتىلگەنىدى. 19 - قۇردىن باشلاپ بايان قىلىنغىنى ئادالەتلىك قاغان تەختكە چىققاندىن تارتىپ مەڭگۈ تاش تېكىستى يېزىلغۇچىلىك بولغان ئارىلىقتىكى تارىخ بولۇپ، ئادالەتلىك قاغانىنىڭ رەسمىي ئاتاق نامىنىڭ قىسقارتىلما شەكلى قوللىنىلغان. شۇڭا، مەڭگۈ تاشتا 3 - قېتىم تىلغا

ئېلىنغان ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ توقۇنۇشىنى تەخمىنەن 808 ـ يىلىدىن كېيىنكى مەلۇم بىر مەزگىلگە تەۋە دېيىشكە بولىدۇ.

مەزكۇر مەڭگۇ تاشنىڭ سوغدىچە قىسمى ھەققىدىكى ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىسى يۇقىرىقى قىياسىمىزنى تەققاسلاپلا قالماستىن، بىزنى تېخىمۇ توغرا بولغان ۋاقىت ھەققىدە يەكۈن چىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. يۇتاكا يوشىدا<104> ئو. خانىبىنىڭ نەق ئورنى تېخى بېكىتىلمىگەن 7 ـ ۋە 9 ـ پارچە تاشتىكى سوغدىچە يېزىقنى ترانسكرىپسىيە قىلىشىدا سەۋەنلىك بارلىقىنى بايقىدى. يېڭى ترانسكرىپسىيىگە ئاساسەن ئۇ بۇ ئىككى پارچە تاش پارچىسىنىڭ توغرا ئورنىنى بېكىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىز سوغدىچە تېكىستتىن تۆۋەندىكى قۇرلارنى ئوقۇشقا مۇۋەپپەق بولالىدۇق<105>. (تېكىستتىكى كۆپ چېكىت كەمتۈك جايىنى كۆرسىتىدۇ): «. . . . . كۆپ قېتىم . . . . . ئۇ ئۇلۇغ تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇردى. . . . . پۈتكۈل ئەرەب زېمىنىدا . . . . . بەختلىك <106> قاغاندىن قورقىقانلىقى ۋە چۆچۈگەنلىكى ئۈچۈن . . . . (سوغدىچە تېكىست، 18 ـ 22 ـ قۇرلار)، بەختلىك قاغان ۋاپات بولغاندا ئۇ خۇراسان ئەمىرى ۋە باشقا يۇرتلارنىڭ ئەمىرلىرىگە، شۇنداقلا ھۆكۈمرانلىرىغا بىر پارچە يارلىق ئەۋەتتى (سوغدىچە تېكىست 21 ـ قۇر)».

سوغدىچە تېكىستتە بولغان يېڭى تونۇشقا ئاساسەن يۇتاكا يوشىدا خەنزۇچە تېكىستنىڭ 19 ـ قۇرىنىڭ ئاخىرىدىكى «قوغلاپ شىمالغىچە . . . . غىچە باردى» دېگەننى ئەسلىدە «قوغلاپ شىمالغىچە ۋە ئەرەبلەر زېمىنغىچە باردى» بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلدى. ئۇنىڭ بۇ قىياسى مەنتىقىگە تولىمۇ ئۇيغۇن. ئۇ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مۇشۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشى ئېھتىمال بىر قېتىملىق

توقۇنۇش بولۇشى مۇمكىن، مىنورسكىينىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا بۇ قېتىمقى توقۇنۇشنى 806 — 810 - يىللىرى غەربىي يۇرتنىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىدا كۆتۈرۈلگەن لەيس قوزغىلىڭى بىلەن باغلاش مۇمكىن، دەپ قارىدى. يۇتاكانىڭ تەتقىقاتى ۋە تەپەككۇرى ناھايىتى پاساھەتلىك بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەرەبچە مەنبەلەرنى شەرھىلىشى توغرا بولماي قالغان.

ئالدىنقى ماۋزۇلاردا «تەۋارىخى ياقۇبى» (2 - توم، 235 — 236 - بەتلەر) دا لەيسنىڭ ماۋارائۇننەھردىكى ئاھالىلەرنى ۋە تۈركلەر (غۇز تۈركلىرىنى كۆرسەتمىشى مۇمكىن)، قارلۇقلار توققۇز غۇزلار (ئۇيغۇرلار) <107> ۋە تۇبۇتلەرنى ئۆزىنىڭ خەلىپىگە قارشى ئۇرۇشنى قوللاشقا دەۋەت قىلغانلىقىنى خاتىرلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق. لەيسنىڭ ئۇلارنى، بولۇپمۇ تۈركلەر (غۇزلار)، توققۇزغۇزلار ۋە تۇبۇتلەرنى جەڭگە قاتناشتۇرلغان - قاتناشتۇرۇلمىغانلىقى نامەلۇم. ئەمما، شۇ نەرسە روشەنكى، ياقۇبى قارلۇقلارنىڭ لەيسنى قوللىغانلىقىنى ئېنىق ئەسكەرتكەن. ئەرەبلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلارنىڭ مۇناسىۋىتى باشقا ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدە تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈلىدۇ. 810 - يىلى (ھىجرىيە 195 - يىلى) ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى ئەۋج ئالغاندا مۇھەممەد ئىمىن (193/809) باغداتتا خەلىپىلىك تەختكە چىققانلىقىنى جاكارلىغان ۋە ئاكىسى مەئمۇنغا <108> خۇراساندىن ئىراققا قايتىش يارلىقىنى ئەۋەتكەنىدى. تەبەرى ئەينى ۋاقىتتا خۇراسانىنىڭ شەرقىي قىسمىدا تۈرۈكۈتلار مەئمۇن بىلەن ئۇنىڭ يېقىنى فەزل بىن سەھل ئوتتۇرىسىدىكى ۋەزىيەت ھەققىدە بولۇنغان سۆھبەتنى ئەينەن خاتىرلەپ قالدۇرىدۇ<109>: «مەئمۇن دېدى: ناۋادا مەن قۇدرەت تاپقان، ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلالىغۇدەك بولغان ۋاقىتتا مۇشۇ ئىشلار يۈز بەرگەن بولسىدى، بۇنىڭ چارىسى ئوڭاي ئىدى. (ئىمىنگە)

تاقابىل تۇرۇشنىڭ كارى چاغلىق بولۇر ئىدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئىشلار يۇز بېرىۋاتىدۇ. خۇراساندا تەرتىپ بۇزۇلۇپ، چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۈۋاتقاندا (قارلۇق) يابغۇسى ۋاسسالليقتىن باش تارتتى، تۇبۇت پادىشاھىمۇ بويۇن تولغاۋاتىدۇ، كابۇل خانىمۇ ئۆزىگە قوشنا بولغان خۇراسانغا بېسىپ كىرىشكە تەييارلىنىۋاتىدۇ. ئوتراردىكى بېگىمۇ خىراج تۆلەشنى رەت قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇلارغا ھازىرچە يېتىشىپ بولالمايۋاتىمەن. مۇھەممەد ئىمىننىڭ مەنى چاقىرتىشىدا ياخشىلىقتىن يامانلىق كۆپتەك قىلىدۇ. قارىغاندا ھازىرقى ئەھۋالنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ تۇرۇپ تۇرك قاغاندىن ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىدىن ياردەم تىلىمەكتىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ. مەن ئەگەر ياخشىسى ئۆزۈمنىڭ خاتىرجەملىكىمنى ساقلاپ قېلىپ، باشقىلارنىڭ بىزنى مەغلۇپ قىلىشىدىن، بىزگە ئاسىيلىق قىلىشىدىن ساقلىنىشىم كېرەك»<110>. بۇ يەردىكى تۇرك پادىشاھى بولغان «قاغان» ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسىتىدۇ<111>. مەئمۇننىڭ سۆزى ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ يېرىكلەشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، يەنە ئەرەبلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ راۋۇرۇس يېقىنلىقىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ. مەئمۇن ئىلاجىنىڭ يوقىدىن ئۇيغۇر قاغانىنىڭ «پېشىنى تۇتۇپ»، «ئۇنىڭ ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ ياردىمىنى تەلەپ قىلغان» ئىدى. بۇ تەبىئىيكى ھالدا بىزگە «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» نىڭ سوغدىچە قىسمى (ۋە خەنزۇچە قىسمى) دىكى ئەرەبلەرگە ئائىت خاتىرىلەرنى ئەسلىتىدۇ. بۇ قىياس خاتا بولمىسا، ئۇ ھالدا مۇنداق دەپ يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ:

1) خەنزۇچە مەڭگۈ تاشنىڭ 19 ـ قۇرىدا ئېيتىلغان «قوغلاپ شىمالغا ۋە ئەرەبلەر دۆلىتىگە باردى» دېگەنلىك قانداقتۇر ئۇيغۇرلار ئەرەبلەرگە ھۇجۇم قىلدى، دېگەن ئۇقۇمنى

بىلدۇرمەيدۇ. ئەكسىچە ياۋۇنى قوغلاپ ئەرەبلەر زېمىنىغىچە بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھۇجۇم قىلىنغۇچى ئوبيېكت ئۇيغۇرلار ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئورتاق دۈشمىنى يەنى خەنزۇچە 18 — 21 ـ قۇرلىرىدا تىلغا ئېلىنغان قارلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ قوۋمى ئىدى.

2) بۇ قېتىمقى لەشكىرىي ھەرىكەت 810 ـ يىلىنىڭ ئالدىدىراق يەنى 806 ـ يىلى ئەيس ئابباسىيلار خانىدانلىقىغا قارشى چىققاندىن تارتىپ 810 ـ يىلى مەئمۇن ھېلىقى سۆھبەتنى قىلغان ۋاقىتقىچىلىك (806 ـ 810) بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن. چۈنكى، بۇ يىلنامە بىزنىڭ خەنزۇچە 21 ـ قۇرىدىكى «. . . . بىلگە قاغان» نىڭ ئاتاق نامى ھەققىدىكى پىكرىمىز بىلەن ماس كېلىدۇ<112>. بىز تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ بۇ ھەرىكەتنىڭ يىل دەۋرىنى 808 ـ يىل بىلەن 810 ـ يىل ئارىلىقىدا بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايمىز.

ئومۇمەن، مەڭگۇ تاشتىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، 789ـ 791 ـ يىللىرىدىكى بەشبالىق ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار كۆپ قېتىم قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئاخىر 808 ـ يىلى ئادالەتلىك قاغانىنىڭ زامانىسىدا تاماملانغان بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن بولغان «قەسىدىلەر» (مەھىرنامە Mahırnamag) نىڭ فراگمېنتىدا (بىرىنچى پارچىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى، 1 ـ 159 ـ قۇرلار) قاغان، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىغا بەخت تىلەنگەن بولۇپ، بۇ ۋەزىر ـ ۋۇزرالار پەنجىكەند (بەشبالىق)، Cinanckand. (چىنانكەند، قۇچۇ)، Kwc (كۇچا)، Kash (قەشقەر)، Parwan پەرۋان، ئەرك (ئارگى، يەنى قاراشەھەر)، Wcwr (ئونسۇ) قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى<113>. بۇ ئىسىملىك بىزگە ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كونتروللۇقىدىكى رايونلارنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ

بېرەلەيدۇ. دەرۋەقە ئادالەتلىك قاغان ھەربىي يۇرۇشكە ئاتلانغاندىن كېيىن تېزلا پەرغانىدىن چېكىنىپ چىقتى. ئۇيغۇرلار تىكلەپ قويغان يىنچۇ دانا يابغۇ 806 — 810 ـ يىللىرى لەيس ئىسيانىنى قوللىغان قارلۇق يابغۇسى بولمىسا كېرەك. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلار ھەربىي يۇرۇشكە ئاتلانغاندىن كېيىنمۇ قارلۇقلار يەنىلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشاۋەردى. تاكى 816 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاندىن ئەرەب سانغۇنى فەزل ئۇلارنى تەڭرىتاغ رايونىدىن قوغلاپ چىقاردى. بەشبالىق ئۇرۇشىدىن كېيىنكى شىجۇ ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھلار:

① 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە موري ياسۇ تاكائۇنىڭ «تۇبۇتلەرنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا كىرىشى ۋە چېكىنىشى» (موري ياسۇتاكائۇ 1984) ناملىق ئەسىرىنىڭ 4 ـ، 5 ـ بابلىرىغا؛ بېكۇزنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇبۇت ئىمپېرىيىسى» (بېكۇزنز 1987) ناملىق ئەسىرىنىڭ 5 ـ بابىغا؛ ۋاڭ شياۋفۇنىڭ «تاڭ سۇلالىسى، تۇبۇتلەر ۋە ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي مۇناسىۋەت تارىخى» (ۋاڭ شياۋفۇ، 1992) ناملىق ئەسىرىنىڭ 3 ـ، 4 ـ بابلىرىغا قارالسۇن.

② «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» (تولۇقلانغان نۇسخا) 49 ـ 50 ـ بەت؛ موري ياسۇتاكائۇ 1984، 42 ـ بەت ۋە <203> ئىزاھ؛ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 112 ـ بەت (ئىزاھ قىسقارتىلغان).

③ خ. گىب: «ئەرەبلەرنىڭ 751 ـ يىلى سۇللۇغقا ھۇجۇم كىرىشى» ناملىق ماقالىسىدە بەزى مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى قوتەيبەنىڭ قەشقەرنى بويسۇندۇرغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەرنى

ئىنكار قىلىدۇ، ئەمما ئۇ قۇتەيبەنىڭ قەشقەرنى بويسۇندۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتىش مۇمكىنچىلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ. گىببنىڭ «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى» (لوندون، 1923 ـ يىلى، 52 ـ 53 ـ بەتلەر) ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلارغا قارالسۇن. بېكۇنىز (بېكۇنىز، 1987، 82 ـ بەت) گىببنىڭ پىكرىنى ئورۇنسىز، دەپ ئىنكار قىلسىمۇ، يېتەرلىك پاكىتنى ئوتتۇرىغا قويالمايدۇ ھەمدە قۇتەيبە ئەۋەتكەن قوشۇننىڭ قەشقەرگە بارغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

④ بۇ جايلارنىڭ تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن ۋاقتى توغرىسىدا موري ياسۇتاكائۇ 1984، ۋاڭ شياۋفۇ 1992 غا قارالسۇن.

⑤ موري ياسۇتاكائۇ: «ئۇيغۇرلار ۋە تۇبۇتلەرنىڭ بەشبالىقنى تالىشىش ئۈرۈشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى» (موري ياسۇتاكائۇ، 1973)؛ «تولۇقلىما: ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بەشبالىقنى تالىشىش ئۈرۈشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى» (موري ياسۇتاكائۇ 1979 ـ يىلى)؛ «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ 789 ـ 792 ـ يىللىرىدىكى بەشبالىق ئۈرۈشى» (موري ياسۇتاكائۇ، 1981)

⑥ بارتولد، 1977، 197 ـ بەت، ئو. پرتساكمۇ بۇنى «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگەن بىر مەيدان ئۈرۈش» دەپ قارايدۇ (پرتساك، 1951، 275 ـ بەت)

⑦ موري ياسۇتاكائۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى تىنبەت»، (موري ياسۇتاكائۇ 1987، 113 ـ بەت)

⑧ موري ياسۇتاكائۇ 1987، 114 ـ بەت، يەنە موري ياسۇتاكائۇ 1984 (43 ـ 44 ـ بەتلەر، خەنزۇچە تەرجىمىسى 113 ـ بەت) نىڭ تەھلىلىگە قارالسۇن.

⑨ ئەڭ دەسلەپ بۇ ھەقتە تەپسىلىي دەلىللەش ئېلىنىپ بارغان

كىشى بەي شۇيى ئەپەندىدۇر (قارالڭ: تالاس ئۇرۇشىدىن ئىسلام دىنى ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خەنزۇچە خاتىرىلەرگە نەزەرۋىيسۇندۇرۇشى» ناملىق ئەسىرىدە (97 ـ بەت) «جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلىقىغا نىسبەتەن ھەقىقىي ئەجەللىك زەربە بولغىنى تالاس ئۇرۇشىغا ئوخشاش تاسادىپىي ھادىسىلەر ئەمەس، بەلكى، 757 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوشۇنلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا يارەملىشىش ئۈچۈن شەرققە يۆتكەلگەنلىكىدە ئىدى. يىراقتىن كەلگەن بۇ كىشىلەر جۇڭگونى تەڭداشسىز قۇدرەتلىك، يېڭىلمەس ئىمپېرىيە دەپ قارايتتى. ئەمدىلىكتە بولسا ئۇلارنىڭ كۆرگىنى بۇ دۆلەتنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل ھالاكىتى بولدى. . . جۇڭگونىڭ ھەيۋىسى مۇشۇ زەربىدىن كېيىن ئىككىنچىلەپ ئەسلىگە كېلەلمىدى».

⑪ بېكۇنز، 1987.

⑫ موري ياسۇتاكائۇ 1979، 220 — 224 ـ بەتلەر.

⑬ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ياپونىيە ئالىملىرىدىن تاشقىرى يەنە پرتساك يازغان «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» (پرتساك 1951)، ئىلدىكو يازغان «تاڭ دەۋرىدىكى قارلۇقلار تارىخى ھەققىدە يېڭى تەتقىقات»، سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى تۈزگەن «قىرغىزستان س س ر تارىخى» (فرۇنزى، 1984 ـ يىل، I توم، 250 ـ 257 ـ بەتلەر) قاتارلىقلار بار.

⑭ ئۇچىدا گىنفۇ: «قارلۇقلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» (ئۇچىدا گىنفۇ 1975). «سۇينامە. تېلېلار تەزكىرىسى» دە «ئۇيغۇرغولىنىڭ غەربى، ئاگىنىنىڭ شىمالىدا، ئاقتاغنىڭ ئېتىكىدە» ياشايدىغان تېلى قەبىلىلىرى ئارىسىدا كېينكى قارلۇقلارنىڭ ئۇچ قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان چىگىللارنىڭ بارلىقى ئېيتىلسىمۇ، «قارلۇق» نامى زادىلا كۆزگە

چىلىقمايدۇ. قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشى مەسىلىسىنى ئاللىقاچان ھەل بولغان دېيىشكە بولمايدۇ.

⑮ بارتولد 1956، 87 ـ بەت؛ بارتولد 1899 («قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى ھەققىدە بىر قانچە مۇلاھىزە») 27 ـ بەت.

⑯ چاۋاننېس 1903، 286 ـ بەت. مىنورسكىي 1970 (287 ـ بەت) دىمۇ مۇشۇ خىل قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

⑰ن. يا. بىچۇرىن: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرگە ئائىت ماتېرىياللار» I توم، 300 ـ بەت، مەزكۇر تومنىڭ 347 ـ بېتىدە «تالاس» نى «خالاس» دەپ ئوقۇۋالغان.

⑱ «تاريات مەدگۇ تېشى» (تېرخىن مەدگۇ تېشى) نىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار تەتقىقاتلار توغرىسىدا تۆۋەندىكىلەرگە قارالسۇن: كىلىياشتۇرنىي: «تېرخىن مەدگۇ تېشى» («سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» 1980 ـ يىللىق 3 ـ سان؛ ئىلچان شەھىدىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى «مىللەتلەرگە ئائىت تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، 1981 ـ يىللىق 5 ـ سان)؛ كىلىياشتۇرنىي: «تېرخىن مەدگۇ تېشى» (ئىنگلىزچە). بايانچۇر (يەنى شىنە ـ ئۇسۇ مەدگۇ تېشى) مەدگۇ تېشىنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا گېيىك شىمىنىڭ تەرجىمىسىگە قارالسۇن (لىن گېن «تۈرك تارىخى»)

⑲ پرتساك 1951، 275 ـ بەت، «قىرغىزىستان س س ر تارىخى» (I توم، 252 ـ بەت) دا «قارلۇقلارنىڭ مۇستەقىل، ئۆزىگە ـ ئۆزى خوجا بولۇش ئارزۇسى ئۇلارنى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن دۇشمەنلىشىشكە ئېلىپ باردى. 746 ـ يىلى قارلۇقلار كونا ئىتتىپاقداشنىڭ قىستىشى نەتىجىسىدە يەتتىسۇ رايونىغا كۆچۈرۈپ كەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل ئەتمىش بىلگە قاغانى (يەنى بايانچۇر قاغان، 747 ـ 759) ھايات ۋاقتىتا ئويۇلغان تېرخىن مەدگۇ تېشىدا مەزكۇر ۋەقە تۇنجى بولۇپ تىلغا

ئېلىنىدۇ» دېيىلگەن. بېكۆنز بولسا (بېكۆنز 1987) مۇنداق دەيدۇ: «كېيىنچە ئۇيغۇرلار ئۆز سەردارىنى شەرقتىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ قاغانى قىلىپ تىكلىدى ۋە قارلۇقلارنى ئانىي تېپىشقا باشلىدى. نەتىجىدە قارلۇق قەبىلىلىرى 745 - يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ ماكانىغا كۆچۈپ كەتتى. 751 - يىلىغا كەلگەندە گەرچە دومۇدو ۋە تاڭ سۇلالىسىگە سادىق باشقا قورچاقلار بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۇلار (ئۇ جايدىكى) ئاساسىي كۈچلەردىن بولۇپ قالغانىدى. (ئەسلىي ئاپتورنىڭ ئىزاھى: «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» نىڭ شىمالىي يۈز 11 - قۇرى ئاساس قىلىندى)» ئۇنىڭدىن باشقا پ. گولدېن 1972 - يىلى ئېلان قىلغان «ئوغۇزلارنىڭ كۆچۈش پائالىيەتلىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئۇچ قارلۇق 745 - يىلى كۈنپېتىشكى ئون ئوق خەلقىنىڭ يېرىگە قېچىپ كەتكەن، ئۇيغۇرلار بىلەن بىر قاتار جەڭلەرنى قىلغاندىن كېيىن شىمالىي دالادا قېلىپ قالغان. قارلۇقلارمۇ كۈنپېتىشقا قاچقان، دەپ قارايدۇ (مەزكۇر ماقالىنىڭ ئۆزىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدىم. نەقىل بېكۆنزنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنىدى، ئالدىنقى نەقىل 126 - بەت ⑬ ئىزاھ).

⑳ بېكۆنز: 1987، 126 - بەت، 14 - ئىزاھ. گىب «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى» (6 - بەت) ناملىق ئەسىرىدە تالاس ئۇرۇشى مەزگىلىدە قارلۇقلار تۈركەشلەرنىڭ ئورنىغا چىقىپ غەربىي تۈركلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقانىدى، دەپ قارايدۇ.

㉑ «ئىككى تاڭنامە» نىڭ «خانلارنىڭ تەرجىمھالىسى» قىسمىدا ۋە «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دە بىرەك تەپسىلاتنىڭ 3 - يىلى (744 - يىلى) 8 - ئايدا باسمىللارنىڭ تۈركلەرنىڭ ئۆزمىش قاغانىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى ۋە كاللىسىنى ئاستانىگە يەتكۈزگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە تېخىمۇ تەپسىلىي خاتىرىلەر

بار. بۇ يىلنامىنى «تېرخىن مەڭگۇ تېشى» ئىسپاتلايدۇ. مەزكۇر مەڭگۇ تاشتا مۇنداق دېيىلىدۇ: «(24 ـ قۇر) . . . . ئۇزمىش تېكىن خان بولۇپتۇ. قوي يىلى (743) يۇرۇش قىلدىم. (25 ـ قۇر) ئىككىنچى قېتىم (ئۇلار بىلەن) ئېلىشتىم. مايمۇن يىلى (744) يۇرۇش قىلدىم. ئۇلار بىلەن جەڭ قىلدىم، ئۇ يەردە يەڭدىم (26 ـ قۇر) خاننى تۇتتۇم. . . (كىلياشتۇر-نىينىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدىن نەقىل ئېلىندى). خانبالىق تورۇ بۇ يىلنامىنىڭ توغرا ياكى توغرا ئەمەسلىكىدە بىقارار بولۇپ قالغان، (قاراڭ خانبالىق تورۇ 1957، 138 ـ 186) بۇنى ئىنكار قىلىۋېتىشكە بولىدۇ.

㉒ ئۇيغۇرلار ۋە قارلۇقلارنىڭ ياسىل قاغانىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارىنىڭ تاڭ سۇلالىسى ھەدىيە قىلغان ئوتۇغانىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتى ھەققىدە. خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە بەزى چىگىشلىكلەر مەۋجۇت. خانبالىق تورۇ (خانبالىق تورۇ 1957، 168 ـ 169 ـ بەت) تەھلىل قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن بۇنى 745 ـ يىلى، دەپ بېكىتىدۇ.

㉓ «باشقىدىن بىر تۇتۇق تەيىنلەندى» دېگەننى «باشقىدىن ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن تۇتۇق تەيىنلەندى» دەپ چۈشىنىش كېرەك. «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ «تېنباۋ 3 ـ يىلى كۈز ياسىللارغا ھۇجۇم قىلىپ ئېلىتەرىش قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇرلاردىن كۆل بىلگە ئۆزىنى . . . . شۇنداق قىلىپ جەنۇبتا تۇركلەرنىڭ زېمىنىنى ئىگىلەپ، ئۇتۇكەن تېغىدا بارگاھ تىكتى. ئىلگىرى ياغلاقار قاتارلىق توققۇز ئۇرۇقتا كېيىنچە ياسىل، قارلۇق قاتارلىقلار قوشۇلۇپ ئون بىر بولدى ۋە ھەر بىرىگە بىردىن تۇتۇق تەيىنلەندى» دېيىلىدۇ. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى ئالاقىدار خاتىرىلەرگىمۇ قاراڭ. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە. قارلۇقلار» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇنىڭ بىلەن قارلۇقلارنىڭ ئۇتۇكەن تېغىدا

تۇرۇۋاتقانلىرى ئۇيغۇرلارغا ۋاسسال بولدى. ئالتۇنتاغ، بەشبالىق قاتارلىق جايلاردىكىلىرى ئۆز ئالدىغا يابغۇ تەيىنلەپ، ھەر يىلى ئولپان تاپشۇرۇپ كەلدى».

㉔ 10 — 12 - بەلگىلەر پۇچۇلۇپ كەتكەن. كىلياشتۇرنىيىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدىكى ترانسكرىپسىيىسىگە قارالسۇن.

㉕ 3 -، 4 - بەلگىلەر پۇچۇلۇپ كەتكەن، كىلياشتۇرنىيىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قارالسۇن.

㉖مورى ياسۇتاكائو (1979، 221 — 222 - بەتلەر) بۇ جايدىكى ئۆتۈكەن تېخى ئالتۇنتاغنىڭ خاتا يېزىلىشى، دەپ قارايدۇ ۋە بۇلار قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي قىسمى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن قېلىپ قالغان قالدۇقلىرى دەپ كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى دەلىللىرى يېتەرلىك ئەمەس. ئەمەلىيەتتە بىز «بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دىن ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي دالادىكى قالدۇقلىرى قارلۇقلارغا كۆپ قېتىم جازا يۈرۈشى قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

㉗ «ئون ئوق يەبغۇ» نىڭ شەرقىي قىسمى «جۇڭگو تارىخىي خەرىتىلىرى» نىڭ 5 - قىسمىدا (63 — 64 - بەت) ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىنىڭ غەربىگە چۈشۈرۈلگەن. «كونا تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى. ئاشنا قارا» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «دەسلەپ ئاشنا بۇجىن بەيئەتكە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تولۇق قاغان ئاشنا قارانى يابغۇ قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ ئاشنا بۇجىنىنىڭ ئورنىغا تالاس ۋادىسىنى ئىگىلىدى ۋە شىجۇنىڭ نەق شىمالىغا 1500 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا چىگىل، غۇز، قارلۇق، بەش ساداقلىقلار قاتارلىقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى». «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «(جېنگۈەننىڭ 22 - يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئاشنا قارانى بەش چۇر، بەش ئېركىن قاتارلىق 20 نەچچە قەبىلىگە سەردار قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ تالاس

دەريانسىنىڭ جەنۇبىغا ماكانلاشتى. بۇ جاي شىجۇدىن ئاتلىق 15 كۈنلۈك كېلىدۇ». كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ئون ئوق زېمىنىنىڭ ئەڭ شەرقتىكى ئۇچى تالاس دەريانى (قارا ئېرتىش دەريانى چاۋاننىس 1903، 92 ـ بەت) غىچە ئىدى.

㉘ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 6919 ـ بەت، «قارلۇق يابغۇسىغا ئۇچ دەرىجىلىك ئوردا مەمۇرلىرىنىڭ دەرىجىسىنى ئىنئام قىلىش يارلىقى» ـ «تاڭ دەۋرىدىكى بۇيۇك يارلىقلار توپلىمى» 128 ـ بەت (690 ـ بەت)

㉙ ئەن سىشۇن تېمىنباۋنىڭ 11 ـ يىلى خېشىدىن شىمالغا يۆتكەلگەنىدى. ئۇنىڭ مەنسەپتىكى ئەھۋالى توغرىسىدا «فاڭجېن يىلنامىسى» گە قارالسۇن.

㉚ «يېڭى تاڭنامە. خوتەن جېيەننىڭ تەرجىمھالى» دا «خوتەن چۆلى ئارقىلىق» دېگەن سۆزلەر چۈشۈپ قالغان.

㉛ ۋاڭ گوۋېي: «(توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى) غا باھا» ناملىق ماقالىسىدە بۇنى ۋاڭ يەندې قۇچۇغا ئەلچىلىككە بارغاندا ئۆتكەن جەن ـ ئالۋاستىلار ياشايدىغان چۆللۈك، دەپ قارايدۇ. ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا يىجۇ (قۇمۇل) نىڭ غەربىدىكى چىنانكەند ئالۋاستىلار ياشايدىغان چۆللۈكنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەنى بۇ چۆللۈك يىجۇنىڭ غەربىي شىمالىدا دېگەنلىك ئىدى. ۋاڭ گوۋېي يەنە ئالۋاستىلار چۆللۈكىنى باغايان چۆللۈكى بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئەمما باغايان چۆللۈكى يىجۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا (قارالسۇن: «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» 1 ـ جىلد؛ چاۋاننىس 1903، 74 ـ بەت). شۇڭا، خوتەن چۆلىنى بەشبالىقنىڭ شىمالىدىكى چۆللۈك، دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. بۇ خىل بېكىتىش خوتەن جېيەننىڭ لەشكىرىي يۈرۈشتىكى يۆنىلىشىگىمۇ ماس كېلىدۇ. ئۇيغۇرلار بەشبالىقنى ئىگىلىۋالغانلىقتىن بۇ جاينىڭ تىنچ بولۇشى ناتايىن ئىدى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالتۇنتاغدىن ۋە ۋۇلوڭگو دەرياسىدىن

بەشبالمقمچە بولغان يول ئۈستىگە جايلاشقان سۈگەتزارلىققا دىققەت قىلىش كېرەك.

㉜ چاۋاننېس 1903، 32 — 92 ـ بەتلەر؛ خەنزۇچە تەرجىمىسى 37 — 38 ـ بەتلەر، 92 ـ بەت.

㉝ چاۋاننېس 1903، 32 ـ بەتتىكى 6 ـ ئىزاھ.

㉞ مىنورسكي 1970، 196 ـ بەت.

㉟ مىنورسكي 1942، 31 ـ بەت.

㊱ مىنورسكىينىڭ ئىزاھى، قارالغ: مىنورسكي 1970، 31 ـ بەت.

㊲ بەي شۇيى ئەپەندىنىڭ نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماقالىسىگە قارالغ.

㊳ «ئومۇمي ئۆرنەكلەر»، 6742 — 6743 ـ بەتلەر.

㊴ «ئومۇمي ئۆرنەكلەر»، 6752 ـ بەت.

㊵ «ئومۇمي ئۆرنەكلەر»، 6728 ـ بەت.

㊶ «كونا تاڭنامە» (گاۋشيەنجىنىڭ تەرجىمھالى)، 3206 ـ بەت.

㊷ ئەسكەرلەرنىڭ سانى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت. بەي شۇيىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىدىكى دەلىللەشكە قارالغ. ئەمما دۇيوۋنىڭ «قانۇنلار قامۇسى» دىكى «70 مىڭدىن ئارتۇق» دېگەن سۆزنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ، باشقا ماتېريالالارمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

㊸ بۇ ئولپانلار ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئاساسىي جەھەتتىن چاۋاننېسنىڭ «غەربىي تۈركلەرگە دائىر تارىخىي ماتېريالالارغا تولۇقلىما» (خەنزۇچە تەرجىمىسى، 281 — 339 ـ بەتلەر) نامىلىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 971 ـ جىلدىدا «تېيەنباۋنىڭ 12 ـ يىلى (753 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا قارلۇقلار ۋە شاش ئېلى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تاپشۇردى» دېيىلىدۇ. بېكۆنز (1987، 126 ـ بەت، 114 ـ

ئىزاھ) «ۋە شاش دۆلىتى» دېگەن سۆزگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ قارلۇقلارنىڭ ئاللىقاچان غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خەنزۇچە ۋەسىقلەردىكى تېكىستنى خاتا چۈشىنىۋېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. «ۋە» بىلەن «بىرلىكتە» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەنلا ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قوشنا ھەم بىرلىكتە تاۋاپقا كەلگەن، دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 971 ـ جىلدىدا تېيەنباۋنىڭ 14 ـ يىلى «4 ـ ئايدا كورىيە، تۇركەش ئەلچىلىرىنىڭ بىرلىكتە ئەلچى ئارقىلىق سوۋغات يوللىغانلىقى» خاتىرىلىنىدۇ.

⑭ خان يارلىقىنىڭ مەزمۇنىنى «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 975 ـ جىلدىدىن كۆرۈڭ.

⑮ پرتساك (1951، 275 ـ بەت) مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگو بىلەن ئەرەب ئىستېلاچىلىرىنىڭ كۈزىشىدە، بولۇپمۇ ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگەن تالاس ئۇرۇشىدا قارلۇقلارنىڭ ئىلگىرىكى ھامىيسى جۇڭگو تەرەپتە ئەمەس، ئەرەبلەر تەرەپتە تۇرغانلىقىنى كۆرسەتىدۇ». بارچە ئالىملارنىڭ نۇقتىئىينەزەرلىرىگە دېگۈدەك ۋەكىللىك قىلغۇچى بۇ بايانىنى ئەمدىلىكتە تۇزىتىشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ.

⑯ «بايانچۇر مەڭگۇ تېشى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ بولچۇ دېگەن جايدا (بۇنى كىشىلەر ھەر خىل ئوقۇغان: تومسېن Bolchu، گېئىڭ شىمىن Bolqu؛ كىلياشتۇرنىي Bolucu) قارلۇقلارغا قاتتىق زەربە بەرگەنلىكى ئېيتىلىدۇ. بۇ نام تۇركچە باشقا مەڭگۇ تاشلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. «تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «(35 ـ قۇر) بىز ئالتۇنتاغنىڭ يولسىز جايلىرىدىن ئاشتۇق، ئېرتىش دەرياسىنىڭ كېچىكسىز جايلىرىدىن كېچىپ ئۆتتۇق. بىز تۇن بويى ئىلگىرىلىدۇق، بولچۇغا تاڭ يورۇغاندا تەگدۇق... (39 ـ قۇر) ... تەگدۇق، يېڭىپ چىقتۇق.

ئىككىنچى كۈنى ئۇلار يەنە كەلدى، (40 ـ قۇر) ئۇلار ئوتتەك قىزىپ كەلدى. سوقۇشتۇق. . . . (41 ـ قۇر) . . . . بىز يەڭدۇق، قاغانىنى تۇتتۇق. يابغۇسى ۋە شادى (42 ـ قۇر) شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى. ئەللىكچە ئادىمىنى تۇتتۇق. شۇ كېچىسى ھەر قايسى قەبىلىلەرگە (ئەلچى) ئەۋەتتۇق. بۇ خەۋەرنى ئىشتىپ ئون ئوق بەگلىرى ۋە خەلقى پۈتۈنلەي (43 ـ قۇر) كەلدى. يۈگۈندى». «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «(شەرقىي يۈز، 36 ـ قۇر) . . . شۇ يىلى ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ (37 ـ قۇر)، ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۈركەشلەرگە يۈرۈش قىلدۇق. تۈركەشلەرنى ئۈيقۇدا بېسىۋالدۇق. تۈركەش قاغانىنىڭ قوشۇنى بولچۇدىن ئوتتەك، بورانىدەك (شىددەت بىلەن) كەلدى، ئۈرۈشتۇق، كۆلتېكىن. . . . (38 ـ قۇر) . . . . تۈركەش قاغانىنىڭ بۈيرۇقى، ئازار تۈتۈقنى تۇتۇۋالدى. ئۇ يەردە ئۇلارنىڭ قاغانىنى ئۆلتۈردۇق، ئېلىنى ئالدۇق. ئاددىي تۈركەش پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى (بىزگە) بويسۇندى». «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «(27 ـ قۇر) . . . . شۇ يىلى تۈركەش خەلقىگە ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ يۈرۈش قىلدىم. تۈركەش خەلقىنى ئۈيقۇدا باستىم. تۈركەش خاقانىنىڭ قوشۇنى ئوت ـ بورانىدەك كەلدى (28 ـ قۇر) بولچۇدا سوقۇشتۇق. خاقانىنى، يابغۇسىنى، شادىنى شۇ يەردە ئۆلتۈردۈم، ئېلىنى ئالدىم». كىلياشتۇرنى «قەدىمكى تۈرك ـ رونىك جۇڭگو تاشلىرى» (140 ـ 141 ـ بەتلەر) ناملىق ئەسىرىدە بۇنى ئېنىقلاپ بۇ ئۇچ بۆلۈك تېكىستتىكى خاتىرىلەر بىرەدەك 710 ـ 711 ـ يىللىرىدىكى تۈركىلەرنىڭ تۈركەشلەرگە قىلغان جازا يۈرۈشىنى تەسۋىرلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا تۈركەشلەر ساقانىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۈرۈۋاتقان بولۇپ، 708 ـ يىلى (جىڭلوڭنىڭ 2 ـ يىلى) ئۇ بىر مەھەل ئەنشى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال

قىلىۋالغاندى. كېيىن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى يۇمشاپ، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئون ئوق قاغانى («كىتابلار جەۋھىرى») ۋە چىنخوا قاغان دېگەندەك ئوتۇغات ناملىرىنى ھەمدە شۇجوك دېگەن ئىسىمنى ھەدىيە قىلغان. جىڭلۇڭنىڭ 4 - يىلى (710 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ لەشكىرىي كۈچى ئارقىلىق شىمالىي دالادىكى تۈركلەرنىڭ بەگچۇر ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلىش ئىستىكىدە بولغاندى. گەرچە تاڭ سۇلالىسىدە پادىشاھ ئالمىشىش سەۋەبلىك بۇ مۇددىئا ئىشقا ئاشمىغان بولسىمۇ، جىڭلۇڭنىڭ 4 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سۇتىڭ يازغان «لۇ شيۇجىڭ قاتارلىقلارغا چۈشۈرۈلگەن شىمالغا يۈرۈش قىلىش يارلىقى» دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «. . . . ئالتۇنتاغنىڭ سابىق لەشكىرىي مۇشاۋىرى، ئالىي دەرىجىلىك تۈرە، تۈركلەشلەرنىڭ بىلگە چىنخوا قاغانى شۇجۇڭ ئىككى ئەل خەلقىنىڭ رىشتىسىنى ئەلا بىلىپ، ئون مىڭ چاقىرىم دائىرىدە شۆھرەت قازاندى. ساداقەتمەن ۋە دانا، باتۇر ۋە كەسكىن بۇ قاغان مەردۇ - مەردانىلىكتە بارچە ئىقلىمغا ئۈلگە بولدى. ئۇزى يات قوۋملاردىن بولسىمۇ زور تۆھپە كۆرسەتكىنى ۋە سۇلالىمىزگە ئەجىر - خىزمەت ھەدىيە قىلىشنى كۆزلەپ ئىنىسى، ئوك قول ياساۋۇل سانغۇن شوۋجىنى بىپايان چۆللەرنى كېسىپ ئۆتۈپ جىنخۇي بارگاھىغا كېلىشكە ماڭدۇردى. ھالا بەگچۇر شۇلارنىڭ قوۋمىدىن بولسىمۇ ئەكسىچە قارشىلىق كۆرسىتىپ رەھىمسىز ئوق - نەيزىلىرىمىز ئاستىدا تېپىچەكلىمەكتە. قىرغىزلار ئوك تەرەپتە، مۇڭگۇزلۇكلەر شەرقتە تۈرۈپ بىرلىكتە مەكتۇپ يوللاپ قاراقچىلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاشنى ئىلتىجا قىلماقتا. . . » بۇ يارلىق بىزگە شۇنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇكى، ئەينى ۋاقىتتا تۈركەشلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئاللىقاچان قىرغىزلارنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتاي تاغلىرى ۋادىسىغا كېڭىيىپ بولغان. شۇڭا،

تۇركلەر غەربتىكى تۇركەشلەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئېرتىش دەريا سىدىن ئۆتۈپ جەك قىلغان جاي ئېرتىش دەريا سىدىن ئانچە يىراق بولمىسا كېرەك. ئوچ مەڭگۇ تاشتىك ئىككىسى (تۇنيۇقۇق ۋە بىلگە قاغان مەڭگۇ تاشلىرى) دە جەك بولغان جايىنىك بولچۇدا ئىكەنلىكى ئېيتىلىدۇ. «تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» دا يەنە تەپسىلىي قىلىپ تۇرك قوشۇنلىرى ئېرتىش دەريا سىدىن بىر كېچىلىك يىراقلىقتىكى جايدا تۇركەشلەرگە ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، تۇركەش قاغانىنىك 2 - كۈنى ئاندىن يېتىپ كەلگەنلىكى ئېيتىلىدۇ. بولچۇ ئېرتىش دەريا سىدىن يىراق بولمىغان جايدا بولۇشى مۇمكىن. كىلىاشتۇرنى (ئالدىنقى ئەسەر، 36 - بەت) گرۇم گرژىمايلونىك «غەربىي موڭغۇلىيە ۋە ئۇرانخاي ئۆلكىسى» (لېنىنگراد، 1926 - يىلى، II توم، 262 — 263 - بەتلەر) ناملىق ئەسىرىگە ئاساسەن بۇ جاينى يەتتىسۇ ۋادىسىدا بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. ئۇنىك بۇ پىكرى ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەس (كىلىاشتۇرنىينىك ئۆزىمۇ بۇ پىكرىگە قارىتا تازا كۆڭۈل توختىتىپ كېتەلمەيدۇ). ناۋادا يۇقىرىقى دەللىلەش خاتا بولمىسا بىز مۇشۇنىڭغا ئاساسەن بايانچۇر قاغان 751 - يىلى قارلۇقلارغا زەربە بەرگەندە قارلۇقلارنىك يەنىلا ئالتۇنتاغنىك غەربىي قىسمىدا ياشاۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلىيالايمىز.

⑰ «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە»

⑱ «كىتابلار جەۋھىرى»، 965 - بەت.

⑲ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىك «تېيەنباۋنىك تۇنجى يىلى (742) 3 - ئاي» ماۋزۇسىدا «پادىشاھ ئالىيلىرى قوشۇن تارتىپ ئون ئوق قاغانى ئاشنا شىننى تۇركەشلەر زېمىنىدا تۇتماقچى بولدى. ئۇ قېچىپ قۇلان شەھىرىگە بارغاندا باغا تارقان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى» دېيىلىدۇ. بۇ ئەھۋال تۇركەش قەبىلىلىرىنىك غەربكە كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

⑳ «كىتابلار جەۋھىرى» نىك 965 - جىلدىدىكى

تيەنباۋنىڭ 8 ـ يىلى (749 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا ئون ئوقلارنىڭ تۇركەش ئىلبار قاغانغا ئەۋەتىلگەن يارلىقتىن نەقىل كەلتۇرۇلگەن مەزكۇر قاغان «يامانلارغا ئەگەشمىدى» دېگەن جۈملىگە دىققەت قىلىش كېرەك. بۇ ئىلگىرىكى سابىق قاغانىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى «يامان ئادەم» ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

(51) «قانۇنلار قامۇسى» دا دۇخۇەننىڭ «سەپەرنامە» ناملىق ئەسىرى ۋە «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. شاش» تىن نەقىل ئېلىنغان.

(52) «كىتابلار جەۋھىرى»، 965 ـ جىلد

(53) «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «(چېنيۈەننىڭ تۇنجى يىلى) 9 ـ ئايدا ئۇيغۇرلار سەردارى ئەلچى بولۇپ كېلىپ مەلىكىنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقىغا تەشەككۇر ئېيتتى ھەمدە قىرغىزلارنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇننىنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. ئۇلارغا سەيچېن ئوردىسىدا زىياپەت بېرىلىپ، ئىنئام تارقىتىلدى» دېيىلىدۇ. شىلېگىل («قارابالغاسۇنىدىكى ئۇيغۇرلار مەڭگۈ تېشىنىڭ خەنزۇچە قىسمى» 82 ـ بەت) خانىدا تورۇ («تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، 148 ـ ئىزاھ) قاتارلىقلار «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» نىڭ 14 ـ قۇرىدىكى ۋەقەنى مۇشۇ شۇ، دەپ قارايدۇ. ۋاڭ گوۋېي («(توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى) غا باھا» 994 ـ بەت) بولسا باشقا بىر ۋەقە، دەپ قارايدۇ.

(54) بۇ چېنيۈەن يىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىزلار ۋە قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلىشىدىن ئىلگىرىكى ۋەقەلەر. ئالدىنقى نەقىلدە كەلتۇرۇلگەن «لۇشيۇجىڭ قاتارلىقلارغا چۈشۈرۈلگەن شىمالغا يۇرۇش قىلىش يارلىقى» («بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى») دىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇركەشلەر ۋە قىرغىزلار بىلەن

بىرلىشىپ تۈركلەرگە زەربە بەرگەنلىكىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(55) جىدبىنىك 3 ـ يىلى = چېەنيۈەننىك تۇنجى يىلى (758)

(56) «تەۋارىخى ياقۇبى» II تۇم، 387 — 398 ـ بەتلەر. بۇ ۋەقەلەر ھىجرىيە 164 ـ يىلى (780 — 781) بىلەن 165 ـ يىلى (781 — 782) ئارىلىقىغا مەنسۇپ. بۇ كىتابتىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا بارتولدنىك «تۈركستان» (6 ـ بەت) ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن. ياقۇبىنىك ئەسلىي ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «مەھدى (خەلىپە، 158 — 775/169 — 785) ھەرقايسى ئەل پادىشاھلىرىغا ئەلچى ئەۋەتكەندە ئۇلارنىك كۆپ قىسمى بەيئەت قىلدى. بۇلار كابۇل شاھى. . . . تەبەرىستان پادىشاھى al—Asbahbadh، سوغداق پادىشاھى al—Ikhshid، توخرىلار پادىشاھى Sharwain، بامىيان ھۆكۈمرانى al— ishir، باغاننا پادىشاھى . . . . سۈتروشانا پادىشاھى ـ al— Afshin، قارلۇق پادىشاھى يابغۇ، شىستان پادىشاھى R. tbil، تۈرك پادىشاھى Tarkhan، تۇبۇت پادىشاھى Jahuran، ھىندىستان پادىشاھى al—Ray، جۇڭگو پادىشاھى Baghbur، Hind پادىشاھى Wanrah يەنى Fur، توققۇز غۇز پادىشاھى قاغان قاتارلىقلار دۇر».

(57) بارتولد 1977، 202 ـ بەت. تۈركچە بولغان Tarkhan سۆزىنىك ئەرەبچە ۋەسقىلەردىكى ئىشلىتىلىشى ئەھۋالى توغرىسىدا دورفېرنىك «يېڭى پارس تىلىدىكى تۈركچە ۋە موڭغۇلچە تەركىبلەر» ناملىق ئەسىرىدىكى 879 ـ سۆزىگە قارالسۇن. ئۇمۇ ياقۇبىنىك بۇ جايدا تىلغا ئالغىنىنىك ئېھتىمال شاش ۋە ئۇنىك ئەتراپىدىكى جايلارنىك ھۆكۈمرانى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ.

(58) «تەۋارىخى ياقۇبى» II تۇم، 436 ـ بەت.

(59) يۇقىرىقى ئەسەر II تۇم، 387 ـ بەت.

⑥⓪ بۇ خاتىرە ھىجرىيە 155 ـ يىلى (772) دىن كېيىنگە مەنسۇپ.

⑥① تەپسىلىي ئەھۋالنى بارتولد 1977، 198 ـ بەتتىن كۆرۈڭ.

⑥② «تەۋارىخى ياقۇبى» II تۇم، 397 ـ بەت.

⑥③ بارتولد 1977، 202 ـ بەتتىن نەقىل ئېلىنىدى.

⑥④ مورى ياسۇتاكائۇ ۋە بېكۆنز بۇ مەنبەنىڭ يىل دەۋرىنى تەتقىق قىلىپ كۆرگەن. بىز بېكۆنزنىڭ «790 ـ يىلىدىن ئىلگىرى» دېگەن قارىشىغا مايىلمىز. بىراق، بېكۆنز بۇنى تۇبۇتلەر بىلەن ئەرەبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا، دەپ قارايدۇ. بۇنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ.

⑥⑤ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە. قىرغىزلار» (6149 ـ بەت) «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» نىڭ 24 — 25 ـ قۇرلىرىغا قارالا.

⑥⑥ «تەۋارىخى ياقۇبى» II تۇم، 435 — 436 ـ بەتلەر.

⑥⑦تەبەرى: «تارىخىي تەبەرى» II تۇم، 815 — 816 ـ بەتلەر.

⑥⑧مۇھەممەد ئىمىن شۇ يىلى ئۆلگەن.

⑥⑨ بېكۆنز: 1987، 160 — 161 ـ بەتلەردىن نەقىل كەلتۇرۈلدى.

⑦⓪ بېكۆنز: 1987، 162 ـ بەت. يەنە قارالا: ئاندىراس رونا‌ناس: «تۇبۇت تىلى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىن لېكسىيىلەر» 1985ـ، 64ـ، 65 ـ بەتلەر.

⑦① بېكۆنز: 1987، 162 ـ بەت. پرتسالا 1951 ـ يىلدىكى ئەسىرىنىڭ ئىزاھاتىدا بۇ تارىخنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ ئۇنىڭدىن پايدىلانمىغان.

⑦② نەقىل كەلتۇرۈلگەن تەمىنىڭ سايا‌ھەتنامىسىدىن قارىغاندا تالاسمۇ ئەرەبلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندەك قىلىدۇ.

سایاهەتنامىنىڭ 2 ـ بابىغا قارالسۇن.

(73) مىنورسكىي 1970، 304 — 310 ـ بەتلەر.

(74) مىنورسكىي 1948، 300 — 301 ـ بەتلەر.

(75) مىنورسكىي 1948، 292 — 294 ـ بەتلەر.

(76) مىنورسكىي 1948، 300 — 301 ـ بەتلەر.

(77) موري ياسۇتاكائۇ 1979، 201 ـ بەت، ژاك شياۋفۇ 1992، 4 ـ باب، 1 ـ پاراگراف.

(78) مىنورسكىي 1970، 98ـ، 293 ـ بەتلەر. بارسخان ئىسىمقكۆلىنىڭ شەرقىدە، موري ياسۇتاكائۇ (1979، 223 ـ بەت) قارلۇقلارنى شەرقتە ئىسىمقكۆلىنىڭ شەرقىگىچە كېڭەيگەن، دەپ قارايدۇ.

(79) ژاك شياۋفۇ تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلار جېنىيۇەنىنىڭ 2 ـ يىلى (786) ئىتتىپاق تۈزگەن، دەپ قارايدۇ، قارالسۇن: ژاك شياۋفۇ 1992، 212 ـ بەت.

(80) موري ياسۇتاكائۇ 1973، 1979، 1981 قاتارلىقلار.

(81) موري ياسۇتاكائۇنىڭ يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدىكى دۇنخۇاڭ ھۆججەتلىرى (p.2732 ۋە p.3198) ھەققىدىكى تەتقىقاتقا قارالسۇن. چېن گوشەن (1986، «8 — 9 ـ ئەسىرلەردە تاڭ سۇلالىسى شىجۇغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنىڭ قولغا كېلىشى ۋە قولدىن كېتىشى» 15 — 19 ـ بەتلەر) ۋە ژاك شياۋفۇ (1992، 208 — 209 ـ بەتلەر) موري ياسۇتاكائۇنىڭ پىكرىنى تەنقىد قىلىدۇ. بېكۆنز (1987، 156 — 157 ـ بەتلەر) بولسا موري ياسۇتاكائۇنىڭ قارىشىنى قوبۇل قىلىدۇ.

(82) مەسىلەن، چېن گوشەن (1938) ۋە ژاك شياۋفۇ (1992، 208 — 209 ـ بەتلەر) بىر دەك تۇبۇتلەرنىڭ خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە بەشبالىقتا بولغان ئىشغالىيەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئىشارە قىلىدۇ.

(83) گ. دېۋېرىئا: «ئورقۇندىكى خەنزۇچە مەڭگۈ تاشنىڭ

ترانسكرىپسيسى ۋە بۇ ھەقتە تەھلىل» ـ «فىنلاندىيە ئورگۇز جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1892 ـ يىلى، ۋ. رادلوف: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار» ، 1986؛ ۋاسىلىيېف: «قارابالغاسۇن ۋە قۇچو. سەيدامدىكى ئورقۇن مەڭگۈ تېشىنىڭ خەنزۇچە قىسمى» 1897 (ماسكېررواس، 1872، دىن ئېلىنغان نەقىل) ، لى ۋېنتسيەن: «قاراقۇرۇم پۈتۈكلىرى» ؛ ۋاڭ گوۋېي: «(توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى) غا باھا» ـ «گۈەنتاڭ توپلىمى» 14 ـ جىلد، 989 — 997 ـ بەتلەر؛ شلېگل: «قارابالغاسۇندىكى ئۇيغۇرچە مەڭگۈ تاشىنىڭ خەنزۇچە قىسمى» لېيدىن، 1896؛ چاۋاننېس ۋە پېللىئوت: «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى» .AJ 1913 (خەنزۇچە تەرجىمىسى «غەربىي يۈرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسىنى دەللەشكە دائىر تەرجىملەر مەجمۇئەسى» 8 ـ كىتاب، سودا نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى. خەنزۇچە تەرجىمىسىدە كۆپلىگەن مۇھىم ئىزاھاتلار قىسقارتىۋېتىلگەن) ؛ لوجېنيۇ «قارا قۇرۇم پۈتۈكلىرىنىڭ شەرھىسى» 1919؛ خانبدا تورۇ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ـ «دوكتور خانبدانىڭ تارىخشۇناسلىققا دائىر ماتېرىياللىرى» كيۇتو، 1957؛ كولىن ماسكېررواس: «ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسى» 1972؛ چېڭ سۇلۇ: «خەنزۇچە توققۇز ئۇيغۇرقاغانى مەڭگۈ تېشى» دىكى «ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر» ـ «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما» ، 706 — 719 ـ بەتلەر (ئەسلىي ماقالە «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1978 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان) .

⑭ مەڭگۈ تاش تېكىستىنى شلېگىل 1986، لوجېنيۇ 1919 ۋە خانبدا تورۇ 1957 دىن كۆرۈڭ. پۈتكۈل تېكىست مەزمۇنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى تىرىشچانلىقلار ئىچىدە شلېگىلنىڭ

ئەمگىكى (بولۇپمۇ ئونىڭ ھەر بىر قۇردىكى خەت سانىنى بېكىتىشى) نىڭ كېيىنكىلەرگە بولغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى ۋە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقاتلارنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى.

(85) مەن خانبالىنىڭ كۆچۈرمىسى (خانبالىق 1957، 226 — 227 - بەتلەر، ئاخىرقى ئۇچ قۇرى 310 - بەتتە) دىن پايدىلاندىم، بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى تاش باسمىدىنمۇ پايدىلاندىم.

(86) 20 - قۇردىن باشلاپ ھەر قۇردىكى خەت سانى ئېنىق ئەمەس. خانبالىق 1 — 19 - قۇرلاردىكىگە ئوخشاش ھەر بىر قۇردا 75 خەت بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. بىراق، 20 - قۇردىن باشلاپ ئايدە تېكىستتى تاشنىڭ سول تەرىپىگە ئويۇلغان. مەڭگۇ تاشنىڭ ھازىرقى مەۋجۇت پارچىلىرىدا 45 - خەتتىن كېيىنكى مەزمۇن يوق، شۇڭا ئونىڭ يان تەرىپىدىكى خەت سانى يەنىلا تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

(87) 805 — 808 - يىللار ئارلىقىدا دىيانەتلىك قاغانىنىڭ تەختتە بار - يوقلۇقى ھەققىدە ماسكېررىاس 1972، 187 — 190 - بەتلەرگە قارالا.

(88) رادلوف 1895، 285 - بەت.

(89) شلېگىل 1896، 72 — 76 - بەتلەر.

(90) مەسىلەن، چېك شولو ئېپەندىم (چېك شولۇ 1978) ماقالىسىدە شلېگىلنىڭ تولۇقلىمىسى ۋە مەڭگۇ تاشنىڭ ھازىرقى مەۋجۇت تېكىستتىمىنى تەڭلا بەرگەچكە كىشىگە خاتا چۈشەنچە بېرىپ قويمىدۇ. لېۋ مېيسۇڭ ئېپەندىم ئون يىلدىن كېيىن ئوخشاش خاتالىقنى سادىر قىلدى. گەرچە كۆچلۈك بىلگە، ئادالەتلىك قاغان، ئەخلاقمەن قاغان قاتارلىقلارغا دائىر تېكىستتىنى نەقىل ئالمىسىمۇ، يەنىلا شۇنداق سەۋەنلىك يۈز بەردى (لېۋمېيسۇڭ: «ئىككى تاڭنامىدىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە، گە شەرھى» مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى

نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 207 — 214 ـ بەتلەر.
(91) ۋاسىلىيېف 1897، 184 ـ بەت (ماسكىبرراس 1972، 184 ـ بەتتىن ئېلىنغان نەقىل)
(92) چاۋاننېس، پېللېئوت 1913، 179 ـ بەت.
(93) يۇقىرىقى ئەسەر، 196 — 199 ـ بەتلەر.
(94) لوجېنيۇ 1919، ژاك گوۋېي: «گۈەنتاك توپلىمى»، 14 ـ جىلد، 989 — 997 ـ بەتلەر.
(95) خانبدا تورۇ 1957، 304 — 324 ـ بەتلەر.
(96) يۇقىرىقى ئەسەر، 321 ـ بەت.
(97) 8 ـ قۇردىكى 62 — 63 ـ خەتلەر. مۇشۇنداق بولسا كېرەك.
(98) چاۋاننېس ۋە پېللېئوت 1913، 181 ـ بەت، خەنزۇچە تەرجىمىسى 59 ـ بەت.
(99) ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قەيەردە؟» 1954، 435 — 450 ـ بەتلەر (ماسكىبرراس 1972، 184 — 187 ـ بەتلەردىن ئېلىنغان نەقىل)
<100> چېن گوشەن 1986، ژاك شياۋفۇ 1992.
<101> بېكۆنز، مورى ياسۇتاكائو يېشىپ ئوقۇغان p.3918 ۋە p.2732 نومۇرلۇق دۇنخۇاڭ ھۆججەتلەرىدىن پايدىلانغان ۋە 792 ـ يىلى ئۇيغۇرلار شىجۇنى ئىگىلەپ بولغان دېگەننى ئۆزىنىڭ باشقا بايانلىرىنىڭ ئاساسى قىلغان. بۇنى تېخىمۇ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇ بۇنى كەسكىنلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ (157 ـ بەت) ئۇيغۇرلارنىڭ قايسى ژاقىتتا شىجۇنى كونترول قىلغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرالمايدۇ. ئەمما، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر چېگرالاسقان شىجۇدا ئىككىلىكىدىن قارىغاندا بۇ شەھەر كۆپ قېتىم قولدىن قولغا ئۆتكەن بولسا كېرەك.
<102> ژاك شياۋفۇ (1992، 212 — 214 ـ بەتلەر)

794 — 795 - يىللىرى ئەرەبلەر تەرىپىدىن خۇراسانغا باش ۋالىي بولۇپ تەينىلىگەن فەزلىنىڭ پائالىيەتلىرىنى بايان قىلغاندا بۇ كىشى Rasht تا (ھازىرقى Germ) بىر قورغان سېلىپ قارلۇقلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىدىكى سۇياب ئەتراپىدىن پەرغانە ئارقىلىق جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلىشىدىن مۇداپىئەلەنگەن، دەپ قارايدۇ.

<103> مەڭگۇ تاشنىڭ قالدۇق پارچىلىرى ناھايىتى قىزىقارلىق تەتقىقات تېمىسى، شلېگىلنىڭ (1896) تولۇقلىمىسى تومتاقلا ئىشلەنگەن بولغاچقا، ھازىرقى كۈندە ئۇنىڭدىن پايدىلانغىلى بولمايدۇ. 20 - قۇردىن باشلاپ يان تەرەپكە ئويۇلغان بولغاچقا ھەر بىر قۇردىكى خەت سانىنى ئېنىقلاشمۇ بەلگىلىك تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

<104> يۇتاكا يوشىدا 1990، 119 - بەت.

<105> ئىككى پارچە مەڭگۇ تاشنىڭ يەشمىسى مۇنداق:

«.... كۆپ قېتىم ئۇ... ئۇلۇغ تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇردى. ... پۈتكۈل ئەرەب زېمىنىدا .... بەختلىك قاغاندىن قورققانلىقى ۋە چۆچۈگەنلىكى ئۈچۈن...» (بۇ قۇرلار سوغدىچە تېكىستنىڭ 19 — 22 - قۇرلىرىدا ۋە 7 - پارچە تاشتا ئۇچرايدۇ). «بەختلىك قاغان ۋاپات بولغاندا ئۇ خۇراسان ئەمىرى ۋە باشقا يۇرتلارنىڭ ئەمىرلىرىگە، شۇنداقلا ھۆكۈمرانلىرىغا بىر پارچە يارلىق ئەۋەتتى. (بۇ قۇرلار سوغدىچە تېكىستنىڭ 21 - قۇرىدا ۋە 6-، 7 - پارچە تاشلىرىدا ئۇچرايدۇ.)

<106> سوغدىچە ئەسلىي تېكىستتىن بۇ سۆزنى يۇتاكا يوشىدا «بەختلىك» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

<107> توققۇز غۇزلار بىلەن ئۇيغۇرلارنى سېلىشتۇرۇشقا ئائىت بايانلارنى «مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى توققۇز غۇزلار: شىمالىي دالا ئۇيغۇرلىرىمۇ قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ» («غەربىي يۇرت

تەتقىقاتى» 1991 ـ يىللىق 2 ـ سان) ناملىق ماقالەمدىن كۆرۈڭ.

<108> كېيىن ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ خەلىپىسى بولغان.

<109> تەبەرى: «تارىخىي تەبەرى» Ⅲ توم 815 — 816 ـ بەتلەر.

<110> تەبەرى ئۇلاپلا مۇنداق يازىدۇ: «فەزل دېدى: مېنىڭچە سىز ھازىرقى ئورنىڭىزدىن ئايرىلىپ مۇھەممەدنىڭ يېنىغا تېز پۇككىلى بارسىڭىز بولمايدۇ. ئەكسىچە قاغانغا ۋە يابغۇغا مەكتۇپ ئەۋەتىڭ. ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلىتىنى سورىشىغا ئىجازەت بېرىڭ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھازىرقى باشقا ھۆكۈمرانلار بىلەن قىلىۋاتقان جەڭلىرىنى قوللاشقا ۋەدە بېرىڭ. خۇراسانىنىڭ مەسئۇلاتلىرىدىن سوۋغات تەييارلاپ كابۇل ھۆكۈمرانىغا ئەۋەتىڭ ۋە ئۇنىڭغىمۇ زۆرۈر بولغان تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇڭ. ئوتتۇرا پادىشاھى بۇ يىل يوللىغان خىراجنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، بۇنى ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋەتلىشىشىدىكى تۇنجۇچكە ئايلاندۇرۇڭ».

<111> بۇ مەنبە ھەققىدىكى تەپسىلىي مۇھاكىمىنى كۆرۈڭ: خۇاتاۋ 1991.

<112>بېكۇنز (1987، 165 ـ بەت) «تارىخىي تەبەرى» دىكى 821 ـ يىلىدىكى توققۇز غۇزلارغا ئائىت خاتىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، مەڭگۇ تاشنىڭ 17 ـ قۇرىدىن كېيىنكى ئىشلارنى 821 ـ يىلىدىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ شەرھلىشى زورمۇ زور بولۇپ قالغانلىقى قىلىدۇ. خۇا تاۋنىڭ ئالدىنقى ئىزاھاتا ئېيتىلغان ماقالىسىگە قارالا.

<113> مورى ياسۇتاكا ئۇ 1979، 215 — 221 ـ بەتلەردىكى نەقىل ۋە تەتقىقات.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تۈركي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى

1- بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە شەرقي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە دائىر تالاش - تارتىشلار

8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى شىمالىي دالادا دەۋران سۈرۈپ، غەربىي يۇرتقا تەھدىت سېلىپ كەلگەن ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ئىچكى مالىمانچىلىق، تەبىئىي ئاپەت ۋە سىرتقى ھۇجۇمى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تۈپەيلىدىن 840 - يىلىنىڭ ئالدى- كەينىدە ھالاك بولدى. يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قارام قەبىلىلەر ئىككى بۆلەككە بۆلۈندى. بۆلۈردىن ئۆگە قاغان باشچىلىقىدىكى 13 قەبىلە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كەلدى ۋە تارىلىپ كەتكەندىن كېيىن كۆپ قىسمى باشقا قوۋملارغا سىڭىپ كەتتى. بۇ تارماق ئۇيغۇرلارغا دائىر مەنبەلەر يېتەرلىك بولۇپ ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئەھۋالى بىزگە ئانچە قاراڭغۇ ئەمەس، ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلىرىمۇ خېلىلا تەپسىلىي. مەسىلەن، خانبالىق تور ۇنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ، مايىتاماسانانىڭ، «گەنجۇ ئۇيغۇرلار گۇرۇھىنىڭ

قۇرۇلۇشى ۋە بۇ ھەقتىكى ئالاقىدار تەتقىقاتلار» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر شۇنداق بولدى①. شۇڭا، بۇ ھەقتە ئارنۇقچە توختىلىپ ئولتۇرمايمىز. يەنە بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار بولسا شىمالىي دالادىن كۆنپېتىشقا كەتتى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (1630 — 1631ـ يەتلەر) دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇزۇن ئۆتمەي سانغۇن گۇلۇگ باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر بالىقا ھۇجۇم قىلدى. قاغاننى ئۆلتۈرۈپ كۆرە بىرنى چېپىۋەتتى ۋە قاغاننىڭ ئوردىسىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ھەر قايسى قەبىلە ـ قوۋملار ۋە باشقا ۋەزىر ـ سانغۇنلار پانتېكىننىڭ 15 قەبىلىسى بىلەن بىللە قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتتى، قالغانلىرى تۇبۇتلەر ۋە ئەنشى ئەترابىغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قاغان ئوردىسىدىكى 13 ئۇرۇق بىردەك ئۇگە تېكىننى قاغان دەپ جاكارلاپ سوزىشەن تاغلىرىدا ماكانلاشتى.»

بۇ تارماق ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىي ۋە غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى تەرەققىيات ئەھۋالى توغرىسىدا ئالىملار كۆپ تالاش ـ تارتىش قىلىشتى. تۆۋەندە ئالىملارنىڭ پىكرىنى قىسقىچە قىلىپ جەدۋەللەشتۇرۇپ چىقتۇق②:

ئاپتور	تۇبۇتلەر رايونى	تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمى	تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمى
پرژېۋالسكىي (1910)	بىرقىسمى تۇبۇتلەرگە كەتكەن.	ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەنشىگە كەلگەن.	پانتېكىن 15 قەبىلىنىڭ باشلاپ غەربكە ماڭغان ۋە قارلۇق-لار تەۋەسىگە كىر-گەن.
خانبداتورۇ (1957)	بىرقىسمى تۇركلەرگە ئىل بولغان.	بىرقىسمى ئەنشى (كۇسەن) غا كەل-گەن. پانتېكىنىڭ ئەۋلادلىرى گەنجۇغا كەتكەن.	بىر قىسمى قارلۇقلارغا قوشۇل-غان، ئەمما كېيىن-كى ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس.
كۇۋاتا رو-كۇرۇ (1930 ـ 1929)	بىر قىسمى تۇبۇتلەر را-يونىغا كەت-كەن.	بىرقىسمى ئەنشى (پانتېكىنىڭ باشچىلىقىدا) گە كەلگەن، ۋارىسلە-رى گەنجۇدا ماكان-لاشقان.	پانتېكىن باشلاپ ماڭغانلار ئاۋۋال قارلۇقلارغا قوشۇل-غان. كېيىن يەنە ئىككى قىسمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.
ۋاڭ رۇيې (1936)	بىر تارماق (بۇلار بىر - بىرىگە يې-قىنمىغان)	بىر تارماق	بىر تارماق قارلۇق-لارنىڭ ئورنىنى بېسىپ قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغان.
خامبلتون (1955)	بىرقىسمى تۇبۇتلەر تە-رەپكە ماڭ-غان (شىنـ-جاڭنىڭ شەرقىي ۋە گەنجۇ ئەت-راپلىرى)	بىرقىسمى ئەنشىگە (كۇسەن بىلەن بەشبالىقنىڭ ئارا-لىقى) كەلگەن (پانتېكىنىنىڭ باشچىلىقىدا)	ئۇيغۇرلارنىڭ 15 قەبىلىسى (پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ بىر-قىسمى) غەربكە مىگرې-ياسى قارلۇقلار (ئالتاي ئەتراپى بولۇشى مۇمكىن) غا قويۇل-غان، كېيىن يەنە ئىككى تارماققا ئايرىلغان.

ئاساسى قسمى غەربكە كۆچۈپ قار- لۇقلارغا (بەشبالىق - بالاساغۇن) قو- شۇۋالغان ۋە كې- يىنكى بەشبالىق ئويغۇرلىرى (ئامۇ دەرياسى، ئىدى- قۇت) نى شەكىللەن- دۇرگەن.	(پانتېكىن باشچى- لىقىدىكى) بىر قىسىم ئويغۇرلار ئەنشى (ئاگنى) غا كەلگەن، كېيىن گەنجۇغا كەتكەن.	بىر قىسمى تۇبۇتلەر رايونىغا (لياڭجۇ ۋە گەنجۇ) غا كەلگەن.	ئابى تاكېئو (1955)
بىر قىسمى يامىرنىڭ غەربىگە كۆچۈپ كېيىن قاراخانىيلار سۇلا- لىسىنى قۇرغان	ئاساسىي قىسمى ئىدىقۇت رايونى (شىجۇ) غا كەل- گەن، كېيىن غەرب- كە سۇرۇلۇپ كۆ- سەننى ئىگىلىگەن (ئىدىقۇت ئويغۇر- لىرى)	بىر قىسمى دەسلەپ تۇبۇتلەرگە (گەنجۇ، ل- ياڭجۇ) بە- قىنغان، كېيىن جالق يىچاۋغا بە- قىنغان، كېيىن تەد- رىجىي قۇد- رەت تاپقان (گەنجۇ ئويغۇر- لىرى)	قىلق جيا- شىلق، چىلق شولۇ، چىلق شو- لۇ، مو- گۇلۇڭبن (1958)
بىر قىسمى قارلۇق- لار تەۋەلىكىگە (سۇياب ۋادىسى) كەلگەن.	بىر قىسمى ئەنشى (پانتېكىن) گە كەلگەن، كېيىن خېشىغا (خېشىغا كىرگەن ئىككىنچى تارماق ئويغۇرلار) غا سۇرۇلگەن بۇلار پانتېكىننىڭ ئەۋلاد- لىرى	بىر قىسمى خېشىغا كەل- گەن	مايتاماسانا (1962)

پانتبكىن باشچىلىـ قىمدىكى 15 قەبىلە قارلۇقلارغا قوشۇلـ غان ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان.	قالدۇقلىرى ئەنشىـ گە كەلگەن، كېيىن بەشبالىقتا كەلگەن. شىمالىي يېللىرى شىنجاڭنى ئىگىلىـ گەن.	قالدۇقلىرى بەشبالىقتا كەلگەن، تۇبۇتلەر ئۇلارنى گەنـ جۇغا ئورۇنلاشتۇرغان (بۇ جايدا) يەنە بىر پانتبكىن بار)	لىيۇ يىتاك (1975)
بىرقىسىم قارلۇقـ لار تەۋەسىگە (غەرـ بىي تەڭرىتاغ — يەتتىسۇ) كىرگەن	(پانتبكىن باشچىـ لىقىدىكى) بىر تارمىقى ئەنشى (ئاگىنى) غا كىرـ گەن ۋە ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان. شـ يەنتۇك يېللىرى بەشبالىقتىكى بۆكۈ كۈننىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەن.	بىرقىسمى خېشىغا كىرگەن.	موري ياسۇ تاكائۇ (1977)
ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى غەربكە مېڭىپ قارلۇقلار (يەتتە سۇ رايونى) تەۋەسىگە كەلدى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. پانتبـ كىن بالاساغۇندا ئوردا قۇرۇپ ئۆزبـ نى قاغان دەپ جاـ كارلىدى.	پانتبكىن ئۆز زېمىـ نىنى ئەسلىدىكى ئەنشى، بەشبالىق تۇتۇق مەھكىمىلـ رىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كېڭەيتكەن.		ۋېي لياڭتاۋ (1982)

پانتېكىن ئۆز قوۋ-مىنى باشلاپ قار-لۇقلار تەۋەسىگە كەلگەن. قارلۇق-لارنىڭ يابغۇسى ئۆزىنى قاغان، دەپ جاكارلىغان. شۇ-نىڭ بىلەن قاراخا-نىيلار خاندانلىقى ۋۇجۇدقا كەلگەن.			پرتسالك (1951)
بىرقىسمى قارلۇق-لارغا كەلگەن، بۇلا-رنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئېنىق ئەمەس. قارلۇقلار قاراخانىيلار خانلى-قىنى قۇرغان.	پانتېكىن بىر قىسىم قوۋمىنى باشلاپ بەشبالىق ئەتراپىغا كەلگەن. كېيىن ئاگىنىغا كەلگەن.		ياماداتوبۇئو (1971)

كۆپلىگەن كىشىلەرنى ئەنە شۇنداق دەتالاشقا سېلىپ قويغان مەنبەلەردىن «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىلەرمۇ بار:

«كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (5213 - بەت): «سانغۇن كۆلۈگ باغا قورسىقىدا كۆرە بىرگە غۇم ساقلاپ يۈرگەچكە، قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ كۆرسا ۋە كۆرە بىرنى چېپىپ تاشلىدى، ھەممىلا جايغا ئوت قويۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كەتتى. ئۇيغۇر بۇيرۇقلىرىدىن ساغىنىچ جېنى پانتېكىن ۋە باشقا بەش قېرىندىشىنى باشلاپ 15 قەبىلە بىلەن غەربكە قېچىپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كىردى، بىر قىسمى تۇبۇتلەرگە

قوشۇلدى، يەنە بىر قىسمى ئەنشىگە كەلدى. قاغان بارگاھىغا يېقىن جايلاردىكى 13 قەبىلە ئۆگە تېكىننى قاغانلىققا كۆتۈرۈپ جەنۇبقا كەلدى ۋە سۇلالىمىزگە بېقىندى».

«ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى. تاڭ خاتىرىلىرى. كەيچېك 5 ـ يىلى» (7947 ـ بەت): «... ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر سانغۇنى گۇلۇگ باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇيغۇرلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. كۆرسا ۋە كۆرە بىرنى ئۆلتۈرۈپ، قاغان بارگاھىنىڭ كۈلىنى كۆككە سورىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار تەرەپ ـ تەرەپكە پېتىراپ قېچىشتى. بۇيرۇق ساغنىچ ۋە پانتېكىن قاتارلىقلار 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلار تەۋەلىكىگە كەلدى، بىر قىسمى تۇبۇتلەرگە كەتتى، يەنە بىر قىسمى ئەنشىگە كەلدى».

يۇقىرىدا بىز كۆرۈپ ئۆتكەن ئۇچ بۆلەك مەنبەدىن «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكىنى ئېھتىمال ئەسەر مۇئەللىپى ئۆز چۈشەنچىسىگە ئاساسەن «كونا تاڭنامە» دىكىدىن ئۆزگەرتىپ يېزىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. مورى ياسۇ تاكاتۇمۇ ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرى توغرىسىدا توختالغاندا مۇشۇنداق پىكىرنى ئىشارە قىلغانىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، ئۇناگاۋا ئەپەندىدىن باشقىلار بىردەك «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەر «كونا تاڭنامە» دىكى خاتىرىلەرنىڭ ئىخچاملانغان شەرھىسى ۋە ئاددىيلاشتۇرۇلغىنى، پەقەت «كونا تاڭنامە» دىكى خاتىرىلەرلا ھەققىي ۋە ئىشەنچىلىك، دەپ قارايدۇ»③. «يېڭى تاڭنامە» بىلەن بىر زاماندا يېزىلغان «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دە سىماگۇاڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كۆرۈشكە بولىدىغانلىكى تۇرلۇك ۋەسىقىلەردىن پايدىلانغان بولسىمۇ بۇ ئىشلارنىڭ جەريانىنى ۋە باشقا تەپسىلاتلىرىنى ئېنىقلاپ كېتەلمىگەن، شۇڭا ئەسىرىدىكى

مۇشۇ بۆلەكنى يېزىشتا ئاساسەن «يېڭى تاڭنامە» دىكى بايانلاردىن پايدىلانغان، ئايرىم تەپسىلاتلىرىدا بولسا «كونا تاڭنامە» دىكى بايانلارنى ئاساس قىلغان. ئەمەلىيەتتە، يالغۇز سۇڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى كىشىلەرلا بۇ ھەقتە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولالمايۋاتقان ئەمەس ئىدى. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا شۇ زاماندا ياشىغان ۋە سىياسىي سەھنىدە چېچىپ يۈرگەن تاڭ سۇلالىسى سىياسەتشۇناسلىرىمۇ كەيچېڭ، خۇيچاڭ يىللىرىدىكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدا جىق نەرسىلەرنى بىلىپ كەتمەيتتى. لى دېيۇ تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ، ئۇ ۋۇزۇڭ خانغا ۋاكالىتەن يېزىپ چىققان كۆپلىگەن پەرمان - يارلىقلار «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى يارلىقلار توپلىمى» دا ساقلىنىپ قالغان. ئۇ يازغان ئۇيغۇر «ئۇيغۇر بولمىش تېكىنگە يوللانغان مەكتۇپ» تا مۇنداق دېيىلىدۇ: «. . . . ئۆتكەندە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ماتەم خەۋىرىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتىلگەن سىرى بېگى رۇڭ قايتىپ كەلگەندە بۇ ئەلنىڭ خارابلىق ۋە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە قالغانلىقىنى، قوۋۇم - ئۇرۇقلىرىنىڭ تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كەتكەنلىكىنى يەتكۈزدى. . . .»④. شۇبھىسىزكى تاڭ سۇلالىسى ئوردا سىپاھلىرى ۋېنزۇڭ خان قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارغا ئەۋەتكەن ماتەم خەۋىرىنى يەتكۈزگۈچى ئەلچى قايتىپ كەلگەندە ئاندىن كەيچېڭ يىللىرى يۈز بەرگەن ئۇيغۇرلاردىكى ئىچكى مالىماندىن خەۋەر تاپقان. لى دېيۇ ئارقىدىنلا مۇنداقلا يازىدۇ: «يېقىن قوشنىمىزنىڭ مۇشكۈلاتتا قالغىنىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا يارىدەم قولىمىزنى سۇنمىساق شاپائەتنى ئۇنتۇغان بولىمىز. شۇڭا، لەشكىرىي قىسىملارنى تەقلەپ سەرۇزلارغا ئاتلىنىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردۇق. ھالا بۇگۈن قىرغىزلارنىڭ كېچىلەپ قارارگاھ باسقىنى قىلغانلىقى، قاغاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈپ، مەلىكە ۋە يېڭى قاغاننىڭ ئۇ جايدىن قېچىپ كەتكەنلىكىنى، ئاستانە شەھىرىگە ئىككىنچىلەپ قايتىمغانلىقىنى، تېكىن

قاتارلىقلارنىڭ يىراق جايلارغا كېتىش نىيىتىدە قوۋم - قېرىنداشلىرىنى باشلاپ نەلەرگىدۇر كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق» . كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى تاڭ سۇلالىسىگە ئەمدىلا قايتىپ كەلگەن ئەلچىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن ئەھۋاللاردىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرۇشىغا ئۇيغۇر قاغانلىقىدا تېخىمۇ زور ۋەقە — قاغانلىقنىڭ ھالاكىتى يۈز بەرگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا خۇيچاڭنىڭ 1 - يىلى (841 - يىلى) 11 - ئايدا تەيخې مەلىكە خانىغا مەلۇمات يوللىغاندا ۋە كېيىنكى يىلى قىرغىزلاردىن ئەلچى كەلگەندە تاڭ سۇلالىسى ئاندىن بەزى تەپسىلاتلارنى بىلىشكە مۇۋاپىق بولالىغان. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا بولسا تاڭ سۇلالىسى پەقەت ئانچە - مۇنچە كوچا پاراڭلىرىنىلا ئاڭلىغانىدى. شۇڭا، كېيىنكىلەرگە قالغان ئاشۇ خاتىرىلەر ئەنە شۇ يوسۇندىكى ئېنىقسىزلىققا تولغانىدى⑤.

نائېنىق ماتېرىياللارغا تايىنىپ نائېنىق مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلغاندا مۇقەررەر يوسۇندا دەتالاش كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنداقتا قانداق قىلغاندا مەزكۇر نائېنىق تۈگۈنچىنى يەشكىلى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن ۋاقىتتىكى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ تارىخىنى بىر قەدەر مۇۋاپىق چۈشەنگىلى بولىدۇ؟

2. پانتېكىننىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىشى ۋە ئۇنىڭغا ئوتۇغات بېرىلگەنلىكى

ئالاقىدار خاتىرىلەر تولىمۇ چېگىش ھەتتا مالىماتاك بولغان مۇشۇ تارىختا ئومۇم ئېتىراپ قىلغان بىر ئەھۋال بار. ئۇ بولسىمۇ داجۇك 10 - يىلى ۋە 11 - يىلى (856 — 857) تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى پانتېكىگە ئوتۇغات بەرگەنلىكىدۇر.

بۇ قېتىمقى ئوتۇغاتنى بەرگۈچى تاڭ شۇەنزۇڭ لى چېن بولۇپ، ئۇ خۇيچاڭنىڭ 6 - يىلى (846 - يىلى) 3 - ئايدا ۋۇزۇڭ خان قازا قىلغاندىن كېيىن تەختكە چىققانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىگە كەلگەندە خان جەمەتى، ئوردا سىپاھلىرى، ھەرەم ئاغىلىرى قاتارلىق ھەر خىل كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا تىنىمسىز ئۇرۇشلار ۋە جەڭگى - جېدەللەر يۈز بەرگەنلىكتىن، مەزكۇر خاقان تەختكە چىقىش بىلەنلا سابىق ۋەزىر - ۋۇزرالارنى ئالماشتۇرۇپ، ئىلگىرىكى خانىنىڭ سىياسەتلىرىنى ئىنكار قىلدى. سابىق ۋەزىر لى دېيۇ تەقسىم قىلىنىپ، كېيىنچە ياجۇ ئايمىقى (خەينەندىكى چيۈڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دا ئۆلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆگە قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ تەيخې مەلىكىنى تارتىۋېلىشتا زور ئەجىر - تۆھپە كۆرسىتىپ تارتۇقلانغان شى شيۇڭ قاتارلىقلارمۇ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى⑥. خۇيچاڭ يىللىرى ئۆگە قاغان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارغا قىلىنغان ھۇجۇم يېڭى سىياسەتتە «ئاسىي ۋە مۇناپىق ۋەزىرلەرنىڭ قۇتراتىشى ئارقىسىدا توخۇ يۈرەك سانغۇنلارنىڭ تىغ كۆتۈرۈپ چىقىش ھەرىكىتى، ئۇلار باشقىلار مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغاندا ئۆز كۆڭلىنى خۇش قىلغان ۋە ئىشنى يوغانتۇەتكەن. ئۇلار باشقىلارنىڭ بىزنى مۇشكۈلاتتىن قۇتۇلدۇرغىنىنى ئۇنتۇغانلاردۇر» دەپ قارالدى⑦. ئىچكى سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش تاماملانغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ خېشى ۋادىسىدىكى تۇبۇتلەر ئەل بولۇپ، شاجۇدىكى جاڭ يىچاۋ 11 - ئايمانقىنىڭ خەرىتىسىنى تاپشۇرغاندىن كېيىن شۇەنزۇڭ خان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر قاغانىغا ئوتۇغات بېرىشنى نىيەت قىلدى.

داجۇڭ 10 - يىلى (856 - يىلى) 2 - ئايدىكى «ئۇيغۇر قاغانىغا يوللانغان خان مەكتۇبى»⑧ دا، مۇنداق دېيىلىدۇ: «مەن .... ھىممەتكە شاپائەت بىلەن

جاۋاب قايتۇرۇشنى ئويلاپ كەلگەن بولسامۇ زادىلا نېسىپ بولماي كەلدى. شۇ مەقسەتتە كۆپ قېتىملاپ ئەلچى ئەۋەتسەم ھۆرمەتلىك قاغاننىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلدىم. چېدىر - بارگاھلار غايىپ بولۇپ ئىزناسىمۇ قالماپتۇ. جاسارەتلىك قوشۇننىڭ سەردارى، ئەنقانىڭ بېشى بولمىسا قانداق بولىدۇ؟ ئۇشبۇ مەقسەتتە يولغا چىققان ئەلچىلىرىمىز نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ جانابىڭىزنىڭ ئىزىز دىيارىنى نەچچە يىللاپ كېزىپ كەلدى. چۆل - جەزىرىدە ئىنس - جىننىڭ قالمىغانلىقى، بۇلاق - قەلئەلەرنىڭ چۆلدەرەپ تۇرغانلىقى پېقىرغا مەلۇم بولدى. يېقىندا كۆڭلى تارتىپ يولغا چىققان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى كەلگەندە سانغۇن - سەرۋازلارغا يولۇققۇپ قاپتۇ. ئۇلار ئەلچىلەرنى ھوزۇرۇمغا يەتكۈزدى. يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى لى جيەن قىرغىزلاردىن ياندۇرۇپ كەلدى. ئوردا جايلاردىكى بەگ سىپاھلار (ئۇيغۇر) تۆرىلىرى بولسا ئوردىغا يوللاپ بېرىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. ئاڭلىغان خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىلا بىر - بىرىگە ئوخشاش چىقتى. ئۆز ئىلىگە قايتىشنى خالىغانلارغا مەرھەمىتىمنى ئايىمىدىم. بۇلارنىڭ ھەممىسىلا ھازىرقى ۋاقىتتا پانتېكىننىڭ ھازىرقى كۈندە قاغان بولغانلىقىنى، يەنىلا ئەنشىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، بارچە قوۋمنىڭ سىزنىڭ ئىختىيارىڭىزدا بولۇشىنى خۇشاللىق، دەپ بىلدىغانلىقىنى، بۇيرۇق - بەگلىرىڭىزنىڭ ساداقەتمەن ئىكەنلىكىنى ۋە ئەجدەرىالىقنى قايتا گۇللەندۇرۇشكە قەسەمياد قىلىشقىنىنى مەلۇم قىلدى. مەدىكارلار ۋە ئەسىرلەرمۇ ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىنى ئەنە شۇنداق دەپ مەلۇم قىلدى. ئارزۇ - ئارمىنىم ئىشقا ئاشسا كۆپتىن - كۆپ خۇرسەن بولۇر ئىدىم. شۇ مەقسەتتە ھوزۇرىڭىزغا ئالاھىدە ئوتۇغات بېرىش پەرمانى بىلەن ئەلچى ماڭدۇردۇم. . . . . بۇگۈنكى كۈنلەردە ئارىلىقىمىز يىراقلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇ تارتۇقنى كېچىكىپ بولسىمۇ يەتكۈزمەكنى ئىستەيمەن. ئۆز دۆلىتىڭىزنى

بۆره ماكاندا بەرپا قىلىپ، پۇقرالىرىڭىزنى توپلىۋالغاندىن كېيىن دوستلۇق رىشتىسىنى قايتىدىن چەگسەك ۋە پۈتۈن ئالەمنى بۇنىڭدىن خەۋەردار قىلساق دېگەن ئۈمىد ھەر قاچان يادىمدىن چىقمايدۇ».

مەكتۇپ يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن، تاك سۇلالىسى ئەنشىگە ئەلچى ماڭدۇردى. ئەلچىلەر لىكۇۇ (ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ) غا كەلگەندە ئۇيغۇر قاغانىنىڭ تاك سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسىگە ئۇچراپ، شۇ ئەلچى بىلەن بىرلىكتە ئاستانىگە قايتتى. شۇ يىلى 11 - ئايدا شۇەنزۇڭ خان «ئۇيغۇر خانىغا ئوتۇغات ھەدىيە قىلىش يارلىقى»⑨نى تارقاتتى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «مەن شاھ ئاتامنىڭ تەختىگە چىققاندىن بۇيان دائىم سىلەرنىڭ غېمىڭلارنى يەپ غەم - غۇسسىدىن خالى بولالمىدىم. شۇڭا، ئەلچى ئەۋەتىپ يىراق جايدىكى جانابلىرىدىن ھال سورىماقچى بولدۇم. جانابلىرىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىلىرىنى ۋە تەختكە چىققانلىقلىرىنى ھەم ئىشتتىم. ئەلچى يول يۈرۈپ لىكۇۇغا كەلگەندە جانابلىرىنىڭ ئەلچىسىمۇ شۇ جايغا كەلگەنىكەن. ئۇلار بىرلىكتە ئوردىغا يېتىپ كېلىپ، چوڭقۇر سالاملىرىڭىزنى يەتكۈزدى. شۇنداقلا جانابلىرىنىڭ قاغان ئاتىلىپ ھەر قايسى قوۋملارنى ئەتراپلىرىغا توپلىغانلىقلىرىنى مەلۇم قىلدى..... دەرۋەقە، ئەمدىلىكتە ئىلگىركى دوستلۇقنى داۋاملاشتۇرۇش كىشىلەرنىڭ رايىغا باقمىغان ۋە پېقىرىنىڭ ئىرادىسىگە ماس كېلىمىغان ۋەقەلەردىن بولۇپ قالغۇسى. جانابىڭىزنىڭ ئەتراپىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ شۇبھە - گۇمانلاردا بولماسلىقى ئۈچۈن يېڭىدىن ئورنىتىلغان دوستلۇقنىمىزنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە ئالاھىدە ئەلچىنى ئوتۇغاتقا ئەۋەتتىم.... قاغانغا (توققۇز ئۇيغۇر) تەگىرىدىن بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان، دېگەن ئوتۇغات نامى ھەدىيە قىلىنىدى».

بۇ قېتىمقى ئوتۇغات بېرىش ھەققىدە «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» (640 ـ بەت) دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «(داجۇڭ 11 ـ يىلى/857) . . . ئۇيغۇرلارغا ئوتۇغات بېرىش ئەلچىلىكىگە ياساۋۇل بېگى، يانداش ئەدلىيە ۋەزىر ۋاڭ دۇەنجاڭ خېجۇ ئەمىرلەشكىرى دېگەن نامدا باش بولدى. ئورۇنباسارلىقىغا خانزادىلەر ئەركانبېگى لى شۇن چىنجۇ ئايمىقىنىڭ ئەمىرلەشكىرى دېگەن نامدا ۋە سوراقچى، خېنەن تۇرىسى لى جى يۇڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئەمىرلەشكىرى دېگەن نامدا تەينىلەندى. ۋاڭ دۇەنجاڭ قاتارلىقلار قورۇلدىن چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا قاراھارۇلىقلارنىڭ يولىنى توسۇۋالغانلىقى سەۋەبلىك يېنىپ كەلدى». «يېڭى تاڭنامە. تۇيۇتلەر تەزكىرىسى» ۋە S6432 نومۇرلۇق دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە ھۆججەت «جاڭ يىچاۋنىڭ بەيئەت قىلىشى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا لياڭجۇ ئايمىقى شىيەنتۇڭ 2 ـ يىلى (861 ـ يىلى) غا كەلگەندە ئاندىن بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ قولىغا ئۆتكەن. شۇڭا، ۋاڭ دۇەنجاڭ قاتارلىقلارنىڭ خېشى كارىدورىنى بويلاپ مېڭىشى مۇمكىن ئەمەس. ئېھتىمال شىمالدىكى تېغىدىن قورۇلدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ئايلىنىپ كۇنپېتىشقا ماڭغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار يولدا ئۇچراپ قالغان «قاراھارۇلىقلار» — شېرۇي ـ تاتارلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ ئەھۋالمۇ ئۇلارنىڭ شىمالغا مېڭىپ ئاندىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ كۇنپېتىشقا ماڭغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ⑩. ئەمما، ئۇلار يولدا توسقۇنلۇققا ئۇچراپ ئوتۇغات خېتىنى تارتىتۇرۇپ قويغان ۋە ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلالمىغان⑪.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ قېتىمقى ئەلچىلىكى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ بىز بۇنىڭدىن پانتېكىننىڭ داجۇڭ 10 ـ يىلى (856 ـ يىلى) دىن ئىلگىرى ئەنشى ئەتراپلىرىدا قاغان دەپ ئاتالغانلىقىنى ئېنىق بىلىۋالالايمىز، «كونا تاڭنامە.

ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (5215 ـ بەت) دە داجۇك 2 ـ يىلى (848 ـ يىلى) شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ ئاخىرقى قاغان ئىناننىڭ ⑫ يوقاپ كەتكەنلىكى، قىرغىزلارنىڭ شېرۇئىلارغا بېقىنغان ئۇيغۇرلارنى قايتۇرۇۋېلىپ شىمالغا ئېلىپ بارغاندىن كېيىن: «سىرتتا قالغىپ يۈرگەنلىرىمۇ خېلى بار. ئۇلار تاغ ـ جىلغىلارغا ۋە ئورمان ـ ئۆتكۈرلەرگە يوشۇرۇنۇۋېلىپ ھەرقايسى قوۋملارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بىلەن جان باقىدۇ. ئەمما، ھەممىسىنىڭ كۆڭلى كۈنپېتىشتىكى ئەنىشىرە تۇرۇۋاتقان پانتېكىنگە تەلپۈنىدۇ. پانتېكىن ئۆزىنى قاغان، دەپ ئاتاپ، دەشت ـ چۆلىنىڭ ئۇ يېقىدىكى كۆپلىگەن شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالىپتۇ» دېگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. بۇ مەنبە ئىشارە قىلىنغان ۋەقەنىڭ كونكرېت ۋاقتى ئېنىق بولمىسىمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان داجۇئىنىڭ 10 ـ يىلىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن بىز پانتېكىن تەخمىنەن داجۇئىنىڭ 2 ـ يىلىدىن كېيىن 10 ـ يىلىدىن بۇرۇن (849 — 855) قى مۇشۇ ئارىلىقتا ئۆزىنى قاغان، دەپ جاكارلىغان، دەپ ئېيتالايمىز. داجۇئىنىڭ 3 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بولغان بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن. چۈنكى، ئۇنىڭ قاغان دەپ ئاتىلىشى ئىناننىڭ يوقاپ كېتىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە. تۈركەشلەر» دە (6069 ـ بەت) ئۇيغۇرلار «ھالاك بولغان ۋاقىتتا پانتېكىن ئىسىملىك بىر ئەلنىڭ ئاگىنىسى ئىگىلەپ ئۆزىنى يابغۇ، دەپ ئاتىدى. قالغانلىرى بوغدا تېغى ⑬ ئەتراپىدا قالدى. ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭغا يېتىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇ ئاۋۋال يابغۇ دەپ ئاتىلىپ، كېيىن قاغان بولغان بولىدۇ. «قوۋمى 200 مىڭغا يېتىدۇ» دېگەنلەر مۇبالىغە بولىسمۇ ⑭، «كونا تاڭنامە» دىكى «دەشت ـ چۆلىنىڭ ئۇ يېقىدا كۆپلىگەن شەھەرلەرنى ئىگىلىۋاپتۇ»⑮ دېگەن بايانلار ۋە «يېڭى تاڭنامە»

دىكى خاتىرىلەر پانتېكىننىڭ قاغان بولۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە بىرمەھەل قۇدرەت تاپقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

پانتېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان ئەنشى قەيەرنى كۆرسىتىدۇ؟ تاڭ دەۋرىدە بۇ سىياسىي ۋە مەمۇرىي رايوننىڭ نامى كەڭ ۋە تار مەنىلەرگە ئىگە ئىدى.

تار مەنىدىكى ئەنشى تۈتۈق مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جايىنى كۆرسىتىدۇ. مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي ⑯ كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن بولسىمۇ چاڭشۇ - ؟ يىلى (692) تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى ۋاڭ شياۋجې تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ تۆت شەھەرنى قايتۇرۇۋالغان ۋە مەھكىمىنى كۇسەنگە يۆتكىگەندىن تارتىپ 792 - يىلى ئەنشى ئاخىرقى قېتىم تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكۈچە⑰ بولغان ئارىلىقتا تار مەنىدىكى ئەنشى باشتىن - ئاخىر كۇسەننى كۆرسىتىپ كەلگەن. مەسىلەن، «خۇي چاۋنىڭ بەش ئەنەتكەك ئېلىگە سايا‌ھىتى» ⑱دە خۇي چاۋ كەيىۋەن يىللىرى دۆلىتىگە قايتقاندا «سۇللۇغدىن شەرققە بىر ئاي ماڭغاندا كۇسەن دۆلىتىگە يەنى ئەنشى تۈتۈق مەھكىمىسىگە بارغىلى بولىدۇ. . . . . تاڭ خاندانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ جايغا توپلانغان . . . . ئەنشىدىن جەنۇبتىكى ئورۇنغا ئىككى مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. . . . كەيىۋەن 15 - يىلى (727 - يىلى) 11 - ئاينىڭ بەشىدا ئەنشىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ ۋاقىتتا باش تۈتۈق ۋە ساتراپ بېگى جاۋ ھەزرەتلىرى يەنىلا ئەنشىدە تۇرۇۋاتقان ئىكەن. . . . ئەنشىدىن شەرققە. . . . ئاگىنى دۆلىتىگە كەلدۇق» دەپ يازىدۇ. يەنە «ۋۇكۇڭنىڭ ئەنەتكەككە سايا‌ھىتى» دە ۋۇكۇڭنىڭ 780 - يىلى دۆلىتىگە قايتقاندا سۇللۇغ، ئۇدۇن، ئەنشى، ئاگىنى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ بەشبالىققا كەلگەنلىكى ئېيتىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئەنشىمۇ كۇسەننى كۆرسىتىدۇ⑲. تارىخ سالنامىلىرىدە ئېيتىلغان تاڭ قوشۇنلىرى ئەڭ ئاخىرىغىچە مەھكەم ساقلىغان «ئەنشى» مۇ،

كۆسەننى كۆرستىدۇ⑳.

كەك مەندىكى ئەنشى ئەنشى تۆتۈق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى كۆسەن، ئۈدۈن، سۇللۇغ، سۈياب (ياكى ئاگنى) قاتارلىق تۆت شەھەرنى كۆرستىدۇ. بىراق، چاگئەننىڭ 2 - يىلى (702 - يىلى) بەشبالىق تۆتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن سۈياب مەھكىمىسىگە تەۋە بولدى ۋە تۆت شەھەرنىڭ بىرى بولۇشتىن قالدى. شۇڭا، پانتېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان. ئەنشى تەخمىنەن شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتېكىنى كۆرستىدۇ، كۆسەن ئەتراپى بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن㉑. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان پانتېكىننىڭ ئاگنىدا يابغۇ ئاتالغانلىقىمۇ يۇقىرىقى پەرىزىمىزنى تەستىقلايدۇ. خاملىتوننىڭ كۆز قارىشى مۇشۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدۇ. ئۇ «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا دائىر مەنبەلەر» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ: «تاڭ دەۋرىدە ئەنشى ئاساسەن ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنى كۆرستىدۇ، تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا ھازىرقى شىنجاڭدىكى كۇچا شەھىرىنى كۆرستىدۇ. بۇ جاي ئەينى ۋاقىتتا ئەنشى تۆتۈق مەھكىمىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن 2 - تارماق ئۇيغۇرلار (ئەنشىگە كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى) تەڭرىتاغ بويىدىكى مەلۇم جايغا يەنى كۆسەن بىلەن بەشبالىق ئارىلىقىدىكى جايلارغا كېلىپ، تۇبۇتلەر تېررىتورىيىسى بىلەن يىراقتىن قارىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن».

ئۇنىڭدىن سىرت، گەردىزى ئۆز ئەسىرىدە توققۇزغۇزلار خانىنىڭ Azal شەھىرىدە تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ㉒. مۇرى ياسۇتاكائۇ بولسا بۇ قاغاننى پانتېكىن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ㉓. گەردىزى يەنە ئاشۇ جايلارغا بارىدىغان يوللار ئۈستىدە توختىلىپ ㉔ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ يەرگە

بارىدىغان يول بارسىخاندىن ئونسۇ (B. njul) غا بارىدۇ㉕. ئونسۇدىن كۆچارغا، كۆچاردىن Azal غا، Azal دىن Sikat قا㉖، Sikat تىن M. K. shnignalhur (?) غا㉗ بارىدۇ. M. K. mignathur دىن H. KAT (؟) (jinajkat?)㉘ قىچە بىر كۈنلۈك يول. بۇ ئۇلكە كۆچاردىن كىچىك، ئۇنىڭ 22 مەھەللىسى بار. . . . »

«ھۇدۇدۇل - ئالەم» دىمۇ بۇ جايلار تىلغا ئېلىنىدۇ. مىنورسكىي Azal/Arak نى كۆچانىڭ شەرقىدىكى Bugur بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلسا، خېنىنىڭ ئاگىنى، دەپ قارايدۇ㉙. ئېھتىمال مورى ياسۇتاكائو ئېيتقاندەك ئاگىنىڭ شىمالىدىكى يۇلتۇز ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنى ۋە تۈركلەرنىڭ بۇ جايدا ئوردا قۇرغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىنى نەزەردە تۇتقاندا خېنىنىڭ پىكرى مەنتىقىگە ئۇيغۇنراق كېلىدۇ㉚. مەيلى قايسى خىلدىكى قىياس ئەقلىگە مۇۋاپىق بولسۇن، بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ: ئەرەب - پارس مەنبەلىرىمۇ يان تەرەپتىن پانتېكىننىڭ ئەنشىدە يەنى كۈسەن، ئاگىنى ئەتراپلىرىدا قاغان ئاتالغانلىقىدەك قارىغىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ بولسا خەنزۇچە ۋەسىقلەردىكى خاتىرلەرنى دەللىلەيدۇ.

3. شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى

داجۇڭنىڭ 3 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئەنشىدە قاغان ئاتالغان پانتېكىن بىر مەھەل راسا قۇدرەت تاپتى. ئەمما، بۇ خىل گۈللىنىش تېزلا غايىپ بولدى. داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (856 - 857) تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانىغا نام ۋە ئوتۇغات بەرگەن ۋاقىتلاردا ئۇچ تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە

كەلگەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق. بۇلارنىڭ ئىككىسى تۈركۈمى داجۇڭنىڭ 10 - يىلى 2 - ئايدا ياكى شۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك كەلگەن، يەنە بىر تۈركۈمى داجۇڭ 10 - يىلى 2 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا[31]. 3 - تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلارنى ئەنشىدە قاغان دەپ ئاتالغان پانتېكىن ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇ مەسىلىدە ئاساسەن شۇبھە يوق. «كۆڭلى تارتىپ كەلگەن» ئۇيغۇرلار ۋە «لى جيەنگە ئەگىشىپ كەلگەن» ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جايلىرى ئەنشىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا بولسا كېرەك. چۈنكى، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن «پانتېكىن قاغان دەپ ئاتىلىپ ئەنشىدە تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇر قوۋملىرى خۇشاللىق بىلەن ئۇنىڭغا ئىختىيار تىزگىنىنى تۇتقۇزدى» دېگەن ئەھۋاللارنى ئاڭلىغاندىن كېيىن[32] دەرھاللا ئەنشىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. ناۋادا بۇ خەۋەرنى ئەنشىدىن ناھايىتى يىراق بولغان جايدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەن بولسا تاڭ سۇلالىسى ئۇنداق تەۋەككۇلچىلىك بىلەن ئەنشىگە ئەلچى ئەۋەتەرمىدى؟ ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ ئىككىسى تارماق ئۇيغۇرلار پانتېكىنلىكى قوۋمىدىن ئەمەس ئىدى.

بۇ ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە كېلىشتىن بىر قانچەى يىل بۇرۇن باشقا بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى كەلگۈچىگە (ياكى كەلگۈچىلەرنىڭ سەردارىغا) ئۇنۋان ھەدىيە قىلغاندى. بۇ ئەھۋال دۇمۇدو قەلەم تەۋرەتكەن «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئولۇغ شىرمەت سانغۇن مەرتىۋىسىنى ھەدىيە قىلىش يارلىقى» دا كۆزگە چېلىنىدۇ[33]: «قۇچۇ چوپانداري[34] ئېل ئۇگەسى [35]يول يۇرمىش باغا تۇتۇق ۋە باشقا تۇتۇق، بۇيرۇق قاتارلىق باھادىرلارنى، شىر يۈرەك ئەزىمەتلەرنى تامام ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى. غەربىي رۇئلارنى جاسارىتى ۋە شىجائىتىنى، ئۇتتۇرا شيا زېمىنىنىڭ سادىق قوغدىغۇچىسى بولۇش بۇرچىنى ئۇنتۇمىغان بۇ قوۋمنىڭ

بۇيرۇقلىرى ۋە قاغانلىرى تولىمۇ دانىشمەن كىشىلەردىندۇر. نۆۋەتتە ئۇلار سۇلالىمىزگە ئەلچىلىككە كېلىپ مۇقەددەس خان يارلىقىنىڭ چۈشۈرۈلۈشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا. شۇ ۋەجىدىن ئۇلارغا يۈكسەك مەرتىۋىسىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە ئۇلۇغ مۇھۇر تارتۇق قىلىندى. شۇنداقلا ھۆرمەت - ئىھتىرام ۋە ئىززەت ئىكرامنى ئەستىن چىقارماسلىق تەۋسىيە قىلىندى. بېرىلگەن مەرتىۋە سول شىرمەت سانغۇن دەرىجىسىدە بولدى ۋە ئۇشبۇ يارلىق پۈتۈلدى». مەزكۇر يارلىقنىڭ قاچان يېزىلغانلىقىنى ئەسكەرتىلمىگەن. ئەمما، دۇمۇنىڭ كاتاۋۇل باش ھۆدەيچى بولغان ۋاقتى داجۇڭ 5 - يىلى كۈز پەسلى ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم، ئۇ بۇ ۋەزىپىنى ئىككىنچى يىل 11 - ئايدا ئالەمدىن ئۆتكۈچە بىر يىل ئۈچۈرىسىدە ئۆتىگەن بولۇپ[30]، مەزكۇر يارلىق مانا مۇشۇ ئارىلىقتا يېزىلغان شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دومۇ «فەنچۇەن توپلىمى» دا يۇقىرىقى يارلىقنىڭ كەينىگە ئۇلاپلا «شاجۇدىن كەلگەن خاس ئەلچى ۋۇ ئەنجىڭ قاتارلىق 29 كىشىگە مەرتىۋە ئىنئام قىلىش ھەققىدە يارلىق» نى خاتىرىلىگەن. بۇ يارلىقتا مۇنداق دېيىلىدۇ: «سانغۇن جاڭ يىچاۋ ساداقەتمەنلىك سۈيى بىلەن سۇغۇرۇلغان يۇرتىنى نامايان قىلىش يۈزىسىدىن ياۋلارنىڭ نوخۇلىسىنى ئېلىپ تۇردى... ساداقەتمەنلىك ۋە جاسارەتلىك روھى بويىچە تۆھپە كۆرسىتىپ ئۆز ساداقىتىنى سانسىز جاپا - مۇشەققەتلەر بەدىلىگە بىزگە يەتكۈزدى ھەم ساداقەتنى بىر كۈنمۇ يادىدىن چىقارمىغانلىقىنى ئىزھار ئەيلىدى. شۇڭا، ھەر قايسى ئورۇدا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەرتىۋىسىگە توغرىلاپ خان ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتى ھېسابىدا ئۇلارغا مەرتىۋە بېرىلدى. بۇ ھەقتە ئالدىنقى يارلىقتا كۆز يۇگۇرتۇشكە بولىدۇ». شىياڭدا بۇ يارلىقنى داجۇڭنىڭ 5 - يىلى قىشتا پۈتۈلگەن، دەپ قارايدۇ[37]. شۇڭا، تېكىستتىكى «بۇ ھەقتە ئالدىنقى يارلىقتا كۆز يۇگۇرتۇشكە بولىدۇ» دېگەن سۆزلەرنىڭ «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا

ئۇلۇغ شەرمەت سانغۇن مەرتىۋىسىنى ھەدىيە قىلىش يارلىقى» نى كۆرسىتىش ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا بۇ ئىككى پارچە ھۆججەت ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئەمەس، بۇ ئىككى تۈركۈم كىشىلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېتىپ كەلگەن ۋاقتىمۇ جىق پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. بۇ ۋاقىت دەل جاڭ يىچاۋنىڭ گۇاجۇ، شاجۇ قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىۋېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرىدىن، جۈملىدىن شۇەنزۇڭ خان ھەققىدىكى خاتىرىلەردىن ㊳ مەلۇم بولۇشىچە جاڭ يىچاۋنىڭ ئەلچىسى داجۇڭنىڭ 5 ـ يىلى (861 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، تېخىمۇ بارگاھىغا كەلگەن؛ 10 ـ ئايدا جاڭ يىچاۋ ئىنىسى جاڭ يىتەندىن㊴ گۇاجۇ، شاجۇ، يىجۇ، سۇجۇ قاتارلىق 11 ئايماقنىڭ خەرىتىسى ۋە نوپۇس رويخېتىنى تاڭ سۇلالىسىگە تەقدىم قىلغان. باشقا مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ 11 ئايماق يەنە شىجۇ، گەنجۇ، لەنجۇ، شەنجۇ، خېجۇ، مىنجۇ، لاڭجۇ قاتارلىق ئايماقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ㊵. «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئۇلۇغ شەرمەت سانغۇن مەرتىۋىسىنى ھەدىيە قىلىش يارلىقى» دىن ئەينى ۋاقىتتا شىجۇ (ئىدىقۇت) ئايمىقىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئۆز قاغانى ۋە ۋەزىر ـ بۆيرۇقلىرى بارلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن. داجۇڭنىڭ 4 ـ يىلى (850) جاڭ يىچاۋ يىجۇنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن㊶ بۇ تارماق ئۇيغۇرلار شاجۇ ھاكىمىيىتىگە مەنسۇپ بولغانمۇ يوق، بۇنىسى نامەلۇم. خوجىئىدا ئاكىرا ئەينى ۋاقىتتا جاڭ يىچاۋ تەسىر كۈچىنى شىجۇغا قەدەر كېڭەيتكەن دەپ قارايدۇ㊷، ئەمما بۇنىڭغا ئاساس كۆرسەتمەيدۇ. ئەمما، جاڭ يىچاۋنىڭ بۇ جاينى ئۆز تەۋەسىدە دەپ ئېيتقانلىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى ئويلاشقاندا بۇ ۋاقىتلاردا ئىككى تەرەپ ئانچە بەك دۇشمەنلىشىپ كەتمىگەندەك قىلىدۇ.

ئەمما، قۇچۇنى كونترول قىلىش تۇرغان بۇ تارماق ئۇيغۇرلار پانتېكىنىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئەمەس ئىدى، چۈنكى بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، يەنى داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (856 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى پانتېكىنىنى ئۇيغۇر قاغانى، دەپ جاكارلىغاندا شۇنىڭغا قەدەر ئۇيغۇر «كاتتىلىرى» يەنى قاغان ئەۋلادلىرى ھەققىدە بىرەر ئېنىق خەۋەرنى ئاڭلىمىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. موري ياسۇتاكائۇ قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇس قىلغىنىدەك ⑬ داجۇڭ 5 - يىلى تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەن ئۇيغۇرلارنى پانتېكىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغاندا تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭنىڭ 10 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن «ئۇيغۇر كاتتىلىرى» دىن بولمىش پانتېكىن ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلىشى مەنتىقىگە سىغمايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار بەلكىم ئەڭ دەسلەپ پان تېكىنگە ئەگىشىپ غەربكە كۆچكەن ۋە ئۇنىڭ باشقۇرۇشىنى ئېتىراپ قىلغان بولۇشى مۇمكىن. يەنى «يېڭى تاڭنامە، تۇركىلەر تەزكىرىسى» (6069 - بەت) دە ئېيتىلغان «قالغانلىرى بوغدا ۋادىسىدا ماكانلاشتى» قالدۇق قوۋم بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئۆز قاغانى بار بولۇپ بولغانىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا دۇنخۇاڭ پۈتۈكلىرىدىن p2962 نومۇرلۇق «جاڭ يىچاۋنىڭ ئۆزگىرىش قىلىشى» ⑭ دىن داجۇڭنىڭ 10 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە شاجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ يىجۇ شەھىرى (ئىۋېرغول) ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى لاپچۇق ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر، تۇيغۇنلار بىلەن دۇشمەنلىك ھالىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يىجۇنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار مۇقەررەركى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يۇقىرىقى ھۆججەتتە جاڭ يىچاۋنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئەنشى ئۇيغۇرلىرىغا ئوتۇغات بېرىشكە ئەۋەتكەن ۋاڭ دۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىغا دوستلۇق

پوزىتسىيىسىدە بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن. چىن يۈەنخۇك ئىسىملىك بۇ كىشى ئۆز توپىدىكىلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ پىتىراپ كېتىشكىنىنى مەلۇم قىلغاندا جاك يىچاۋ قاتتىق غەزەپلىنىپ: «بۇ قاراقچىلار قانداقسىگە شۇنچە قارامليشىپ، شۇ قەدەر ۋەھشىيلىك قىلغۇدەك بولۇپ كەتكەندۇ ـ ھە» دېگەن، ئارقىدىنلا «ئەلچىلەر، سىلەر ئارامخانىغا قايتىپ تۇرۇڭلار، مەن بۇلارنىڭ كىملىكىنى ئېنىقلاپ كۆرەي» دېگەن. ناۋادا تاك سۇلالىسى ئوتۇغات بەرگەن پانتېكىن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتتە بولغان بولسا جاك يىچاۋ ھەرگىز بۇنداق پوزىتسىيىدە بولمايتتى. بۇلاردىن ئەينى ۋاقىتتا قۇچۇ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنشىدىكى پانتېكىن بىلەن بىر قازاندا قاينىمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى بىر نەچچە ئەھۋاللاردىن قارىغاندا شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا بىر مەھەل گۇللەنگەن ئۇيغۇرلار چاك ـ چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتكەن. پانتېكىن كاتتا تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا ئەنشى يەنى كۈسەن ۋە ئاگىنى ئەتراپلىرىدا قاغان ئاتالغان ھەمدە تاك سۇلالىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىپ ئوتۇغات بېرىشىگە (گەرچە ئىشقا ئاشمىغان بولسىمۇ) ئېرىشكەن. ئەمما، ئۇنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئانچە زور بولمىغانلىقى ئېنىق. قۇچۇنى ئىگىلىۋالغان ئۇيغۇرلار، «قىرغىزلاردىن يانغان لى جيەنگە ئەگىشىپ كەلگەن» ئۇيغۇرلار ۋە «ئۆزلۈكىدىن كەلگەن» ئۇيغۇرلار ئېھتىمال قۇچۇنىڭ شىمالىدىكى ئۆز ئالدىغا بەگ ـ خان بولۇۋېلىپ تەپرىقىچىلىك ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان ھەر قايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى پانتېكىنىڭ قاغان بولۇشىنى خالىسا، بەزىلىرى بۇ ئىشلارغا پىسەنتىمۇ قىلمىغان. بۇ خىل تەپرىقىچىلىك ۋەزىيىتى شۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ چوڭشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. داجۇڭنىڭ 11 ـ يىلىدىن كېيىن رەسمىي تۇردە ئوتۇغاتنى تاپشۇرۇۋالمىغان

توققۇز ئۇيغۇر قاغان پانتېكىن ئەنشىدىن غايىپ بولدى. خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا پانتېكىننىڭ ئەۋلادلىرى ياكى ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنجۇغا كۆچۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. تاڭ ئوردىسى داجۇڭنىڭ 10ـ، 11 ـ يىللىرىدىكى ئوتۇغات سەپىرىگە چىققان ئەلچى تۆرىلەرنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغاندىن سىرت ئۇيغۇر قاغانىغا ئوتۇغات بېرىش ئىشىنى قايتا تىلغا ئالمىغان. ئارىدىن ئون نەچچە يىل ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسى قايتىدىن ئوتۇغات بېرىش تەييارلىقىغا كىرىشكەندىكى ئوتۇغات نىشانى ئەنشىسى ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەردارى ئەمەس، بەلكى گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانى ئىدى.

4. قىرغىزلارنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى تىزگىنلىشى

شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار بىر مەھەل گۈللەندى ۋە قۇدرەت تاپتى. ئەمما، ئۇلار شىمالىي دالادا قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، دۆلىتى ھالاك بولغان ۋاقىتتا، پۈتۈن توپ بويىچە رەت ـ رېتى بىلەن غەربكە كۆچۈپ تېزلا تەڭرىتاغ رايونىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققانمۇ، يوق؟ بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۇرگۈچى ئالىملارنىڭ ئۆز پىكرىنى دەلىللىمىكى تولىمۇ قىيىن. ھازىرقى مەۋجۇت ماتېرىياللار بولسا ئاز دېگەندىمۇ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئەھۋاللارنىڭ بۇ ئالىملارنىڭ پىكرىنىڭ ئەكسىچە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

خۇيچاڭنىڭ 2 ـ يىلى (842 ـ يىلى) قىرغىزلار ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، تۇنجى قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ كەيچىڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرى (840 ـ يىلى) ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى ھەمدە ئۇزلىرىنىڭ تەخىي مەلىكىسى قولغا

چۇشۇرگەنلىكىنى، «مەلىكىنى قايتۇرۇشقا خېلى بۇرۇنلا تۆلۈسقاي قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ ھازىرغىچە بىرەر خەۋىرى كەلمىگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ يېتىپ بارغان - بارمىغانلىقىنى بىلەلمىگەنلىكى، ناۋادا باشقىلار خائىنلىق قىلىپ ئۆزىنىڭ قىلمۇشالغان بولسا لەشكەر چىقىرىپ قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلماقچى بولغانلىقىنى، ئاسمانغا كەتسە تاپىنىدىن، يەرگە كىرىپ كەتسە كوكۇلىسىدىن تۆتۈپ ئۆز ۋاقتىدا قولغا چۇشۇرىدىغانلىقىنى» ئىزھار قىلدى. روشەنكى، قىرغىزلار بۇ يەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇشنى ياكى ھېچبولمىغاندا ئۇيغۇر قاغانلىقىنى مەغلۇپ قىلغانلىقىغا قارىتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقىچە پىكىردە بولماسلىقىنى ئۈمىد قىلغانىدى. ئارقىدىنلا قىرغىز ئەلچىسى مۇنداق دېگەن: «بىز قاراسۇ ۋادىسىغا كۆچۈپ كېلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ماكانىنى ئىگىلىدۇق. شۇنداقلا ئەنشى، بەشبالىق، تاتار قاتارلىق بەش قەبىلىنى قوشۇۋالدۇق»⑯.

ئەسلىدە، قىرغىزلار ئىككى يىلدىن بېرى دىققەت - ئېتىبارىنى غەربكە (غەربىي جەنۇبقا) تىكىپ كېلىۋاتقان ھەمدە ئەنشى، بەشبالىق رايونلىرىنى قوشۇۋالغانىدى. ئەمدىلىكتە بولسا ئۇلار ئەنشى، بەشبالىق رايونلىرى يەنى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى كونترول قىلىۋالغاندىن كېيىن، قاراسۇ ۋادىسىدا يەنى شىمالىي دالانىڭ مەركىزى رايونىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور بىر خانلىقنى قۇرۇشقا تەرەددۇلىنىۋاتقانىدى. قىرغىز ئەلچىلىرىنىڭ بۇنداق دېيىشتىكى مەقسىتىمۇ تاڭ سۇلالىسى قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسىدە بولمىسىكەن، دېگەننى ئۈمىد قىلمىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئەمدىلەتىن ئەسلىگە كەلتۈرگەن تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن بۇ ۋەقە زور ئەھمىيەتكە

ئىگە ئىدى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ ئەلچىسى 2 - قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە كېلىپ، تاڭ ژۇزۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەندە قىرغىز ئەلچىسىنىڭ ئورنى بۆرىكلى خان ئەلچىسىنىڭكىدىن يۇقىرى بولغانىدى. تاڭ سۇلالىسى بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قىرغىزلارغا قارىتىلغان ئىستراتېگىيىلىك پىلانلارنى مۇھاكىمە قىلدى ھەمدە قىرغىزلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ كېلىۋاتقان ئەنشى، بەشبالىق رايونلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش - قىلماسلىقنى قارار قىلدى. «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دە بۇ ئەھۋال مۇنداق خاتىرىلىنىدۇ (تاڭ خاتىرىلىرى 63، 7973 — 7974 - بەتلەر): «(خۇيچاڭنىڭ 3 - يىلى 2 - ئاي) قىرغىزلاردىن ئەلچى كېلىپ ئىككى تۇلپار ھەدىيە قىلدى. خان ئوردا مىراقۇلى جاۋفەنگە ئۇلارنى ئوبدان كۈتۈۋېلىشقا بۇيرۇدى. كېيىن خان ئۇلار بىلەن روبىرو بولغاندا قىرغىز ئەلچىسىنى بۆرىكلى خان ئەلچىسىنىڭ يۇقىرىسىغا ئولتۇرغۇزدى. پادىشاھ ئالىيلىرى جاۋفەنگە قىرغىزلاردىن ئەنشى، بەشبالىق شەھەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرمەكچى بولغاندا لى دېيۇ پادىشاھقا: (ئەنشى ئاستانىمىزدىن يەتتە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا، بەشبالىق بولسا بەش مىڭ چاقىرىم كېلىدا، ئەلچى كەلگەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ جايلارنى قايتۇرۇۋالساق ۋە تۇتۇق قويۇش ئىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك خانىدانلىق قوشۇنلىرىدىن بىر تۈمەن لەشكەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا بولىدۇ. بىراق، بۇ قوشۇن قەيەرگە يۇرۇش قىلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئوزۇق - تۇلۇك ۋە باشقا تەمىناتلىرىنى قايسى يول بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىمىز؟ بۇ ئەمەلىيەتتە غايەت زور چىقىم كېتىدىغان ۋە تېزلا قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالىدىغان ئىش. بۇنى ياخشى تەدبىر دېگىلى بولمايدۇ) دېدى. پادىشاھ ئالىيلىرى شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالدى».

لى دېيۇ «تەقدىمنامە» ناملىق ئەسىرىدىمۇ مۇشۇنداقراق ئەھۋالنى خاتىرىلەيدۇ⑰. قىرغىز ئەلچىلىرىگە ئائىت بۇ ئىككى پارچە خاتىرىدىن قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، دەرھاللا قوشۇن تارتىپ كۈنپېتىشقا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرىدا بەشبالىق، ئەنشى رايونلىرىنى كونترول قىلغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

ئەمما، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ئومۇمىيۈزلۈك هالدا 840 - يىلى قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى هالاك قىلغاندىن كېيىن بەشبالىق، ئەنشى قاتارلىق جايلارنى كونترول قىلغانلىقى توغرۇلۇق، قىرغىزلارنىڭ ئاشۇ جايلارغا كەلگەنلىكىنىمۇ ئىنكار قىلىدۇ. ئۇلار هەتتا بۇ ئىشنى چورتلا تىلغا ئالمايدۇ. ئابې تاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ توغرۇلۇق توختالغان بولۇپ⑱ قىرغىزلارنىڭ بەشبالىق ۋە ئەنشىنى قولغا چۈشۈرگەنلىكى توغرىسىدا ئېيتقانلىرىنى قىپقىزىل يالغان، دەپ قارايدۇ، شۇنداقلا لى دېيۇ هېچ زورۇقمايلا ئۇلارنىڭ هىيلە - نەيرەڭلىرىنى بىلىۋالغان، دەيدۇ. بۇ ئالىملارنىڭ ئاساسلىنىدىغان ئەڭ چوڭ پاكىتى خانىدا تورۇ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار هەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە ئېيتقاندەك⑲ «كونا تاڭنامە. لى دېيۇنىڭ تەرجىمهالى» دىكى «(خۇيچاڭ) 3 - يىلى (843) 2 - ئايدا جاۋفەن مەلۇمات سۇنۇپ قىرغىزلارنىڭ ئەنشى ۋە بەشبالىققا هۇجۇم قىلغانلىقىنى، دەرهال يارداەمگە قوشۇن ئەۋەتىش كېرەكلىكىنى مەلۇم قىلدى» دېگەن جۈملە ئىدى. ئۇلار، ناۋادا جاۋفەن خۇيچاڭنىڭ 3 - يىلى قىرغىزلارنىڭ بەشبالىق ۋە ئەنشىگە هۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقى ياكى هۇجۇم قىلغانلىقىنى ئېيتقان بولسا ئۇ هالدا قىرغىزلارنىڭ بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇ جايلارغا هۇجۇم قىلمىغانلىقى ئېنىق بولىدۇ، خۇيچاڭنىڭ 2 - يىلىدىكى قىرغىز ئەلچىلىرىنىڭ سۆزىمۇ لاپ ئۇرۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

شۇغىنىسى «كونا تاڭنامە» دىكى ئاشۇ قۇرلار تولىمۇ گۈمانلىق. ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئوردا خاتىرىلىرى» ۋە لى دېيۇ تۈزگەن «تەقدىرنامە» دە جاۋ فەننىڭ خۇيچاڭنىڭ 3 - يىلىدىكى ئاشۇ سۆزى كۆزگە چېلىقمايدۇ[50]. سىماگۇاڭ ئەينى ۋاقىتتا «كونا تاڭنامە» دىكى ئاشۇ خاتىرىنى ئىنكار قىلىپ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» دە «ئوردا خاتىرىلىرى» ۋە «تەقدىرنامە» دىكى قاراشنى قوبۇل قىلغانىدى. شۇنداقلا «كونا تاڭنامە. لى دېيۇنىڭ تەرجىمھالى» دا لى دېيۇنىڭ مەلۇماتىنىڭ نەقىل كەلتۈرۈلگەنلىكىمۇ (4522 - 4523 - يەتلەر) يەنە بىر ئىسپات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لى دېيۇ مۇنداق دەيدۇ: «مۇشكۇلاتنىن كېيىن خېشى ۋە لۇكشى ئەتراپلىرى تۈبۈتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئەنشى ۋە بەشبالىقتا بېرىش توغرا كەلسە جەزمەن ئۇيغۇر يولىدىن مېڭىشقا توغرا كېلىدىغان بولۇپ قالدى. ئەمدىلىكتە بولسا ئۇيغۇرلار ھالاك بولۇپتۇ، ئۇ جايلارنىڭ قىرغىزلارنىڭ قول ئاستىدا ياكى ئەمەلىكىنى بىلگىلى بولمىدى. يارىمم بۇيرۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن جەزمەن بىرىنچى قەدەم سۈپىتىدە تۈتۈق تەينلەش ۋە سۈلالە لەشكەرلىرىگە بۇ جايلارنى ساقلىتىشقا توغرا كېلىدۇ. ھەر بىر ئورۇندىكى ساقلاپچى قوشۇن ئاز دېگەندىمۇ تۆمەن كىشىلىكتىن كۆپ بولۇشى كېرەك. تۆمەن كىشىلىك بۇ قوشۇننى نەدىن چىقىرىمىز؟ ئۇلارنىڭ لەشكىرىي تەمىناتىنى قايسى يول بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىمىز؟ . . . پېقىرنىڭ قىياسىچە ياۋايىلار ھېيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ قۇۋلۇق - شۇملۇق قىلمۇاتىدۇ. ئۇلار دۆلىتىمىزنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىنى بىلىۋېلىپ يالغاندىن تېرە - تاراقشىتىپ سۈلالىمىزدىن ئالتۇن ۋە يىپەك - دۇردۇن يۇلۇۋېلىش كويىدا بولماقتا . . . بۇ چارىنى قوللانمىغان تۈزۈكمىكىن». لى دېيۇنىڭ سۆزلىرى قىرغىزلار ئەنشى ۋە بەشبالىقنى بېسىۋالغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللارغا ئۇيغۇنراق كېلىدۇ. بۇنىڭدىن قانداقتۇر

قىرغىزلار بۇ جايلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ، دېگەندەك مەنا چىقمايدۇ.

«يېڭى تاڭنامە. لى دېيۇنىڭ تەرجىمھالى» دىكى مۇشۇ بايانلارمۇ ئويلىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ: «قىرغىزلارنىڭ ئەلچىلىرى يېتىپ كېلىپ ئەنشى ۋە بەشبالىقنى ھۇجۇم بىلەن ئالغانلىقىنى بايان قىلدى. خان ئالىيلىرى قىرغىزلاردىن ئۇ جايلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلماقچى بولغاندا لى دېيۇ: «ئۇنداق قىلىشقا بولماسمىكىن..... ھازىر ئۇيغۇرلار ھالاك بولدى. قىرغىزلارنىڭ ئۇ جايلارنى قولغا چۈشۈرگەن ياكى چۈشۈرمىگەنلىكى تېخى ئېنىق ئەمەس؟..... دېگەن، بۇ يەردىكى «(قىرغىزلار) دىن» دېگەن ئىبارە «كونا تاڭنامە» دىكى «يارەمگە قوشۇن ئەۋەتىش زۆرۈر» دېگەنگە توغرا كەلسىمۇ «يېڭى تاڭنامە» نىڭ ئاپتورى قىرغىزلارنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىگە قارىتا كونكرېت ۋاقتى ئېنىق بولماسلىق ئىپادىسىدە بولغان، بۇ ئەھۋال مەزكۇر ئاپتورنىڭ «كونا تاڭنامە» دىكى جاۋ فەننىڭ سۆزلىرىدىن گۇمانلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ يەردىكى «قىرغىزلارنىڭ ئۇ جايلارنى قولغا چۈشۈرگەن ياكى چۈشۈرمىگەنلىكى تېخى ئېنىق ئەمەس» دېگەن قۇرلار ۋە «كونا تاڭنامە» دىكى «ئۇ جايلارنىڭ قىرغىزلارنىڭ قول ئاستىدا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمىدى» دېگەن خاتىرىلەر تاڭ سۇلالىسىگە يېتىپ كەلگەن خەۋەرلەرنىڭ قىرغىزلارنىڭ بەشبالىق ۋە ئەنشى قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەمما، تاڭ سۇلالىسى بۇ خەۋەرلەرنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرالمىغانىدى.

ئۇنىڭدىن سىرت «كونا تاڭنامە. ۋۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ «خۇيچاڭ 3 ـ يىلى 2 ـ ئاي» ماۋزۇسىدىكى مەزمۇندا خاتالىقلار مەۋجۇت. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «قىرغىزلارنىڭ ئەلچىسى جۇمۇقاي سۇلالىمىزگە سالامغا كېلىپ تۇلپاردىن

ئىككىنى سوۋغا قىلدى ۋە (قىرغىز) قاغانلىقنىڭ ئۇيغۇرلارنى ھالاك قىلغانلىقى ۋە تەيخې مەلىكىنى قولغا چۈشۈرگەنلىكىنى، ئۇنىڭغا مەخسۇس كىشى قوشۇپ تاڭ دۆلىتىگە ئەۋەتىپ بېرەي دېسە قالدۇق ئۇيغۇرلارنىڭ بۆلاپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ قالغانلىقىنى ئىزھار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خان ئالىيلىرى تاڭ ئەلچىسىنى جۇمۇقايغا قوشۇپ تەيخې مەلىكىنى قايتۇرۇپ كېلىشكە تەييۇەنگە ئەۋەتتى» . ئەمەلىيەتتە تاڭ سانغۇنى شى شيۇڭ شۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى ئۆگە قاغانىنى كۆگمەن تېغىدا قەتل قىلىپ تەيخې مەلىكىنى قورۇلنىڭ ئېچكىرىسىدىكى يۇەنجۇ ئايمىقىغا ئەپكەلگەنىدى(51). «كونا تاڭنامە. ۋۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە نەقىل كەلتۈرۈلگەن قىرغىز ئەلچىسىنىڭ سۆزى خۇيچاڭنىڭ 2 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كەلگەن ئەلچىنىڭ سۆزى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن «كونا تاڭنامە» دە سەۋەنلىك يۈز بەرگەن. مەزكۇر ئەسەردىكى «لى دېيۇنىڭ تەرجىمھالى» دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن جاۋ فەننىڭ شۇ ئايدىكى سۆزىدىمۇ خاتالىق مەۋجۇت. ئومۇمەن، «كونا تاڭنامە» دىكى جاۋ فەننىڭ سۆزى ئىشەنچلىك ئاساس بولالمايدۇ. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى خانبالىق تورۇ(52)ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ، يەنىلا 840 ـ يىلىدىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ ئەنشى، بەشبالىق قاتارلىق جايلارنى قىسقا بىر مەھەل ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇ ئالىملارنىڭ باشقا پىكىرلىرى مەسىلەن، خۇيچاڭ 4 ـ يىلى كۈزدە ئۆگە قاغانىنىڭ ئەنشىگە كەتمەكچى بولغىنى، شيەنتۇڭ 4 ـ يىلى (863) قىرغىزلارنىڭ ئەنشىدىكى ئۇيغۇرلارغا ھەربىي يۈرۈش قىلماقچى بولغىنى ھەققىدىكى خاتىرىلەر(53) توغرىسىدا كېيىنكى ماۋزۇلاردا ئايرىم توختىلىمىز. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئاخىرقى نۇقتا جاڭ گۇاڭدا ئەپەندىمنىڭ «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. ئۇيغۇرلار» دىكى پانتېكىن قوۋمى 843 ـ يىلى تەڭرىتاغنىڭ

شمالىدىن جەنۇبقا سۇرۇلۇپ ئاگىنى، قۇچۇ ئەتراپلىرىنى ئىگىلىگەن ۋە قوغلاپ كەلگەن قىرغىزلارنى چېكىندۈرگەن، دېگەن سۆزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خەنزۇچە مەنبەلەردىن سىرت ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدىمۇ قىرغىزلارنىڭ ئەنشى ئەتراپىدىكى پائالىيەتلىرىنىڭ ئىزناسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. «ھۇدۇدۇل - ئالەم» ⑭نىڭ «ياغمىلار دۆلىتى ۋە ئۇنىڭدىكى شەھەرلەر» بابىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «قەشقەر چىنغا تەۋە. ئەمما، ئۇ ياغما، تۇبۇت، قىرغىز ۋە چىننىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. ئىلگىرىكى زامانلاردا قەشقەرنىڭ خاقانلىرى قارلۇقلار ۋە ياغمىلاردىن چىققان». يەنە شۇ ئەسەرنىڭ «قارلۇقلار دۆلىتى ۋە ئۇنىڭدىكى شەھەرلەر» دېگەن بابىدا «ئونسۇ (B. njul) قارلۇق دۆلىتى تەۋەسىدە. ئەمما، ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بۇ ئەلنىڭ ھۆكۈمرانى توققۇز غۇزلارغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ھازىر بۇ جايىنى قىرغىزلار بېسىۋالدى» دېيىلىدۇ.

بىز 840 - يىللىدىن ئىلگىرى قىرغىزلارنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بىرەر رايونىنى بېسىۋالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگۈچى ھېچقانداق ۋەسىقىسى ئۇچراتمايمىز. خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە 790 - يىلىنىڭ ئالدىدا قىرغىزلارنىڭ بۇ جايغا قەدەم ئالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق ئۇچۇر بېرىلمىگەن، 791 - يىلى ئۇيغۇرلار بەشبالىقنى ئىگىلىگەندىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ جەنۇبقا يۇرۇش قىلىشى تېخىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىشلاردىن بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا بۇ ماتېرىياللارنى 9 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى كۆرسىتىدۇ، دېيىشكە ھەقلىقمىز. چۈنكى، شىەنتۇڭ يىللىرى (860 — 874) قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن شىمالىي دالادىكى قىرغىزلارنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى تەۋەسىدىن ئۆتۈپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى بىرەر جايىنى ئىگىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھازىرقى مەۋجۇت ماتېرىياللاردىن 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى،

10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇدۇن ساك ھۆججەتلىرى(55)، ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئەتراپتىكى رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. دۇنخۇاڭ خەنزۇچە ۋەسىقىلىرى(56)، 938 — 942 ـ يىللىرىدىكى جاڭ كۈاڭيې، گاۋ جۇخەي قاتارلىقلارنىڭ ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى(57)، 947 ـ يىلىدىكى ئىبادەتخانا تۈزۈلۈشىگە ئويۇلغان 3 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت(58)، 964 — 976 ـ يىللىرىدىكى جى يېنىڭ غەربىي يۈرت خاتىرىسى (59) ۋە شۇ زاماندا يېزىلغان «ئەرش يولىدىكى ئاجايىباتلار»(60) قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسىدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قىرغىزلارنىڭ بارلىقى ئېيتىلمايدۇ(61). بارتولدمۇ «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى بۇ خاتىرىلەرنى قىرغىزلارنىڭ گۇللەنگەن زامانىدىكى تارىخىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ قارايدۇ(62). شۇڭا، «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى ئاشۇ بايانلارنى 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى ئانچە ئۇزاق بولمىغان مەزگىلگە توغرا كېلىدىغان ئەھۋالنىڭ ئىنكاسى دېيىشكە بولىدۇ. ناۋادا تەھلىلىمىز توغرا بولسا ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىكى خاتىرىلەر خەنزۇچە مەنبەدىكى بايانلارنىڭ توغرىلىقىنى؛ 840 ـ يىلىدىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ راستىنلا بەشبالىق ۋە ئەنشىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى، يەنە كۆسەن ۋە ئاگنى ئەتراپلىرىدا ساقلاپچى قوشۇن تۇرغۇزغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەمما، قىرغىزلار ئەنشى ۋە بەشبالىق ئەتراپىدا ئۇزۇن تۇرالمىدى. شېيەنتۇڭ 4 ـ يىلى (863 ـ يىلى) قىرغىزلاردىن كەلگەن ئەلچى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە «ئۇيغۇرلارغا يەنە بىر قېتىم يۇرۇش قىلىپ ئەنشىنى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئېلىپ بېرىش نىيىتىدە ئىكەنلىكى»(63) نى ئېيتقان. بۇ ئەھۋال قىرغىزلارنىڭ بۇ ۋاقىتتا ئەنشىدە ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. داجۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (848 ـ يىلى) دىن كېيىن جاڭ يىچاۋنىڭ

گۇاجۇ، شاجۇ، يىجۇ، سۇجۇ قاتارلىق جايلارنى قولغا چۈشۈرگەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەردىمۇ قىرغىزلار توغرۇلۇق بىرەر مەلۇمات كۆزگە چېلىقمايدۇ. ئېھتىمال خۇيچاك 4 - يىلى (844 - يىلى) كۆزدە تاك سۇلالىسى ئۇگە قاغانلىك ئەنشىگە كەتمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ۋاقىتلاردا⑭ قىرغىزلار ئاللىقاچان ئۇ جايلاردىن چېكىنىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن.

شۇ تەرىقىدە تولىمۇ يېتەرسىز بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسەن 840 - يىلىدىن كېيىنكى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ تارىخىنى قىسقىچە قىلىپ مۇنداق بايان قىلىشقا بولىدۇ:

840 - يىلى قىرغىزلار شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلغان.

پانتېكىن قاتارلىقلار غەربكە كۆچكەن.

قىرغىزلار قوغلاپ زەربە بېرىپ بەشبالىق ۋە ئەنشىنى ئىگىلىۋالغان.

843 - 844 (؟) قىرغىزلار تەڭرىتاغ رايونىدىن چېكىنىپ چىققان.

پانتېكىن ئاگىنىدا يابغۇ ئاتالغان ۋە بىر مەھەل گۇللەنگەن.

849 - يىلى (؟) پانتېكىن قاغان ئاتالغان.

851 - يىلى (؟) شەرقىي تەڭرىتاغ ئۇيغۇرلىرى پارچىلانغان.

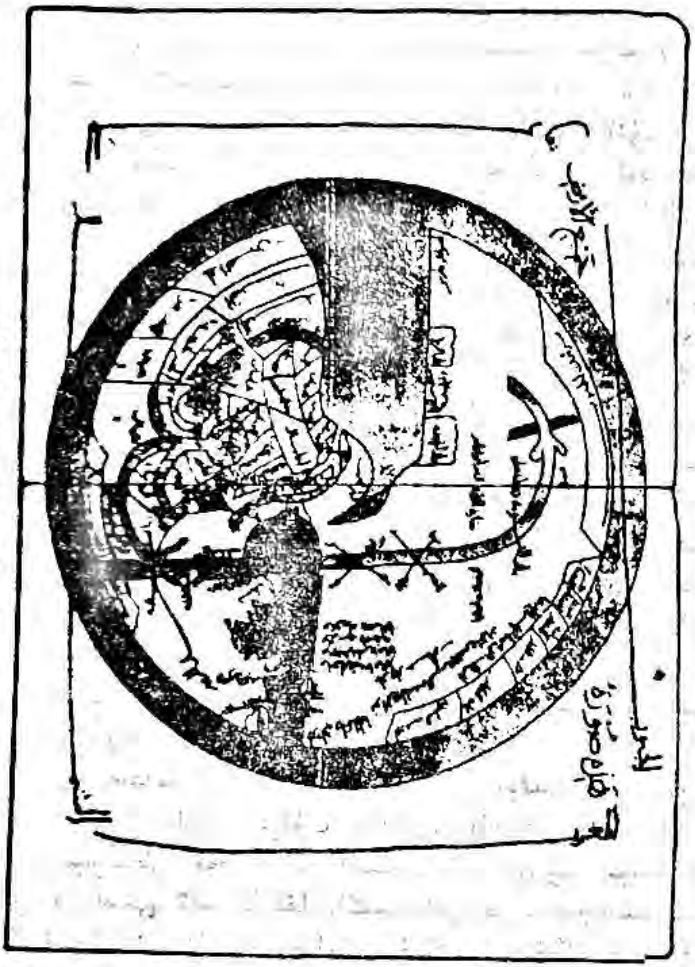
856 پانتېكىن تاك دۆلىتىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. تاك سۇلالىسىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئوتۇغات بەرمەكچى بولغان. ئەمما، بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىغان.

2- بۆلۈم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىلدىكى غەربىي تەكلىماغ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى

1. قارىمۇقارشى ئىككى خىل نۇقتىنەزەر ۋە تەتقىقات ئۇسۇلى

يېقىنقى زاماندىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار بىر دەك خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەلگەنلىكى ھەققىدە خاتىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ كەلدى ۋە شۇ ئاساستا ھەركىم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ مۇھاكىمىلەرنى يۈرگۈزدى. مەزكۇر بابنىڭ 1 - پاراگرافىدىكى 1 - جەدۋەلنىڭ «تەكلىماغنىڭ غەربىي قىسمى» دېگەن بۆلەكتە بۇ ھەققىمكى ئەھۋالنى ئومۇمىي جەھەتتىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەنىدۇق. 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ يوقاتقان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى تارىخى ئىزچىل گۇڭگا بولۇپ كەلگەنلىكتىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدىكى مۇھاكىمىلەر قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى مۇھاكىمە بىلەن بىرىكىپ كەتتى. ئو. پرتساك قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى قارلۇق تۈركلىرىنىڭ قۇرغانلىقى ھەققىدىكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز پىكرىنى دەلىللىگەندىن كېيىن[65] ئىلىم دۇنياسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسى بويىچە ئىككى خىل پىكىر ئېقىمى شەكىللەندى. بىرىنچى پىكىردىكىلەر ئاساسەن

ئەرەب - پارس مەنبەلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن شۇ جايدىكى قارلۇقلار ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ، مانا مۇشۇ قارلۇقلار ھاكىمىيىتى دەل كېيىنكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى، دەپ قارىدى، بۇ خىل نۇقتىنەزەر كۆپ قىسىم غەرب ئالىملىرىنىڭ ئەگەكلىرىدە ئەكس ئەتتى(66). يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر خەنزۇچە مەنبەلەرگە تايىنىپ تۇرۇپ ئۇيغۇرلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن يەرلىك قارلۇقلارنى قوشۇۋېلىپ، تەدرىجىي قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى شەكىللەندۈردى، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل پىكىر ئېقىمدىكىلەر نۆۋەتتە ئېلىمىزدە ئاساسلىق ئورۇننى تەشكىل قىلىدۇ(67). دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، يۇقىرىقى ئىككى خىل پىكىردىكىلەر بىردەك 840 - يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا يېتىپ كەلدى، دېگەننى چېقىش نۇقتا قىلىدۇ. شۇنداقلا، يۇقىرىقى ئىككى خىل پىكىردىكىلەر بىردەك خانلىقتىكى كېيىنكى ۋارىسلارنى ئىسپاتلىغۇدەك ماتېرىياللارغا ئىگە. يەنى ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ قارلۇقلاردىن ئىكەنلىكى ئېيتىلغان بولسا، خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ بالاساغۇنىنى ئىگىلىگەنلىكى توغرىسىدا خاتىرىلەر پۈتۈلگەن. ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدىكى ھەممىدىن بەكرەك ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مەنبە بەلىخ ئۆلىمالىرى سىزىپ چىققان دۇنيا خەرىتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. [(قوشۇمچە 1 - خەرىتە) گە قارالا(68)].

10 ـ ئەسىردىكى بۇ خەرىتىدىن كۆرىستىلگەن قارلۇقلارنىڭ تەۋەسىدىكى جايلار ئاساسىي جەھەتتىن غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت ئەرەب تارىخشۇناسى مەسئۇدى (9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ـ 957) «ئالتۇن يايلاق» ناملىق ئەسىرىنىڭ 3284 ـ پاراگرافىدا 893 ـ يىلى تالاسنى ئىگىلىگەن

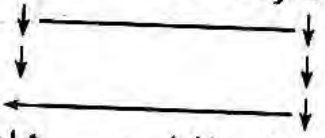
تۈركىي تىللىق قەبىلىنىڭ سەردارىنىڭ قارلۇقلاردىن بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ[69]. خەنزۇچە مەنبەلەردىن «جىن سۇلالىسى تارىخى» نامىك 121 - جىلد «جيەنگي غاننۇنىڭ تەرجىمھالى» دىكى خاتىرىلەر تولىمۇ قىزىقارلىق، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «دادىك يىللىرى (1161 - 1189) ئۇيغۇرلاردىن 览习移 قاتارلىق ئۇچ كىشى كۈنپېتىشتىكى جايلارغا كېلىپ سودا قىلدى ۋە ‹ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇر قوۋمى بارچە يات تائىپىلەرنى بويسۇندۇردى. ئۇلار تۈرۈۋاتقان شەھەر قۇز ئوردۇ دېيىلىدۇ›، دېدى...». بۇ جايدىكى 览习移 دېگەن ئىبارە Islam سۆزىنىڭ ئەك دەسلەپكى خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيىسى بولۇپ[70]، «قۇز ئوردۇ» - قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختىنىڭ بىرى ئىدى. مانا مۇشۇ ئاساستا تارىخچىلار ئىمكان بار 840 - يىلىدىن كېيىنكى ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارنى ۋە تۈرلۈك ئىسپاتلارنى توپلاپ ئۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلاپ كەلدى. تېخىمۇ قىزىقارلىقى شۇكى ئالاقىدار مەنبەلەر تولىمۇ كەمچىل ۋە مالىماتاك بولغان بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئىككى خىل پىكىر دىكىلەرنىڭ ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولدى، ھەتتا ئىسپاتلاشنىڭ 1 - ۋە 2 - باسقۇچىدىكى ئاساسلانغان مەنبەلىرىمۇ ئاساسەن ئوخشاش بولدى. بىراق، نەتىجىسى قارىمۇ قارشى بولۇپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىلغان مەنبەلەرگە تايىنىپ تۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قىياسنى ئىسپاتلاشقا پاكىت ئىزدەش جەريانىنىڭ مۇشكۈلاتقا تولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. شۇڭا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىلغان ماتېرىياللارنى ۋاقىتنىچە بىر ياققا قويۇپ تۈرۈپ ئالدى بىلەن تارىخچىلار ئوتتۇرىغا قويغان نۇقتىنەزەرلەرنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئېنىق فرونولوگىيىگە ئىگە ماتېرىياللار توغرىسىدا مۇھاكىمە قىلىپ كۆرمەكچىمىز.

2. 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە ئالاقىدار مەنبەلەر

1) خەنزۇچە مەنبەلەر ھەققىدىكى تەتقىقات

خەنزۇچە مەنبەلەردىن «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» قاتارلىقلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكەنلىكى خاتىرىلىنىدۇ. بۇ ھەقتىكى مەزمۇنلارنى ئالدىنقى ماۋزۇلاردا بىرمۇ قۇر كۆرۈپ چىقتۇق. بۇ ماتېرىياللار ئوتتۇرىسىدىكى ۋارىسلىق ئەھۋالىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تۆۋەندىكى سخېما بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

«كونا تاڭنامە»

«يېڭى تاڭنامە» «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى»

بىراق، تولىمۇ ئەجەبلىنەرلىك بولغىنى ئىككى «تاڭنامە» دە مۇشۇنىڭدىن باشقا 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى قارلۇقلارنىڭ ئەھۋالىغا ئائىت ھېچقانداق خاتىرە كۆزگە چېلىقمايدۇ، ئەكسىچە قارلۇقلار غەربكە كۆچۈپ سۈيياب، تالاس ئەتراپلىرىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن قايتا سالامغا كەلمىگەن. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەرىسى. قارلۇقلار» (6143 ـ بەت) دا: «جىدى يىللىرىدىن كېيىن قارلۇقلار تەدرىجىي گۈللەندى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇردى. كېيىنچە ئۇلار ئون ئوق قاغانىنىڭ قەدىمىي ماكانىغا كۆچۈپ كېلىپ سۈيياب، تالاس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلىدى. ئەمما،

ئۇيغۇرلار توسالغۇ بولۇپ تۇرغاچقا سۇلالىمىزگە سالامغا كېلەلمەيۋاتىدۇ[71]» دېيىلىدۇ. ئۇنداقتا ئۇيغۇرلارنىڭ كۇنپېتىشقا مېڭىپ قارلۇقلارنىڭ تەۋەسىگە كەتكەنلىكى ھەققىدىكى ماتېرىياللار قەيەردىن كەلگەن؟

«ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دە سىماگۇاڭ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كەتكەنلىكى ھەققىدىكى ۋەقەنى كەيچېڭ 5-يىلى (840 - يىلى) 9 - ئايدا لى دېيۇنىڭ ئاستانىگە كېلىپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قول تىقىشقا باشلىغانلىقىدىن كېيىنگە، شۇ يىلى قىش 10 - ئايدا (14 - كۈنى) تەيەندې بارگاھى ئۇيغۇرلارنىڭ قىستاپ كېلىپ قالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى يوللىغانلىقىنىڭ ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ بۆلەكتە سىماگۇاڭ يەنە تەپسىلىي دەللىلەش ئېلىپ بارغان. تۆۋەندىكى جەدۋەلدە ئىككى «تاڭنامە» ۋە «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دىكى خاتىرىلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى كۆرسىتىلدى:

ۋاقىت	كونا ـ يېڭى تاڭنامە	«ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى»	ئىزاھ
كەيجىڭ 5 ـ يىلى 9 ـ ئاي	«كونا تاڭنامە» : «. . . لى دېيۇ مەنسەپ ـ تۆتۈق پىرقىسىنىڭ دۇئانبېگى بولۇپ تەينىلەندى ۋە ھۈدەيچى بەگلەر بىلەن بىرلىكتە ئوردا ئىشلىرى ئانقۇرۇشقا باشلىدى. . . » «يېڭى تاڭنامە» : «لى دېيۇ ياندىش بەگلىككە تەينىلىنىپ ھۈدەيچى بىلەن بىرلىكتە ئوردا ئىشلىرىنى ئانقۇرۇشقا باشلىدى.	9 ـ ئايدا (لى دېيۇ) ئاستانىگە كېلىپ ياندىش بەگلىككە تەينىلەندى ۋە ئوردا ئىشلىرىنى ئارتقۇرۇشقا باشلىدى، 13 ـ كۈنى ئوردىغا كىرىپ تەشەككۈرنى بىلدۈردى ۋە خانغا مۇنداق دېدى. . . (7945 — 7946 ـ بەتلەر) .	
		دەسلەپ ئۇيغۇرغولىنىڭ غەربىدە، ئاگىنىنىڭ شىمالىدا، قىرغىز قەبىلىلىرى بار ئىدى. چېگەن يۈەن يىللىرى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاچقا سۇلالىمىز بىلەن ئالاقىدە بولۇشقا ئامالسىز قالدى. . . (7946 — 7947 ـ بەتلەر) .	

		كۆرەبىر ئىناۋەتلىك قاغاننىڭ ئۆلتۈرۈپ قاسارنى قاغانلىققا تىكلىدى. ئۇيغۇرلار- نىڭ يەنە بىر سانغۇنى كۆلۈگ باغا قىرغىز- لارنىڭ 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇي- غۇرلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. . . (8947 - بەت)	
		قاغانىنىڭ ئىنىسى بولمىش ۋە قاغانىنىڭ ئىچ كۆيەر يېقىنلىر- ىدىن بۆگۈ تېكىن، ئىنانچۇر قاتارلىقلار ئۆز قوۋمىنى باشلاپ تېيەندى قورۇلىغا يېتىپ كەلدى، شۇن- داقلا ئادەم ۋە مالغا ئاشلىق تېگىشىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە سۇلالە- مىزگە بەيئەت قىل- ماقچى بولدى. (7947)	

10 ـ ئاي	«يېڭى تاڭنامە»: «ئۇيغۇرلار تېـەندې قورۇلغا يېقىـنلاپ كەلدى»	14 ـ كۈنى تېـەندې بارگاھىدىن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارمار بولغان قالدۇق قوۋمى غەربىي شەھەرگە قىستاپ كېلىپ قالدى. ئۇلارنىڭ سېپى 60 چاقىرىم نېرىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، چېگرا ـ قورۇل بويلىرىدىكى پۇقرالار ئۇلارنىڭ بەكمۇ كۆپلۈكىدىن ئەندىشە قىلىۋاتىدۇ» دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات كەلدى. شۇنىڭ بىلەن جېنۇۋ ساتراپى لېۋ مېيەن يۇنجا قوۋۇقىدا مۇداپىئەدە تۇرۇشقا بۇيرۇلدى. (7947)	
خۇيچاڭ 1 ـ يىلى 1 ـ ئاي		لېۋمەن ئۇيغۇرلارنىڭ چېكىنىپ كەتكەنلىكىنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، قايتىشقا يارلىق كەلدى.	

2 ـ ئاي	ئۇيغۇرلارنىڭ 13 قەبىلىسى ئۆگە تېكىنىنى ئۆگە قاغان دەپ ئاتاپ، ئاق كەڭ گۈزدە كۆتۈردى ۋە جەنۇبتا سوزىشەن تېغىنى ئىگىلىدى.	«كېيىنكى تاڭ خانى شىيەنزۇڭ نەسەبنامىسى» دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «شاھزادە ئۆگە تېكىن قاسارنىڭ ئىنىسى، قۇت تېكىننىڭ تاغىسى بولىدۇ. قىرغىزلار قوغلاپ كەلگەندە ئۆز قوۋمىنى باشلاپ سوزىشەن تېغىغا يېتىپ كەلدى ۋە قاغان ئاتالدى. كېيىنكى 7 ـ يىلى ئۆگە قاغان دەپ ئاتالدى»	

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سىماگۇڭنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە ئائىت خاتىرىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «ئوردا خاتىرىلىرى»، لى دېيۇنىڭ «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى يارلىقلار توپلىمى» ۋە «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى ئىسيانكارلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى»، دۇمۇنىڭ «فەنچۇەن توپلىمى»، «كېيىنكى تاڭ خانى شىيەنزۇنىڭ نەسەبنامىسى» قاتارلىق كىتابلاردىن پايدىلانغان. نۆۋەتتە مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان پانتېكىننىڭ 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكەنلىكى ھەققىدىكى مەسىلە كونا ـ يېڭى «تاڭنامە» نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىلا كۆزگە چېلىقمىدۇ. تاڭ سۇلالىسىدە گاۋزۇ خاندىن ۋۇزۇڭ خانغا قەدەر ئىزچىل ئوردا خاتىرىلىرى پۈتۈلۈپ كەلگەن ۋە ئوردا خاتىرىسى ئاساسىدا دۆلەت تارىخى يېزىلغانىدى. كېيىنكى تاڭ

خانلىقىنىڭ تەنقىد يىللىرىدىن كېيىنكى جىن خانلىقىنىڭ كەيپىيات يىللىرى ئارىلىقىدا «كونا تاڭنامە» تۈزۈلگەندە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى مالمانچىلىق سەۋەبىدىن دۆلەت ئارخىپلىرى ۋە تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن، ئەمما شۇەنزۇڭ (847 — 859) دەۋرىدىن ئاۋۋالقى مەزگىللەرگە ئائىت كۆپلىگەن ئەسەرلەر يەنىلا مەۋجۇت ئىدى. «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» نىڭ 57 - جىلدىدا مەشھۇر تارىخشۇناس «جياۋېي تارىخ ئىلمىغا پىششىق ئىدى. ئۇ ۋۇزۇڭ خاندىن كېيىنكى ئوردا خاتىرىلىرىنىڭ يوقىلىپ كەتكەنلىكىنى، ئوردا تارىخچىسى دېگەن مەنسەپنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، باشقىلاردىن توپلىغان ئاغزاكى بايانلارنى توپلاپ «تاڭ سالنامىسىنىڭ تولۇقلىمىسى» ناملىق 60 جىلدلىق ئەسەر يازدى» دېيىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتا شۇەنزۇڭ خان زامانىسىدىن ئىلگىرىكى تارىخقا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ كەمچىل بولمىغانلىقىنى، ھەتتا ۋۇزۇڭ خان دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرىنىڭمۇ يوقاپ كەتمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» نىڭ شەرھى» دىكى ئوردا خاتىرىلىرىدىن نەقىل ئېلىنغان ئەھۋالمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا ئۆتكەن جاۋېيمىڭ «كونا تاڭنامە» نىڭ «خانلار ھەققىدە خاتىرە» قىسمىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (خۇيچاڭ يىللىرىدىن ئىلگىرىكى) نىڭ ئوردا خاتىرىلىرى ئاساسىدىكى دۆلەت تارىخىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىغا ئاساسەن يېزىلغانلىقىنى ئېنىق ئەسكەرتىدۇ[72]. ئەمما، ئوردا خاتىرىلىرى ۋە دۆلەت تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكەنلىكى خاتىرىلەنمىگەن. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى «يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» يېزىلغاندا ئوردا خاتىرىلىرىدە يەنىلا بۇ خىلدىكى خاتىرىلەر بولغان ئەمەس[73].

ئۇنىڭدىن سىرت، خۇيچاڭنىڭ 1 ـ يىلى (841 ـ يىلى) كۈز 8 ـ ئايدا تېخىدىلا بارگاھى تېخى مۇ، ھەربىي نازىر ۋېي جۇڭپىڭ قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ «ئۇيغۇرلاردىن ئاسىي سانغۇن بولمىش قاتارلىقلارنىڭ قورۇلغا قىستاپ كېلىپ قالغانلىقى، تۇيغۇن چۆل تۈركلىرى، تاڭغۇت قاتارلىق قوۋملار ئۇنىڭدىن ئۈزۈن يىللىق قىساسنى ئېلىش نىيىتىدە بولغاچقا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوشۇن چىقىرىپ قوغلاپ زەربە بېرىشنى ئىلتىماس قىلغانلىقى» نى مەلۇم قىلغاندا ئوردىدا يۈز بەرگەن مۇھاكىمە ئەھۋالىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ۋەزىر ـ ۋۇزرالار «بىر دەك بولمىش ئۆز قاغانىغا ئاسىيلىق قىلىپ بۇ يەرگە كەلگەنىكەن. ئۇنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ياخشىسى تېخى مۇ قاتارلىقلار ئېيتقاندەك بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ زەربە بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان». بىراق، لى دېيۇ بۇنىڭغا قوشۇلماي كىشى ماڭدۇرۇپ تەسەللى بېرىش، ئۈزۈق ـ تۈلۈك يۆتكەپ دەردىگە ـ دەرمان بولۇش پىكرىدە بولغان. «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇ ۋاقىتتا ئوردا ھۇدەيچى جاڭ جيانى قورۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئۇ بىر كەتكەنچە قايتىپ كەلمىگەندىن كېيىن خان ئالىيلىرى لى دېيۇدىن: «بولمىش قاتارلىقلار ئەل بولۇشنى ئۈمىد قىلىپ كەپتۇ. بۇنىڭ راستلىقىغا ھۆددە قىلالامسىز؟» دەپ سوردى. لى دېيۇ: «ئوردا ئەھلى بولۇش سۈپىتىم بىلەن كەمىنىلىرى ئوردىدىكى كىشىلەرنىڭ ساداقىتىگە ھۆددە قىلالمايمەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى ياۋنىڭ يۇرتىدە نېمە بارلىقىنى مەن قەيەردىن بىلەي؟ ئەمما، ئاسىيلىق قىلغان سانغۇن توغرىسىدىكى ئىش بۇ باشقا گەپ، ئۇنىڭدىن ئەندىشە قىلىش ھاجەتسىز، ناۋادا قاغان تېخىچە ئۆز دۆلىتىدە تۇرۇۋاتقان بولسا ئۆز قوۋمىنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولسا بۇنى قائىدە ـ

يوسۇن نۇقتىسىدىنمۇ قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ. ئەمدىلىكتە بولسا بىزنىڭ ۋاقىت بولۇشىمىزچە ئۇيغۇر ئېلىدە مالىمان يۇز بېرىپ ئەل پادىشاھسىز قاپتۇ. سانغۇن - ۋەزىرلەر تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كېتىپتۇ. بەزىسى تۇبۇتلەرگە كەتسە، بەزىسى قارلۇقلارغا كېتىپتۇ. يالغۇز مۇشۇ بىر تارماقلا يىراقتىن كېلىپ بۇيۇك خانلىقىمىزدىن مەدەت تىلىمەكتە. ئۇنىڭ گەپ سۆزلىرى شۇنچە سەمىمىي تۇرغانلىقىدىن قارىغاندا ئۇنى قانداقمۇ ئاسىي سانغۇن، دېيىشكە بولسۇن؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە بولمىش قاتارلىقلار ئۆتكەن يىلى 9 - ئايدا تەندىپ بارگاھىغا كەلگەندىن تارتىپ بۇ يىل 2 - ئايدا ئۆگەنى قاغانلىققا تىكلىگەنگە قادەر ئۆزىنى خان ياكى ۋەزىر دەپ باقمىدى، شۇنداقلا خېدۇڭ، جىنۇۋ قاتارلىق جايلارنى ئۆز قوشۇنى بىلەن مۇستەھكەم مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى ئىزھار قىلدى... شۇڭا دەرھال تەپەن مۇ، جۇڭچىڭ دېگەنلەرگە يارلىق ئەۋەتىپ ئىشنى بۇزۇپ قويماسلىق، ئىشەنچلىك كىشىگە دەر گۇماندا بولماسلىقنى ئۇقتۇرماق جائىزدۇر. بۇنىڭدا نۇرغۇن نەپكە ئېرىشەلەيمىز. ئۇلار گەرچە روك - دىلاردىن بولسىمۇ شاپائەت بىلەن دىيانەتنى بىلمەيدىغانلاردىن ئەمەس دېدى. شۇنىڭ بىلەن تەپەن مۇغا ئادەم ئەۋەتىپ ئات - ئۇلاغلارنى چىڭ باشقۇرۇش، دەسلەپ بولۇپ ئۇيغۇرلارغا دەخلى - تەرۇز قىلماسلىققا يارلىق چۈشۈرۈلدى».

«ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» نىڭ شەرھىسى» گە ئاساسلانغاندا بۇ بۆلەكتىكى مەزمۇن لى دېيۇنىڭ «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى ئاسىيلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى» دىن ئېلىنغان (74). بۇ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شۇ دەۋر مەنبەلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربتىكى قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن يىگانە ھۆججەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇجۇر - بۇجۇرىغىچە بىلىپ كەتمەيتتى، يېڭى قاغانلىق تەختكە

چىقىشىغا دائىر ئىشلارنىمۇ بىلمەيتتى. تەيخى مەلىكىنىڭ قەيەردىلىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى، ئەل بولماقچى بولۇپ كەلگەن سانغۇن بولمىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى چۈشەنمەيتتى، شۇنداقلا ئۇنى ئېلىپ قېلىشقىمۇ كۆزى توختىتالمايۋاتاتتى⑮. شۇڭا، لى دېيۇ ۋاقىپ بولغان (ئاڭلىغان) ئۇيغۇر ئېلىدە مالىمان يۇز بېرىپ ئەلنىڭ قاغانسىز قالغانلىقى، ۋەزىر سانغۇنلارنىڭ توزۇپ كەتكىنى، بەزىلىرىنىڭ تۇبۇتكە، بەزىلىرىنىڭ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكىنى ھەققىدىكى ئىشلار شىمالىي دالادىن كەلگەن ئاخبارات بولماستىن جەنۇبقا قېچىپ تاڭ سۇلالىسى چېگرا سىغا يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردىن بولمىش قاتارلىقلارنىڭ يەتكۈزگەن خەۋىرى ئىدى⑯. بولمىش قاتارلىقلار شىمالىي دالادىكى ھاكىمىيەت يىمىرىلىۋاتقان مەزگىلدە بەزى قەبىلىلەرنىڭ كۈنپېتىشقا ماڭغانلىقىنى بىلگەن. ئەمما، ئۇلار ئۇزلىرى بىلمىدىغان ئەھۋالنى تاڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلغان ۋاقىتتا غەربكە كەتكەن قېرىنداشلىرىنىڭ ئېنىق ئەھۋالىنى بىلمەيتتى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا لى دېيۇمۇ بۇنىڭغا تەۋەككۇل قىلىپ ئىشىنىپ كەتمىگەن ۋە بۇ خەۋەرنىڭ «ئاڭلىشىمچە» يولى بىلەن كەلگەنلىكىنى تەكىتلىگەنىدى. ئۇ كېيىنچە بۇ ئاڭلىغانلىرىنى تولۇق ئىسپاتلاپ كېتەلمىگەن بولسا كېرەك. شۇ ۋەجىدىن كېيىن يازغان «يات يۇرتتىن كەلگەن ساداقەتمەن جاناب تەزكىرىسىگە مۇقەددىمە» دە ⑰ مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەت سانغۇنلىرى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ بەزىلىرى غەربىي رۇئلارغا كەتتى، بەزىلىرى باشقا قەبىلە - قوۋملارغا قوشۇلۇپ كەتتى. يالغۇز بولمىش سانغۇنلا ساداقەتتە قىيامىغا يېتىپ بۆرە ئۇۋىسىدىن ئەجدىھار ماكانىغا بەيئەتكە كەلدى» بۇ يەردە لى دېيۇ «قارلۇقلار» ۋە «تۇبۇتلەر» دېگەن ئىبارىنىڭ ئورنىغا «غەربىي رۇئلار» دېگەن ئىبارىنى قوللىنىپ غەربتىكى قەبىلىلەرنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىن سۈپەتلىگەن.

كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ھەر قايسى ئەلچىلەر، ھەتتا پانتېكىننىڭ ئەلچىسىمۇ تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ، ئەنشى ۋە خېشى ئەتراپلىرىغا كەتكىنىنىلا تىلغا ئالغان، قانداقتۇر «قارلۇق تەۋەسى» دېگەنلەرنى زادىلا تىلغا ئالمىغان[78]. شۇڭا، شۇنداق قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، كونا - يېڭى «تاڭنامە» دىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئاپتورنىڭ خۇيچاڭ يىللىرىدىكى ئاڭلىغانلىرى ۋە كېيىنكى تارىخىي ئەھمىيەتنى خاتا ھالدا ئىخچاملاپ چىقىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بىراق، بۇ ماتېرىياللار بىزگە قارلۇقلارنىڭ يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىدە ئىكەنلىكىدەك بەزى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى يەتكۈزىدۇ. موري ياسۇتاكائۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا[79] 840 - يىلىنىڭ ئالدىدا ئۇيغۇرلار ئىزچىل تۇردە شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى كونترول قىلىپ كەلگەنىدى. شۇڭا، 840 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قارلۇقلارنى يەنىلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا تۇرۇۋاتقان، دېيىشكە بولىدۇ.

ئومۇمەن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىن تارقىلىپ كەلگەن پانتېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلىنىڭ كۈنپېتىشقا مېڭىپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەلگەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرە ئەسلىدىنلا گۇڭگا ۋە مۇجمەل بولۇپ، تۆۋەندە سۆزلەپ ئۆتمەكچى بولغان ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كەلگەنلىكىگە ئائىت بىرەر مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ. شۇڭا بىز ھېچ بولمىغاندا بۇنى ھەقىقىي يوسۇندىكى تارىخىي پاكىت، دەپ قاراشقا ئىلاجسىزمىز، شۇنداقلا بارلىق تەتقىقاتنى مۇشۇ ئاساس ئۈستىگە تۇرغۇزۇشىمىز كېرەك.

2) ئەرەب، پارس مەنبەلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى تەتقىق قىلغاندا خەنزۇچە كلاسسىك ۋەسىقىلەردىكى پانتېكىننىڭ 15 قەبىلىسى باشلاپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكىنى توغرىسىدىكى خاتىرە ئەسلىدىنلا تۇتۇق ۋە چىگىش بولغاچقا بۇ مەلۇماتلاردىن پايدىلىنىشتا يەنە باشقا مەنبەلەرنىڭ دەلىللىشىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئالىملار ئەرەب، پارس مەنبەلىرىگە تولىمۇ ئەھمىيەت بېلەن قاراپ، ئۇنىڭدىن قارلۇقلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر بەزى ئىنكاسلارنى تېپىۋېلىشنى ئۈمىد قىلىپ كەلدى. بۇنداق ئىنكاسلار بىر مەھەل تېپىلغاندەكمۇ قىلدى.

1951 - يىلى پرتساك «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» ناملىق ماقالىسىنىڭ 2 - پاراگرافى «840 - يىلىدىكى ۋەقەلەر» دە⑧⓪ قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ قارلۇقلاردىن باشلانغانلىقى ھەققىدىكى قارىشىنى دەلىللەش ئۈچۈن 840 - يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىن تۈركىي تىللىق قەبىلەرنىڭ ئورتاق يېتەكچىسى بولۇش شان - شەرىپىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۆتۈكەن ۋادىسىنى ماكان قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قولىدىن غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىكى ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: بىرىنچى، 840 - يىلى شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى يىمىرىلگەندە بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار غەربكە مېڭىپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەلگەن؛ ئىككىنچى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قارلۇقلارنىڭ سەردارى تۈركىي تىللىق قەبىلەرنىڭ ئورتاق يېتەكچىسى بولغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھالاك بولغىنىنى كۆرۈپ ئۆزىنى قاغان، دەپ ئاتىغان ۋە يېڭى ئورتاق يېتەكچى بولغان؛ ئۈچىنچى، قارلۇقلارنىڭ بۇ قىلمىشى ئۇنىڭ غەربتىكى قوشنىلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ

قويغان، نەتىجىدە سامانىيلار خاندانلىقىدىن نۇھ ئىبنى ئەسئەد قوشۇن تارتىپ ئىسپىجاپ شەھىرىنى بېسىۋالغان.

پرتساك ئاساسەن ئۇچ تۈرلۈك مەنبەگە تايىنىپ تۈرۈپ يۇقىرىقىدەك ئۇچ ھالقىنى تىزىپ چىققانىدى. بىرىنچى ھالقىدا ئاساس قىلغان «يېڭى تارىخنامە». ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دېگى خاتىرىلەرنىڭ ئېنىق ئەھمىيىتى توغرىسىدا ئالدىنقى ماۋزۇدا توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە بىچۇرىن (ئىئاكىنىف) نىڭ «يېڭى تارىخنامە» دىن ئانچە توغرا تەرجىمە قىلىنمىغان تەرجىمىسىدىن پايدىلانغان[81]. كېيىنكى ئىككى ھالقا توغرىسىدا پرتساك بىر قانچە خىل ماتېرىيالدىن پايدىلىنىپ ئۆز پىكرىنى دەلىللىگەن، بۇلاردىن ئۇنىڭ بىر قەدەر ئىشەنچلىك ۋە بىر قەدەر مۇھىم دەپ قارىغىنى ئالمائى قەشقەرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى ۋە سەمئانىنىڭ «كىتابۇل - ئەنساب» ناملىق ئەسىرىدۇر.

ئالمائى قەشقەرىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇغاپپار ئالمائى قەشقەرى بولۇپ 11 - ئەسىردە قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن[82]. ئۇنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى بەزى ئۇزۇندىلەر 12 — 14 - ئەسىرلەردىكى باشقا ئەسەرلەردە ساقلىنىپ قالغان. 13 — 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرى يازغان «سۇررات لۇغىتىگە تولۇقلىما» دا[83] «قەشقەر تارىخى» دىن بەزى نەقىللەرنى كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشچە ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى بىلگە كۆل قادىرخاننىڭ زامانىسىدا شاش شەھىرىنىڭ ئاھالىسى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدا دەسلەپ بولۇپ ئىسلامنى قوبۇل قىلغان. ئەينى ۋاقىتتا ئەرەب ئەمىرى نۇھ ئىبنى مەنسۇر سامانى قادىرخانغا قوشۇن تارتىپ ئۇنىڭغا قاراشلىق ئىسپىجاپ شەھىرىگىچە قىستاپ كەلگەن ۋە نۇرغۇن بايلىقنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن قايتىپ كەتكەن[84]. بۇ ئەسەر بىر

قەدەر قەدىمىي زامانداا يېزىلغان بولسىمۇ مەزمۇن جەھەتتە بەكلا چۈڭالچاق، بولۇپمۇ تېخىمۇ ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا تەۋە ۋەقەلەر بەكلا قالايمىقان. شۇڭا، ساتۇق بۇغراخاننىڭ بۇۋىسىنىڭ «قادىرخان» دەپ ئاتالغان ـ ئاتالمىش تۇغرىسىدا شۇبھىلىك نۇقتىلار مەۋجۇت⑧⑤. پرىتساك بولسا بۇنىڭدىن گۇمان قىلمايلا قالماستىن يەنە بۇ خاتىرىنى سەمئانىنىڭ «كىتابۇل ـ ئەنساب» ناملىق ئەسىرىدىكى خاتىرە بىلەن باغلىۋالىدۇ. سەمئانى 12 ـ ئەسىردە ئۆتكەن غەربىي يۇرت ئەللاملىرىدىن بولۇپ (1166/562 ـ يىلى ۋاپات بولغان) مەرۋىدە تۇغۇلغان. ئۇ جاھان كەزىپ سەيياھلىق قىلىپ ماۋارائۇننەھرنىڭ سىرتى، خارەزم قاتارلىق نۇرغۇن جايلارغا بارغان ۋە ماتېرىيال توپلىغانىدى. ئۇنىڭ يازغان ئەسەرلىرى كۆپ ئەمەس. بىزگە ئۇنىڭ «كىتابۇل ـ ئەنساب» ناملىق بىرلا ئەسىرى يېتىپ كەلگەن. مەزكۇر ئەسەر كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى بولۇپ، ئەرەبچە ـ پارسچە ئىسىملارغا ئاساسەن شۇ ئىسىمدىكى كىشىنىڭ تۇغۇلغان جايىنى «نىسبەت» دېگەن ھەرپ تەرتىپى بويىچە تىزىپ چىققان. بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەلۇم رايوننىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى، بولۇپمۇ ئەرەب، پارس دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ سىرتىدىكى قوشنا جايلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ماتېرىيالغا ئاساسلانغاندا دەسلەپ بارتولد دىققەت قىلغان. ئۇنىڭدا ئىسپىنجاپ شەھرىنى 225 ـ يىلى (840 ـ يىلى) نۇھ ئىبن ئەسەدنىڭ ئىگىلىۋالغانلىقى ئېيتىلىدۇ⑧⑥. پرىتساكنىڭ بۇلارنى مۇشۇنداق باغلىۋېلىشى تولىمۇ قىزىقارلىق (كېيىن ئايرىم توختىلىمىز)، ئەمما ئۇنىڭ مۇشۇ ئاساستا چىقارغان خۇلاسىسى يەنى 2 ـ ۋە 3 ـ ھالقىلىرى، بولۇپمۇ 840 ـ يىلىدىكى ۋەقە تۇپەيلىدىن قارلۇق سەردارىنىڭ شۇ يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغانلىقى توغرىسىدىكى خۇلاسىسى بەكلا قاپ يۇرەكلىك بىلەن چىقىرىلىپ قالغان.

سەمەنىنىڭ خاتىرىسىنى باشقا ئالىملارمۇ نەقىل ئالغان بولۇپ، ئۇلار 840 - يىلى سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئىسپىجاپ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشى قارلۇق خانلىقى تەۋەسىدە زور ۋەقە يۈز بەرگەنلىكىنى بولغان، ئېھتىمال پانتېكىن باشچىلىقىدىكى قوۋۇم قارلۇقلار تەۋەسىگە كىرىپ ئىككىي تەرەپ توقۇنۇشۇپ قالغاندا سامانىيلار خانلىقى توپلاڭدىن توقاچ ئوغرىلىغان بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا بۇ ۋەقەمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ قارلۇقلار زېمىنىغا كىرگەنلىكىنىڭ بىر ئىنكاسى، دەپ قارايدۇ (88).

نۇھ ئىبنى ئەسەدنىڭ ئىسپىجاپ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى «قەشقەر تارىخى» ۋە «كىتابۇل - ئەنساب» تىن باشقا يەنە ئىنۇل - ئەسىرنىڭ «تارىخى ئومۇمىيە» ناملىق ئەسىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ سالنامىدە ئاپتور بۇ ۋەقەنى 224 - يىلى (839 - يىلى) دېگەن ماۋزۇغا ئورۇنلاشتۇرغان(89). ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شۇ يىلى نۇھ ئىبنى ئەسەد پەرغانىدىكى kasan ۋە urasht شەھەرلىرىنى بويسۇندۇردى. بۇ ئىككى شەھەر ئەھدىگە خىلاپلىق قىلغانىدى. ئۇ يەنە ئىسپىجاپ شەھىرىنى بويسۇندۇرۇپ، شەھەرنىڭ ئەتراپىغا سېپىل سوقتۇردى ھەمدە خەلقىنىڭ ئۆزۈملۈكى، ئېتىزلىقى قاتارلىقلارنى ئاسرىدى». ئىبنىنۇل - ئەسىرنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا سامانىيلار خانلىقى ھىجرىيە 224 - يىلى يەنى مىلادىيە 838 - يىل 11 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن 839 - يىلى 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ھەربىي يۈرۈش قىلغان. بۇ ۋاقىت ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن ئىلگىرى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا نۇھنىڭ ئىسپىجاپ شەھىرىنى ئىشغال قىلىشى 225 - يىلى (839 - يىلى 11 - ئاي — 840 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) دېكى ئىش ئىدى(90)، يەنى نۇھ 224 -

يىلى (839) پەرغانە ۋە ئىسپىجاپقا يۇرۇش قىلغان، ئەڭ ئاخىرىدا 225 - يىلى (840 - يىلى) ئىسپىجاپنى ئىشغال قىلغان، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما، كەيپىيىتىگە 5 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ھالاك بولۇشى ۋە غەربكە كۆچۈشىنى قارلۇق سەردارىنىڭ قاغان ئاتىلىشى ۋە نۇھنىڭ ھەربىي يۇرۇشى بىلەن سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىگە ئىگە داۋالساق بولمايدۇ. كەيپىيىتىگە 5 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مىلادىيە 840 - يىلى 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنگە، ھىجرىيە 225 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنگە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شۇ يىلدىكى ھالاكىتىنىڭ نەق كونكرېت ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئەمما، «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا قاغانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرشاۋۇل قىسمى كەيپىيىتىگە 5 - يىلى 9 - ئايدا يەنى مىلادىيە 840 - يىلى 10 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرا ئىدىكى تېغىدىكى بارگاھىنىڭ غەربىگە جايلاشقان ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (ھازىرقى ۋۇيۇەننىڭ شىمالى) گە يېتىپ كەلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ۋۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە ھەتتا بۇ ئىشلارنى كەيپىيىتىگە 5 - يىلى 10 - ئاي، يەنى مىلادىيە 840 - يىل 11 - ئايغا خاتىرىلەنگەن[91]. ناۋادا غەربكە ماڭغان ئۇيغۇرلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا يېتىپ كېلىشنى ئىستىسە، جەنۇبقا ماڭغانلارغا قارىغاندا نەچچە ھەسسە كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، قارلۇق سەردارىنىڭ قاغان ئاتىلىشى ۋە بۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىققان سامانىيلار خانلىقىنىڭ تېز ئىنكاسى ھەرقانچە بولغاندىمۇ ھىجرىيە 225 - يىلى ئىچىدە، مىلادىيە 840 - يىلى 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن ئىلگىرى يۈز بەرمىگەن بولىدۇ.

نېمىلا دېگەن بىلەن «قەشقەر تارىخى» دىن كەلگەن قاغان ئاتىلىشى ۋەقەسى ھامان گۇمانلىق. مەزكۇر ئەسەردە تۇركىي

تىللىق قەبىلىلەر ياشىغان جايلاردا ئەك دەسلەپ شاشلىقلارنىڭ ئىسلامغا كىرگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. بۇ ئەھۋال تارىخىي جەھەتتىن توغرا، تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەرەبلەر چېكىنىپ شاشنى تايانچ نۇقتا قىلىۋالغانىدى. كېيىن بۇ جايدا بەزى قارشىلىق ھەرىكەتلىرى يۈز بەرگەن بولسىمۇ (مەسىلەن، 806 — 810 - يىللاردىكى راخىم قوزغىلىڭىغا ئوخشاش) شاش ئاساسەن باشتىن - ئاخىر ئەرەبلەرنىڭ كونترولىۋقى ئاستىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى⑫. بولۇپمۇ 816 - يىلى فەزل ئىبن سەھل قوشۇن تارتىپ قارلۇقلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن ئەرەبلەر شاشنى مۇھتەھكەم تۇتۇپ كەلدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا سامانىيلار خانىدانلىقى شاشنى ئىدارە قىلىشقا بۇيرۇلدى. «ئەك دەسلەپ ئىسلامغا كىرگەن» دېگەن ئەھۋال مانا مۇشۇ ۋەقەلەرنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، «قەشقەر تارىخى» دىكى خاتىرىلەر توغرا بولسا، بىلكە كۆل ئۆزىنى راستىنلا «قادىرخان» دەپ ئاتىغان بولسا ئۇ ھالدا بۇ ئىشلار ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، «قەشقەر تارىخى» دا بولسا بىلكە كۆلنى قارلۇق قوۋمىدىن دەپەيدۇ. روشەنكى، پرتسائ خەنزۇچە مەنبەلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئىزىتقۇ ئارىسىدىن چىقالماي قالغان.

ئوخشاشلا كىشىنى قىزىقتۇرىدىغىنى، پرتسائ ئۆز ئەسىرىنى تاماملىغاندا ئازراقى يازغان «مەككە تارىخى» دىكى ئالاقىدار بايانلارغا دىققەت قىلغان. ئۇنىڭدا 816 - يىلى قارلۇق يابغۇسىنىڭ تەكرىتاغنىڭ غەربىي تەرىپىدە ئەرەب سانغۇنى فەزل ئىبن سەھل تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن قىماقلارغا قېچىپ كەتكەنلىكى خاتىرىلىنىدۇ⑬. ئۇ گەرچە بۇ ئىش توغرىسىدا بەك چوڭقۇرلاپ توختالمىغان بولسىمۇ بىز 821 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە تەمىم ئىبن بەھر تۆۋەنكى بارسخاندىن شەرق سەپىرىگە ئاتلانغاندا قارلۇقلارنى ئۇچراتقانلىقى ھەققىدە بىرەر مەلۇمات

قالدۇرمىغانلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلدۇق(94). بىز بۇ خاتىرىلەرنى تەكشۈرۈپ چىقتۇق ۋە بۇ ماتېرىياللار فەزل قوشۇن تارتقاندىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا چېكىنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق. ناۋادا ئەھۋال راستىنلا مۇشۇنداق بولسا ئۇ ھالدا خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە قارلۇقلارنىڭ يەنىلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا تۇرۇۋاتقانلىقىغا دائىر ئىشارەتلەر يەنە بىر توقۇناق مەسىلە بولۇپ قالىدۇ.

ئومۇمەن، ئالىملار ھازىرغا قەدەر پايدىلىنىپ كەلگەن ماتېرىياللار 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

3. 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ غەربىي يۈرتىدىكى پائالىيەتلىرى

1) 840 ـ يىلىدىن ئاۋۋالقى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ سامانىيلار خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

كىتابىمىزنىڭ 1 ـ باب 2 ـ پاراگرافىدا 816 ـ يىلى قارلۇق يابغۇسىنىڭ ئەرەب قوشۇنىنىڭ سەردارى فەزل تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قىماقلار رايونىغا قېچىپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق؛ 821 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەرەب سەيياھى تەممىم تۆۋەنكى بارسخاندىن شەرققە يول ئېلىپ شىمالىي دالانى كېسىپ ئۆتۈش جەريانىدا تەڭرىتاغ رايونىدا قارلۇقلارنى ئۇچراتمىغان. ئۇنداقتا بۇ رايوننىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋالى قانداق بولغان بولغىيدى؟

فەزل قارلۇقلارغا يۈرۈش قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئەرەب

ئاباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى مەئمۇن ھەسەن بىن ئابباداىنى خوراسان ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى ھەمدە ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى بەزى شەھەرلەرنى ئىلگىرى رەفئ ئىسيانىنى تىنچىتىشقا ئۆزلىرى ھەمكارلاشقان سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى بۇيرۇدى[96]. 820 - يىلى تاھىر بىن ھۇسەيىن ھەسەن بىن ئابباداىنىڭ ئورنىغا چىققاندىن كېيىنمۇ سامانىيلار خانىدانلىقىنى ئەرەبلەر قوللاپ كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا سامانىيلار جەمەتى ئىدارە قىلىپ تۇرۇۋاتقان شەھەرلەر مۇنۇلار ئىدى: نۇھ — سەمەرقەنت؛ ئەھمەد — پەرغانە؛ يەھيا — شاش؛ ئىلياس — ئىلى.

ئەمما، چوڭ ئوغۇل بولغان نۇھ پۈتكۈل جەمەتىنىڭ سەردارى ۋە يۇقىرىقى جايلارنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ قارىلاتتى[96]. مۇشۇ خاتىرىلەردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەرەب قوشۇنى 816 - يىلى قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ ئوترارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن شاش ئەتراپىغا چېكىنگەن ۋە شاشنى سامانىيلار خانلىقىنىڭ مۇداپىئەسىگە تاپشۇرغان.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىبن خۇرداذبەھ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىدە 211 - ۋە 212 - يىلى نۇھ ئىبن ئەسئەدنىڭ تەۋەسىدىكى پارچە تۇرك شەھەرلىرىنىڭ سىلىق تۆلەش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ[97]. دەرۋەقە سەمەرقەنت، پەرغانە، شاش قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سامانىيلار جەمەتى بىر قىسىم تۇرك شەھەرلىرىگىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان، ھېچ بولمىغاندا نامدا بولسىمۇ شۇنداق بولغان، بۇ تۇرك شەھەرلىرى يەنە سامانىيلار خانلىقىغا «خىراج» (سىلىق) تاپشۇرۇپ تۇرغان. تېخىمۇ قىزىقارلىق بولغىنى مەزكۇر باج تىزىملىكى ئەينى ۋاقىتتىكى ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ جۇملىدىن خارەزم رايونىدىكى جايلارنىڭ باج تاپشۇرغاندا ئىشلىتىدىغان پۇللىرى توغرىسىدا مەلۇمات

بېرىدۇ (3 ـ جەدۋەلگە قارالا). بارتولد ئەينى ۋاقىتتىكى ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئوبوروت قىلىنغان بىر قانچە خىل پۇللارنى تونۇشتۇرغاندا بۇ ئەھۋالنىڭ ھەر بىر خىل پۇلنىڭ مۇئەييەن بىر جۇغراپىيىلىك رايوندا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلدۈرۈدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ[98].

3 ـ جەدۋەل: ماۋارائۇننەھر رايونىدا ئوبوروت قىلىنغان پۇللار

پۇل ئوبوروت قىلىنغان جايلار	پۇل نامى
خارەزم، Kurdar[99]	خارەزم دەرھەمى
«تۈرك شەھەرلىرى»	خارەزم دەرھەمى مۇسەييىب دەرھەمى
شاش، ئىراق، خوجەند	مۇسەييىب دەرھەمى مۇھەممەد دەرھەمى
پەرغانە، سوغدىيانا قەشقەر، نەسەب	مۇھەممەد دەرھەمى
بۇخارا	خەتلىق دەرھەمى

بۇ تىزىملىكتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خارەزم دەرھەمى ئاساسەن ئامۇ دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىن رايونىدىكى خارەزم ۋە Kurdar رايونىدا ئىشلىتىلگەن، مۇسەييىب دەرھەمى بولسا

ئاساسەن سۈتر بشانا، شاش قاتارلىق سىر دەريا بويىدىكى رايونلاردا ئوبوروت قىلىنغان. ئۇنداقتا سامانىيلار جەمەتىدە ئىدارە قىلىۋاتقان، ماۋەرائۇننەھر سىرتىدىكى يۇقىرىقى ئىككى رايوننىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان، شۇنداقلا بۇ ئىككى خىل پۇل تەڭگە ئوبوروت قىلىنىۋاتقان «تۈك شەھەرلىرى، قەيەرنى كۆرسىتىدۇ؟ شۇبھىسىزكى شاش (تاشكەنت) نىڭ غەربىي شىمالى (سىر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىن رايونى) ۋە شەرقىي شىمالىي (تالاس ئەتراپى) دىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ كونترولىدىكى شەھەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە غۇز تۈركلىرىنىڭ شەھەرلىرى بولغان «يېڭى مەھەللە» (DihiNau) لەر خارەزمگە يېقىن بولغاچقا، بۇ جايلاردا خارەزم دەرھەمى ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. مۇسەييەب دەرھەمى ئىشلىتىلگەن «تۈرك شەھەرلىرى» ئالدى بىلەن شاشنىڭ شىمالى، شەرقىي شىمالى ۋە غەربىي شىمالىي تەرەپلىرىدىكى شەھەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جاي دەل 816 - يىلى فەزل قارلۇقلار ۋە ئوتراغا يۈرۈش قىلغاندىكى ئاساسىي جەڭگاھ ئىدى. قارىغاندا ئاشۇ قېتىملىق يۈرۈش نەتىجىسىدە مۇشۇ ئەتراپتىكى تۈرك شەھەرلىرى ئەرەبلەرگە قارام بولغان ۋە سامانىيلار خانىدانلىقىغا خىراج تاپشۇرغان بولسا كېرەك.

10 - ئەسىردە ئۆتكەن قۇدامە «كىتابۇل - خىراج» ناملىق ئەسىرىدە[100] ئابباسىيلار خانلىقىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى باج ئەھۋالىنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «خۇراساندىكى Bust, Rakhdj كابۇل، جاغۇدا، كوھىستان (al—quhestan) تەبەس (al—Tabas)، ھېرات (Hivat)، بۇشەنج (Bushandj) بادخىس (Badghis)، ... تارىقان (al—Taliqan) توخارىستان،

ۋەشجەرد (Washdjard) بەلىخ، ئەبەرشەھر (Abar—shahr) خۇلىم (Khulm) كىچىك مەرۋى، سمغناق، بۇخارا، تۇس، سەمەرقەند، شاش، پەرغانە، سۇتروشانا، سوغدىيانا، خوجەند، خاردزم، ئىسپىجاپ، تېرمىز، نىسا، ئەبىۋەرد، مەرۋى، قەشقەر، بارسخان، بۇتتەم (al—buttam)، ئاخرۇن (Akhrun) (?) نەسەب قاتارلىق جايلاردىن ئابدۇللا بىن تاھىرنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە 221ـ (836) ئېلىنغان باج جۇملىدىن قۇل ـ دېدەك، رەخت قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 38 مىليون دەرھەم بولدى». قۇدامە بۇ جايدا ئىبن خۇرداذبەنىڭ ئەسىرىدىكى تىزىملىكتە قوللىنىلغان «تۈرك شەھەرلىرى» نىڭ ئورنىغا «ئىسپىجاپ» دېگەن نامنى ئىشلەتكەن. بۇ بولسا بىزنىڭ «تۈرك شەھەرلىرى» نىڭ ئورنى ھەققىدىكى تەھلىلىمىزنى دەللىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىش كېرەككى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر كونتروللۇقىدىكى شەھەرلەر يالغۇز ئىسپىجاپ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئەمما، قۇدامە ئېنىق قىلىپ 836 ـ يىلى سامانىيلار جەمەتىگە خىراج تاپشۇرغان شەھەردىن ئىسپىجاپنىلا كۆرسەتكەن. چۈنكى، قۇدامە ئېيتقان «ئىسپىجاپ شەھىرى» ئىسپىجاپ رايونىنى كۆرسىتىدۇ. خىراج تاپشۇرغان بۇ رايون دائىرە جەھەتتىن ئىبن خۇرداذبەنىڭ تىزىملىكىدىكى «تۈرك شەھەرلىرى» نىڭ كۆلەم دائىرىسىدىن كىچىك ئىدى. نېمە ئۈچۈن بۇ دائىرە كىچىك بولىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى پەقەت بىر: 816 ـ يىلى قارلۇقلار شىمالغا قاچقاندىن كېيىن بىر مەھەل قارام بولۇپ خىراج تاپشۇرۇپ كەلگەن «تۈرك شەھەرلىرى» نىڭ كۆپ قىسمى ئەمدىلىكتە سامانىيلار

خاندانلىقىغا خىراج تاپشۇرمايدىغان بولۇۋالغانىدى. قىياس قىلىش تەس ئەمەسكى، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشىدا مەلۇم بىر كۈچنىڭ قوللىشى رول ئويناۋاتاتتى.

839 - يىلى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى كونترول قىلىۋاتقان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بىلەن سامانىيلار خانلىقىنىڭ جىددىي مۇناسىۋىتى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. نەتىجىدە نۆۋەتتىن ئەسكەد شاشتىن قوشۇن تارتىپ ئىسپىجاپ شەھرىنى ئىگىلىدى. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن قۇدامەنىڭ خاتىرىسىدىكى 836 - يىلى، دېگەن يىلنامە ھازىرقى مەۋجۇت ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان سامانىيلارنىڭ «تۈرك شەھەرلىرىدىن» ئىسپىجاپتىن خىراج ئالغان ئەڭ ئاخىرقى ۋاقىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، 836 - يىلىدىن كېيىن ئىسپىجاپ شەھرىمۇ سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى، غەربىي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ۋە شاش رايونى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، سامانىيلار جەمەتىنىڭ بۇ شەھەرنى ئىگىلىشى روشەنكى سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىن رايونى ۋە غەربىي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر رايونىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش ئۈچۈن ئىدى. سامانىيلار جەمەتى بۇ جايىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئىسپىجاپتا سېپىل سوقۇپ يەرلىك خەلقىنىڭ باغ - ۋارانلىرىنى ۋە ئېتىزلىرىنى قوغدىدى [101]. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىسپىجاپ شەھىرى ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى، دەپ قارالدى [102].

ئەمما، 9 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى سامانىيلار ھاكىمىيىتى بىلەن جىددىي مۇناسىۋەتتە بولۇۋاتقانلار يالغۇزلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكىلەر ئەمەس

ئىدى. جەنۇبتىكى پەرغانىلىكلەرمۇ ئۇلار بىلەن جىددىي مۇناسىۋەتتە ئىدى. كاسان (Kasan) شەھىرى پەرغانە پادىشاھىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، پەرغانىنىڭ ئوتتۇرا شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ شەھەر خەنزۇچە مەنبەلەردە 渴塞城 دەپ ئاتىلىدۇ[103]. Urasht ئوشنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ[104]. بۇرۇن قۇتەيبە لەشكىرىي يۈرۈشكە ئاتلانغاندا ئەرەبلەر بۇ ئىككى جاينى بىر مەھەل ئىگىلىۋالغانىدى. كېيىن بۇ خىل ئەھۋال كۆپ قېتىم تەكرارلاندى. مەئمۇن خەلىپىلىك تەختىنى تارتىۋالغان مەزگىللەردە بۇ جايلاردىكى ئاھالە تۈبۈتلەر ۋە قارلۇقلارنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. شۇڭا، 814 — 816 ـ يىللىرى فەزل بىن سەھل شەرققە يۈرۈش قىلغاندا كاسان ۋە پەرغانىدىكى باشقا شەھەرلەرنىمۇ ئىشغال قىلغانىدى[105]. ئەمما، 839 ـ يىلىنىڭ ئالدىدا بۇ ئىككى جايدىكى ئاھالە يەنە بىر قېتىم سامانىيلارغا قارشى چىقتى، نەتىجىدە 839 ـ يىلى نۇھ بىن ئەسەد قوشۇن چىقىرىپ بۇ ئىككى جاينى ئىگىلىدى ۋە بۇ جايلارنى «ئاخىرقى ھېسابتا ئەرەب دۇنياسىغا كىرگۈزدى»[106]. گەردىزىنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا 839ـ يىلى فەرغانىدە يەر تەۋرىگەن[107]. نۇھ ئىھتىمال ئاپەت يۈز بېرىپ مالىمانچىلىق كۆتۈرۈلگەندە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ جايغا قوشۇن تارتقان بولۇشى مۇمكىن. سامانىيلار جەمەتى ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە پەرغانە رايونىدا بىر قاتار ھەربىي ھەرىكەتلەرنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمىرى نەسر بىن ئەھمەد (875 — 892 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) 649 ـ يىلى Khaylam شەھىرىدە تۈغۈلغان بولۇپ [108]، كىشىلەر ئادەتتە بۇ شەھەرنى ھازىرقى نارىن دەريا سى،

دەريا بويىدىكى Khaylam شەھىرىنىڭ نامى بىلەن شۇنداق ئاتالغان، دەپ قارايدۇ [109]. نەسىر مۇشۇ جايدا تۇغۇلغانىكەن، ئۇنىڭ ئاتىسى، سامانىيلار جەمەتىنىڭ پەرغانىدىكى ھۆكۈمرانى ئەھمەد (864 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئەينى ۋاقىتتا جەزمەن ئۆز تەسىر دائىرىسىنى نارىن دەريا‌سى ۋە Khaylam شەھىرى ئەتراپىغا قەدەر كېڭەيتكەن بولىدۇ.

فەرغانىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملىرىدىكى مالىمان ئېھتىمال يەككە ـ يېگانە بولمىغان بولسا كېرەك. چۈنكى، بۇ جاي بىلەن غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا ناھايىتى قولايلىق بىر قاتناش لىنىيىسى مەۋجۇت. بۇ يول بىلەن ئوشتىن ئۆزكەندەكە، ئاتبېشىغا، شىمالدا نارىن دەريا‌سىدىن ئۆتۈپ دولان تېغى ئېغىزىدىن ھالقىپ ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي بۇرجىكىدىكى ھازىرقى رىباچى ئەتراپلىرىغا بارغىلى بولىدۇ[110]. بۇ ئېھتىمال «قانۇنلار قامۇسى» دا خاتىرىلەنگەن تۇبۇتلەر ئېيتقان «بەش ئېركىن يولى» بولۇشى مۇمكىن[111]. پەرغانىدىكى مالىمان ئېنىقكى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ۋەزىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

بىز يۇقىرىدا «غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تۈرك شەھەرلىرىنىڭ خىراج تاپشۇرۇشنى رەت قىلغانلىقى ئېھتىمال مەلۇم كۈچنىڭ قوللىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن» دېگەن قىياسنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەنىدۇق. نۆۋەتتە پەرغانە بىلەن ئالاقىدار بولغان ئەھۋاللاردىن قارىغاندا بۇنىڭ ئېھتىماللىقى ناھايىتى چوڭ. ئەمما، بىز بۇ خىل كۈچنى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار، دەپ كېسىپ ئېيتالمايمىز. چۈنكى، 9 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن باشلاپ

تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە خېتەن رايونىدىكى تۇبۇتلەر داۋاملىق شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇتۇشۇپ كەلگەندىن سىرت كام دەريا سى (يېنسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) بويىدىكى قىرغىزلارمۇ پات - پاتلا جەنۇبقا ئۆتۈپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقانىدى، يەنە كېلىپ قىرغىزلار ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىپ ئۇيغۇرلارغا «سىلەرنىڭ تەقدىرىڭلار پۈتتى. ئەمدى ئۇزۇنغا قالماي بىز سىلەرنىڭ ئالتۇن چېدىر (ئوردا) ىڭلارنى تارتىۋالىمىز»[112]، دەپ پوپوزا قىلىۋاتاتتى. 9 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئالدى ۋە ئارقا تەرەپلەردىن تەڭلا ياۋغا دۇچ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت تولىمۇ تۇراقسىز بولدى. ئۇلار شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق شەھەرلەرنى يەنىلا كونترول قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاھالىنىڭ ئەرەبلەر ۋە سامانىيلارغا قارشى توپلىڭىنى قوللىغۇدەك ئارتۇقچە كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بىز ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە بىر كۈچنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە مەجبۇرمىز بۇ كۈچ دەل قارلۇقلار بولۇشى مۇمكىن!

2) ئىبن خۇرداذبەھنىڭ شەرقتىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر توغرىسىدا ئېيتقانلىرى

9 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىكى ئىسپىنجاپ قاتارلىق «تۈرك شەھەرلىرى» ۋە پەرغانە رايونىدىكى ئەرەبلەر ۋە سامانىيلارغا قارشى ھەرىكەتلەرنى زادى كىمنىڭ قوللىغانلىقىغا جاۋاب بېرىش ئاسان ئەمەس. بۇ ھەقتە خەنزۇچە مەنبەلەردە ھېچقانداق ئۇچۇر يوق، پەقەت ئەرەب، پارس مەنبەلىرىگىلا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ مەسىلە 9 - ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن كىتاب بولۇپ يېزىلغان ئەرەب، پارس سالنامىلىرىنىڭ شەرقتىكى تۈركي تىللىق قوۋملار ھەققىدىكى ئومۇمي چۈشەنچىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

غەربي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئىبن خۇردادبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىدە بەزى مۇھىم تەپسىلاتلار خاتىرىلەنگەن. بۇ تەپسىلاتلارنىڭ بىرى ئۇنىڭ غەربي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالي ئېتىكىدىكى «شاش ۋە تۈرك يولى»[113] ھەققىدىكى بايانلىرىدا كۆرۈلىدۇ: «. . . شاشتىن Ilak ۋە Balankank شەھەرلىرىگىچە يەتتە فەرسەخ [114] كېلىدۇ، بۇ جايدىن تۆمۈر قاپقىقا ئىككى چاقىرىم، Kubal غا ئىككى فەرسەخ، Gharkard قا ئالتە فەرسەخ كېلىدۇ. قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ئىسپىجاپقا بېرىش ئۈچۈن يەنە تۆت فەرسەخ يول مېڭىش كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا شاشتىن ئىسپىجاپقىچە بولغان ئارىلىق 13 فەرسەخ (78 كىلومېتىر) چىقىدۇ.

(ئىسپىجاپتىن) Sharab قەلئەسىگىچە تۆت فەرسەخ، Badukhat قا بەش فەرسەخ، Tamladj قا تۆت فەرسەخ، Abardjadj قا تۆت فەرسەخ كېلىدۇ، دەريا بويىدىكى يەنە بىر جايغا بارغۇچە تۆت فەرسەخ مېڭىش كېرەك. Abardjadj تا بىر كىچىك تاغ بار، تاغنىڭ ئەتراپىدا شەرقە ئاقىدىغان مىڭ تارامليق بۇلاق بار. كىشىلەر بۇ بۇلاقنى «تەتۇر ئاقىدىغان سۇ» دېگەن مەنىدە Baku—Ab دەپ ئاتايدۇ[115]. . . . . بۇ جايدىن ئۆتۈپ Djuwikat قا بارغۇچە بەش فەرسەخ، تالاسقىچە ئۈچ فەرسەخ كېلىدۇ. شۇڭا ئىسپىجاپتىن مۇشۇ جايغىچە جەمئىي 26 فەرسەخ (156 كىلومېتىر) كېلىدۇ.

تالاستىن تۆۋەنكى بارسخانغا بارغىچە ئۈچ فەرسەخ، Kasra bas— قا بارغىچە ئىككى فەرسەخ كېلىدۇ. بۇ يىر ئەلۋەك، ھاۋاسى ئادەمگە ياقمىدىغان جاي. قارلۇقلار مۇشۇ جايدا

قىشلاۋېتىپتۇ، قالاجلارنىڭ قىشلاقلىرى مۇشۇ يەرگە يېقىن جايدا ئىكەن. بۇ جايدىن Kul—shub قا بارغۇچە تۆت فەرسەخ، DJal—shub قىچە تۆت فەرسەخ، باي ۋە مۇنبەت كۆلان (Kulan) شەھىرىگىچە تۆت فەرسەخ، Birki غىچە تۆت فەرسەخ، Asharat قىچە تۆت فەرسەخ، Nunkat [116] كىچە تۆت فەرسەخ، Khatandjawan غىچە تۆت فەرسەخ، Djul غىچە تۆت فەرسەخ، Sarigh غىچە يەتتە فەرسەخ، تۈركەش قاغانىنىڭ شەھىرىگىچە تۆت فەرسەخ، Nawakt (يېڭى شەھەر) گىچە تۆت فەرسەخ، Kubl غىچە ئۇچ فەرسەخ كېلىدۇ [117]، بۇ جايدىن يەنە ماڭسا چىن چېگرا سىدىكى يۇقىرى بارسخانغا بارغىلى بولىدۇ. سودا كارۋانلىرى يايلاقتا (ماڭسا) 15 كۈن ماڭىدۇ، تۈرك راباتلىرىدىكى ئاتلار ئۇچۇن بۇ پەقەت (ئۇچ كۈنلۈكلا يول). كۆرۈنۈشلىرى بولىدۇكى، قارلۇقلار تالاس ئەتراپىدا قىشلاۋاتقانىدى؛ كۆبال (سۈياب) نىڭ يەتتە فەرسەخ (42 كىلومېتىر) غەربىدە تۈركەش قاغانىنىڭ شەھىرى بولغان؛ بۇ يولنىڭ ئىككى ئۇچىنى بېكىتىشتە شاش (تاشكەنت) يەنىلا ئەرەب دۇنياسىنىڭ چېگرا سى، دەپ قارالغان، يۇقىرى (ئۈستۈن) بارسخان بولسا جۇڭگو (چىن) نىڭ چېگرىسى، دەپ قارالغان. مىنورسكىي بۇ يول ھەققىدىكى خاتىرىنى تەمىمنىڭ سايا ھىتى بىلەن ئالاقىسى بار، دېيىشكە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ[118]. ئەسلىيەتتە 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققانلىقىدەك ھەممىگە ئايدىڭ پاكىتتىن قارىغاندا يۇقىرىقى خاتىرىنىڭ 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىنكى تارىخ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. تۈركەش قاغان شەھىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، قارلۇقلارنىڭ تالاس ئەتراپىدا ھەربىكەتلىنىشى ۋە سۈياب (كۆبال) تىن ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى جۇڭگو چېگرىسىغا جايلاشقان ئوست بارسخان [119] غىچە بولغان ئارىلىقتا تۈرك راباتلىرىنىڭ بارلىقى قاتارلىق

ئەھۋاللارغا ئاساسەن بىز بۇ خاتىرىنى 8 ـ ئەسىرنىڭ 60 — 70 ـ يىللىرىدىكى قارلۇقلار ۋە تۈركەشلەر بىرلىكتە ياشىغان مەزگىلدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ تارىخى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايمىز.

ناۋادا يۇقىرىقى خاتىرىگە قارىتا ھۆكۈم چىقىرىش ئانچە تەس ئەمەس، دەپ قارالسا، تۆۋەندىكى بىر خاتىرە ھەققىدىكى ئەھۋالنى سەل باشقىچە، دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا مۇئەللىپ ياۋرو ـ ئاسىيا يايلىقى ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى شەرق تەرەپتە ياشاۋاتقان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر توغرىسىدا بايانلارنى كەلتۈرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ[120]: «تۈرك يۇرتلىرى[121] دېگەندە تۇققۇز غۇزلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جاي تۈرك يۇرتلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭ بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇلار چىن، تۇبۇت ۋە قارلۇقلار، شۇنداقلا قىماقلار، غۇزلار، ماجارلار [122] بەجەنەكلەر، تۈركەشلەر، [123]Adhkish، قىپچاقلار، قىرغىزلار (بۇ جايلاردىن ئىپار كىنىڭ چىقىدۇ)، قارلۇقلار ۋە دەريانىڭ بۇ يېقىدىكى قالاجلار [124] بىلەن قوشنا».

بۇ خاتىرىدە غۇزلار، قىماقلار، قىرغىزلار، بەنەجەكلەر، قىپچاقلار توغرىسىدا ئارتۇقچە بايان بېرىلمىگەن[125]، شۇڭا بۇ ھەقتە ھازىرغىچە كۆپ توختالمايمىز. شۇنداقلا 9 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە غۇزلار، قىماقلار قاتارلىقلارنىڭ ماكانلىرىدا زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇلار ھەققىدىمۇ كۆپ توختىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق[126]. بۇلاردىن دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى توققۇز غۇزلاردىن، قارلۇقلار ۋە تۈركەشلەردۇر.

خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا، قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچكەندىن كېيىن، تۈركەشلەر «قارلۇقلارغا قارام بولغان» [127]. شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدا شەرق مەنبەلىرىدىلا ئەمەس، ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدىمۇ

تۇركلەرنىڭ تەڭرىتاغ رايونىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە بىرەر رولنى ئالغانلىقى تىلغا ئېلىنمايدۇ. شۇڭا، قارلۇق ۋە تۇركەشلەرنىڭ تۇركىي تىللىق چوڭ قەبىلىلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش تارىخىنى 8 - ئەسىرنىڭ ئىرتىسىغا ئۆتەلمەيدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. ئىبن خۇرداذبىھنىڭ مەزكۇر خاتىرىسىنىڭ يىل دەۋرىنى تېخىمۇ ياخشىراق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئامىل ئۇنىڭ توققۇزغۇزلار ھەققىدىكى بايانلىرىدۇر. بۇ يەردە توققۇزغۇزلار تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدە ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولغان بىر قوۋم، دەپ قارالغان. شۇنىڭدەك ئۇلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى، مەيلى پانتېكىننىڭ غەربكە كۆچۈشى بولسۇن ياكى شىيەنتۇڭ 7 - يىلى (866 - يىلى) ئۇيغۇرلاردىن بۆكۈ كۈننىڭ قوچۇ، بەشبالىقنى ئىگىلىشى ئىدىقۇت ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى دەپ قارالسۇن بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىبن خۇرداذبىھ ئۆز ئەسىرىنى ئاخىرقى يوسۇندا تاماملىغان ۋاقىت (885 - يىلى)[128] تىن ئىلگىرى قۇدرەتلىك بىر ھاكىمىيەت شەكىللىنىپ ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقىنى دەلىللىگۈدەك ماتېرىيال ھازىرچە يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ئۆز ۋەن ئۆتمەيلا تۇبوت ئىمپېرىيىسى دامۇخانىنىڭ ئۆلۈمى سەۋەبلىك پارچىلىنىپ كەتتى، خېشى كارىدورىدىكى تۇبوت كۈچلىرىمۇ ھالاك بولدى (886 - يىلىدىن كېيىن)، بۇنىڭغا ئۇلىشىپلا ئىدىقۇت ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ چېگرا - ھۇدۇدىدا ئۇنىڭ بىلەن تىركەشكۈدەك تۇبوتلەرنىڭ تەسىر كۈچى قالمىغانىدى[129]. 840 - يىلىنىڭ ئالدىدا شىمالىي دالا ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوشۇنلىرى دەل جۇڭگو، تۇبوتلەر ۋە قارلۇقلار ئىدى. شۇڭا، بۇ خاتىرىدە ئەكس ئەتكىنى ياكى مۇئەللىپنىڭ كاللىسىدا ساقلىنىپ قالغىنىنى 840 - يىلىنىڭ ئالدىدىكى،

توغرىراقى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلدىكى تارىخىي كارتىنا ئىدى.

ئىبن خۇرداذبەھ ھىجرىيە 232 ـ يىلى (مىلادىيە 846 — 847) «يوللار ۋە ئەللەر» نامىدىكى كونا ئەسەرنى يېزىپ چىققان، كېيىن مەزمۇن جەھەتتىن تولۇقلاپ 272 ـ يىلى (885/886) دىن ئاۋۋال 2 ـ نۇسخىنى تاماملىغانىدى[130]. گوللاندىيە شەرقشۇناسى دې. گويې ئىسپاتلاپ چىققان بۇ يىلنامىلەر (بولۇپمۇ ئىككىنچى) نى دۇنيادىكى كۆپلىگەن ئالىملار قوبۇل قىلدى[131]. ئەسەر گەرچە 9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تاماملانغان بولسىمۇ، يۇقىرىقى تەھلىلىمىز ئىبن خۇرداذبەھنىڭ شەرقتىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەر ھەققىدىكى ماتېرىياللىرىنىڭ بىر قەدەر بۇرۇنقى نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. بۇ خىل كونىلىق ئۇنىڭ ياۋرو ـ ئاسىيا يايلىقى ۋە خۇراساننىڭ شەرقىدىكى تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر توغرىسىدىكى ئومۇمىي چۈشەنچىسىدە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى ئەرەب، پارس مەنبەلىرىنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلىرى ھەمىشە كىشىدە كىتابتىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى خاتادەك تۇيغۇ پەيدا قىلىپ قويىدۇ. يالغۇز ئابى تاكېئولا مۇشۇنىڭغا قاراپ خاتا ھالدا بۇ كىتابنى غەرب دۇنياسىدىكى شەرقىي تەتقىقاتچىلار رايونىدا قۇرۇلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئائىت خاتىرىلەر پۈتۈلگەن تۇنجى ۋەسىقىلەر توپلىمى، دەپ قارىغان ئەمەس، ھەتتا مارکۇارت، بارتولدقا ئوخشاش كىشىلەرمۇ بۇنىڭغا قارىتا ئانچىلىك بولۇپ كەلگەنىدى[132]. ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى ئىككى بۆلەك خاتىرە ئاپتور ياشىغان زامان بىلەن زادىلا ماس كەلمەيدىغان بولۇپ، ئاشۇ خاتىرىلەرگە تايىنىپ 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى تارىخنى چۈشەندۈرگىلى بولمايتتى.

ئەمما، ئىبن خۇرداذبەھنىڭ يۇقىرىقى بايانىغا ئۇلاپلا

دېگەنلىرى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: «فاراب شەھىرىگە كەلسەك ئۇ جايدا مۇسۇلمان قوشۇنلىرى بار، قارلۇق تۈركلىرىنىڭ قوشۇنلىرىمۇ بار»[133].

بۇ تېكىست قارىماققا تاسادىپىي يېزىلىپ قالغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما، مەزكۇر ئەسەرنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگىنىنىڭ قىسقارتىلما نۇسخا (BGA)[134] ئىكەنلىكىنى ئويلاشقاندا شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئابزاستىكى قۇرلار ئەسلىدە ھازىرقىدىنمۇ كۆپرەك بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ ئالدى - كەينىدە يەنە چۈشىنىشى ئانچە قىيىن بولمىغان باشقا سۆز - جۈملىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن. ئىبن فەقىھ يازغان «ئەللەر» [135] نامىلىق ئەسەر ۋە ياقۇتى تۈزگەن «يەر نامىلىرى قامۇسى» دا مۇشۇ قۇرلارنىڭ نەقىل كەلتۈرۈلۈشى بۇ خىل قىياسنىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلايدۇ[136]. ياقۇتى مۇنداق يازىدۇ: «تۈرك يۇرتلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى توققۇز غۇزلار رايونىدۇر. ئۇلار چىن ۋە تۇبۇتلەر بىلەن قوشنا (قالغان تۈرك يۇرتلىرىدىن يەنە) قارلۇقلار، قىماقلار، غۇزلار، al—J. f. r، بەجەنەكلەر، تۈركەشلەر[137]، Adhkis، قىپچاقلار، فارابتۇر، كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلارنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرى 16 ئىكەن. تۈركلەردىن توققۇزغۇزلار كۆچمەن خەلق بولۇپ چېدىر ئۆيلەردە تۇرىدىكەن. تۈركەشلەر شەھەردە تۇرىدىكەن». بىز جەزمەن ياقۇتنىڭ ئوخشاش فاراب شەھىرىنى ئىبن خۇرداذبىھ تەسۋىرلىگەن تۈرك يۇرتلىرى بىلەن ئەرەب دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككىلا تەرەپ ئەڭ يېقىن جاي، دەپ قارىشىمىز كېرەك.

فاراب شەھىرى سىر دەريانىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان رايوندا بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئوتراغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ شەرقتىكى قىسمى يەنى ئارس دەريا ۋادىسى مەزكۇر دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئىسپىجاپ

شەھىرىدىن يىراق ئەمەس[138]. شاش ياكى تالاستىن فارابقا بارىدىغان يول ئىسپىنجاپ شەھىرىدىن ئۆتىدىغان بولۇپ، موڭغۇللار دەۋرىدىكى چىۋ چۈجى، لىۋ يۇ، ياللۇغ چۈساي قاتارلىقلار كۈنىپىتىشقا سەپەر قىلغاندا بىر دەك مۇشۇ يولدا ماڭغانىدى[139]. يۇقىرىقى مەنبەدە بولسا فاراب شەھىرى ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ چېگرىلىنىدىغان جايى، شۇنداقلا ئەرەبلەر بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر - بىرىگە ئاڭ يېقىن بەلۋاغ دېيىلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەرەبلەر 751 - يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تالاس شەھىرىدە قوشۇن تۇرغۇزمىدى، ئەكسىچە كۈنىپىتىشتىكى سىر دەريا بويىغا چېكىنىپ، شاشنى ئەرەب دۇنياسى بىلەن تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ چېگرىسىغا ئايلاندۇردى، شۇنداقلا بۇ جايدا سىپىل سوقۇپ شىمالدىكى كۆچمەنلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن مۇداپىئە كۆردى[140]. ئەمەلىيەتتە ئابباسىيلار خانىدانلىقى (750 - 1258) نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مەملىكەت سىرتىدىكى مالىمان - ئىسيانلار بەك كۆپ بولۇپ كەتكەچكە ئەرەبلەر بۇ ئالدىنقى قاراۋۇلنى ئىزچىل ساقلاپ قالالمىدى. ھاشقىسىنى دېمىگەندىمۇ رافىئ ئىسيانى مەزگىللىرىدە (806 - 810) «شاشلىق بىر سەردار ۋە تۈرك قوۋمى» ئىسيانچىلار تەرەپتە تۇرغانىدى[141]. ئەرەبلەر كۈچلىرىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق شىمالغا كېڭىيىشى 816 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە فەرلىنىڭ قارلۇقلار ۋە ئوتتۇرا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. ھۇجۇمدىن كېيىن ئەرەبلەر شاشقا چېكىنىدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەيلا (202/817 - 818) بۇ جايىنى سامانىيلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. شاشنىڭ شىمالىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەرەبلەر رازى بولغۇدەك خىراج يېغىۋالدى. مۇشۇ ئارىلىقتىچە ئەرەبلەر بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ چېگراسى ئاڭ يىراق بولغاندىمۇ شاشنىڭ

نەرسىغا ئۆتمىگەن بولۇپ، ئەرەبلەرنىڭ مۇداپىئەچى قوشۇنىنى ئىسپىجاپنىڭ نەرسىغا ئەۋەتىشى ئەقىلگە سىغمايدۇ. شۇڭا، مۇشۇنداق دەپىشكە بولىدۇكى، ئىبن خۇرداذبەھنىڭ فاراب شەھىرى ھەققىدىكى خاتىرىسى 839 — 840 - يىللىرى نۇھ بىن ئەسەد ئىسپىجاپنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنىڭ ئىنكاسى. بۇ پىكرىمىز خاتا بولمىسا ئۇ ھالدا قارلۇقلار قىماقلار رايونىدىن غەربىي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە قايتىپ كەلگەن بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قايتىپ كەلگەن ئېنىق ۋاقتى نامەلۇم. ئەمما، ئەرەبلەرنىڭ فارابتا ئۇلارغا دۇچ كەلگەنلىكى ۋە تالاسقا قاراپ ئىلگىرىلىمىگەنلىكىدىن قارىغاندا[142] قارلۇقلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى كۈچى ئۇنچىۋالا ئاجىز بولمىغان بولسا كېرەك. ئۇلار 839 - يىلىدىن بۇرۇنلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا قايتىپ كەلگەنىدى.

3) سالامنىڭ شەرق خاتىرىسى

ئىبن خۇرداذبەھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىدىكى يەنە بىر بۆلەك ماتېرىياللار 840 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ۋەزىيىتى بىلەن چېتىلىدۇ. ئۇ بولسىمۇ ئابباسىيلار خەلىپىسى ۋاسىق (842 - 847) شەرق ئەللىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچى سالامنىڭ قالدۇرغان مەلۇماتلىرىدۇر[143].

مەزكۇر ئەرەب ئەلچىسىنىڭ يولغا چىققان كۈنكرېت ۋاقتى ئېنىق ئەمەس[144]. ئىبن خۇرداذبەھ پەقەت ئۇنىڭ 28 ئاي يول يۈرگەنلىكىنىلا ئېيتىدۇ (بېرىشىغا 16 ئاي، قايتىشىغا 12 - ئاي)[145]. سالام ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى 841 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا خەلىپىلىك تەختكە ۋاسىق چىققاندىن كېيىن[146] يولغا چىققان، ئۇلار قايتىش سەپىرىدە دىدارلاشقان خۇراسان سانغۇنى ئابدۇللا بىن تاھىر (822 - 844) 844 -

يىلى. 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ئالەمدىن ئۆتكەن[147]. مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا سالام قاتارلىقلارنىڭ شەرق سەپىرىنى 843ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 844 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئارىلىقىدا بولغان، دەپ پېكىتىشكە بولىدۇ.

ئەلچىلەرنىڭ يولغا چىقىشتىكى مەقسىتى رىئايەتلەردىكى يەجۈج ـ مەجۈجىلەر تېمى يەنى سەددى ئىسكەندەر ھەققىدىكى ئەھۋاللارنى ئېگىلەش بولغان[148]. ئېيتىلىشىچە خەلىپە ۋاسىق چۈشىدە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن يەجۈج ـ مەجۈجلەرنىڭ جەنۇبتىكى دېھقانچىلىق رايونىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ساقلىنىش مەقسىتىدە ياساتقان سېپىل تېمىنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشكىنىنى كۆرگەنىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ دەرھال سالام قاتارلىقلارنى ئەھۋال ئۇقۇپ كېلىشكە ماڭدۇرغانىكەن. ئۇنىڭ ساياھەت ئەھۋالىنى ئىبن خۇرداذبىھ ئۆزىنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزگەنىدى.

ئەلچىلەر شىمالدا ئاباباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى سەمەرەدىن يولغا چىقىپ، ئەرمىنىيە [149] سەرىر (al—Sarir)، ئالانلار، فىلان شاھ (Filan—shah)، قاسارلار، باشقىرتلار [150]، قارائۇغۇ جايلار، تاقىر شەھەرلەر، تاغ بويىدىكى قورغانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئايقۇت (Aikut) شەھىرىگە ۋە بۇ شەھەردىن ئۇچ كۈنلۈك نېرىدىكى يەجۈج ـ مەجۈج سېپىلىغا يېتىپ كەلگەن. بۇ جايدا ئەھۋاللارنى بىرەر قۇر سوراشتۇرغاندىن كېيىن پادىشاھ al—Lub ۋە پادىشاھ Tabanoyan نىڭ زېمىنىدىن ئۆتۈپ، ئىسپىجاپ، سۇتروشانا، سەمەرقەند، بۇخارا، تېرمىز قاتارلىق جايلارنى كېسىپ ئۆتكەن، ئاندىن نىشاپۇرغا يېتىپ كېلىپ ئابدۇللا بىن تاھىرنى زىيارەت قىلغان. ئاندىن خۇراسان ئارقىلىق سەمەرەگە يېتىپ، كېلىپ خەلىپىگە پەرمەنبەردارلىق بىلدۈرگەن.

ئۇنىڭ شەرق خاتىرىسىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىبن فەقىھ

(10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)، جەيھانى (10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)، مۇقەددەسى (10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى)، ئىدرىسى (2 ـ ئەسىر) قاتارلىقلار نەقىل ئالغان[151]ئىدى. سالنامىلەردە بۇ ئىش ئادەتتە تىلغا ئېلىنمايدۇ، ئەمما مۇقەددەسى ئىبن خۇرداذبېھنىڭ پادىشاھ ئارخىپلىرىغا قول سۇنالايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭدىكى ئەھۋاللارنى يەنىلا ئىشەنچىلىك، دەپ بېكىتىدۇ[152]. يېقىنقى زامانىدىكى تەتقىقاتچىلار گەرچە بۇ خاتىرىدىكى ئۆزئارا زىددىيەتلىك نۇقتىلارنى كۆرۈپ يەتكەن بولسىمۇ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۇنىڭ چىنلىققا ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. ھەتتا پۈختىلىقتا داڭق چىقارغان سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقشۇناسى كراچكوۋسكىيمۇ: «بۇ ئىككىيلەن (مىنورىسكىي ۋە دې. گويېنى دېمەكچى ـ ئا) سالامنىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسىنىڭ چىنلىق ئاساسىدىكى دوكلات ئىكەنلىكىنى، ئىلىم دۇنياسىنىڭ دىققەت قىلىشىغا ئەرزىيدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. نۆۋەتتە ۋىزانتىيەشۇناس ۋاسلىيۇ «ئېھتىمال سالام خەلىپىگە ئۆزى يېتىپ بارغان جايدا ئاڭلىغانلىرىنى يەتكۈزگەن بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارىماقتا. مېنىڭچە مېنىڭ مۇنۇ پىكرىم بۇلار بىلەن مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە: شەك ـ شۇبھىسىزكى مەزكۇر خاتىرە مۇشۇ خىلدىكى باشقا ماتېرىياللارغا ئوخشاش جۇغراپىيەشۇناس ئەسەر ئەمەس. بەلكى ئەدەبىي ئەسەر، ئەدەبىي ئەسەر بولغاندىمۇ ھەم خام ماتېرىيالى بار بولغان ھەم مۇئەللىپ ئىجاد قىلغان تەركىبلەرمۇ بار بولغان ئەدەبىي ئەسەر» دېگەنىدى[153].

سالام قاتارلىقلار يېتىپ بارغان Aikut شەھىرى ۋە ئۇلار تەكشۈرگەن يەجۇج ـ مەجۇج تېمىنىڭ ئورنىنى ئاز ـ تولا مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈش زۆرۈر. دې گويې Aikut شەھىرىنى ھازىرقى قۇمۇل (Ikat[伊州]) دەپ قارايدۇ، يەجۇج ـ مەجۇج تېمىنى بولسا قاشقۇۋۇق، دەپ قىياس قىلىدۇ [154]. ۋىلسون

بولسا بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ ۋە بۇ پەقەتلا بىر ئاساسسىز قىياس بۇنىڭ ئىزناسىنى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن ئىزدەش كېرەك، دەپ كۆرسىتىدۇ[155]. ئۇ ئېھتىمال 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مۇھەممەد خارەزمنىڭ «زېمىن خەرىتىسى» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسا كېرەك. چۈنكى، ئاشۇ ئەسەردە يەجۇج ۋە مەجۇجلەر شىمالىي دالانىڭ شەرقىي تەرىپىگە سىزىلغان. بۇ خاتىرە تولىمۇ ئاددىي ۋە گادىرماش بولغىنى بىلەن (ئۇنىڭدىن ھازىرغىچە تېخى ھەممە ئېتىراپ قىلغۇدەك بىرەر يەكۈن چىقىرىشقا ئىلاجسىزمىز) سالامنىڭ ساياھەتنامىسىدىكى بەزى يەر ناملىرى، ئادەم ئىسىملىرى قاتارلىق خاس ناملار تولىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

سالامنىڭ شەرق سەپىرىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى Aikut بولۇپ، ئەسلىي ئەسەردە (ايكە') دەپ يېزىلغان. دې گويې تەھقىقلەش ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى ئىشلەش جەريانىدا بۇنى «قۇمۇل» دەپ قىياس قىلىدۇ ۋە YkQA دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىدۇ(BGA، 6 ـ توم، 126 ـ بەت، 4 ـ ئىزاھ)[156]. ۋىلسون بولسا بۇنى Ika ياكى Iga دەپ ئوقۇيدۇ، ئەمما بۇنداق ئوقۇشتىكى بىرەر ئاساسنى كۆرسەتمەيدۇ. بىز مۇبادا يەجۇج ـ مەجۇج بىلەن ئۇيغۇرلارنى باغلىيالىساق بۇ جاي نامىنى Aikut دەپ ئوقۇشقا مۇمكىن بولىدۇ، شۇنداقلا بۇنى «ايغە'» (Aighut) دەپ ئەسلىگە قايتۇرالايمىز، ئاندىن بۇنى يەنە ئەسلىگە قايتۇرۇپ «ايغر» (Uyghur) يەنى ئۇيغۇر دەپ ئوقۇيالايمىز. ئۇنداقتا سالام بارغان جاي، ئۇيغۇر بالىق بولۇپ چىقىدۇ.

پادىشاھ al—Lub نىڭ يېزىلىشى «اللب» بولۇپ، al—lib, al—lub ياكى al—Lab دېگەندەك ئوقۇشقا بولىدۇ. دې گويې «پادىشاھى al — Lub دەپ ئاتالمىغان جاي ئېھتىمال لوپ رايونىنىڭ ئاستانىسى بولسا كېرەك ياكى بولمىسا پادىشاھنىڭ نامى بىلەن شۇنداق ئاتالىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن» [157] دەپ

قارايدۇ. ۋىلسون بۇنى ئاساسسىز قىياس، دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇنى يەر نامى ئەمەس، دەپ قارايدۇ(603 ـ بەت). ئەمما، 1357 ـ يىلىدىكى Catalan خەرىتىسىدىن ئىسىقكۆلنىڭ شىمالىدا راستتىنلا Lop ناملىق بىر شەھەرنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز[158].

پادىشاھ Tabanoyan نىڭ ئەسلىي مەتنىدىكى يېزىلىشى (طبانوين). ئەسلىي ئەسەردە (BGA، 6 ـ توم، 169 ـ بەت) «بىز پادىشاھى Tabanoyan دەپ ئاتىلىدىغان بىر جايغا كەلدۇق. ئۇ كىشى Sahib al—kharadj ئىكەن. بىز ئۇ يەردە بىر نەچچە كۈن توختىدۇق» دېيىلىدۇ. دې. گويې بۇنى «كېيىن پادىشاھ Tabanoyan نىڭ دۆلىتىگە كەلدۇق. ئۇ خۇراسان ھۆكۈمرانىنىڭ خىراج يىغقۇچىسى ئىكەن. بىز پادىشاھنىڭ زېمىنىدا بىر قانچە كۈن تۇردۇق» دەپ تەرجىمە قىلغان (BGA، 6 ـ توم، فرانسۇزچە تەرجىمىسى، 130 — 131 ـ بەتلەر). دې. گويې تەرجىمىدە ئۆزىنىڭ بەزى چۈشەنچىلىرىنى قوشۇپ قويغان، يەنى ئەسلىي مەتنىدىكى Sahib al—kharadj (باج يىغقۇچىلارنىڭ باشلىقى ياكى باجگىر) نى «خۇراسان ھۆكۈمرانىنىڭ خىراج يىغقۇچىسى» دەپ تەرجىمە قىلىۋالغان. ئۇ مەزكۇر پادىشاھ تۇرۇۋاتقان جايىنى يۇقىرى نۇشاجان، دەپ قارايدۇ ۋە بۇنىسى قاشتېشى ماكانى بولمىش ئۇدۇن بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئۇ خەنزۇچىدىكى 玉石 خېتىنىڭ ئوقۇلۇشىغا ئاساسەن ئۇنى Yushajan دەپ ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ (ۋىلسون، يۇقىرىقى ئەسەر، 603 ـ بەت). ئەمما، ھازىر مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىكى «نۇشجان» نىڭ «بارسخان» نىڭ خاتا ئېلىنىشى ئىكەنلىكى بىزگە كۈندەك روشەن. بولۇپ بولغان پاكىتتۇر [159]. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا دې. گويېنىڭ ئىسپاتلىشى نۆلگە تەڭ. ئەمما، ئۇنىڭ «مەزكۇر پادىشاھ Nushajan دا تۇرغان بولۇشى مۇمكىن» دېگەن پەرىزى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ۋىلسون بولسا ئۇنى نامەلۇم جاي، دەپ قارايدۇ(يۇقىرىقى ئەسەر، 610 ـ بەت).

ئىدرىسنىڭ ئەسىرىدە بېرىلگەن سالامنىڭ قايتىش سەپىرى ھەققىدىكى خاتىرە باشقا ئەسەرلەردە كۆزگە چېلىقمايدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ [160]: «بىز ئۇ قورغان ـ قەلئەلەر (Aikut شەھىرىگە يېراق بولمىغان جايدىكى يەجۇج ـ مەجۇج سېپىلى ئەتراپىدىكى قورغان ـ قەلئەلەر ـ ئا) دىن L. kh. man, Ghuran, Nushajan, Taran سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارغا مېڭىپ ئابدۇللا بىن تاھىرى (خۇراساندا) تۇرۇۋاتقان جايغا كەلدۇق. ئۇ جايدا بىر قانچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن رەيگە كەلدۇق ۋە ئۇ جايدىن سەمەرەگە باردۇق». بۇ خاتىرىدىكى بىر قانچە يەر نامى ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ:

L. kh. man (لخمان) مەشھۇر بالاساغۇن شەھىرىنىڭ نامى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ (تەپسىلىي ئەھۋالنى كىتابىمىزنىڭ 3 ـ باب 4 ـ پاراگرافىدىن كۆرۈڭ). ۋىلسون ئۇنى ئىلى دەريا بويىدا، دەيدۇ.

Gharyan (غريان) قۇلان شەھىرى بولۇشى مۇمكىن. دې گويې (BGA، 6 ـ توم 169 ـ بەت، ئىزاھ b) ئىدرىسنىڭ ئەسىرىدىكى باشقا خاتىرىلەرگە ئاساسەن ئەسلىي مەتنىنى «غريان» دەپ بېكىتىدۇ ۋە بۇنىڭ كىتابتا ئېيتىلغان قارلۇقلارنىڭ پايتەختى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئەمما، ئۇ يەنە (BGA، 6 ـ توم، فرانسۇزچە تەرجىمە، 130 ـ بەت، 3 ـ ئىزاھ) بۇنى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى كرورەن شۇ، دېدى[161]. دې. گويېنىڭ خۇلاسىسى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، ئەمما ئۇ نەقىل كەلتۈرگەن ماتېرىياللار مەزكۇر قارلۇق شەھىرىنىڭ قۇلان/كۇلان دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

Nushajan (نۇشجان) يەنى بارسخان. دىققەت قىلىشقا

تېگىشلىكى شۇكى، تەكرىتاغ رايونىدا يۇقىرى ۋە تۆۋەن دەپ ئىككى بارسخان بار. يۇقىرى بارسخان ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدە (شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە)، تۆۋەن بارسخان تالاسنىڭ ئوڭ قەرسەخ (18 كىلومېتىر) كېلىدىغان جايدا[162]. بۇ يەردىكى بارسخان تەبىئىيكى تۆۋەن بارسخانىنى كۆرسىتىدۇ.

Taran (طران) يەنى تاراز/تالاس (طراز)[163].

سالام ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى مۇشۇ جايلاردىن ئۆتكەنمۇ، يوق؟ دېگەن سوئالغا ئىبن خۇرداذبېھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىنىڭ قىسقارتىلما نۇسخىسىدىن (BGA، 6 ـ توم) جاۋاب تاپالمايمىز. ئەمما، ئىدرىسى مۇشۇ ۋەقەلەرگە ئالاقىدار خاتىرىلەرنى ئىبن خۇرداذبېھ ۋە جەيھانىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئالغانلىقىنى ئېنىق ئەسكەرتىدۇ[164]. بىزنىڭ بۇنى ئىنكار قىلغۇدەك ئاساسىمىز يوق. سالامنىڭ سەپەر خاتىرىسىدە ئىسپىجاپ، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەن ۋاقىتتىكى ئەھۋاللارنى سۆزلىگىنىدىن قارىغاندا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بالاساغۇن شەھىرى، قۇلان، بارسخان ۋە تالاس قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەنلىكى ئەقلگە سىغىدىغاندەك قىلىدۇ. ئىدرىس يەنە Lukhman (بالاساغۇن) شەھىرىنىڭ قارلۇقلار رايونىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ[165]. ئىدرىسنىڭ ئەسىرىدىكى بىر پارچە خەرىتىدە غەربىي تەكرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي ئېتېكىنىڭ قارلۇقلار رايونى ئىكەنلىكى ئەسكەرتىلىدۇ[166]. بىز ئىدرىسنىڭ ئەسىرىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنى كۆرۈشكە ۋە ئۇنىڭ خاتىرىلىرىنى بىۋاستە تەتقىق قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدۇق. ئەمما، ئىتالىيىلىك ئالىم R. Rubinicci ئىدرىسنىڭ تۈبۈتلەرگە ئائىت خاتىرىلىرىنى تەتقىق قىلغاندا 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قارلۇقلارنى غەربىي تەكرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتېكىدە ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققتى [167]. شۇڭا، سالامنىڭ خاتىرىلىرى توغرا بولسا،

ئىدرىسنىڭ ئەسىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئىشەنچلىك بولسا، شۇنداقلا ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى دەللىلەشلىرى يوللۇق بولسا ئۇ ھالدا قارلۇقلار ھەقىقەتەنمۇ 840- يىلىدىن بۇرۇنلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا قايتىپ كەلگەن بولۇپ چىقىدۇ.

4) 840 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر

يۇقىرىقى بىر قاتار تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئەمدى بىز 840 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئىككى تۈرلۈك يەكۈن چىقىرالايمىز:

بىرىنچى، 814 — 816 - يىللىرى ئەرەبلەر قارلۇق قاتارلىق شەرقتىكى يات كۈچلەرگە زەربە بېرگەندىن كېيىن غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ماۋەرائۇننەھردىكى ئەرەب ھاكىمىيىتىگە بېقىندى ۋە ئۇلارغا خىراج تاپشۇردى. بۇ خىلدىكى خىراج تاپشۇرۇش ۋەزىيىتى 9 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا قەدەر داۋاملاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئېھتىمال قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا قايتىپ كېلىپ، قۇدرەت تاپقانلىقى ۋە ئەرەبلەرگە قارشى قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللىغانلىقى سەۋەبلىك «تۈرك شەھەرلىرى» ماۋەرائۇننەھردىكى ئەرەب ھاكىمىيىتىگە خىراج تاپشۇرۇشنى توختاتقان بولۇشى مۇمكىن، پەرغانىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرمۇ ئەرەبلەردىن يۈز ئۆرۈگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن سامانىيلار جەمەتى بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، 839 - يىلىدىكى يەر تەۋرەش ئاپىتىدىن كېلىپ چىققان جەمئىيەت مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، تەڭرىتاغنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى مۇھىم ئالاقە توگۇنلىرى بولغان ئىسپىجاپ

شەھىرى ۋە پەرغانىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي قىسىملىرىنى قوشۇن تارتىپ بېسىۋالغان. بۇ ئەھۋاللار خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە قارلۇقلارنىڭ ئىزچىل غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقى ھەققىدىكى ئىشارەتلەرنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىككىنچى، ھازىرقى مەۋجۇت ماتېرىياللار ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە قارلۇقلارنىڭ 840 - يىلىدىن ئىلگىرى، ھەتتا ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ يەنىلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقىغا ئائىت بەزى مەلۇماتلارنى يەتكۈزىدۇ. بۇ مەلۇماتلارنى باشقا ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. 897 - يىلى ۋاپات بولغان ياقۇتنىڭ بارتولد «ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئەھۋالى بىلەن ناھايىتى تونۇشلۇق ئىدى» دەپ قارايدۇ. ئۇ «ئەللەر» ناملىق ئەسىرىدە ئەرەبلەرنىڭ ئىسپىنجاپ شەھىرىدىن ئاتلىنىشتىن ئاۋۋال تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر بىلەن سوقۇشقانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر تەۋەسىگە كىرىدىغان قەبىلىلەرنى بىر - بىرلەپ ساناپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئۇ قارلۇقلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئەڭ ئالدىغا تىزىدۇ[168]. كېيىنكى بابتا مۇشۇ خاتىرىلەرنى پرتساك قانداق قىلىپ خاتا ھالدا ئۇلۇغ قارلۇقلار خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئاساس قىلىۋالغانلىقىنى تەھلىل قىلىپ چىقىمىز. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ماتېرىياللار يەنە غۇزلار ۋە توقۇزغۇزلاردىن باشقا قارلۇقلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئىسلام چېگرا سىدىكى ئىسپىنجاپ شەھىرى ئەتراپىدا تۇرۇۋاتقان قۇدرەتلىك تۇركىي تىللىق قوۋۇم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە ۋە غەربكە

كۆچكەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنى كونترول قىلىپ كەلدى. ھازىرقى مەۋجۇت ماتېرىياللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ 840 - يىلىدىكى غەربكە كۆچۈشىنىڭ بۇ ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتمىگەنلىكىنى دەللىلەيدۇ.

ئىزاھلار:

① خانېدا تورۇ 1957 - (2) (3 - سان 1 - باب «ئۆگە قاغانلىقى تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇرلار») 238 -- 264 - بەتلەر؛ مايېتا ماساناۋ 1962 (3. ئۇيغۇرلارنىڭ پېتىراپ كېتىشىنىڭ باش - ئاخىرى) 4 — 7 - بەتلەر.

② جەدۋەلدىكى مەزمۇنلارنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى برتشنېيدېر 1910، 1 - توم، 241 - بەتتىن كۆرۈڭ. مۇشۇ خىل پىكىردىكى غەرب ئالىملىرىدىن يەنە پارك («تاتارلارنىڭ مىلىي يىللىق تارىخى» 207 - بەت) قاتارلىقلار بار. خانېدا تورۇ: «توققۇز ئۇيغۇر ۋە توققۇز غۇزلارنىڭ مۇناسىۋىتى» 56 — 57 - بەتلەر؛ خانېداتورۇ 1957 (2) (3 - سان، 2 - باب: ئەنشى، گەنجۇ ۋە قۇچۇدىكى ئۇيغۇرلار 265 —270 - بەتلەر)؛ كۆۋاتا روكۇرۇ 1928 («ئۇيغۇرلارنىڭ ھالاك بولۇشى») 113 — 114 - بەتلەر (جوڭ داۋمىڭنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى: «دۆلەت خەۋەرلىرى ھەپتىلىك گېزىتى» 1930 - يىل 7 - جىلد 1-، 2-، 3 - سان؛ خې داخەننىڭ قىسقارتىلما تەرجىمىسى: «ئاسىيا مەدەنىيىتى مەجمۇئەسى» 1944 - يىل 4 - سان. ئەمما، بۇ ئىككى خىل تەرجىمىدە كۆپلىگەن خاتالىقلار كۆرۈلگەن. مەسىلەن، جوڭ داۋمىڭ ئىشلىگەن تەرجىمىدە كۆۋاتا روكۇرۇنىڭ مۇشۇ سۆزى خانېدا تورۇنىڭ نامىدا بېرىلىپ قالغان. پايدىلانغاندا دىققەت قىلىش كېرەك) ۋاڭ رىۋېي 1936 («تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»)؛ خامىلتون 1955 («بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا دائىر

مەنبەلەر») 7 ـ 12 ـ بەتلەر ، خەنزۇچە تەرجىمىسى 9 — 15ـ بەتلەر ؛ ئابې تاكېئو 1955 («غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 4 ـ باب «شەرقىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى») 231 — 285ـ بەتلەر ، خەنزۇچە تەرجىمە 169 — 205 ـ بەتلەر ؛ فېڭ جياشېڭ ، چېڭ سولو ، موگۇلگۈن 1958 («ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» (1 ـ قىسىم) 3 ـ باب ، 1ـ ، 2ـ ، 3ـ ، 4 ـ پاراگرافلار) ؛ مايىتا ماسانا 1962 («گەنجۇ ئۇيغۇرلار گۇرۇھىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە تەتقىقات») 9 — 13 ـ بەتلەر ؛ لىۋ يىتاڭ («ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات») 157 — 202 ـ بەتلەر ؛ مورى ياسۇتاكاگۇ 1977 («ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە») خەنزۇچە تەرجىمىسى 753— 771ـ بەتلەر ؛ ۋېي لياڭتاۋ 1986 («قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان») (2 ـ باب 1 ـ پاراگراف) 27 — 50 ـ بەتلەر ؛ پرتساك 1951 («قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە») ؛ ياماداا نوبۇئو 1971 «تۈركستاننىڭ شەكىللىنىشى» 3ـ ، 4 — 5 ـ پاراگرافلار) 468 — 487 ـ بەتلەر .

③ مورى ياسۇتاكاگۇ 1977 ، 755 ـ بەت . بۇ مەنبەلەردىكى «غەربكە مېڭىپ قارلۇقلار يېرىگە كەتتى» دېگەندەك بايانلارنى دەللىلەش ئەھۋالىنى كېيىنكى ماۋزۇدىن كۆرۈڭ .

④ «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى يارلىقلار توپلىمى» 5 ـ جىلد (25 ـ بەت) . «يېڭى تاڭنامە . ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ : «ۋۇزۇڭ خان تەختكە چىققاندا سىزې بېگى روك يىراق سەپەردىن قايتىپ كەلدى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلىتىنىڭ مالىمانغا پېتىپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى . كېيىنرەك سانغۇن كۆلۈگ باغا قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىۋېلىپ ئۇلارنىڭ يۇزمىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن ئۇيغۇر بالىقا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە قاغاننى ئۆلتۈردى . . . » . لى دېيۇ قەلەم تەۋرەتكەن يارلىق

ۋە «يېڭى تاڭنامە» (لى دېيۇنىڭ يازغانلىرىنى مەنبە قىلغان بولۇشى مۇمكىن) دىن قارىغاندا سىزنى يېڭى روڭنىڭ ئېلىپ كەلگىنى قىرغىزلارنىڭ تاجاۋۇزى ھەققىدىكى خەۋەر ئەمەس ئىدى. «كېيىنكى تاڭ خانى شىيەنزۇنىڭ يىلنامىسى» دىمۇ سىزنى يېڭى روڭنىڭ ئېلچىلىككە بارغانلىقى سۆزلەندى، ئەمما بۇنىڭدا كۆپلىگەن زىددىيەتلىك ئەھۋاللار مەۋجۇت بولۇپ، سىماگۇاڭ بۇ ھەقتە مەخسۇس دەلىللەش يۈرگۈزگەنىدى. «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» نىڭ شەرھى» گە قارىڭ («ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى 7942 ـ بەت)

⑤ بۇ مەسىلە ھەققىدىكى تېخىمۇ چوڭقۇر مۇلاھىزىنى «خەنزۇچە مەنبەلەر ھەققىدە تەتقىقات» ماۋزۇسىدىن كۆرۈڭ. بۇ يەردە پەقەت ئۇقۇرمەنلەرنى لى دېيۇ يازغان «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى يارلىقلار توپلىمى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ قارلۇقلار تەۋەسىگە كەتكەنلىكى زادىلا تىلغا ئېلىنمىغانلىقىغا دىققەت قىلىپ قويۇشقا ئۇندىمەكچىمىز.

⑥ «كونا تاڭنامە. شى شىيۈڭ تەرجىمھالى» (4237 ـ بەت) دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «لى دېيۇ ۋەزىرلىكتىن قالدۇرۇلدى، شى شىيۈڭمۇ سانغۇنلۇقتىن ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي لى دېيۇنىڭ دەرت ـ ئەلەم تارتىپ ئۆلۈپ كەتكىنى ھەققىدە خەۋەر كەلدى». «يېڭى تاڭنامە. شى شىيۈڭ تەرجىمھالى» (5196 ـ بەت) دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇەنزۇڭ خان تەختكە چىققاندا شەھەرلەردە كۆچ ـ كۆچ بولۇپ سۈمۈرغ پەرۋاز قىلدى، ئەسلىدە بۇ لى دېيۇنىڭ ئوردىغا تاللانغانلىقىدىن بولغانىكەن. . . . لى دېيۇ ۋەزىرلىكتىن قالدۇرۇلدى. . . . . ۋەزىيەت ناچارلىشىپ، نارازىلىق ۋە ئەلەم دەستىدىن ئۆلۈپ كەتتى. . . .».

⑦ «بۈيۈك تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» 128 ـ جىلد (692ـ 693) ـ «ئۇيغۇر قاغانىغا ئوتۇغات ھەدىيە قىلىش يارلىقى».

«ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» (8059 ـ بەت) «داجۇك 10ـ يىلى 3 ـ ئاي» غا قارالك.

⑧ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

⑨ «بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» 128 ـ جىلد (693ـ بەت)، يەنە 129 ـ جىلد (698 ـ بەت) دىكى «داجۇك 11ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانغا يوللانغان مەكتۇپ» تا بەزى ئوخشىماسلىقلار بار. چۈنكى، ئالدىنقى مەكتۇپ خانلىقتىكى ئەمەلدارلارغا يوللانغان، كېيىنكىسى بولسا ئۇيغۇر قاغانغا يوللانغان. مەزكۇر نەقىلدىكى سۆيىنگىل قاغاننىڭ ھۆرمەت نامىدا ئەسلىدە «توققۇز ئۇيغۇر» دېگەن سۆزلەر يوق، بۇنى كېيىنكىلەرنىڭ قاراپ تولۇقلىدىم. «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى. تاڭ خاتىرىلىرى» نىڭ «داجۇك 10 ـ يىلى 10 ـ ئاي، 11 ـ ئاي» غا قارالك (8061 ـ بەت).

⑩ ۋاڭ گوۋېي كۆپ قېتىم «قارا ھارۇنلىقلار» توغرىسىدا توختالغان. ئۇ «تاتارلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «تاتارلارنىڭ چوغاي تاغلىرى ئەتراپىغا كۆچكەن ۋاقتى خۇيچاڭ يىللىرى بىلەن شىيەنتۇك يىللىرى ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ». «قارا ھارۇنلىق شېرۇنلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇيغۇر دۆلىتى ھالاك بولۇپ، قوۋمى چېچىلىپ كەتكەندە، بۇلار (ئونمىش بىلەن ئالاقىدار بولغان قارا ھارۇنلىق تاتارلار ـ ئا) ياكى باشقا شېرۇى قوۋمى ئۇيغۇرلارغا ئەگىشىپ جەنۇبقا كۆچتى ۋە جۇڭگونىڭ قورۇلى تۇۇنگە كەلدى».

⑪ «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا ۋاڭ دۇەنجاڭ قاتارلىقلار قاراھارۇنلىقلارنىڭ توسقۇنلۇقى تۇپەيلىدىن ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلالمىغان. ئەمما، دۇنخۇاڭ ھۆججەتلىرىدىن p.2962 نومۇرلۇق ۋەسىقە «جاڭ يىچاۋنىڭ ئىسيان قىلىشى» دا ئۇلارنىڭ «قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىغا

كەلگەندە ئارقىغا يېنىپ كېتىۋاتقان مىڭدىن كۆپرەك ئۇيغۇرلار توپىغا ئۇچراپ قالغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئوتۇغات شاھادەتنامىسى ۋە دۆلەت مەكتۇپىنى تارتىۋالغانلىقى» ئېيتىلىدۇ. بۇ يەردىكى «قارلىق تاغ» چىلىەنشەن تېغى ئەمەس، ئەلچىلەرنىڭ چىلىەنشەن تېغىغىچە يېتىپ بارالىشى مۇمكىن ئەمەس. تېكىستتىكى بەزى بۆلەكلەرگە ئەدەبىي ئىجادىيەت تۈسى سىڭىپ قالغاندەك قىلىدۇ.

⑫ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى ئۆگە قاغاندىن كېيىن ئىنەل قاغان (846 ـ 848) خانىش ۋە تېكىنلىرىنى باشلاپ كۈنپېتىشقا كەتكەن ۋە ئىز ـ دېرىكى بولمىغان.

⑬ «يېڭى تاڭنامە» 218 ـ جىلد «چۆل تۈركلىرى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «چىگىللار بۇغدا تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە، بارىكۆلنىڭ شەرقىدە» دېيىلىدۇ.

ئالىملار بوغدا تېغىنى تەڭرىتاغنىڭ شەرقى ئۇچىدىكى مەلۇم جايدا، دەپ قارايدۇ. چاۋاننېس 1903، 338 ـ بەت؛ مايىتاماسانا 1962، 16 ـ بەت؛ موري ياسۇناكاتۇ 1977 («ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش ھەققىدە») 767 ـ بەت. مايىتاماسانا «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەپسىراتى. شىجۇ ئايمىقى» دىكى «يارغولنىڭ شىمالىدىكى تاغ تەڭرىتاغ دېيىلىدۇ، يەنە چىلىەنشەن تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ» دېگەن تاغنى مۇشۇ شۇ، دەپ قارايدۇ.

⑭ «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەپسىراتى (4)» تە شىجۇ ئايمىقىغا «بەش ناھىيە قارايدۇ، 6466 تۆتۈن نوپۇسى بار. تېيىنباۋ يىللىرى بۇ بەش ناھىيىنىڭ نوپۇس 9016 تۆتۈنگە، ئاھالىسى 49476 كىشىگە يەتتى» دېيىلىدۇ. بۇنىڭغا ئۇيغۇرغول ئايمىقىدىكى «101557 نوپۇس» نى (تېيىنباۋ يىللىرى)، بەشبالىقتىكى «9964 نوپۇسى» (تېيىنباۋ يىللىرى) نىڭ قوشقاندىمۇ 200 سىڭغا بارمايدۇ.

⑮ خامىلتون («بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت مەنبەلەر» 9 ـ بەت، خەنزۇچە تەرجىمىسى 11 ـ بەت) خەنزۇچە

مەنبەلەردىكى «دەشت، چۆل» (磧) دېگەننى خانگاي تېغى ياكى ئۇنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ، «چۆلنىڭ غەربى» دېگەندە ئومۇمەن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئابې تاكېئو بولسا («غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمە 187 ـ بەت) ساتو ناگاشىنىڭ «دەسلەپكى مەزگىللەردىكى چۆلنىڭ غەربىدە قۇرۇلغان تۈتۈق مەھكىمىسى» نامىلىق ماقالىسىدىن پايدىلىنىپ «بۇ يەردىكى چۆلنىڭ غەربى دېگەندە چوڭ قۇمۇقنىڭ غەربى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بولۇپمۇ بەشبالىقنىڭ غەربىدىكى سۇيابتىن پەرغانىگىچە بولغان كەڭ دائىرىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىل چۈشەندۈرۈشى ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس.

⑯ ئاساسلىق قۇچۇ ۋە كۇسەننى باشقۇرىدۇ. قارالسۇن: ماتسۇدا سۇمىئو: «سۇياب ۋە ئاگنى» (ماتسۇدا سۇمىئو 1970، خەنزۇچە تەرجىمە، 428 — 471 ـ بەتلەر)؛ ۋۇيۇگوي «تاڭ دەۋرىدىكى ئەنشى تۈتۈق ھېراۋۇلىنىڭ قىسقىچە تارىخى» («ئوتتۇرا ئاسىيا مەجمۇئەسى» 2 ـ توپلام 76 — 135 ـ بەتلەر)؛ كۇۋاياما ماسانا «خۇيچاۋنىڭ ‹بەش ئەنتكەك ئېلىگە سايادەت خاتىرىسى›، نامىلىق ئەسىرى ھەققىدە تەتقىقات» ‹كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى گۈمانتار پەنلەر ئىنستىتۇتى» 1992 ـ يىلى) دىكى 206 ـ ئىزاھ.

⑰ چىن گوشيەن 1986 («8 — 9 ـ ئەسىرلەردىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىجۇغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنىڭ قولدىن كېتىشى») 15 — 19 ـ بەتلەر.

⑱ «تېرىپتاكا» 51 ـ جىلد، 979 ـ بەت؛ خانبدا تورۇ 1957 (1 ـ توم، تارىخ قىسمى)، 626 — 627 ـ بەتلەر؛ كۇۋاياما ماسانا: «خۇيچاۋنىڭ ‹بەش ئەنتكەك ئېلىگە سايادەت خاتىرىسى›، نامىلىق ئەسىرى ھەققىدە تەتقىقات»، كۇۋاياما ماسانانىڭ «ئەنشى» ۋە «ئەنشىدىكى تۆت شەھەر» ھەققىدىكى ئىزاھلىرىنى شۇ

ئەسەرنىڭ 187 ـ ۋە 194 ـ بەتلىرىدىن كۆرۈڭ.

⑲ «تىرىپتاكا» 51 ـ جىلد، 980 ـ بەت.

⑳ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (5209 ـ 5210 ـ بەتلەر) دە ئەنشىنىڭ تۇبۇتلەر قولىغا چۈشۈپ كېتىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى بايان قىلىنىپ، ئەنشى ۋە قۇچۇ ئېنىقلىغان ئايرىلغان ھالدا سۆزلەنگەن.

㉑ خاملتون 1955، 10 ـ بەت. 13 ـ بەت. يەنە شۇ كىتابنىڭ 57 ـ بېتى (خەنزۇچە 60 ـ بېتى) دىكى ئىزاھقا قارالسۇن، خۇجىدا ئاكىرا («شاجۇ بەيئەتچى ساتراپىغا دائىر ئىشلارنىڭ ئۆتمۈشى» 88 ـ ئىزاھ) تار مەنىدىكى (كۈسەن) ۋە كەڭ مەنىدىكى (تۆت شەھەر) ئەنشىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئەينى ۋاقىتتا بۇ سۆزنىڭ ئۇقۇم جەھەتتە بۈيۈك تالاش ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى جاي) دېگەن مەنىدىمۇ ئىستېمال قىلىنغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ. ئەمما، ئۇ پانتېكىننى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كەتكەن، دەپ قارىمايدۇ.

㉒ «گەردىزنىڭ تۇركلەر ھەققىدە ئېيتقانلىرى» غا قارالسۇن. 133 ـ بەت. Azal مەسلىسى ھەققىدىكى پىكىرلەر توغرىسىدا قارالسۇن: مىنورىسكىي 1937، 273 — 274 ـ بەتلەر؛ ۋ. ب. خېننىڭ: «ئارگى ۋە توخارلار» (BSOSA، 1937 ـ 1939، 9 ـ توم) 564 — 565 ـ بەتلەر؛ موري ياسۇتاكائۇ 1977، 761 ـ بەت.

㉓ موري ياسۇتاكائۇ 1977.

㉔ بۇ مەنبە ھەققىدىكى ئەسلىي مەتىنىنى «گەردىزنىڭ تۇركلەر ھەققىدە ئېيتقانلىرى» 194 ـ بەتتىن كۆرۈڭ. ئىنگلىزچە 136 ـ بەت.

㉕ B. njul بىلەن ئونسۇنىڭ ئوخشاشلىقى ھەققىدە بارتولد 1956 (2) («يەتتىسۇ تارىخى») 91 ـ بەت، 1935 (12 لېكسىيە)، 76 ـ بەت، خەنزۇچە 78 ـ بەت، BI[1]نىڭ

« Kirqiz » ماۋزوسىغا قاراڭ. مىنورسكىي 1970، 293 — 297 ـ بەتلەردە بۇنىڭغا قارىتا رۇشەن شۇبھىلىنىش پوزىتسىيەسى بولغان.

㉖ مىنورسكىي 1970، 273 ـ بەتتە بۇنى سوغدىچە «ئۇچ شەھەر» (S. tkath) دەپ قارايدۇ، ئەمما «تولۇقلىما» (Lxxiv بەتتە) بۇنى Sikth يەنى Yarkhoto دەپ ئوقۇيدۇ. خامىلتون 1958 («ستايول خالىستوي توپلىمى ھەققىدە مۇھاكىمە») 141ـ بەتتە بۇنداق تەكلىشتۇرۇشكە ئىمكانىيەتنىڭ يار بەرمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ھەمدە بۇنى S. N. Kath دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن، ئۇ ھالدا بۇ تاڭ دەۋرىدىكى ئاگىنىنىڭ شەرقىدىكى «يېڭى شەھەر» نى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەمما، ئۇ يەنە «بۇنىڭ شۇنداق بولۇش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى كىچىك» دەيدۇ. خېنىنىڭ ئالدىنقى ئەسەر، 565 ـ بەتتە بەلكىم ئاگىنى بىلەن Kumus (ئۇزمىلىك) ئوتتۇرىسىدىكى ئەھمىيەتسىز دوقۇرۇش بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.

㉗خامىلتون 1958 M. K. shmighnathur Kmsighiya، Kumush Tagh (ئۇزمىلىك + تاغ).

㉘ يەنى چىن شەھىرى، خامىلتون 1958.

㉙ مىنورسكىي 1970، 273 — 274 ـ بەتلەر؛

㉚موري ياسۇتاكائو 1977، 761 — 764 ـ بەتلەر.

㉛ ئالدىنقى نەقىل «داجۇك 10 ـ يىلى 2 ـ ئاي ۋە 11ـ ئاي» دىكى ئىككى پارچە يارلىققا قاراڭ.

㉜ يۇقىرىقى نەقىل داجۇك 10 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى يارلىق.

㉝ دۇمۇ: «فەنچۇەن توپلىمى» 20 ـ جىلد، 169 ـ بەت.

㉞㉟ ئەسلىي مەتنىدە ھەرپ خاتالىقى كۆرۈلگەن.

㊱ مياۋ يۇ: «دۇمۇنىڭ نەسەبنامىسى» (2 ـ كىتاب) («دۆلەت ئىگىلىكىدىكى جەجياڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مەجمۇئەسى» 2 ـ توپلام، 1942 ـ يىلى)

㊲ شیاڭ دا: «تاڭنامىدىكى جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمھالىغا تولۇقلىما». خوجىنىبدا ئاكىرا («شاجۇ بەيئەتچىي قوشۇنلار ساتراپىغا دائىر ئىشلارنىڭ ئۆتمۈشى» 55 ـ بەتتە «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئۇلۇغ شەرمەت سانغۇن مەرتىۋىسىنى ھەدىيە قىلىش يارلىقى» نى داجۇڭنىڭ 5 ـ يىلى قىشتا پۈتۈلگەن، دەپ قارايدۇ.

㊳ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى، نىڭ شەرھى» 8049 ـ بەت.

㊴ «ئوردا خاتىرىلىرى»، «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»، «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» دە بىر دەك «يېزى» دېيىلگەن، «كىتابلار جەۋھىرى»، «تەيپىڭ يىللىرىدىكى ئالەم خاتىرىلىرى»، P2913 ـ نومۇرلۇق «جاڭ خۇەيشىننىڭ قەبرە ئابىدىسى»، P2762 ـ نومۇرلۇق «جاڭ خۇەيشىننىڭ تۆھپە خاتىرىسى» قاتارلىقلاردا «يىتەن» دەپ ئېلىنغان. بىز لۇجىنيۇنىڭ «تاڭنامە. جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمھالى، غا تولۇقلىما» نامليق ئەسىرىدىكىنىڭ ئاساس قىلدۇق.

㊵ «يېڭى تاڭنامە. شۇەنزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»، «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» نىڭ «داجۇڭنىڭ 5 ـ يىلى» (8048 — 8049 ـ بەتلەر).

㊶ «شاجۇ، ئۇيغۇرغول ئايماقلىرىنىڭ ھەققىدە قىسسە» نىڭ فراگمېنتىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «سۇلالىمىز ئۇيغۇرغولدا ئايماق تەسىس قىلغان، باۋيىڭ يىللىرى تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، داجۇڭنىڭ 4 ـ يىلى جاڭ يىچاۋ قايتۇرۇۋالدى».

㊷ خوجىنىبدا ئاكىرا: «شاجۇ بەيئەتچىلەر ساتراپىغا دائىر ئىشلارنىڭ ئۆتمۈشى» 56 ـ بەت.

㊸ موري ياسۇتاكائو 1977، 118 ـ بەت، خەنزۇچە 764ـ بەت.

㊹ تولۇق تېكىستنى جاڭ خۇڭشۇن ئىزاھلىغان «دۇنخۇاڭ

مەددادلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (گەنسۇ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىلى) 214 — 221 ـ بەتلەردىن كۆرۈڭ. سۈن كەيدى: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان «جاڭ يىچاۋنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى» گە تەقرىز» (جۇ شاۋلياڭ، بەي خۇاۋبن تۈزگەن «دۇنخۇاڭ يازمىلىرى» 2 ـ قىسىم 713 — 722 ـ بەتلەر).

⑮ «جاڭ يىچاۋنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى» دە ۋاڭ رۇيجاڭ دېيىلىدۇ. «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە» «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى. تاڭ خاتىرلىرى»، «بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى» دا بىرەك ۋاڭ دۇەنجاڭ دېيىلىدۇ. «دۇنخۇاڭ مەددادلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما» نىڭ 219 ـ بېتىدىكى ۋاڭ جۇڭمىننىڭ ئەسىرىدىن كەلتۈرۈلگەن «تۇزىتىش» كە قارالا.

⑯ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» خۇيچاڭ 2 ـ يىلى 10 ـ ئاي (7968 ـ بەت)

⑰ «تەقدىمنامە» 3 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، يەنپىڭ ئوردىسى. لى دېيۇ مەلۇمات سۈنۈپ مۇنداق دېگەن: «ئاينىڭ توققۇزى كەسىنە ۋەزىرلىرى جاۋفەنگە قىرغىزلاردىن ئەنشى ۋە بەشبالىقنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك، دېگەنىدىم». مەزكۇر ئەسەر ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن. «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» نىڭ شەرھى» (7974 ـ بەت).

⑱ ئابى تاكېنۇ 1955، 243 — 244 ـ بەتلەر؛ خەنزۇچە تەرجىمە 177 ـ بەت.

⑲ خانېدا تورۇ 1957 (2)، 268 ـ بەت.

⑳ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» نىڭ شەرھى» 7974 ـ بەت.

㉑ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» خۇيچاڭ 3 ـ يىلى 1 ـ ئاي «كونا تاڭنامە. ۋۇزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»، خۇيچاڭنىڭ

3 ـ يىلى 2 ـ ئاي.

(52) خانبدا تورۇ 1957 (2) 268 ـ بەت.

(53) «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» نىمك 8012 ـ ۋە 8107 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

(54) مىنورسكىي 1970، 95ـ، 98 ـ بەتلەر.

(55) بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى بېيلىنىمك «خوتەن تېكىستلىرى» ناملىق ئەسىرىدىن كۆرۈڭ.

(56) خوجىئىبدا ئاكىرانىمك «شاجۇ بەيئەتچىسى قوشۇنلار ساتراپىنىمك باش ـ ئاخىرى» ناملىق ئەسىرىنىمك 3 ـ بۆلۈم «بەيئەتچى قوشۇن ۋە ئۇلارنىمك مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش») قاتارلىقلارغا قارالسۇن.

(57) «يېڭى بەش دەۋر تارىخى. يات قوۋملار (3)» 917 — 919 ـ بەتلەر.

(58) مۇللېر: «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككى پارچە تۇۋرۇك يازمىسى» (مۇللېر 1915) 22 — 24 ـ بەتلەر.

(59) تىرپىتاكا 51 ـ جىلد، 981 — 982 ـ بەتلەر. يەنە «سۇك سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى ھەققىدە قىسسە (6). ئەنەتكەك» دىكى چىەندىنىمك 4 ـ يىلى شىمك چىن قاتارلىقلارنىمك بۇددا ئۇچۇن كۇنىپېتىشقا سەپەر قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرىگە قارالسۇن (14104 ـ بەت).

(60) خۇالسۇن شېڭجالسۇن: «ئەرش يولىدىكى ئاجايىباتلار، نىمك دۇنخۇالسۇن نۇسخىسىدىكى تارىخىي جۇغراپىيە ھەققىدە تەتقىقات» («تارىخىي جۇغراپىيە» تۇنجى سان، 9 — 20 ـ بەتلەر).

(61) S6551 نومۇرلۇق سۇترادا تىلغا ئېلىنغان «قىرغىزلار» ۋە «ۋالسۇن يەندىنىمك قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دىكى «قىرغىزلار» قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىمك شىمالىدىكى مەلۇم قىرغىز قوۋمىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن ياكى بولمىسا «لياۋ سۇلالىسى

تارىخى. تەيزۇك ھەققىدە خاتىرە» دىكى «تيەنشيەننىڭ 6 ـ يىلى (932) 1 ـ ئايدا غەربىي جەنۇبتىكى قىرغىزلار دۆلىتىدىن ئەلچىلەر كەلدى» دېگەن بايانداىكى قىرغىزلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

⑫ بارتولد 1893 ـ يىلى ئېلان قىلدۇرغان «يەتتىسۇ تارىخى» (91 ـ بەت) نامىلىق ئەسىرىدە بۇ ماتېرىيالنىڭ ئېنىق يىل دەۋرىنى ئەسكەرتمەيدۇ. ئەمما، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى» (EI¹) نىڭ «قىرغىزلار» ماۋزۇسىدا Panchul شەھىرىدىكى قىرغىزلارنى 10 ـ ئەسىردە كۆچۈپ كەلگەن، دەپ قارايدۇ. 1926 — 1927 ـ يىللىرىدىكى «12 لېكسىيە» (بارتولد 1935، نېمىسچە 76 ـ بەت، خەنزۇچە 78 ـ بەت) دە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ماتېرىيال تەسىنلىگەن ئەھۋالدىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ؛ قىرغىزلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ ھازىرقى ۋاقىتتىكى ماكانىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى 10 ـ ئەسىردىن كېيىن ئەمەس». 1930 ـ يىلىدىكى «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» گە يازغان «كىرىش سۆز» دە (مىنورىسكىي 1970، 27 — 28 ـ بەتلەر) بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «بۇ تەپسىلاتلار ئاپتور ياشىغان زامان بىلەن ئۆزئارا ماس كەلمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى پەقەت 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 10ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قىرغىز خانلىقىنىڭ ئەھۋالىدۇر». ناۋادا قىرغىزلارنىڭ قۇدرەت تاپقان ۋاقتىنى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، دەپ تۇزىتىشكە بولغان‌بولسا (9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرى قىرغىزلارنىڭ شىمالىي دالادىكى مەركىزىي رايونلارنى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرگىدەك ماتېرىيال يوق) بىزنىڭ تەھلىلىمىز بىلەن نەق ماس كېلەتتى. ئەمما، بارتولد نېمە ئۈچۈن شۇنىڭدىن كېيىنكى مەنبەلەردە «ئونسۇ قىرغىزلىرى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ زادىلا تىلغا ئېلىنمىغانلىقى توغرىسىدا ئىزاھ بەرمەيدۇ. مېنىڭ بۇ ھەقتىكى

ئەھلىلىمنى كېيىنكى ماۋزۇدىن كۆرۈڭ. مىنورسكىي «ھۇدۇدۇل - ئالەم» دىكى ئىزاھتا مەزكۇر ئەسەردىكى قىرغىزلارغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ 10 - ئەسىرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېيتسىمۇ، قەشقەر ئەتراپى ۋە B. njul دىكى قىرغىزلارغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ يىل دەۋرىنى كۆرسەتمىگەن (203 — 297 - بەتلەر).

⑬ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» 8107 - بەت.

⑭ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» (8012 - بەت).

«خۇيچاڭنىڭ 4 - يىلى 9 - ئاي» ماۋزۇسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «لى دېيۇ مەلۇمات سۇنۇپ: «يۇجۇ ئايمىقىدىكى ئەربابلارنىڭ مەلۇم قىلىشچە ئۇيغۇرلارنىڭ پادىشاھى ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەيۋېتىپتۇ. قاغان ئەنشىگە كېتىشنى خالايدىكەن، ئەمما ئۇنىڭ قوۋمىدىكىلەر ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىز تامام تاك دۆلىتىدە تۇرۇۋاتقاندىكەن يەنىلا تاك دۆلىتىگە بارغانغا يەتمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە شەھرۇنلار بىلەنمۇ يامانلىشىپ قالدۇق، ئەمدىلىكتە ئۇلار بىلەن ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىپ قالمىساق بولاتتى، دېيىشىپتۇ، دېدى».

⑮ پرتساك 1951 («قارلۇقلاردىن قازاخانىيلار خانلىقىغىچە»)

⑯ يامادا نوبۇئو: «تۈركىستاننىڭ شەكىللىنىشى» 5 - باب «قارلۇق دۆلىتى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى» — «ئۇيغۇر تارىخى» 1971 - يىلى، 480 — 488 - بەتلەر. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى «قىرغىز س س ر تارىخى» 1984 - يىلى، 290 — 297 - بەتلەر؛ «تاجىكلار تارىخى» 1964 - يىلى؛ بوشوېز: «ئىسلام سۇلالىلىرىدىكى قولىيازمىلار: خرونولوگىيە ۋە شەجەرە» 1967، 111 — 114 - بەتلەر؛ يەنە شۇ ئاپتور: «ئىل خانلار ياكى قازاخانىيلار» FI2 — نىڭ 3 - تومىغا قارالسۇن.

⑥⑦ دۆلەت ئىچىدىكى بىر قەدەر بالدۇرقى بايانلاردىن قېلىش جياشىلىك، چېلىش شولو، مۇگۇلۇڭۇن تۈزگەن «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» (1 ـ قىسىم)، لېيۇ يىتاڭنىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسەرلەر بار. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىنكى ۋەكىل خاراكتېرلىگە ئىگە ئەسەرلەردىن ۋېي لياڭتاۋنىڭ قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» ناملىق ئەسىرى ۋە باشقا بىر قاتار ماقالىلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئالىي تاكېئومو مۇشۇ خىل قاراشتا.

⑥⑧ ۋەكىل خاراكتېرلىگە ئىگە خەرىتىنى ئىبن ھەققالنىڭ «جايلارنىڭ ئەھۋالى» (BGA، 2 ـ توم) 8 — 9 ـ بەتلەردىن كۆرۈڭ.

⑥⑨ پرتساك 1951 (286 ـ 287م 289 — 290 ـ بەتلەر) دە مۇشۇ ئىككى مەنبەدىن پايدىلانغان.

⑦⓪ يەنى ئىسلام. خەن رۇلىن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 348 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑦① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە. قارلۇقلار» (6143 ـ بەت)

⑦② ۋۇزۇڭ خان ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھەر قايسى خانلار زامانىسىدىكى ئوردا تارىخىنى يېزىش ئەھۋالىنى جاۋىي يازغان «22 تارىخ» تىن خاتىرىلەر» 16 ـ جىلد «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى ۋە دۆلەت تارىخى ئىككى قېتىم يوقالغان» (دۇنيا كىتابخانىسى، 1939 ـ يىلى) نىڭ 214 — 216 ـ بەتلىرىدىن كۆرۈڭ. يەنە چېن گاۋخۇا. جىچاۋ قاتارلىقلار يازغان «جۇڭگو قەدىمكى زامان تارىخىدا مەنبەشۇناسلىق» (بېيجىڭ نەشرىياتى 1983) نىڭ 187 — 190 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑦③ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلىپىدە «يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» يېزىلغاندا «ۋۇزۇڭ خان دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىن

پایدىلىنىلغانمۇ، يوق؟ دېگەن مەسىلىدە سېن جۇڭمىيەن («تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن ئارتۇقچە» جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1960، 183 — 185 ـ بەتلەر) ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولغان.

⑭ بۇ ئەسەر ئاللىقاچان يوقاپ كەتكەن. ئەمما، «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» دە ئۇنىڭدىن كۆپلىگەن نەقىللەر ئېلىنغان.

⑮ لى دېيۇ يازغان «ئۇيغۇر بولمىش تېكىنگە يوللانغان مەكتۇپ» ۋە «ئۇيغۇر بولمىشقا يوللانغان مەكتۇپ» («خۇيچاڭ يىللىرىدىكى يارلىقلار توپلىمى» 5 ـ جىلد، 25 ـ بەت) تا ئېيتىلىشىچە، تاڭ سۇلالىسى جاڭ جيا ئەلچىلىككە چىقىشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىزچىل ھالدا بولمىشقا شىمالىي دالاغا قايتىپ كېتىش ھەققىدە نەسىھەت قىلغان.

⑯ مەسىلەن، بولمىش ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تىلىگەندە ۋە جاڭ جيا ئەمىن تاپقۇزۇشقا بارغاندا.

⑰ «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى يارلىقلار توپلىمى» 2 ـ جىلد، 10 ـ 11 ـ بەتلەر.

⑱ «بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» 128 ـ جىلد، 129 ـ جىلد.

⑲ مورى ياسۇتاكاغۇ 1977.

⑳ پرتساك 1951، 279 — 287 ـ بەتلەر.

㉑ بىچۇرىن (ئىئاكىنىف) 1950 ـ 1953 («قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرگە ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى») 1 ـ توم، 301 — 339 ـ بەتلەر («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ تەرجىمىسى)

㉒ «سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» ئەسلىي ئەسەر 129 — 130 ـ بەتلەر، خەنزۇچە تەرجىمىسىنى مۇشۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى «قوشۇمچە II» («جامال قارشى ۋە ئۇنىڭ «سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» نامىلىق ئەسىرى») دىن كۆرۈڭ. سەمەنىي

يازغان «كىتابۇل ـ ئەنساب» 470A، 472B بەتلىرىدە ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ئېيتىلمىغان، ئەمما ئاتىسىدىن بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكىنى ئېنىق يېزىلىدۇ. «سۇررىاھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» غا ئاساسلانغاندا ئاتىسى ھىجرىيە 486 ـ يىلى (1. 2. 1093 ـ 20. 1. 1094) يىلنىڭ بېشىدا قازا قىلغان، سەمئانىنىڭ «كىتابۇل-ئەنساب» ناملىق ئەسىرىدە (472A) «ئالمائى ئاتىسى قازا قىلىشتىن 20 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن» دېيىلىدۇ، شۇنداقتا ئۇ 466 ـ يىلى (مىلادىيە 1073 ـ 1074) ئەتراپىدا ۋاپات بولغان بولىدۇ. بارتولد (1977، 18 ـ بەت) بۇنىڭغا دىققەت قىلمىغان.

(83) «سۇررىاھ لۇغىتىگە تولۇقلىما». بارتولد بۇنىڭ قىسقارتىلمىسى «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزگەن. «مەنبەلەر» (بارتولد 1889) 128 — 152 ـ بەتلەر. تەپسىلاتىنى ئەسىرىمىزنىڭ ئاخىرىدىكى «قوشۇمچە II» دىن كۆرۈڭ.

(84) بارتولد 1898، 130 ـ بەت.

(85) تەپسىلاتىنى ئەسىرىمىزنىڭ ئاخىرىدىكى «قوشۇمچە I» (قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ھەققىدە) دىن كۆرۈڭ.

(86) سەمئانىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ سەئىد ئابدۇلكېرىم بىن مۇھەممەد سەمئانى. بارتولد «كىتابۇل ـ ئەنساب» قا ئالاھىدە كۆزدە قارىغان ۋە ئۇنىڭ كۆپ قىسىم مەزمۇنىنى تونۇشتۇرغان (1977)، شۇنداقلا ئۇنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنىنى «مەنبەلەر» گە كىرگۈزگەن. بارتولد «كىتابۇل ـ ئەنساب» نىڭ ئىككى قولىيازمىسى بارلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭ بىرى بۈيۈك بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، پروفېسسور D. S. Margoliouth بۇنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى GMS نىڭ 20 ـ تومىدا ئېلان قىلغان. بىز مۇشۇنىڭدىن پايدىلاندۇق. يەنە بىرى «ئاساسىي

جەھەتتىن مۇكەممەل ساقلانغان» بولۇپ، ھازىر روسىيىنىڭ ئاسىيا مۇزېيىدا، بارتولد ھەر ئىككىلىسىدىن پايدىلانغان.

(87) ئەسلىي مەتنىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئەبۇ ئابباس مۇستەغفىرنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد بىن ئەھمەد غۇنجار ھافىزى ئىسپىجاپ شەھىرىنى باش ئەگدۈرۈشنىڭ 225 ـ يىلى نۇھ بىن ئەسئەد سامانىينىڭ قولىدا ئەملەگە ئاشقانلىقىنى ئېيتقان. ئەبۇ مۇھەممەد نۇھ 227 ـ يىلى قازا قىلغان». مەن دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەمدە مۇشۇ نەقىلنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىن (48 ـ بەت) پايدىلانغانىدىم. ئەمما، ئەرەبچە قوليازمىدىكى «5» نىڭ تولىمۇ غەيرىي يېزىلغانلىقى سەۋەبلىك مەن خاتا ھالدا ئىسپىجاپ شەھىرىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان ۋاقتىنى 224 ـ يىلى (مىلادىيە 838 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 22ـ كۈنى — 839 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى) دەپ بېكىتىپ قويغان ۋە «ئىسپىجاپ شەھىرىنىڭ بويسۇندۇرۇش 839 ـ يىلىدىكى ئىش» (توغرىراقى 839 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن بۇرۇنقى ئىش) دەپ خاتا قارىغانىدىم. بۇ يەردە ئالاھىدە تۈزىتىلدى. ئەمما، يۇقىرىقى سەۋەنلىك پۈتكۈل خۇلاسىگە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ.

(88) ۋېي لياڭتاۋ 1986، 73 ـ بەت.

(89) ئىبنۇل ـ ئەسىرى: «تارىخى ئۇمۇمىيە» 6 ـ جىلد، 509 ـ بەت.

(90) مەسىلەن، «نۇھ پەرغانە ۋە ئىسپىجاپقا ھىجرىيە 224 ـ يىلى (839) يۇرۇش قىلغان، ئەك ئاخىرى 225 ـ يىلى (840) ئىسپىجاپنى ئىشغال قىلغان» دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

(91) «ئەلنى باشقۇرۇش ئۆرنەكلىرى» نىڭ «كەيچىك 5 ـ يىلى (840) 9 ـ ئاي» (7947 ـ بەت) ماۋزۇسىغا قارالسۇن. «يېڭى تاڭنامە. ۋۇزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە» (240) بۇ

كەيچىك 5 ـ يىلى 10 ـ ئاي، دېيىلگەن. بۇ يەردە ۋاقتىنچە ئاۋۋالراق بولغان ۋاقىت قوبۇل قىلىندى.

(92) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» (EI1) نىڭ «تاشكەنت» ماۋزۇسىغا قارالسۇن.

(93) پرتساك 1951، قوشۇمچە، بېكۇنز 1987، 162 ـ بەت.

(94) مىنورسكىي 1948، 283 — 284 ـ بەتلەر.

(95) سامانىيلار جەمەتىنىڭ مالىمانغا قاتناشقانلىقىنى توغرىسىدىكى ئىشلار نارشاھىنىڭ «بۇخارا تارىخى» (76 — 77 ـ بەتلەر) نامىلىق ئەسىرىدىن كۆرۈلسۇن.

(96) مەزكۇر ماۋزۇدىكى بۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىشتا بارتولد 1977، 209 — 210 ـ بەتلەردىن پايدىلاندىم. نار شاھى «بۇخارا تارىخى» (76 ـ بەت) دا بۇ ۋەقەلەرنى ھىجرىيە 202 ـ يىلى (817 — 818 ـ يىلى) بولغان دەپ كۆرسىتىدۇ.

(97) ئىبن خۇردادبىھ: «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA، 6 ـ توم) ئەسلى مەتىن 34 — 39 ـ بەتلەر. فرانسۇزچە تەرجىمە 25 — 28 ـ بەتلەر.

(98) بارتولد 1977، 206 ـ بەت.

(99) Kurdar خارەزمنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر رايون، ياقۇتى تۇزگەن «يەر نامىلىرى قامۇسى» نىڭ Kurdar ماۋزۇسى ۋە بارتولد 1977، 151 ـ بەتكە قارالسۇن.

[100] قۇدامەنىڭ تونۇشتۇرغان ئەھۋاللىرىنى «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» (EI1) نىڭ «قۇدامە» ماۋزۇسىدىن ۋە جاك گۇاڭدا، ۋاك شياۋفۇلار يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا ئالاقىدار ئەسەرلەر كاتالوگى (II)» دىن كۆرۈلسۇن. مەن دې. گويېنىڭ ئەسىرىدىكى قۇدامەنىڭ «باج» ھۆججەتلىرىدىن پايدىلاندىم (BGA، 6 ـ توم)، بۇ بۆلەك ئەسلىي مەتىنىنىڭ 243 ـ بېتىدە بېرىلگەن، فرانسۇزچە تەرجىمە، 184 — 185 ـ بەتلەر؛ سۇك شيەن 1991، 258 — 259 ـ

بەتلەر.

[101] ئىبنۇل ـ ئەسىر: «تارىخى ئومۇمىيە» 6 ـ توم، 509 ـ بەت. بىلازورى «ھەرقايسى ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش» ناملىق ئەسىرىدە (422 ـ بەت) مۇنداق دەيدۇ: «ئەڭ ئاخىرىدا خەلىپە مۇئتەسىم (833 — 842 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) زامانىسىدا نۇھ بىن ئەسئەد بۇ جايىنى ئىستىلا قىلدى، ئاھالىسىنى ئۈزۈملۈكى ۋە ئېتىزلىرى ئەتراپىغا سېپىل سوقتى».

[102] ياقۇتى «يەر ناملىرى قامۇسى» نىڭ Asfidjab ماۋزۇسىدا مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى تۈركىستان شەھەرلىرىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ نامى. ئۇنىڭ كەڭ زېمىنى ۋە شەھەرلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان كۆپلىگەن كەنتلىرى بار. ئۇ بەشىنچى بەلۋاغقا تەۋە، "98°6 ئۇزۇنلۇققا، "39°50 كەڭلىكتە جايلاشقان. ئۇ ئاللانىڭ مەملىكەتلىرى ئىچىدىكى نوپۇسى ئەڭ زىچ، ئەڭ ئاۋات، ئەڭ كەڭ جايلارنىڭ بىرى. بۇ جايىنىڭ يېرى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، ئاھالە گۈللەنگەن. خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلاردىن مۇشۇ شەھەرلەر خىراج تولىمەيدۇ، بۇ شەھەردىكى خەلق خىراج تۆلەيدىغان پۇلغا قورال ـ ياراغ سېتىۋېلىپ، قورغان ـ سېپىل سوقىدۇ. ئۇنىڭغا قوشنا تالاس، Sabran,Sanikath(?) ۋە فاراب شەھەرلىرىمۇ ئىسپىجابقا ئوخشاش (باجدىن كەچۈرۈم قىلىنغان) ...»

[103] پ. پېللىئوت: «موڭغۇل ئىستىلاسى مەزگىلىدىكى تۈركىستان، فا باھا» 15 ـ بەت. خەنزۇچە تەرجىمە 14ـ بەت.

[104] بارتولد 1977، 159 ـ بەت.

[105] ئازراقى، 231 ـ بەت. بېكۇنىز 1987، 162 ـ بەتتىن نەقىل.

[106] بىلازورى: «ھەرقايسى ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش

تارىخى» (420 ـ بەت) دە قۇتەيبە زامانىسىدىكى ئىستېلا توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «Kasan ۋە Urasht نى ئەك ئاخىرىدا بويسۇندۇرغۇچى نۇھ بىن ئەسئەد بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ يەردىكى خەلق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خەلىپە مۇئتەسىم (861 — 862 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) گە قارشى تۇردى». بىزگە مەلۇمكى، نۇھ 842 ـ يىلىلا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ خاتىرىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا (6 ـ توم، 509 ـ بەت) بۇ مەنبەدىكى خاتالىق خەلىپە مۇئتەسىم (833 — 842 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ نامى خاتا ھالدا مۇنتەسىر دەپ يېزىلىپ قالغانلىقتا بولسا كېرەك.

[107] بارتولد 1898، 3 ـ بەت؛ 1977، 210 ـ بەت.

[108] ئىستەخرى: «يوللار ۋە ئەللەر» («مەسالىك ۋە مەمالىك» BGA، 1 ـ توم) 334 ـ بەت.

[109] بارتولد 1977، 155 — 156 ـ بەتلەر؛ مىنورسكىي 1970، «ئىبندىكىس»، ئەسما مەزكۇر شەھەرنىڭ كونكرېت ئورنى ئېنىق ئەمەس.

[110] بۇ يول ھەمدە «ئاتىبشى» بىلەن 川水马 نىڭ ئوخشاشلىقى ھەققىدە خۇاتاۋ 1989 غا قارالا.

[111] «قانۇنلار قامۇسى» 190 ـ جىلد، ۋاڭ شياۋفۇ 1992، 8ـ، 29 — 30 ـ بەتلەرگە قارالا.

[112] «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» نىڭ «كەيچىڭ 5ـ يىلى (840 ـ يىلى) 9 ـ ئاي» ماۋزۇسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنى سەركەردە سانغۇنلارنىڭ باشچىلىقىدا20 نەچچە يىل سوقۇش قىلغان بولسىمۇ كۆپ قېتىم قىرغىزلار تەرىپىدىن يېڭىلدى. قىرغىز ئاقساقىلى ئۇيغۇرلارغا: «سىلەرنىڭ ئەجىلىڭلار پۈتتى. بىز چوقۇم سىلەرنىڭ ئالتۇن چېدىرىڭلارنى تارتىۋالىمىز» دەپ سۆز يەتكۈزدى. ئالتۇن چېدىر — ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئوردىسىنى كۆرسىتىدۇ».

[113] بۇ ئەسلىي كىتابتىكى ئاتالما. ئىبن خۇردادبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىگە (BGA، 6 ـ توم) قارالسۇن (25 ـ بەت). تۆۋەندىكى تەپسىلاتلارنى مەزكۇر ئەسەرنىڭ 27 — 29 ـ بەتلىرىدىن، فرانسۇزچە تەرجىمە 20 — 21 ـ بەتلىرىدىن كۆرۈڭ؛ سۇڭ شىيەن 1991، 30 — 32 ـ بەتلەر.

[114] بىر فەرسەخ تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىر كېلىدۇ. «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» (EI2) نىڭ Farsakh ماۋزۇسىغا ۋە مىنورىسكىي 1948، 293 ـ بەتتىكى 4 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

[115] خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى «مىڭ بۇلاق» (千泉) تالاسنىڭ شەرقىدە. تالاسنىڭ غەربىدىكى مىڭ تارامدىن ئارتۇق بۇلاق سۇيى بار جايىنى ئۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت يار بەرمەيدۇ. جى شىيەنلىن ئىزاھلىغان «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نىڭ 76 — 77 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

[116] ئىبن خۇردادبىھ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئالغان بۇ يەر نامى باشقا مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە، جۈملىدىن گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە ۋە «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دە ھەم تىلغا ئېلىنىدۇ. 1989 ـ يىل تۇماسچېك خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن بۇنى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى 建顿城 بىلەن بىر، دەپ قارىغانىدى. مىنورىسكىي 1970، 289 — 290 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

[117] خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە بالاساغۇن شەھىرىدە سۇيابقا 20 چاقىرىم ماڭىدۇ. يەنە ئون چاقىرىم ماڭسا ماغيان شەھىرىگە كېلىدۇ. يەنە 30 چاقىرىم ماڭسا يېڭى شەھەرگە كېلىدۇ، يەنە 60 چاقىرىم ماڭسا دۇنجيەن شەھىرىگە كېلىدۇ، يەنە 50 چاقىرىم ماڭسا ئاسبولاي شەھىرىگە كېلىدۇ، يەنە 70 چاقىرىم ماڭسا قۇلان شەھىرىگە كېلىدۇ، يەنە ئون چاقىرىم ماڭسا باج شەھىرىگە كېلىدۇ، يەنە 50 چاقىرىم ماڭسا تالاس شەھىرىگە كېلىدۇ، دېيىلىدۇ. ھازىرقى خەرىتە بويىچە ئۆلچىگەندە سۇياب

(توقماق ئەتراپىدا) تىن تالاسقىچە بولغان ئارىلىق 320 ـ كىلومېتىرچە كېلىدۇ. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا خەنزۇچە مەنبەلەردىكى مۇساپە سانى بەكلا ئاز بولۇپ قالغان (ئارانلا 280 چاقىرىم)، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە بولسا بۇ ئارىلىق 59 فەرسەخ دېيىلگەن (تەخمىنەن 240 كىلومېتىر). بۇ رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلىدۇ. مىنورسكىي 1970، 289 — 290 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ يولنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى كۇبال (سۇياب) ھەققىدىكى تەكشۈرۈشنى جالالىدىن گۇاڭدانىڭ «سۇيابنىڭ ھازىرقى ئورنى ھەققىدە تەتقىقات» (جالالىدىن گۇاڭدا 1979؛ جالالىدىن گۇاڭدا 1995 ـ ناملىق ماقالىسىدىن كۆرۈڭ.

[118] مىنورسكىي 1948 («تەمىمىنىڭ سايامەت خاتىرىسى») 292 — 293 ـ بەتلەر.

[119] تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ھۆكۈمرانلىقى 790 ـ يىلى تۈبۈتلەرنىڭ بەشبالىقنى ئىشغال قىلىۋېلىشى بىلەن ئاخىرلاشتى.

[120] ئىبن خۇرداذبىھ: «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA، 6ـ توم) 31 ـ بەت، فرانسۇزچە تەرجىمىسى 22 — 23 ـ بەتلەر. فرانسۇزچە تەرجىمىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «توققۇزغۇزلار ماكانى تۈرك مەملىكەتلىرى ئىچىدىكى ئەڭ كەڭ بولغان بىر جاي. بۇ جاي چىن، تۈبۈت ۋە قارلۇق دۆلەتلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. قالغان تۈرك قەبىلىلىرى بولسا قىماقلار. . . . (قىسقارتىلدى)». بۇنداق چۈشىنىش ۋە تەرجىمە قىلىش توغرا ئەمەس. مىنورسكىي تەرجىمىسىگە قارالسۇن (مىنورسكىي 1970، 347 ـ بەت).

[121] ئەسلىي مەتىن ئىنگلىزچىدىكى Country غا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەم «دۆلەت» دېگەن مەنىگە ھەم «رايون» دېگەن مەنىگە ئىگە. مەزكۇر بايانلىرىمىزدا بىز «رايون» مەنىسىدە تەرجىمە قىلدۇق.

[122] ئەسلي مەتنده بېرىلگىنى al—J. f. r مىنورىسكي (1970، 319 ـ بەت 2 ـ ئىزاھ) بۇنى Madjghari دەپ بېكىتىدۇ. بۇ خىل بېكىتىش دې، گويې ۋە ماركۇارتنىڭ «چىگىل» دېگەن پىكرىدىنمۇ بەكرەك قايىل قىلىش كۆچىگە ئىگە.

[123] بۇ قەبىلىنىڭ ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس.

[124] خالاجلارنىڭ ئەھۋالىنى «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيە-سى» (EI²ۋە EI¹) دىكى Khaladj ماۋزۇسىدا ۋە مىنورىسكي 1970، 347 — 348 ـ بەتلەردىن كۆرۈڭ.

[125] قىرغىزلار ماكانلاشقان جايلاردىن ئىپار كىيىك چىقىدىغانلىقى مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا دېگۈدەك خاتىرىلەنگەن.

[126] غۇزلار ۋە قىماقلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىستەخرىنىڭ «ھەرقايسى ئەللەردىكى يوللار» (BGA، 1 ـ توم) ناملىق ئەسىرىدىن ۋە ئىبن ھەققالنىڭ «ھەرقايسى جايلارنىڭ ئەھۋالى» (BGA، 2 ـ توم) ناملىق خەرىتىسىدىن، شۇنداقلا ئاشۇلارنىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن بىز سىزىپ چىققان «10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى» ناملىق خەرىتىدىن كۆرۈڭ. يەنە مىنورىسكىينىڭ (1970) مۇشۇ ئىككى قوۋم ھەققىدىكى ئىزاھلىرى ۋە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ Kimak, Ghuzz ماۋزۇلىرىغا قارالسۇن. قىرغىزلارنىڭ 840 ـ يىلىدىكى جەنۇبقا چۈشۈش پائالىيىتى توغرىسىدا مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ئاساسەن بىرەر مەلۇمات بېرىلگەن ئەمەس. «ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ Kirkhiz ماۋزۇسى (بارتولد يازغان) ۋە كىتابىمىزنىڭ 2 ـ باب 1 ـ پاراگرافى (4، قىرغىزلارنىڭ شەرقىي تەكرىتاغ رايونىنى كونترول قىلىشى) غا قارالسۇن. قىماقلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى ئۇزۇندىن بېرى ئالىملارنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ كېلىۋاتقان تېمىلىرىدىن بولغاچقا،

مەن بۇ ھەقتە كۆپ توختالمىدىم.

[127] «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەرنىڭ ھەققىدە قىسسە. تۈركەشلەر» (6069 ـ بەت).

[128] ئىبن خۇردادبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرىنى تاماملىغان ۋاقىت توغرىسىدا دې. گويېنىڭ مەزكۇر ئەسەرگە يازغان «كىرىش سۆز» دىن (BGA، 6 ـ توم) ۋە بارتولد 1970 («كىرىش سۆز»)، 13 — 14 ـ بەتلەردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

[129] مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە تۇبۇتلەرنىڭ 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى ئەھۋالى توغرىسىدا بىرەر مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. بۇ بەلكىم تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

[130] ئىبن خۇردادبىھ: «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA، 6ـ توم) «كىرىش سۆز».

[131] ئى. يۇ. كراچكوۋسكىي 1957 («ئەرەبچە جۇغراپىيە ۋەسىقىلىرى») 747 — 750 ـ بەتلەر. مارکۇارت ۋە بارتولدمۇ كېيىنكى يىلنامىدىن گۇمانلانمىغان. بارتولد 1970، 12 — 13 ـ بەتلەر.

[132] ئابې تاكېئۇ 1955، 272 ـ بەت، خەنزۇچە تەرجىمىسى، 196 ـ بەت. مارکۇارت ۋە بارتولدنىڭ تالاش ـ تارتىشى (توققۇزغۇزلارنىڭ 沙陀 لارنى كۆرسىتەمدۇ، يوق؟ دېگەن مەسىلە) ھەققىدە مىنورسكىي 1970 (266 — 268 ـ بەتلەر) ۋە 1948 («تەمىمنىڭ سايا ھەت خاتىرىسى» 289 — 290 ـ بەتلەر) دىن كۆرۈڭ. يەنە بارتولد 1935 (نېمىسچە 54 — 55 ـ بەتلەر) ۋە EI¹نىڭ Toghuzghua ماۋزۇسىغا قارالىڭ.

[133] ئىبن خۇردادبىھ: «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA، 6ـ

توم) 31 ـ بەت، فرانسۇزچە تەرجىمە 23 ـ بەت. بۇ بىر ئابزاستىن كېيىن: «تۈركلەرنىڭ جەمئىي 16 شەھىرى بار» دېگەن بىر جۈملە سۆز بار.

[134] ئىبن خۇردادبىھ: «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA، 6ـ توم) «كىرىش سۆز» (15 — 18 ـ بەتلەر)، بارتولد 1970، 13 — 14 ـ بەتلەر، مىنورىسكىي 1948، 277 ـ بەتتىكى خەرىتە.

[135] ئىبن فەقىھ: «ئەللەر» (BGA، 5 ـ توم) 329 ـ بەت.

[136] ياقۇتى «يەر ناملىرى قامۇسى» (2 ـ توم، 23 — 24 ـ بەتلەر).

[137] ياقۇتنىڭ ئەسلىي ئەسىرىدە al — Badhkish دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدا سەۋەبلىك بارەڭ قىلىدۇ. بۇنى ئىبن خۇردادبىھنىڭ ئەسىرىگە ئاساسەن «تۈركەش» دەپ ئۆزگەرتتىم.

[138] فاراب شەھىرىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ Farab ماۋزۇسىدىن كۆرۈڭ. يەنە بارتولد 1977، 176 — 178 ـ بەتلەرگە قارالا.

[139] «چاڭچۇن ئەۋلىيانىڭ غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى»، لىيۇيۇنىڭ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، ياللۇغ چۇساينىڭ «غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» قاتارلىقلارغا قارالا.

[140] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ Tashkent ماۋزۇسىغا قارالا. ئىبن خۇردادبىھ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە يەنە «شاشتىن تۈركلەرگە بارىدىغان يول» دېگەندەك سۆزلەر بار.

[141] تەبەرى: «تارىخىي تەبەرى» IV، 712 ـ بەتتە مۇنداق دەيدۇ: «شۇ يىلى (807/191) نەسەب ئاھالىسى رافىئىگە مەكتۇپ يوللاپ قارام بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ Isa. b. Ali بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا يارەمچى

قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شاش ھۆكۈمرانىنى ئۆز تۇرىكلىرى ۋە بىر سانغۇن بىلەن يولغا سالدى. . . . » .

[142] مۇسۇلمانلار 893 ـ يىلى ئاخىرقى يوسۇندا تالاسنى ئىگىلىگەن. (كېيىنكى ماۋزۇلارغا قاراڭ) 816 ـ يىلى فەزل ئىبھتىمال بۇ جايىنى قىسقا بىر مەزگىل ئىشغال قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

[143] ئىبن خۇردادبىھ: «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA، 6ـ توم) 162 — 170 ـ بەتلەر، فرانسۇزچە تەرجىمە 124 — 131 ـ بەتلەر؛ ۋىلسون 1922 («يەجۇج ـ مەجۇجلەردىن مۇداپىئەلەنگۈچى سەددى ئىسكەندەر ۋە 842 ـ يىلى خەلىپە ۋاسىقنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ تەكشۈرتۈشى») 592 — 597 ـ بەتلەر.

[144] ۋىلسون (1922. 607 ـ بەت) «سالام 842 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يولغا چىققان» دەيدۇ. ئەمما، بۇنىڭغا ئاساس كۆرسەتمەيدۇ.

[145] ئىبن خۇردادبىھ: «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA، 6ـ توم) 170 ـ بەت، فرانسۇزچە تەرجىمىسى 131 ـ بەت؛ ۋىلسون 1922، 597 ـ بەت.

[146] تەبەرى: «تاريخي تەبەرى» IV، 1329 ـ بەت؛ «ۋاسىق خەلىپىلىك تەختىگە ھىجرىيە 227 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى چارشەنبە چىققان» (841 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، دۈشەنبە).

[147] تەبەرى: «يىلنامە» IV، 1338 ـ بەت؛ «ھىجرىيە 230 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى دۈشەنبە قازا قىلدى» (844 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، چارشەنبە).

[148] يەجۇج ـ مەجۇجلەر ھەققىدىكى ئەھۋالنى پىللىئوتنىڭ «ماركوپولو، غا ئىزاھ» ناملىق ئەسىرىدىن

كۆرۈك.

[149] كاۋكاز تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئاۋار قوۋمى. مىنورىسكىي 1970، 447 — 450 ـ بەت؟ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ Daghestan ماۋزۇسىغا قارالسۇن (بارتولد يازغان).

[150] ۋىلسون 1922 دا ئىدرىسنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ تولۇقلىغان. كېيىنكى ماۋزۇلارغا قارالسۇن.

[151] ئىبن فەقىھ: «ئەللەر» (BGA، 5 ـ توم) 301ـ بەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «سالام ۋاسىق قاتارلىق كىشىلەر توغرىسىدا سۆزلىدى ۋە (سەمەرەدىكى ۋاسىق ئوردىسىدىن يولغا چىقىپ 28 ئايدىن كېيىن يەنە شۇ جايغا قايتىپ بارىدۇق، دېدى). بۇ ئەسەردە ئىبن خۇرداذبەنىڭ ئەسىرىدىن كۆپلەپ نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى «ئەللەر» نىڭ قىسقارتىلما نۇسخىسى. بۇ جايدا بەزى مەزمۇنلار قىسقارتىۋېتىلگەن. جەيھانىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىكى al — Djayhani ماۋزۇسىغا قارالسۇن. ئۇنىڭ سالامنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ھەققىدىكى بايانلىرىنى كېيىنكى ماۋزۇدىن كۆرۈڭ. مۇقەددەسى ئۆز ئەسىرىدە (BGA، 3 ـ توم 362 — 365 ـ بەت) ئىبن خۇرداذبەنىڭ خاتىرىسىنى بايان قىلىدۇ. بۇنىڭدىكى بەزى تەپسىلاتلار بىزگە يېتىپ كەلگەن ئىبن خۇرداذبەنىڭ قىسقارتىلما ئەسىرىدە (BGA، 6 ـ توم) كۆزگە چېلىقمايدۇ، ئەمما مەزكۇر ئەسەردە سالامنىڭ شەرقتىكى پائالىيەتلىرى قىلچە تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئىدرىسنىڭ بۇ سەپەر خاتىرىسى ھەققىدىكى بايانلىرىنى ۋىلسون 1922 ـ دىن كۆرۈڭ.

[152] مۇقەددەسى، BGA، 3 ـ توم 362 ـ بەت.

[153] كراچكوۋسكىي 1957، 138 ـ بەت.

[154] ۋىلسون 1922، 599 ـ، 601 — 602 ـ بەتلەرگە

قاراڭ (دې گويېنىڭ پىكرى ھەققىدە توختالغان).
[155] ژىلسون 1922، 610 ـ بەت.
[156] دې. گويېنىڭ «يەجۇج ـ مەجۇج تېمى» ناملىق ماقالىسىنى كۆرۈشكە مۇۋاپىق بولالمىدىم.
[157] ژىلسون 1922، 602 ـ بەتتىن نەقىل ئېلىنىدى.
[158] خ. يۇلى: «جۇڭگو ۋە ئۇياققا باردىغان يول» 1ـ توم، قوشۇمچە خەرىتە.
[159] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» فاكسىمىل نۇسخا 625ـ، 98 ـ بەتلەر ۋە يۇمىلاق خەرىتە؛ مىنورىسكىي 1948، 290 — 291 ـ بەتلەر.
[160] ژىلسون 1922، 599 ـ بەتتىن نەقىل ئېلىنىدى. بۇلار BGA، 6 ـ توم 169 ـ بەتتىكى ئىزاھ B دىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ.
[161] ئەسلىي مەتنىدە Liulou دەپ خاتا بېسىلىپ قالغان. ژىلسون (1922، 602 ـ بەت) Liulan/ كروران دەپ ئوقۇغان.
[162] بارسخان ھەققىدىكى ئېنىقلىما، جۇملىدىن Nushidjan بىلەن بارسخانىڭ مۇناسىۋىتى ھەمدە يۇقىرى، تۆۋەن بارسخانىڭ ئورنى قاتارلىقلارنى مىنورىسكىي 1948، 290 — 291 ـ بەتلەردىن كۆرۈڭ.

ئۇچىنچى باب قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تەرەققىياتى

1- بۆلۈم قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى

840 - يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا ماكانلاشتى. ئۇلار ئاستا - ئاستا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. بۇ ھاكىمىيەت خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا شىجۇ (قوچو) ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. چۈنكى، ھاكىمىيەتنىڭ تۈرۈشلۇق ئورنى ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىرىگە تەۋە بولغان شىجۇدا ئىدى. شۇ يەردىن تېپىلغان تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇلار «Qocho Uighur» دەپ، يەنى قوچو ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. قوچو ئۇيغۇرلىرى يەنى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئەينى چاغدىكى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى چوڭ ۋەقە ئىدى.

داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 856 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈسەن، كىنگىت ئەتراپلىرىدىكى كۈسەن ئۇيغۇر قاغانى پانتېكىننى ۋەزىپىگە تەيىنلىشى مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ھەرخىل تارىخىي ماتېرىياللاردا پانتېكىننىڭ تەڭرىتاغ رايونىنى مەركەز قىلغان غەربىي يۇرت سىياسىي سەھنىسىدىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر

ئۇزۇلۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا پانتېكىن ياكى ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ گەنجۇغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىكى مۇجمەل خاتىرىلەر بار①.

«. . . . . ئۆگە (قاغان) سىكلىسىنى شېرۋىلارغا ياتلىق قىلىپ ئاشۇلارغا قارام بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىي ھوقۇقىغا كۆز تىككەن توينىچور ئاۋام ئۇيغۇرلارنى كۈشكۈرتۈپ ئۆگەنى ئالتۇن تاغدا قەتل قىلدى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئىنان تېكىننى قاغانلىققا ئولتۇرغۇزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا قايتىدىن بەش مىڭچە پۇقرا توپلاندى. بۇ كىشىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمىكىگە كېرەكلىك ئاشلىق ۋە قويلارنى قىماقلار پادىشاھى شۇ شىلاڭ ئەۋەتىپ بەردى. داجۇئىنىڭ 1 - يىلى (847 - يىل) ئەتىيازدا جاڭ جۇڭۇ قىماقلار قوۋمىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا بەرگۈدەك بىر نەرسىسى قالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار كۈنسېرى پىتىراپ تاراپ كەتتى. 2 - يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە پەقەت قاغان، بۇيرۇق دېگەندەك تۆرىلەر بولۇپ بەش يۈزچە كىشىلا قالدى ۋە داۋاملىق شېرۋىلارنىڭ قانىتى ئاستىدا پاناھلاندى. جاڭ جۇڭۇ خېجىڭ ئەتراپىدا ياشايدىغان شېرۋىلارنىڭ يوجۇ ئايمىقىغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئىنان تېكىن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە يوجۇ ئايمىقىغا بېرىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئىنان تېكىن قورقۇپ شۇ كېچىسى ئايال قارلۇق، ئوغلى دوست تېكىن قاتارلىق توققۇز كىشى بىلەن ئاتلىق يولغا چىقىپ كۈنپېتىشقا قاراپ يۈرۈپ كەتتى، ئۇنىڭ پۇقرالىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشەلمىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇيرۇق، تارقان ئەمەلدارلىرى ۋە باشقا چوڭ - كىچىك پۇقرالىرى ھەممەيلەن قاتتىق يىغا - زار قىلىشتى. شېرۋىلار قالدۇق ئۇيغۇرلانى يەتتىگە بۆلۈپ، يەتتە شېرۋىلارنىڭ ھەر بىرى بىردىن بۆلەكنى ئىگىلىدى. ئاردىدىن ئۇچ كېچە

ئۆتكەندىن كېيىن قىرغىزلارنىڭ ۋەزىرى ئاپان ياۋايلارنىڭ يەتتە تۈمەن كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ تۆۋەنكى تەندې بارگاھىنىڭ شىمالىدا ئىنان ۋە باشقا ئۇيغۇرلارنى قولغا چۈشۈردى ھەمدە شېرۋىلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. شېرۋىلارغا قارام بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىنى ئاپان چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا ئېپكەتتى. يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار سىرتلاردىكى تاغ ـ دالىلارغا، ئورمان ـ ئۆڭكۈرلەرگە يوشۇرۇنۇپ يۇرۇپ يات قوۋملارنىڭ مالىلىرىنى ئوغرىلاش بىلەن جان باقتى. كۆڭۈل رىشتىسىنى كۈنپېتىشتىكى ئەنشىدە تۇرۇۋاتقان پانتېكىندىن ئۈزمىدى ۋە ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتتى. پانتېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ چۆللۈكىنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرى ۋە بۇيرۇق ـ تارقانلىرى ئاجىز بولغاچقا كۈچلۈكلەرگە ئەل بولدى ۋە گەنجۇدا ماكانلىشىپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئالتۇن دەۋرى بولسا كەلمەسكە كەتتى. يېقىندا سۈلالىمىزگە ئەلچى ئەۋەتىپ قاشتېشى، تۈلپار قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سوۋغا قىلدى. كېيىن سودىسىنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەتتى.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇر ھەققىدە قىسسە» نىڭ 6133 ـ بېتىدە ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» تاڭ خاتىرىلىرى» «شۆھنزۇڭ داجۇڭنىڭ 1 ـ 2 ـ يىلى (8030 — 8031 ـ يەتلەر) دا بىر بۆلەك ئۇيغۇرلارنىڭ قىماق پادىشاھ سىغا، شېرۋېيلارغا تايانغانلىقى ۋە كېيىن قىرغىزلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنىڭ «كونا تاڭنامە» بىلەن ئاساسەن ئوخشاشلىقى بۇ ماتېرىيالنىڭ مەنبەسىنىڭ بىر ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (« 鉴通 ») دا كونكرېت يىل ئايلار خاتىرىلەنگەنلىكىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۇلاردىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنىڭ «ئوردا خاتىرىلىرى» دىن ئېلىنغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، بۇ سۈڭ

دەۋرىدە يېزىلغان ئىككى پارچە كىتابتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنشى گەنجۇلارغا نىسبەتەن قىلغان ئىشلىرىغا ئۇلاپ قىلغان بايانلىرىدا قالايمىقانچىلىق كۆرۈلىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» دە مۇنداق خاتىرىلەر بار:

«. . . . (قىرغىزلار) ئۇيغۇرلانى تامام ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن شىمالغا قايتتى. قالدۇق ئۇيغۇرلار تاغ - ئورمانلارغا مۆكۈنۈپ ئوغرىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن تۇرمۇشنى قامداپ، پان تېكىننىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتتى. بۇ ۋاقىتتا پانتېكىن ئاللىقاچان ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ گەنجۇدا تۇرۇۋاتاتتى ۋە چۆللۈكنىڭ غەربىدىكى كۆپلىگەن شەھەرلەرنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتاتتى. پادىشاھ شۇ ھىندى ئارىلىقىنىڭ ئۇزاق چۆل - باياۋان بىلەن ئايرىلىپ تۇرغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ لىڭجۇدىكى سەردارىنىڭ يېنىغا ئەلچى ئەۋەتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسىمۇ تاڭ ئەلچىسى بىلەن بىرلىكتە ئاستانىگە كەلدى. پادىشاھ دەرھال (پانتېكىنگە) تەگرىدىن بولمىش كۈچلۈك بىلگە دىيانەتلىك قاغان دەپ ئوتۇغات نامى ھەدىيە قىلدى. كېيىنكى ئون نەچچە يىل مابەينىدە ئۇلار ئۇزلۇكسىز سوۋغات يوللاپ تۇردى».

«ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

«. . . . . (قىرغىزلار) ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇق قوۋمىنى تامام ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتتى. يەنە بىر قانچە ئۆيلۈك قالدۇق ئۇيغۇرلار تاغ ئۆڭكۇرلىرىگە قېلىن ئورمانلارغا مۆكۈنۈپ، ھەر قايسى قوۋملارنى بۇلاپ - تالاپ ياشىدى. ئۇلارنىڭ قوۋمىدىن بولغان پانتېكىن دەسلەپ ئەنشىدە قاغان دەپ جاكارلاندى ۋە كېيىنچە گەنجۇدا ماكانلاشتى. چۆللۈكنىڭ غەربىدىكى بارچە شەھەرلەر ئۇنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتتى. قوۋم - قېرىنداشلىرى بارا - بارا ئاجىزلاپ كەتكەن بولسىمۇ پات - پاتلا سوۋغا تەقدىم قىلىپ تۇردى».

چۈنكى، داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 856 - يىلى) پانتېكىن يەنىلا ئەنشىدە ئىدى. شۇڭا، بۇ ئىككى كىتاب چوقۇم پانتېكىننىڭ ئەنشىدە خان ئاتالغانلىقى (داجۇڭنىڭ 1 - يىلى ياكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى) چۆللۈكنىڭ غەربىدە شەھەرلىرى بارلىقى ۋە داجۇڭنىڭ 10 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئەنگە ئېلىپ مەنسەپ بەرگەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭدىن كېيىن ئاجىزلىقتىن كۈچىيىپ گەنجۇدا دۆلەت قۇرغانلىقى قاتارلىق بۇ ئىشلارنى ئاساسلاشتۇرۇۋەتكەن. «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (14114 - بەت) ۋە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم بايانلار ۋاسسالار - 4 ئۇيغۇرلار» (7714 - بەت) دا تېخىمۇ قالايمىقان قىلىۋەتكەن. نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار بۇ خىل خاتىرىلەرنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە مايىل بولماقتا②، ھەمدە كېيىنكى قۇچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنى پانتېكىن ياكى ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى تىكلىمىگەن بەلكى مىلادىيە 866 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە تەكرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىدا پەيدا بولغان بۆگۈكۈن بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. پانتېكىن ياكى ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ گەنجۇغا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدىغان، ياكى پانتېكىننىڭ گەنجۇدا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقانلىق ئېھتىمالىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ئالىملاردىن، كۇۋاتار ۋىكۇرۇ (1928)، ۋاڭ رىۋېي، (1936)، خاملتون (1955)، ئابې تاكېئو (1955)، خانېدا تورۇ (1957) مايىتا ماساما (1962) قاتارلىقلار بار. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سولو، مۇگۇاڭۋېن (1958) قاتارلىقلارمۇ پانتېكىننى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەجدادلىرى قاتارىغا قويىدۇ. پانتېكىن ياكى ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ گەنجۇغا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقانلىق نۇقتىسىنەزىرى شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشەنچلىككى، تارىخىي ماتېرىياللار تولۇق بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا «كونا تاڭنامە» نى تۇزەتكەن كېيىنكى تاڭ، كېيىنكى جىننىڭ ۋەزىرى لىيۇ شۇ

(887 ـ 946 ـ يىللار) نىڭ قارىشى تېخىمۇ مۇھىمدۇر. ئەينى چاغدا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن كېيىنكى تاڭ كېيىنكى جىننىڭ ئوخشاشلا ئالاقىسى بولۇپ، لېۋشۇ ئۆزىنىڭ ۋەزىرلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ خەۋىرىگە ئېرىشكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەينى دەۋردىكى خاتىرىلەر ياكى تارىخىي كىتابلاردا كۆرۈلمەيدۇ.

بۆگۈكۈنگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار تۆۋەندىكىدەك: «كونا تاڭنامە، يىزۇك خاتىرىلىرى» نىڭ 660ـ بېتىدە③:

«<شىيەنتۇڭنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 866 ـ يىلى>)10ـ ئايدا (11 ـ ئاينىڭ 11 دىن 12 ـ ئاينىڭ 10 غىچە) شاجۇلۇق جاڭ يىجاۋنىڭ بايان قىلىشىچە ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى بۆگۈكۈن تۇبۇتلەر ۋەزىرى شاڭ كۆڭرې بىلەن ئۇرۇشقان، تۇبۇتلەر مەغلۇپ بولۇپ شاڭ كۆڭرېنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ پايتەختكە ئەۋەتىپ بېرىلگەن». «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (6133 ـ 6134 ـ بەتلەر) دە «يىزۇڭنىڭ ۋاقتىدا ئاتامان بۆگۈكۈن بەشبالىقتىن چىقىپ تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىپ، شاڭ كۆڭرېنىڭ كاللىسىنى، ئېلىپ شىجۇ ئۇرۇمتاي قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالدى.

«يېڭى تاڭنامە، تۇبۇتلەر ھەققىدە قىسسە» (6108ـ بەت) دە «<شىيەنتۇڭنىڭ 7 ـ يىلى> بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىدىن بۆگۈكۈن ئۇرۇش قىلىپ شىجۇنى ئېلىپ نۇرغۇن قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قوشتى. شىنجۇ شەھىرىدە جاڭ جىيۇ شاڭ كۆڭرې بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئولجا ئېلىپ تەقدىم قىلدى. تۇبۇتلەرنىڭ قالغانلىرى بېيشىيەن، نىڭشىيا قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىپ ھېراۋۇل شۆ خۇزۇڭدىن پانالىق تىلىدى. بۆگۈكۈن بىلەن تۇبۇتلەر ئارىسىدىكى جەڭدە شاڭ كۆڭرېنىڭ كاللىسى ئېلىندى، ۋە پايتەختكە ئېلىپ

كېلىندى.» دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر، تاك خاتىرىلىرى» (8113 ـ بەت) دە«< شىەنتۇڭنىك 7 ـ يىلى> باھار، 2 ـ ئايدا(مىلادىيە 866 ـ يىل 2 ـ ئاينىك 19 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىك 20 ـ كۈنگىچە) گۇيىي ھېراۋۇلى جاك يىچاۋنىك ئېيتىشىچە، بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بۆگۈكۈن تېكىن شىجۇ، بەشبالىق، بۈگۈر، چىڭجېن قاتارلىق شەھەرلەرنىي بويسۇندۇرغان. كۈڭربغا كەلسەك ئۇ كۈجۇ دا تۇرۇپ يېنىغا قەبىلىلەرنى توپلاپ تاك سۇلالىسىنىك يۇرتىگە سانجىلغان مىق بولماقچى بولدى، ئۇلارنىك ھەممىسى بويسۇنمىدى. شۇڭا، ئۇلارنىك ھەممىسىنى دۈشمەن دەپ ئويلاپ سىغدۇرمىدى. ئۇلار شەنجۇدىكى توبا خۇەيگۇاڭغا ئەرز قىلدى، خۇەيگۇاڭ لەشكەر چىقىرىپ (ئۇلارنى) مەغلۇپ قىلدى. كەيىسە ئايدا (4 ـ ئاينىك 19 ـ كۈنىدىن 5 ـ ئاينىك 17 ـ كۈنگىچە) تۇبۇتلەر بېنىشىيەن، نىكشيا قاتارلىق جايلارغا كىرگەندە ھېراۋۇل شۇ خۇڭزۇڭ ئۇلارنى توستى. قىش 10 ـ ئېيىدا(11 ـ ئاينىك 11 دىن12 ـ ئاينىك 10 غىچە) . . . . . توبا خۇەيگۇاڭ بەش يۈز ئاتلىق لەشكەر بىلەن كۇجۇغا كىرىپ، لۇنگۇڭربنىي تىرىك تۇتۇپ، ئالدى بىلەن پۇتىنى چېپىۋېتىپ كېيىن ئۇنى پارا ـ پارە قىلىپ چاناپ تاشلىدى ۋە بېشىنى پايتەختكە ئەۋەتتى. قالغان قەبىلىلەر شەرقتىكى چىنجۇغا قېچىپ، شاك يەننى يارىدەمگە چاقىرىپ مەغلۇپ بولدى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا لىڭنەنگە كۆچۈپ كەتتى. «تۇبۇتلەر ئۆزلۇكىدىن ئاجىزلاپ يوقالدى، ئۇلارنىك قانداقلىقىنى بىلگىلى بولمىدى» دېيىلگەن. «يىز ۇڭنىك ئوردا خاتىرىلىرى» دە④:

«<شىەنتۇڭنىك 7 ـ يىلى باھارنىك 2 ـ ئېيىدا> جاك يىچاۋنىك دېيىشچە بۆگۈكۈن دەريانىك غەربىدىكى قەبىلىلەردىن خۇ، خەنلەرنى قوشۇۋاپتۇ، ھەم شىجۇ قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالغانلىقىنى تەبرىكلەپتۇ» «جاك يىچاۋ يەنە ئېيتىدۇكى، شەنجۇ

شەھسىردىن جالاڭ جىيۇ توبا خوجىگۇاڭنى يالاپ ئېلىپ چىقىپ شالاڭ كۆڭرې سانغۇنغا تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ، ئۇنىڭ قورال - ياراق ساۋۇت - دۇبۇلغىلىرىنىمۇ تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ، ئۆزىمۇ كىرىپ سالام بېرىپتۇ» دېيىلگەن.

1942 - يىلى خوجىئىدا ئاكىرا ئۆزبېكنىڭ ئەسىرى «شاجۇنى بۇيسۇندۇرغۇچى قوشۇننىڭ ھېراۋۇلى (2)» دا بۆگۈكۇن ۋە بارلىق ۋەقەنى تەكشۈرۈپ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» بىلەن «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر ھەققىدە تەمسىل» دىن ئېلىنغان نەقىل «يىزۇڭ خاتىرىلىرى» دىكى خاتىرنى مۇقەييەنلەشتۈرۈپ، كونا يېڭى «تاڭنامە» دە بۆگۈكۇننىڭ شىجۇ بەشبالىقنى تارتىۋېلىش ئىشى بىلەن جالاڭ جىيۇ، توبا خوجىگۇاڭلارنىڭ شالاڭ كۆڭرىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈش ئىشىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن⑤ دەپ قارايدۇ. خوجىئىدا ئىككى ئىشنى توغرا ئايرىپ «بۆگۈكۇننىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرغان» دېگەن پىكىرگە ئاساس سالدى. بىراق، ئۇ بىلەن جالاڭ يېچاۋ ۋە پانتېكىننىڭ مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەكشۈرمەي، پەقەت ئاددىيلا قىلىپ كۇاتارۇ كۇرۇ «جالاڭ يېچاۋ بۆگۈكۇننى ئەۋەتكەن» دېگەنگە نىسبەتەن تۇتقان گۇمانىغا⑥ قوشۇلغان ھەم «بەشبالىق ئۇيغۇرلىرى» دېگەن ئاتالغۇدىن بۆگۈكۇن بىلەن پانتېكىننىڭ ئوخشاش بىر تارماق ئۇيغۇر ئەمەسلىكىنى ئويلاشقان شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ تىلغا ئالغان بۆگۈكۇن «تارتىۋالغان» يېرى داجۇڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 851 - يىلى) تېخى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىكى شىجۇ ئىدى. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى خوجىئىدا ئاكىرا بۆگۈكۇن دۇمۇ «فەنچۇەن توپلىمى» دا تىلغا ئالغان شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاتامانى دەپ قارىغان. 1955 - يىلى ئابې تاكېئو غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات دېگەن كىتابتا⑦ كۆز قارىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكۈنلەپ، بۆگۈكۇننىڭ دەل داجۇڭنىڭ 5 - يىلىدىكى تالاڭ سۇلالىسى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى

مۇشۇ ئىسىل ئۆگەنسەك (؟؟)، تۇرۇشلۇق ئورنى بەشبالىقتىكى ئۇيغۇر خانلىقى دەپ ئوچۇق ئېيتقان ھەم شېھنتۇڭنىڭ 7 - يىلى بۆگۈكۈن قوغلۇۋتكەنلەر تىبەتلەر دەپ قارىغان.

1977 - يىلى موري ياسۇتاكائو ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى تەتقىق قىلغان ماقالىسىدە⑧ خوجېئىدا ئاكىرا، ئابې تاكېئولارنىڭ بىلەن كۈنكۈڭرېنى ئايرۇبتىپ تەھلىل قىلىشىغا قوشۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ تىبەتلەرنىڭ داجۇڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 851 - يىلى) دىن كېيىنكى مەلۇم چاغدا شىجۇ، بەشبالىقلارنى قايتىدىن ئىگىلىگەنلىكى توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، چۈنكى قارا شەھەر پانتېكىننىڭ قولىدا، گۇاجۇ، شاجۇلارنى جاڭ يېچاۋنىڭ قوشۇنى ساقلاۋاتقانلىقىنى، 840 - يىلىدىن كېيىن كۈچى ئاجىزلاپ كەتكەن تىبەتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە شىجۇ بەشبالىق ئەتراپلىرىغا بېرىشقا ئامالسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇ «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكى ئۇيغۇرلار يىمىرىلگەندىن كېيىن «پانتېكىن كىنگىتتە تۇرىدۇ، ئۇ يابغۇ دەپ ئاتىلىدۇ، قالغان قىسمى يۇلتۇز ۋادىسىدا ساقلاۋاتقان بولۇپ، سانى ئىككى يۈز مىڭ ئىدى» دېگەن خاتىرىلەرگە دىققەت قىلغان بولۇپ، بۆگۈكۈن قاتارلىقلارنى ئەسلىدىلا پانتېكىننىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئىدى، دەپ قارىغان. ئۇ يەنە گەردىزىنىڭ (Gardizi) كىتابىدىكى بەش شەھەر (بەشبالىق) ۋە جۇڭگو شەھىرى (Chinadj,kath =قۇچۇ) نىڭ پادىشاھى كۆل تېگىن (Kul—tegin) نىڭ ئاكىسىنى ۋە كىنگىتتىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانىنى يوقاتقانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر بۆگۈكۈن پانتېكىنغا قىلغان غەلىبىسىنى يەنى شېھنتۇڭنىڭ 7 - يىلى شەرقىي تەڭرىتاغدىكى كۇرەشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تالاش - تارتىشنى ئەكس

ئەتتۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

1983 ـ يىلى ماليا‌ۋكىن يۇقىرىدىكى تەنقىقاتلار ئاساسىدا، يۇرەكلىك هالدا بۆگۈكۈننى شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇر خانلىقى ئىچىدىكى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ داهىيىسى، تار مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ رەھبىرى دەپ قاراپ، ئۇلار خېلى بۇرۇنلا پانتېيكىن ياكى ئۆگەگە ئەگىشىپ قاچمىغان. بىراق، مىلادىيە 866 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قىتانلارنىڭ بېسىمىغا ئۇچراپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن بەشبالىق ۋە شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن هەم تۇرپان (شىنجاڭ) ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان دەپ تونۇيدۇ⑨.

يۇقىرىدىكى تەنقىقاتلاردا بولۇپمۇ 70 ـ، 80 ـ يىللاردىكى موري ياسۇتاكائۇ ۋە ماليا‌ۋكىنلارنىڭ بۆگۈكۈن هەققىدىكى قىياسىدا، سەۋەبلىكلەر بار. ماليا‌ۋكىنىڭ بۆگۈكۈن مىلادىيە 866 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تېلى قەبىلىلىرىنى باشلاپ «مەجبۇرىي» چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى قارىشى پەقەت لوگىكىلىق يەكۈن بولۇپ، هەرگىزمۇ تارىخىي ماتېرىيال ئاساسىنى تاپقىلى بولمايدۇ، ئەكسىچە تارىخىي ماتېرىياللار ئەينى چاغدا چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ دەل هوقۇق بوش قالغان هالەتتە ئىگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. مەسىلەن، «لياۋ تارىخى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا كىدانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن غەربكە قاراپ كېڭىيىشى تاڭ سۇلالىسى تەيەنفۇنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 902 ـ يىلى) كۈزدە يالليۇغ ئاباؤجىنىڭ 40 مىڭ ئەترىتى قوشۇنى بىلەن دەريانىڭ شەرقىدىن شىمالىغا جازا يۈرۈشى قىلغانلىقىدۇر. ئۇلارنىڭ 9 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ 70 ـ يىللىرىدىلا چۆللۈكنىڭ شىمالىدا كۆچلۈك مىللەت بولۇپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي ماتېرىيال يوق. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار زاۋال تاپقاندىن كېيىن ئۇزلۇكسىز شەرقە كۆچكەن شېرۇى، تاتار قەبىلىلىرىمۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا مەلۇم كۆلەمدىكى هاكىمىيەتنى شەكىللەندۇرمىگەنىدى⑩. ئەكسىچە

بولغاندىمۇ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (8181 ـ بەت) تىكى تالاق سۇلالىسى چېنغۇنىڭ 2 ـ يىلىدىكى (مىلادىيە 875 ـ يىل) «ئۇيغۇرلار يەنە (خي) لۇچۇەنگىچە باردى. 11 ـ ئايدا ئەلچىسى توڭرا يۇلۇنى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى. تالاق سۇلالىسى ھەدىيە قىلغان تۆمەن توپ شايىنى تاپشۇرۇپ ئالدى» دېگەن خاتىرىلەرمۇ ئەينى چاغدا خېلۇچۇەن ھەم چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار تۇرۇۋاتقان جايلاردىكى ھاكىمىيەتنىڭ بوش قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مورى ياسۇتاكائۇنىڭ مۇلاھىزىسى گەرچە بىر قەدەر مۇۋاپىق بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ داجۇڭنىڭ 5 ـ يىلىدىكى تالاق سۇلالىسىنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى چوپانداركىنى پانتېكىن ئەۋەتكەن دەپ تونۇشىنىڭ ئېنىقلا ئاساسى كەمچىل. يۇقىرىدا بايان قىلغاندەكمەك قۇچۇ ئەتراپلىرىدىكى ئۇيغۇرلار داجۇڭنىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 851 ـ يىلى) ئاللىقاچان پانتېكىندىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، داجۇڭنىڭ 10 ـ يىلىغا كەلگەندە (مىلادىيە 856ـ يىلى) ئۇلارمۇ گۇاجۇ، شاجۇ ھاكىمىيىتىدىن يۈز ئۆرۈيدۇ. ئەمما، بۆگۈكۈننىڭ بۇ چاغدا گۇاجۇ، شاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى دۈشمەنلىشىش بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى، تالاق سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىكى بۆگۈكۈننى جالاق يېچاۋنىڭ ئەۋەتكەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر گەرچە «ئوردا خاتىرىلىرىنىڭ ھەققىي دەلىلىگە ئېرىشكەنلىكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ بۆگۈكۈن بىلەن گۇاجۇ، شاجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر داجۇڭ يىللىرىدىكى قۇچۇ ئەتراپلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنى كېينىكى بۆگۈكۈن بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، شۇبھىسىزكى نۆۋەتتە يەنە نۇرغۇنلىغان ماتېرىيالسىز تىكلەنگەن بوش ھالقىلار بار.

شۇنداقلا 866 ـ يىل ۋەقەسىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈش

ناھايىتى قىيىن بولسىمۇ، لېكىن بۆگۈكۈننىڭ شىجۇنى ئىگەللىگەنلىكىدىن گۇمانلىنىشقا بولماس.

P3451 نومۇرلۇق دۇنخۇاڭ يازما يادىكارلىقى خۇەيشىننىڭ ئىسيان قىلىشى» دەپ ئاتالغان (تەقلىد نامى)⑫ ئۇنىڭدا يېزىلغان مەزمۇنلار توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار بار. شىيەنتۇڭنىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 867 - يىلى) جاڭ يىچاۋ ئوردىغا سالامغا كېلىپ، چاڭئەندە تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن، جاڭ خۇەيشېن بۇيرۇق بويىچە بەيئەتچى قوشۇننى باشقۇرۇپ تۇرغان بولۇپ، كېيىن داشۇننىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 890 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن⑬. بۇ ئەسەردە باش قەھرىمان «دىۋان بېگى» نىڭ لەشكەر تارتىپ غەربكە جازا يۈرۈشى قىلغانلىقى ھەم شىجۇ ئەتراپلىرىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تاجاۋۇز قىلغانلىق ۋەقەسى يېزىلغان. سۇن كەيدىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا بۇ «دىۋان بېگى» دەل جاڭ خۇەيشېن بولىدۇ، بۇۋەقە «كېچىككەندىمۇ جۇڭخېنىڭ 4 - يىلىدىن (مىلادىيە 884 - يىلىدىن) كېيىن ياكى جىيەنفۇ يىللىرىدا (874 - 884 - يىللار)⑭ يۈز بەرگەن. ۋاڭ جۇڭمىن قاتارلىقلار تۇزگەن «دۇنخۇاڭدىكى نەسرىي ۋە نەزمىي ئەسەرلەر توپلىمى» نىڭ «سېلىشتۇرۇش خاتىرىلىرى» بۇ خىل قاراشنى ئىپادىلىگەن. سۇن كەيدىنىڭ توغرا دەپ قاراپ «جاڭ جىڭچىيۇ يازغان «جاڭ خۇەيشىننىڭ قەبرە پۈتۈكلىرى» دا دېيىلگەن. «جىيەنفۇ يىللىرىدىكى ئۇزگىرىشتە تۆھپە كۆرسەتكەن ئارقىلىق، ئەلچىلىك دەستىكى قايتىدىن جەۋلان قىلدى. ئۇلار خان ئالىيلىرىغا ئالاھىدە ئەل بولۇپ، قورۇلغا كەلدى. سۇلالىمىز ئەلچىسى سۇڭ گۇاڭتىڭ دەپ ئاتىلىدىغان كىشى ئىدى.» لەر ئىپادىلىگەن مۇشۇ ئىشنى كۆرسەتسە كېرەك ھەم سۇڭ گۇاڭتىڭ بولسا توققۇز ئەلچىسىنىڭ بىرى دەيدۇ⑮. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى رۇڭ شىنجياڭنىڭ تەكشۇرۇپ بېكىتىشىگە ئاساسلانغاندا، گەرچە نەسرىي بىلەن نەزمىي ئارىلاش يېزىلغان

ئەسەردىكى دىۋان بېگى جاڭ خۇەيشېننى كۆرسىتىدىغانلىقىدىن شۇبھىلەنمىسمۇ لېكىن نەسرىي بىلەن نەزمىي ئارىلاش يېزىلغان ئەسەرنىڭ يىل دەۋرىنى چېنىقتۇرۇش، جۈملىدىن يىللىرىنىڭ ئارىلىقىغا بېكىتمىشكە بولمايدۇ، چۈنكى تېكىستنىڭ ئاخىرقى جۈملىسىدىكى «ئەسىرى زېمىن» ئاتالغۇسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتمىشكە ئاساسلانغاندا «نەسرىي بىلەن نەزمىي ئارىلاش يېزىلغان ئەسەر» تېكىست بولۇپ شەكىللەنگەن ۋاقىت جاڭ يېچاۋ خانلىققا قايىتقان شېنتۆڭنىڭ 8 ـ يىلىدىن 13 ـ يىلىغىچە بولۇشى كېرەك (؟ 872 ـ 867) ، ئۇنىڭدا يېزىلغان ئىشلارمۇ شۇ بۆلەك ۋاقىتتا ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن يۈز بەرگەن بولۇشى كېرەك» ، «نەسرىي بىلەن نەزمىي ئارىلاش يېزىلغان ئەسەر» بولسا شېنتۆڭنىڭ 13 ـ يىلىدىن سەل بۇرۇن شاجۇ ئىلىم ئەھلىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇشى كېرەك»⑯ شۇڭا مەزكۇر تېكىست بىزگە شېنتۆڭنىڭ 8 ـ يىلى (مىلادىيە 867 ـ يىلى) جاڭ يېچاۋ خانلىققا قايتىپ چاڭئەندە تۇرۇپ قېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، شاجۇنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار كېلىپ تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى، نەتىجىدە جاڭ خۇەيشىننىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار شېنتۆڭنىڭ 7 ـ يىلى شىجۇ، بەشبالىق قاتارلىق جايلارنى يېڭىلا ئىگىلىگەن بۆگۈكۈن بولۇشى كېرەك.

بۆگۈكۈننىڭ بىر تارماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەربىكىتى توغرىسىدا P5007 ـ نومۇرلۇق دۇنخۇاڭ خەتنۇۋىچە كەمتۈك ئەسەر «تۆت رۇبائىي» دا تېخىمۇ يېڭى مەلۇماتلار بار، «تۆت رۇبائىي» ئىچىدىكى تۆتىنچىسىنىڭ سەرلەۋھىسى بولسا:

«بۆگۈكۈن ساماۋى پادىشاھ چېنىقتۇنىڭ 3 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۈيغۇرغول مەغلۇپ قىلدى. . . . جېۋچۈەننى بۇلاپ تالىدى، كېيىن يەنە، تىنچلىق ئۈزۈلدى.» شېئىردىن پەقەت تۆۋەندىكى بىرلا تولۇقسىز جۈملە قېلىپ قالغان.

ئۇيغۇرلارنى ياۋۇز دېيىشىدۇ.

بۇ تولۇق بولمىغان شېئىردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شىيەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 866 - يىلى) شىجۇ، بەشبالىقنى ئىگىلىگەن، شىيەنتۇڭنىڭ 8 - يىلىدىن كېيىن شاجۇغا بېسىپ كىرگەنلىكى ئۈچۈن، جالك خوەيشىننىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان ئۇيغۇرلار چىەنفۇنىڭ 3 - يىلى (867 - يىلى) يەنىلا شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپلا قالماستىن بەلكى يەنە يېقىن ئەتراپتىكى يىجۇغا ھۇجۇم قىلىپ، شەرقە قاراپ تەرەققىي قىلىشقا ئۇرۇنغان⑰. ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر غول ئەتراپلىرىدا ئۇلار شاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن كۆپ قېتىم تۆتۈشقانىدى. «جالك خوەيشىن . . . . » نى ئاخىرىدىكى باشقىلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈپ يېزىلغان جالك خوەيشىننى مەدھىيىلەيدىغان يەتتىلىك جۈملىلەردىن تەركىپ تاپقان بىر قانچە كۆپلىت شېئىردىن «غەربتە ئۇيغۇر غول ئايمىقىنى ئالدى كونا زېمىننى تالك»⑱ دېگەن مىسرالارنى ئوقۇغىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئەينى چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ شاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن ئۇيغۇرغولدا ئېلىشقانلىقىنى ھەم ئۇيغۇرغولنى بىر مەزگىل ئىگىلەپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىراق، بۆگۈكۈن ئۇيغۇرلىرى چىەنفۇنىڭ 3 - يىلىدىن كېيىن ئۇزۇن مۇددەت ئۇيغۇر غول ئىگىلەپ تۇرغانمۇ، يوق؟ «شاجۇ، ئۇيغۇر غول يەر - جايلار تەزكىرىسى»⑲ ئۇلارنىڭ بۇ جايدا بولمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ «جايلار تەزكىرىسى» نى جالك خوەيشىننىڭ مەسلىھەتچىسى جاڭدا چىڭ گۇاڭچېنىڭ 1 - يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى (886 - يىل 2 - ئاينىڭ 9- كۈنى) لىڭجۇنىڭ تەسەللى بەرگىلى كەلگەن ئەلچىسىدىن كۆچۈرۈۋالغان. ئۇنىڭ قىزىقارلىق بولغىنى ئۇ بۆگۈكۈن ئۇيغۇرلىرىنىڭ يىجۇغا بېسىپ كىرگەنلىكىنى تىلغا ئالمىغان. ئۇنىڭدىكى بارلىق تېكىستتىن بولۇپمۇ ئۇنىڭدا دېيىلگەن

«مەملىكىتىمىزنىڭ تاڭ خاندانلىقىمىز ئۇيغۇرلىدا مەھكىمە تەسىس قىلىشنى باشلاپ بەرگەن. بايىقى يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ جاي تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. داجۇڭنىڭ 4 - يىلى جاڭ يىچاۋ قايتۇرۇۋالدى. بۇ شەھەردە شاجۇلۇقلار، چاڭلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. نوپۇسى 1300» دېگەن بايانلاردىن قارىغاندا، داجۇڭنىڭ 4 - يىلىدىن (850 - يىلى) «جايلار تەزكىرىسى» كىتاب بولغۇچە يىجۇنى ئاساسەن باشتىن - ئاخىر شاجۇ بەيئەتچىلەر قوشۇنى كونترول قىلىپ تۇرغان. شۇنداقلا «جايلار تەزكىرىسى» نىڭ پۈتكەن ئېنىق ۋاقتىنى بىلمىگەنلىك سەۋەبىدىن بۇنىڭ «تەڭرىلەر خانى پادىشاھ چېنغۇنىڭ 3 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يىجۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان» دىن بۇرۇنقى ياكى كېيىنكى ئىشنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى كېسىپ ئېيتىش ناھايىتى قىيىن، ھەتتا ئۇ شېنتۇڭنىڭ 7 - يىلى (866 - يىلى) بۆگۈكۈن پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىش ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىمۇ ئېنىق ئەمەس. ئەمما، «جايلار تەزكىرىسى» ناگا جەمەتى ياكى ئەجدىھا قەبىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بۇ قىيىن مەسىلىنى ھەل قىلىشنى يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«جايلار تەزكىرىسى» دە «ئەجدىھا قەبىلىسىدىكىلەر ئەسلىي قارا شەھەرلىكلەر بولۇپ، بۆگۈنكى گەنجۇ، سۇجۇ ئۇيغۇرغول قاتارلىق جايلاردا سەردارلىرى بار، ئۇلار ئۇرۇشقا ماھىر ھەتتا پادىشاھلارمۇ شۇنداق» ھەمدە تاڭ سۇلالىسى رويخەتكە ئىلىپ ۋەزىپىگە قويغان بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھېراۋۇلىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلغان. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا⑳ ئۇيغۇرغولدىن تارقاپ كەتكەن ھەمدە خېشىنىڭ غەربىگە تارقىلىپ، كەتكەن ئەجدىھا جەمەتى ياكى قەبىلىسى ئاڭ بالدۇر بولغاندىمۇ 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پەيدا بولغاندەك قىلىدۇ. دۇنخۇاڭ يازما يادىكارلىقى S389 - نومۇرلۇق «شاجۇ

قورۇقچى بېگىنىڭ بەيئەتچى قوشۇن ساتراپىغا يوللىغان مەكتۇپى» دا جۇڭخېنىڭ 4 - يىلى (884 - يىل) نىڭ ئاخىرىدىن ئىلگىرى، ئەجدىها پادىشاھ باشلاپ ماڭغان ناگا جەمەتى ئىلگىرى گەنجۇ شەھىرىنىڭ خوجايىنلىرى ئىكەنلىكىنى، بىراق جۇڭخېنىڭ 4 - يىلىنىڭ ئاخىرى غەربكە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچراپ، پەيدىنپەي ئەسلىدىكى ۋەزىيەتنى تۈتۈپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تۇيغۇن، چاڭلار، توخرا قاتارلىق قەبىلىلەر گەنجۇدىن ۋاز كېچىپ غەربكە قاراپ مېڭىپ بەيئەتچىلەر قوشۇنى تۇرۇشلۇق سۇجۇغا كىرگەنلىكىنى ھەم بەيئەتچىلەر قوشۇنىنى بىلەن قارشىلىشىدىغان «بويسۇندۇرۇش ئىنتايىن تەس» بولغان «قاپ يۇرەك دۆشمەن دۆلەتتىن ئۆزگىرىپ «بۇگۇن پۇقرالىرىنى باشلاپ» بەيئەتچىلەر قوشۇنىغا تەسلىم بولۇپ بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.(21) ناگارلار (ئەجدىها جەمەتى) نىڭ بەيئەتچىلەر قوشۇنىغا جۇڭخېنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 884 - يىلى) تەسلىم بولغانلىقى سەۋەبلىك «جايلار تەزكىرىسى» دە ناگارلارنىڭ خان بولۇشقا مام دەپ ئاتىغان. شۇڭا، «جايلار تەزكىرىسى» تامانلانغان ۋاقىت جۇڭخېنىڭ 4 - يىلىدىن كېيىن بولۇشى كېرەك. ئەگەر بۇ خاتا بولمىسا «جايلار تەزكىرىسى» ھېچ بولمىغاندا جۇڭخېنىڭ 4 - يىلى ئۇيغۇرغول يەنىلا شاجۇنىڭ قولىدا دېيىلەيدۇ. چىنغۇنىڭ 3- يىلىدىن كېيىن شاجۇ ناھايىتى تېزلا بۆگۈكۈن ئۇيغۇرلىرى ئىگىلەپ تۇرغان ئۇيغۇرغولنى قايتۇرۇۋالغان.

بۇ «جايلار تەزكىرىسى» دە يەنە ئۇيغۇرغول قوشۇنىنىڭ تۆت تەرىپى «شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن ئۇيغۇرغولغا بېرىشتا 300 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبتىن ئۇيغۇرغولغا بېرىشتا 800 چاقىرىم، غەربتىن بەشبالىققا بېرىشتا 780 چاقىرىم كېلىدۇ، شەرقىي شىمالى ئوغرىلار بىلەن چېگرالىنىدۇ» دېگەن. بۇ ئۇيغۇرغول

قوشۇننىڭ شەرقىي شىمالى «ئوغرىلار چېگرا سى» بىلەن تۇتىشىدۇ دېگەندىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ چاغدا مۇئەللىپ قۇچۇنى «ئوغرى» دەپ قارىمىغان. «جايلار تەزكىرىسى» نىڭ كۆچۈرگۈچىسى جاڭ داچىڭ ئىلگىرى جاڭ خۇەيشىن بىلەن غەربتىن كېلىپ بېسىپ كىرگەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشقا[22] قاتناشقان بولۇپ، ئۇنىڭ «جايلار تەزكىرىسى» نى ھېچقاندىق پەرداز لىمايلا كۆچۈرۈپ چىققانلىقى ئېھتىمال. ئۇنىڭ «جايلار تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورىغا ئوخشاشلا قۇچۇ ئەتراپلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئالالمىۋۇن دۇشمەن دەپ قارىمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە كېرەك. شاجۇ بىلەن قۇچۇنىڭ توقۇنۇشى ئېھتىمال گۇاڭمىڭ، (880 ـ 881 ـ يىللار)، جۇڭخې «881 ـ 885 ـ يىللار» يىللىرىنىڭ ئارىلىقىدا ياكى چىەنفۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (874 ـ 879 ـ يىللار) ئاللىقاچان توگىگەن بولۇشى مۇمكىن. P2762 ـ نومۇرلۇق دۇنخۇاڭ مەكتۇپى («جاڭ خۇەيشىننىڭ بۇيان مەڭگۇ تېشى») دا جاڭ خۇەيشىن ھاكىمىيەت بېشىدىكى «مەزگىللەردە «ئەتراپتىكىلەر مەدەنىيەتسىز بولسىمۇ لېكىن دوستانە مۇناسىۋەتتە ئىناقلىقنى تەلەپ قىلاتتى، تەرەپ ـ تەرەپتىن مېھمان كېلىپ تۇراتتى، ئۇلار ئەمەل نەسەبى بويىچە سالامغا كېلەتتى، شىمالىدىكى شىەنيۈلەرنىڭ زېمىنى كىچىك بولسىمۇ ئاتلىرى يۈگرۈك ئىدى.

«جەنۇبتىكى ياۋايى قوۋملار ئاجايىپ جاۋاھىراتلارنى تەقدىم قىلاتتى. بۇيۇملارنى تەسۋىرلەشكە ئىنسان تىلى ئاجىزلىق قىلىدۇ. دېھقانلار تېرىقچىلىق پەسلىنى قولدىن بەرمەي كۈزدە ئوبدان ھوسۇل ئالاتتى» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدا قوللىنىلغانلىقىنى.

«.....

گۈزەل سۆزلەر بولسىمۇ بىراق، سىرتقا قارىتا بولغان مۇناسىۋەتنىڭ ئاللىبۇرۇن تىنچلانغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بىراق، جاڭ خۇەيشىن يىجۇنى قايتۇرۇۋالغان بولسىمۇ، لېكىن شىجۇنى ئىگىلەشكە كۈچى قالماي، قۇچۇ ئەتراپلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايدۇ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىقتا بەلكىم ھەر ئىككى تەرەپنىڭ يول قويغان بولۇشى مۇمكىن. P3569 - نومۇرلۇق دۇنخۇاڭ يادىكارلىق كىتا㉓بىنىڭ مەزمۇنىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن بۇنىڭ بىرىنچى قىسمىدا ھاراق ئىشلەپ چىقارغۇچى پۇقرا ماسەنياڭ ھۆكۈمەتكە ئۆزىنىڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئامبىرىدىن ئالغان ئاشلىقتىن قانچىلىك ھاراق ئىشلىگەنلىكى ۋە ھاراقنىڭ سېتىلىشىنى دوكلاد قىلغان ھەم يەنە بىر قېتىم ئاشلىق ئېلىشنى تەلەپ قىلغان؛ ئىككىنچى قىسمى، يامۇلغا ئاپىرىلىپ سوراق قىلىنىپ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، يۇقىرىغا ھاراقنىڭ تەپسىلىي ھېسابات ئەھۋالىنى مەلۇم قىلغان ۋاقتى گۇاڭچىنىڭ 3 - يىلى 4 - ئاي (مىلادىيە 884 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنىگىچە)، ھاراق ھېساب كىتابىدىن ئاشۇ بىر ئاي ئىچىدە شاجۇغا ئەۋەتىلگەنلەر قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى (35 ئادەم) شەنۇبىيلىقلار (6 ئادەم) لياڭجۇلۇقلار (ساۋ ۋەنچىڭ قاتارلىق ئۇچ ئادەم) لياڭجۇ ۋېنجۇ ۋە سۇجۇ دېگەن يەرلىرىدىن (11 ئادەم) ئىگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ئەلچىسىنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئۇلار ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئايرىم كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەن. بۇ ئىككى جاينىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ دوستانە ئىگەنلىكىنى ھەم ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بۇنىڭغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بۇ ۋاقىت دەل جاڭ خۇەيشىن ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن (داشۇننىڭ 1 - يىلى مىلادىيە 890 - يىلى) جاڭ خۇەيشىن ۋاپات بولۇپ، (بەيئەتچىلەر قوشۇنى) قالايمىقانچىلىق مەزگىلىگە كىرىدۇ، سۇشۇن ھوقۇقنى تارتىۋېلىپ باش كۆتۈرىدۇ، لى ئۇرۇقدىكىلەر سىياسىي

ئۆزگىرىش قىلىپ ھوقۇقنى تارتىۋالىدۇ، جاڭ چېڭفېڭ ئالتۇنتاغ دۆلىتىنى قۇرۇپ مۇستەقىل بولىدۇ㉔. (بەيئەتچىلەر) نىڭ كۆچى زور دەرىجىدە ئاجىزلايدۇ. بۇ ۋاقىتتا گەنجۇدىكى ئۇيغۇرلار تەرەققىي قىلىپ ئاللىقاچان خېشىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالغان، مىلادىيە 911 - يىلى شاجۇ پۇقرالىرىدىن بىر تۇمەن ئادەم گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇيۇك خانى تەڭرىخانىنى «ئاتامان» دەپ ئاتاپ ئالتۇن تاغ دۆلىتىنىڭ پادىشاھى جاڭ چېڭفېڭنى «بالاخان» دەپ بىلدىغانلىقىنى ھەمدە ھۆجۇم قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىپ يالۋۇرىدۇ㉕.

بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ خارابلىشىشى قۇچۇ ئەترابلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى پۈرسەت بىلەن تەمىنلىدى. «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» نىڭ يىل دەۋرىنى E. G. Pulleyblank) مىلادىيە 925 - يىلى㉖ دەپ بېكىتتى. بۇ توپلام خوتەن ساك تىلىدىكى كىتاب بولۇپ (2 - 3 - قىسمى) ئۇدۇن (خوتەن) ئەلچىسىنىڭ دوكلاتىدۇر. دوكلاتتا ㉗ قۇجۇنى پايتەخت شەھىرى دەپ، يەنە نۇرغۇن شەھەرلەرنى «شىجۇنىڭ شەھەرلىرى» دەپ ئاتىغان. «قۇجۇ» ئېنىقلا بىر خىل ھاكىمىيەتنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇ خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى «قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى» بولۇشى كېرەك. «قۇجۇنىڭ شەھەرلىرى» ئىچىدە ئۇيغۇرغول بىرىنچى ئورۇنغا تىزىلغان بولۇپ، قارىغاندا ئۇيغۇرغول بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئاللىقاچان كونترول قىلغىدا ئەمەستەك تۇرىدۇ. S1366 - نومۇرلۇق دۇنخۇاڭ يادىكارلىقى (خەنزۇچە) شاجۇ ئىباەتخانىسىنىڭ ھېساب كىتاب خاتىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا قامجۇ، يىجۇ، ئۇدۇن، سۇجۇ، دېيەن ئەلچىلىرى يانداشتۇرۇلغان. تاڭ چاڭرۇ ئەپەندى دېيەنلىرى قامجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانى دېيىن بىلەن سېلىشتۇرۇپ، يازما يادىكارلىق كىتابىدىكى يانداشتۇرۇلغان قامجۇ ئەمەلدارى ۋە دېيەن

ئەمەلداری بۇ ۋاقىتتا تېخى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانىسى ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، كىتابتا خاتىرىلەنگىنى مىلادىيە 924 - يىلى دېيەن خان بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىش بولۇشى كېرەك[28] دەپ قارايدۇ. ئەگەر خاتا بولمىسا ئۇ چاغدىكى ئۇيغۇرغولمۇ ئاللىقاچان قامجۇ، سۇجۇلارغا ئوخشاش بەيئەتچىلەر قوشۇنىڭ تەۋەلىكىدە ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرغول بىر مۇستەقىل سۇبىستانسىيە سۈپىتىدە مەلۇم مەزگىللىك دۇنخۇاڭ يازما ھۆججەت كىتابلىرىدا كۆرۈلىدۇ[29]. مەسىلەن S1366، 3728 S، P2629 - نومۇرلۇق قاتارلىق يادىكارلىق كىتابلار. ۋاڭ يەندى 981 - يىلى قۇچۇغا ئەلچىلىككە بارغاندا ئۇيغۇرغولدا ئۇيغۇرغول خانى چىن شىنى كۆرگەن، ھەمدە «تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەننىڭ 2 - يىلى ئۇيغۇرغولنى ئالغان ھەم نەچچە ئون يىل سورىغان» دېگەن بىراق جۇغرافىيىلىك ئورنى ۋە «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دىكى بايانلاردىن قارىغاندا ئۇيغۇرغولنىڭ مۇستەقىل بولۇشى ئېنىقلا ساختا بولۇپ، ئۇ ئاللىقاچان قۇچۇ ئەترابلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كونترول‌لۇقىغا چۈشۈپ قالغان بولۇشى كېرەك.

يۇقىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار شىيەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 866 - يىلى) بۆگۈكۈن مەيدانغا كەلگەندىن باشلاپ بۆگۈكۈن ئۇرۇقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بارا - بارا شەرقىي قىسىم تەڭرىتاغ رايونىدا پۈت تىرەپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. گەرچە چىيەنفۇنىڭ 3 - يىلى (876 - يىل) دىكى «بارغۇن ساماۋى پادىشاھ» بۆگۈكۈننى كۆرسىتەمدۇ ياكى ئۇنىڭ ئىز باسارلىرىنى كۆرسىتەمدۇ دېگەندە ئوخشىمىغان قاراشلار بولۇپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە[30] بولمىسىمۇ، بىراق بۇ شېئىر مىسرالىرى بۆگۈكۈننىڭ بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ قۇچۇ، شىنجۇ قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەنلىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى شەرقىي قىسىم تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىنى ئېنىق دەللىلەيدۇ ھەمدە

«ستايول خالىستوي جىلدلىرى» قاتارلىق تارىخىي ماتېرىياللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «قوچۇ خانىنىڭ توھپىلىرى» دېگەن بۆگۈكۈن خانغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۆگۈكۈن ئۇرۇقىدىكى قوچۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى دەللىلەيدۇ. شېھنتۇڭنىڭ 7 - يىلىنى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ باشلىنىشى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

2- بۆلۈم قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تاشقى ئالاقە پائالىيەتلىرى

قوچۇ ئۇيغۇرلىرى شەكىللەنگەن چاغ دەل كىدانلارنىڭ قوشنىلىرى مىسلىسىز دەرىجىدە ئارقا - ئارقىدىن ئاجىزلىشىۋاتقان مەزگىل ئىدى[31]. 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرى يالۇغ ئاباۋجى يېڭى مۇھىتتا تەرەققىي قىلىۋاتقان دەۋرگە كەلگەندە، ئۇ ئاللىقاچان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى خېلى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى. ئاباۋجى ئەتراپتىكى ھەر قايسى قوشنا دۆلەتلەرگە، مىللەتلەرگە ئۆزلۈكسىز كەڭ كۆلەملىك تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىپ زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتتى. مىلادىيە 927 - يىلى يالۇغ دېگۈاڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇرۇشنى يەنمۇ كېڭەيتىدۇ. مىلادىيە 936 - يىلى شى جىڭتاڭ I غا ياردەملىشىپ كېيىنكى تاڭنى يوقىتىدۇ - دە، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يويۇندىكى 16 ئايماقنى ئىگىلىۋالىدۇ. مىلادىيە 943 - يىلىدىن كېيىن ئۇلاپلا جىن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. مىلادىيە 947 - يىلى يالۇغ دېگۈاڭ (تەيزۇڭ) جىن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭغا كىرىپ بۇيۇك لياۋ دۆلىتىنى قۇرىدۇ[32].

گەرچە تەيزۇ (907 - 926 - يىللار)، تەيزۇڭ (927 - 947 - يىللار) نىڭ دەۋرىدە كىدان قوشۇنى ئاساسەن چوڭ

چۆللۇكنىڭ شەرقىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ خېلى بۇرۇنلا يەنى تېمۇپۇنىڭ 2 ـ يىلىلا (مىلادىيە 922 ـ يىلى) ئۇلار زور قوشۇن بىلەن خېدۇڭ دەپېيگە جازا يۈرۈش قىلىدۇ㉝. شېنسىبنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 916 ـ يىلى) تەيزۇڭ خان بولىدۇ، 7 ـ ئايدا «شەخسەن ئۆزى تۇرك، تۇيغۇن، تاڭغۇت، شىياۋفەن، شاداپىت قاتارلىق قەبىلىلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ھەممىسىنى بويسۇندۇرىدۇ»㉞. لياۋ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلاپلا غەربتىن شەرققە قاراپ ھۇجۇم بىلەن سۇجۇ (شەنشى سۇشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى) ۋېجۇ (خېبېينىڭ ۋېشىيەن ناھىيىسى)، شىنجۇ (خېبېينىڭ جولۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)، ۋۇجۇ (خېبېينىڭ شۇەنخۇا ناھىيىسى) گۇيجۇ (بېيجىڭنىڭ غەربىي شىمالى) رۇجۇ (بېيجىڭدىكى يەنچىڭ دائىرىسىدە) نى ئېلىش يولىدىن قارىغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇرك، تۇيغۇن، تاڭغۇت، شىياۋفەن، شاداپىتلارنىڭ جايلاشقان ئورنى خۇاڭخېنىڭ دەريا ئەگمىسىدىن يەنىمۇ شىمالىغىچىلىك بولغان جايلار بولسا كېرەك. بۇ قېتىملىق ۋە مىللەتلەر چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى يوقىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان يازما خاتىرىلەردە كۆپ چېلىقىدۇ. بۇ قېتىملىق جازا يۈرۈشىدە كىدانلار «دەيېيدىن خۇاڭخېنىڭ دەريا ئەگمىسىگىچە بولغان ھەتتا ئۇ جايلاردىن ئۆتۈپ تاغنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان بارلىق جايلارنى ئېگىلىدى». ئەگەر كىدانلارنىڭ بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشىنىڭ خېشى ۋە شەرقىي تەڭرىتاغقا بولغان تەسىرىنى چوڭ دېسەك، ئۇنداقتا تېمۇنزەننىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 924 ـ يىلى) باشلانغان غەربكە قىلغان جازا يۈرۈشىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ چوڭ بولغان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا لياۋ تەيزۇ پۈتۈن قوشۇنى بىلەن چۆللۇكنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا «ئەۋەتكەن قوشۇن چۆللۇكتىن ئۆتۈپ قاغانبۇت شەھىرىنى ئېگىلىدى ۋە

كۈنپېتىشتىكى قوۋملارنى ئاساسەن قولىغا ئالدى، ئاخىرقى ئېنىق ھۆكۈمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ھازىرچە ماتېرىيال بولمىسىمۇ، مەزكۇر قاغانبوت شەھىرىنىڭ دەۋرىدىكى مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان قاغانبوت شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىق ㊱. بۇ جاي ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي بۆلۈكىدىكى شىمال - جەنۇب قاتتىشداھالقىلىق شەھەر ئىدى. بۇ بولسا ئەمەلىيەتتە قىتانلار قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى رايونىغا قەدەر يېتىپ كەلدى، دېگەنلىك بولاتتى. بىراق، بۇ باسقۇچتىكى ماتېرىياللىرىنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، چۆللۈكتىن ئۆتكەن قوشۇن پەقەت بىر بۆلەك قوشۇن، ئالغىنى پەقەت قاغانبوت شەھىرى بولۇپ، كىدان قوشۇنى «غەربىي ياقتىكى نۇرغۇن قەبىلىلەرنى قوشۇۋېلىپ ئۇلارنىڭ قارام بولۇش ھەققىدىكى ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن غەلىبە بىلەن قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، كىدانلار بۇ قېتىمقى غەربكە قىلغان يۈرۈشىدە «11 - ئايدا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇتۇقى بىلگىسىنى قولغا چۈشۈرگەن، شۇڭا ئورمۇزد قاغان ئەلچى ئەۋەتكەن» ㊲. بۇ «ئورمۇزد» سوغدى تىلىدىكى «Ormudz» ياكى « Ormuzd » سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ قامجۇ خاقانى بەش دەۋر تارىخ ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان قامجۇ خاقانى دېيىن بولۇشى كېرەك ㊳.

«لياۋ تارىخى. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، تەيزۇنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 913 - يىلى) قىشتا «خېجۇ ئۇيغۇرلىرى كىدانلارغا سوۋغا تەقدىم قىلغان» ئىلىم ساھەسى ئادەتتە بۇ خېجۇنى تۇرك تىلىدىكى «Qocho» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ㊵ دەپ قارايدۇ.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى كىدانلارنىڭ شەرقتە گۈللەنگەنلىگىنى ئاللىقاچان سېزىشكەن بولۇپ، ئۇلار ئېھتىمال سوۋغا تەقدىم قىلىش ئارقىلىق خەۋەر ئۇقماقچى بولسا

چۆللۇكنىڭ شەرقىدە ياشىغان ئىلىپ بەرىۋاتقان بولسىمۇ خېلى بۇرۇنلا يەنى تەخمىنەن 2 ـ يىلىلا (مىلادىيە 922 ـ يىلى) ئۇلار زور قوشۇن بىلەن خېدۇڭ دەيمىكە جازا يۈرۈش قىلىدۇ[33]. شېنسىنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 916 ـ يىلى) تەيزۇڭ خان بولىدۇ، 7 ـ ئايدا «شەخسەن ئۆزى تۇرك، تۇيغۇن، تاڭغۇت، شياۋفەن، شاداپىت قاتارلىق قەبىلىلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ھەممىسىنى بويسۇندۇرىدۇ»[34]. لياۋ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلاپلا غەربتىن شەرققە قاراپ ھۇجۇم بىلەن سۇجۇ (شەنشى سۇشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى) ۋېجۇ (خېبېينىڭ ۋېشىيەن ناھىيىسى)، شىنجۇ (خېبېينىڭ جولۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)، ۋۇجۇ (خېبېينىڭ شۇەنخۇا ناھىيىسى) گۈيجۇ (بېيجىڭنىڭ غەربىي شىمالى) رۇجۇ (بېيجىڭدىكى يەنچىڭ دائىرىسىدە) نى ئىلىش يولىدىن قارىغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇرك، تۇيغۇن، تاڭغۇت، شياۋفەن، شاداپىتلارنىڭ جايلاشقان ئورنى خۇاڭخېنىڭ دەريا ئەگمىسىدىن يەنبىڭنىڭ شىمالىغىچىلىك بولغان جايلار بولسا كېرەك. بۇ قەبىلە ۋە مىللەتلەر چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى يوقىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان يازما خاتىرىلەردە كۆپ چېلىقىدۇ. بۇ قېتىملىق جازا يۈرۈشىدە كىدانلار «دەيمىيىدىن خۇاڭخېنىڭ دەريا ئەگمىسىگىچە بولغان ھەتتا ئۇ جايلاردىن ئۆتۈپ تاغنىڭ جەنۇبغىچە بولغان بارلىق جايلارنى ئىگىلىدى». ئەگەر كىدانلارنىڭ بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشىنىڭ خېشى ۋە شەرقىي تەڭرىتاغقا بولغان تەسىرىنى چوڭ دېسەك، ئۇنداقتا تەخمىنەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 924 ـ يىلى) باشلانغان غەربكە قىلغان جازا يۈرۈشىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ چوڭ بولغان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا لياۋ تەيزۇ پۈتۈن قوشۇنى بىلەن چۆللۇكنىڭ شىمالىدا ياشىلىپەت ئىلىپ بارغان. 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا «ئەۋەتكەن قوشۇن چۆللۇكتىن ئۆتۈپ قاغانبۇت شەھرىنى ئىگىلىدى ۋە

كۇنپېتىشتىكى قوۋملارنى ئاساسەن قولىغا ئالدى»㉟. ئەك ئاخىرقى ئېنىق ھۆكۈمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ھازىرچە يېتەرلىك ماتېرىيال بولمىسىمۇ، مەزكۇر قاغانبۇت شەھىرىنىڭ تاك دەۋرىدىكى مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان قاغانبۇت شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىق ㊱. بۇ جاي ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي بۆلۈكىدىكى شىمال - جەنۇب قاتتىشىداھالقىلىق شەھەر ئىدى. بۇ بولسا ئەمەلىيەتتە قىتانلار قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى رايونىغا قەدەر يېتىپ كەلدى، دېگەنلىك بولاتتى. بىراق، بۇ باسقۇچتىكى ماتېرىياللىرىنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، چۆللۈكتىن ئۆتكەن قوشۇن پەقەت بىر بۆلەك قوشۇن، ئالغىنى پەقەت قاغانبۇت شەھىرى بولۇپ، كىدان قوشۇنى «غەربىي ياقتىكى نۇرغۇن قەبىلىلەرنى قوشۇۋېلىپ ئۇلارنىڭ قارام بولۇش ھەققىدىكى ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن غەلىبە بىلەن قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، كىدانلار بۇ قېتىمقى غەربكە قىلغان يۈرۈشىدە «11 - ئايدا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۆتۈقى بىلگەسىنى قولغا چۈشۈرگەن، شۇڭا ئورمۇزد قاغان ئەلچى ئەۋەتكەن»㊲. بۇ «ئورمۇزد» سوغدى تىلىدىكى «Ormudz» ياكى « Ormuzd » سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ قامجۇ خاقانى بەش دەۋر تارىخ ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان قامجۇ خاقانى دېيىن بولۇشى كېرەك㊳.

«لياۋ تارىخى. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، تەيزۇنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 913 - يىلى) قىشتا «خېجۇ ئۇيغۇرلىرى كىدانلارغا سوۋغا تەقدىم قىلغان» ئېلىم ساھەسى ئادەتتە بۇ خېجۇنى تۇرك تىلىدىكى «Qocho» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ㊴ دەپ قارايدۇ.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى كىدانلارنىڭ شەرقتە گۈللەنگەنلىگىنى ئاللىقاچان سېزىشكەن بولۇپ، ئۇلار ئېھتىمال سوۋغا تەقدىم قىلىش ئارقىلىق خەۋەر ئۇقماقچى بولسا

كېرەك. بىراق، غەلىتە يېرى شۇكى بۇ «قارا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى» نى تەپنزەننىڭ 3 - يىلىدىكى تەيزۇڭنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىدىن كېيىنكى لياۋ دەۋرىگە ئائىت ھازىر ساقلىنىپ قالغان تارىخ ماتېرىياللىرىدىكىدەك كۆرگىلى بولمايدۇ. پۈتكۈل «لياۋ تارىخى» دا پەقەت جۇڭشىننىڭ 18 - يىلى (مىلادىيە 1049 - يىلى) «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى» نىڭ ۋە تەپنچېڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 1112 - يىلى) «قارا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى» نىڭ سۇۋغا تەقدىم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر بار (شۇ كىتابنىڭ 1164 - بېتى ۋە 1180 - بېتىگە قارالسۇن). ئەمما، بىز سۇئال سۇلالىسىنىڭ ئالچىسى ۋالئ يەندېنىڭ قۇچۇ خاتىرىلىرىدىن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن لياۋ سۇلالىسىنىڭ زىچ مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز. تەپنزەننىڭ 3 - يىلىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېراقلىشىپ كەتكەنمۇ؟

تەپنزەننىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 924 - يىلى) تەيزۇ غەربكە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىنكى بىر نەچچە يىلدا 2 - يىلى 4 - ئايدا قامجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى ئورمۇزد (Ormuzd) ئەلچىسى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلغاندىن باشقا «لياۋ تارىخىدا» يەنە تەپنشەننىڭ 8 - يىلى (مىلادىيە 933 - يىلى) ئارسلان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىدانلارغا سوۋغا تەقدىم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئارسلان ئۇيغۇرلىرى بىلەن لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئالاقىسىنىڭ باشلىنىشىدۇر. كىشىلەر ئادەتتە بۇ ئارسلان ئۇيغۇرلىرىنى شىجۇ - قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ قارايدۇ، بۇنىڭ ئاساسى «سۇئال سۇلالىسى تارىخى. قۇچۇ تەزكىرىسى» دە قۇچۇ ئۇيغۇر خاقانىنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 6 - يىلى (981) «قۇچۇ خانى ئارسلانخان دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىدۇر. ئىككى يىلدىن كېيىن قۇچۇغا ئەلچىلىككە بارغان ۋالئ يەندېمۇ كۆپ قېتىم ئارسلانخاننى تىلغا ئالغان.

ئەمما، 1955 ـ يىلىدىلا خامسلتون بۇ بۆلەك تارىخ ماتېرىيالىدىكى «ئاتىلىشقا باشلىغان» دېگەن ئىككىسى سۆز كەلتۈرۈپ چىقارغان مەسىلىلەرگە دىققەت قىلغانىدى. ئالىملارنىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى مىلادىيە 981 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۆزلىرىنى «ئارسلانخان» دەپ ئاتىمىغانىكەن. ئۇنداقتا تەخمىنەن 8 ـ يىلى (مىلادىيە 933 ـ يىلى) كىدانلارغا سوۋغا تەقدىم قىلغان ئارسلان ئۇيغۇرلىرى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولماي بەلكى «ئارسلانخان» نامى كۆپ ئۇچرايدىغان قارا خانىيلار سۇلالىسى بولسا كېرەك. بىراق، ھەرخىل ئېھتىماللىقلار ئىچىدە ئارسلان ئۇيغۇرلىرىنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىقكى ئېھتىماللىقى ئېنتايىن چوڭ. ئالدى بىلەن خۇيتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 940 ـ يىلى) لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جېيمولى خومۇلى زىيارەت قىلغان ئارسلان ئۇيغۇرلىرى قۇچۇ ھاكىمىيىتى بولۇشى كېرەك.

تەخمىنەن 8 ـ يىلى (مىلادىيە 933 ـ يىلى) دىن كېيىنكى تۇنجى ئارسلان ئۇيغۇرلىرىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى «لياۋ تارىخى، تەيزۇڭ ھەققىدىكى خاتىرە» دە:

«(خۇيتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى 2 ـ ئايدا (940 ـ 3 ـ 26) جېيمولىخۇمولى ئەلچى ئۇيغۇر ئارسلانخانغا ئەلچىلىككە بېرىپ يانغاندا ئىنئاملارغا ئېرىشتى» دېيىلگەن

بۇ ئەلچى بولسا ئىككى يىل ئاۋۋال ئەۋەتىلگەن. «تەيزۇڭ ھەققىدىكى خاتىرىلەر تەخمىنەنىڭ 12 ـ يىلى (937 ـ يىل» دا:

<«9 ـ ئايدا»> (937. 10. 30) دا ئۇيغۇرلار سوۋغا تەقدىم قىلدى. قىش 10 ـ ئاي (11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى) خانىشنىڭ مەۋلۇد كۈنى بولغاندا جىن ۋە ئۇيغۇر، دۇنخۇاڭدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەلچى ئەۋەتىپ تەبرىكلىدى. 11 ـ ئاينىڭ

8 ـ كۈنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى قىلچ بەگ ۋە ئالابەگنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى سوراشتۇردى. 11ـ ئايىنىڭ 13 ـ كۈنى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۆز دۆلىتىگە قايىتقاندا بۆرى گۈبى قۇمۇلنى ئۇيغۇرلارغا ئەلچى بولۇپ بېرىشقا ئەۋەتتى».

تېكىستتىكى «ئۇيغۇر دۇنخۇاڭ» ئىككى سۆزنى ۋىتفورگىل بىلەن فېڭ جىياشىڭ چۈشەندۈرۈپ «دۇنخۇاڭ بوستانلىقىدا ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن بىز ئەسلىي تېكىستتىكى ‹دۇنخۇاڭ ئۇيغۇرلىرى› ياكى ‹دۇنخۇاڭدىكى ئۇيغۇرلار› دەپ ئوقۇش كېرەك، ھەرگىزمۇ ‹ئۇيغۇر دۇنخۇاڭى› دەپ ئوقۇماسلىق كېرەك دەپ قارايمىز. كېيىنكىسى ئادەمنى قايمۇقتۇرۇپ ‹ئۇيغۇر دۇنخۇاڭ› ، ‹ئۇيغۇر ۋە دۇنخۇاڭ› ، ياكى ‹ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنخۇاڭى› ئىكەنلىكىنى ئايرىيالمايدىغان قىلىپ قويىدۇ» دەيدۇ. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى توغرا ئەمەس. خامىلتون «بەش دەۋر ئۇيغۇر تارىخىي ماتېرىياللىرى» نىڭ 52 — 54 ـ بەتلىرىدىكى بىر بۆلەك ناھايىتى ئۇزۇن بولغان ئىزاھاتتا نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللارنى نەقىل كەلتۈرۈپ گۇاجۇ، شاجۇ ھاكىمىيەتلىرىنىڭ گەنجۇ بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى، ئۇلارنىڭ تۇزلەشكىتىكى بەش دەۋر خانلىقلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىدىغانلىقىنى، بۇنىڭمۇ ئۇلارنىڭ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا تايىنىپ، قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەنىدى. خامىلتون يەنە مۇنداق يازىدۇ: گەرچە«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا 977 ـ يىلىدىن تارتىپلا گەنجۇ ۋە شاجۇدىكى ئۇيغۇر قاغانلىرى ھەققىدە سۆز بولغان بولسىمۇ («لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا تۇنجى قېتىم «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام 1014 ـ يىلىغا مەنسۇپ قىلىنىدۇ)، بۇ ئەھۋال يەنىلا 940 ـ يىللاردىلا دۇنخۇاڭ بوستانلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانلاشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ».

بۇ ئىككى ئابزاس تارىخىي ماتېرىيالىغا ئاساسەن شۇنى بىلەلەيمىزكى، خۇمولى دەپ ئاتىلىدىغان ئەلچى ئاز دېگەندە ئىككى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىگە ئەلچىلىككە بارغان. كېيىنكى جەن، دۇنخۇاڭ بىلەن قوشۇپ تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇرلار قامجۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى كېرەك، ئەينى چاغدىكى ئۇنىڭ قۇدرەت تېپىشى بىلەن دۇنخۇاڭ ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتى (914 ـ 974 ـ يىللار) ئوتتۇرىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەت توغرىسىدا ھەرخىل تارىخىي ماتېرىياللاردا دېگىنىمىزدەك ئىنكاس بار. مەسىلەن: «قامجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچەيگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان دۇنخۇاڭ يازما يادىكارلىق ھۆججەتلەردىن P3633 نومۇر، P3272 نومۇر، P2968 نومۇر ۋە قامجۇ بىلەن ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتىنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىنى ئىپادە قىلىدىغان بىر قىسىم موگاۋ پۈتۈكلىرى بار (47). ئەمما، دۇنخۇاڭ بەيئەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى «ئۇيغۇر ئارسلان» بولسا ئالدى بىلەن ئويلىشىدىغىنىمىز قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى كېرەك.

بۇ ھاكىمىيەتنىڭ گۇللەنگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دۇنخۇاڭدىن چىققان 56551 نومۇرلۇق ھۆججەت «. . . .» نى جاڭ گۇاڭدا ۋە رۇڭ شىنجياڭدىن ئىبارەت ئىككى ئەپەندى تەكشۈرۈپ بېكىتكەن بولۇپ، ئۇلار («نوم تەپسىرىسى») «. . .» دا تەسۋىرلەنگىنى 10 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى قۇچۇ (شىجۇ) ئۇيغۇرلىرى(48) دەپ قارايدۇ، نۇرغۇن ئالىملار تەرىپىدىن يىل دەۋرى 947 ـ يىلىغا تەئەللۇق دەپ كېسىپ ئېيتىلغان تۇرپاندىن تېپىلغان 3 ـ نومۇرلۇق تۇرپان تارىخا پۈتۈكىمۇ بۇ نۇقتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەكسىچە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئەينى چاغدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونلىرىدا گۇللەنگەن ھەر قانداق تۈركىي تىللىق مىللەت ياكى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىنىڭ قۇدرەتلىك كىدانلارغا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ.

ئۇنىڭدىن قالسا «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكى لياۋ سانغۇتى ياللۇغ خۇاگېنىڭ غەربكە بارغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر، ئارسلان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆز تېكىپ كېلىۋاتقان جايى شەرقىي قىسىم تەڭرىتاغ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. ياللۇغ خۇاگې تەرجىمھالى» (1381 ـ 1382 ـ يەتلەر) دە:

«كەيتەينىڭ 1 ـ يىلى (1012 ـ يىلى) (خۇاگې زۇبۇرلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. زۇبۇرلار ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى، نۇرغۇن ئولجا غەنىيمەت ئېلىندى. خان رازى بولۇپ، ۋاڭ قىلىپ تەيىنلىدى. كېيىن چېگرادىكى قوۋملاردىن ئەلچى كېلىپ، خۇاگې قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاشلىق ۋە يىلقىلارنىڭ ئۆكسۈپ قالغاتلىقىنى، چېگرالىرىنىڭ ئەمىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى. پادىشاھ شۇنىڭ بىلەن خۇاگېنى كۇنىپېتىشتىكى چېگرانى باشقۇرۇشقا قايتىدىن يولغا سالدى. خۇاگې يېتىپ بارغاندىن كېيىن چېگرادىكى سانغۇنلار بىلەن چوڭقۇر سىرداشتى. بىر قىسىم يات قوۋملارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش غەرىزىدە ئىجىر دەريا‌سى بويىدا تۇرۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خۇاگې قوشۇن باشلاپ يۇرۇش قىلدى. ياۋ قوشۇنى تېزلا بىت ـ چىت قىلىنىپ، ئات، قوي ۋە نۇرغۇن ھەربىي لازىمەتلىكلەر ئولجا ئېلىندى. يانارىدا بەيبالى (白拔烈) دىن ئۆتۈپ ئارسلان ئۇيغۇرلىرىغا ئۇچراپ قېلىپ ئۇلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. نازارەتچى ئەيلى بەگ يېتىپ كېلىپ خۇاگېغا، جانابلىرى خاتالاشمىغايلا! بۇ ناھايىتى ۋاپادار قوۋمدۇر، دېگەندىن كېيىن خۇاگې ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى تامام قايتۇرۇۋەتتى. ھەر قايسى ۋاسسالار مۇشۇنى باھانە قىلىپ قارام بولۇشنى رەت قىلدى. پادىشاھ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارغا تەسەللى بەردى ۋە خۇاگېنىڭ مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلىدى.

«لياۋ سۇلالىسى تارىخى. ياللۇغ سىراننىڭ تەرجىمھالى»

دىمۇ بۇ توغرىدىكى خاتىرىلەر بار، لېكىن بىر قەدەر ئاددىي ۋە قىسقا. يالىلۇغ خۇاگې يېتىپ بارغان ئىجىر دەريا‌سى ئادەتتە ئېرىتىش دەريا (بۇگۈنكى ئېرىتىش دەريا‌سى) سىنىڭ‌يۇقىرى ئېقىمى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە⑤⓪. ئۇ بۇ يەردە ياكى بۇ يەرنىڭ غەربىدە بۇيرۇقتا قارشى چىققان ياۋايىلار قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ بارگاھىغا قايتقان چاغدا ئۆتكەن «بەيبابى» موڭغۇل يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھايدۇن ئۇلۇنگا دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قۇمشىڭگىردىن جەنۇبقا مېڭىپ يېتىپ بارغان بىر بالىغ (Berbalex) تۇر.

«Ber» دېگەن سۆز تۈركىي سۆز بولۇپ «بىر» دېگەن مەنىدە، «balex» بولسا تۈركچە «شەھەر» دېگەن مەنىدە. شۇڭا، Berbalx موڭغۇل يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گىلتاغ شەھىرى ۋە تاڭ دەۋرىدىكى بۆرى (بۇگۈنكى موري ياكى مورىنىڭ غەربىدىكى «قەدىمىي شەھەر» ئەتراپلىرى) بولۇشى كېرەك⑤①، ئۇ شەرقىي قىسىم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالى ئارىسىدا ېپرىپ كېلىدىغان مۇھىم قاتناش يولى ئىدى. ئەگەر بۇ نۇقتا خاتا بولمىسا ئۇنداقتا بۇ يەرنىڭ ئەتراپىدا ئۇچرايدىغان ئارسلان ئۇيغۇرلىرى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نازارەتچى ئەيلىنىڭ «بۇلار ناھايىتى ۋاپادار قوۋمدۇر» دېگەن سۆزىمۇ، 983 ـ يىلى ۋاڭ يەندې شۇ جايدا كۆرگەن. شۇجۇ بىلەن لياۋ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى ئالىملار يالىلۇغ خۇاگېنىڭ بۇ قېتىمقى شەرقە قىلغان يۈرۈشىنى ئىنتايىن سەزگۈرلۈك بىلەن ئويلىنىپ، ئۇنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بىر قېتىملىق ئۇرۇشى بىلەن باغلىدى ھەمدە بۇ ئارقىلىق «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا تىلغا ئېلىنغان ئارسلان ئۇيغۇرلىرىنىڭ قارا خانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۇ قېتىمقى جەڭگە چىقىش

ئەھۋالىنى ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ «تارىخى ئومۇمىيە» دىن كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ھىجرىيەنىڭ 408 ـ يىلى (مىلادىيە 1017 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىن 1018 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنگىچە) «تۈركلەرنى چىندىن يۇرۇشكە ئاتلانغانلىقى ۋە تۇغانخاننىڭ ئۆلگەنلىكىنىڭ بايانى»

بۇ يىلى نۇرغۇن تۈركلەر ۋە 300 مىڭ چېدىرلىق تۈرك مىللەتلىرى چىندىن (سىرتقا قارىتا) ھىجرەت كىردى، ئۇنىڭ ئىچىدە (كېيىن) دەريانىڭ سىرتىدىكى جايلارغا ھۆكۈمران بولغان كىدانلارمۇ بار، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئەھۋالىنى كېيىن پۈرسەت بولسا بايان قىلىمىز. تۈركلەرنىڭ سىرتقا تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ سەۋەبى: تۇغانخان تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتا، ئېغىر كېسەل بولۇپ ئۇزاق ۋاقىت ئاغرىپ ياتقان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار (تۈركلەر) ئاشۇ رايونغا كۆز تىككەن، ئۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن بىر قىسىم رايونلارنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ ئادەملەرنى تۇتتى، ئۇلارنىڭ بالاساغۇن بىلەن بولغان ئارىلىقى سەككىز كۈنلۈك يول بولۇپ قالدى. خەۋەر ئاغرىق ياتقان تۇغانخاننىڭ قۇلىقىغا يەتتى، ئۇ ئاللادىن ئۆزىنىڭ تېزرەك ساقىيىشىنى، ئاشۇ كاپىرلارنى جازالاپ، بۇ رايونلارنى قوغداشنى تىلىدى. ئۇنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولدى، ئاللامۇ ئۇنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇپ ئۇنى سالامەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قوشۇننى توپلىدى، ئىسلام دۇنياسىغا بېرىپ خەلقنى سەپەرۋەر قىلدى، 220 مىڭ غازاتچى توپلاندى. تۈركلەر ئۇنىڭ ساقايغانلىقىنى، توپلىغان قوشۇنىنىڭ ۋە يارەمچى لەشكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى بىلگەندىن كېيىن دۆلىتىگە قايتىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ (تۇغانخان) ئۇچ ئاي ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ئۇلارنى قوغلىدى، ئۇلار ئارىلىقىمىز ناھايىتى يىراق دەپ قاراپ خاتىرجەم تۇرۇشقاندا، ئۇ (تۇغانخان)

تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ 10 تۈمەن ئادەمنى ئۆلتۈردى، 10 تۈمەن ئادەمنى ئەسىر ئالدى، ئەسىرلەر بىلەن قوي، كالا بارگاھ چېدىر ھەممە ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان چىندا ياسالغان ئالتۇن كۈمۈش ئەسۋابلارنى غەنىيمەت (ئولجا) ئالدى. ئۇ بالاساغۇنغا قايتىپ يەنە ئاغىرىپ يىقىلدى، كېيىن كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ تۇز، ئاق كۆڭۈل، كەمتەر، ئىلىمنى، خەلقنى سۆيىدىغان دىنىي زاتلارنى قوللايدىغان، ئۇلارغا يېقىنچىلىق قىلىدىغان كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ھېكايىسى (مەككە) شەھىرى ئۇرۇشىدا شېھىت بولغان سەئىد بىن مۇئاس ئاسارىغاۋخشايدۇ ـ ھە! بۇنىڭدىن باشقا ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئىشلارنىڭ تۇغانخانىنىڭ ئىنىسى ئەھمەد ئەلى قاراخان قىلغان بولۇپ ۋاقتى ھىجرىيە يىلى 403 ـ يىلى (مىلادىيە 1012 ـ يىل 7 ـ ئايدىن 1013 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە) ئىكەن.

بارتولد ۋە پرتساكنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا[53]، 12 ـ ئەسىردىكى مۇسۇلمان تارىخچى ئالىم ئۇتبى (al—Utbi) «تارىخىي يەمىنى» (Ta' rikh al—Yamini) دىمۇ بۇ ئىشلارنى تىلغاغالغان، گەرچە بىز ئەزەلدىن بۇ كىتاب بىلەن يۈز كۆرۈشمىگەن بولساقمۇ، لېكىن بارتولد ۋە پرتساكلار «تارىخىي يەمىنى» دىكى خاتىرە بىلەن ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى پەقەت تۈركلەرنىڭ ئۇمۇمىي سانىدا بولۇپ، بۇنىڭدا 10 تۈمەن چېدىر دېيىلگەن، 30 تۈمەن چېدىر دېيىلمىگەن، ھەم شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇتبى ئىسلام يىلنامىسى 403 ـ يىلىنى تىلغا ئالمىغان دەيدۇ. شۇڭا، بىز ئىككى تارىخچىنىڭ بۇ ۋەقەنىڭ ۋاقتىنى ھىجرىيە كالېندارى 408 ـ يىلىغا بېكىتىشكە مايىل بولۇپ، يالۇغ خۇاگېنىڭ ئىشلىرى بىلەن ئۇلىغىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالايمىز.

يەنە بىر خىلى (403 ـ يىلىدا دەيدىغان) پىكىر ئەسلىدىلا زىددىيەتلىك بولۇپ، ئەھمەد بىن ئەلى بولسا تۇغانخانىنىڭ ئۆزى

ئۇنىڭ ئىنىسى ئەمەس⑭، ئىشتا ئېھتىياتچان ئىنبۇل - ئەسرىنىڭ بۇ ئىشلارنى ۋە ئۆز پىكرىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەنلىكى ئەينى چاغدا پۈتۈنلەي ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. شېڭ زۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، يالۇغ خۇاگېنىڭ بىرىنچى قېتىملىق غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان، كەيتەينىڭ 2 - يىلى 1 - ئايدا (مىلادىيە 1013 - يىل 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنگىچە) «خان خۇشال بولۇپ، ۋاڭلىقنى ھەدىيە قىلغان» جازا يۈرۈشىگە ئۇچرىغان چۆللۈكنىڭ غەربىدىكى زۇبۇ قەبىلىلىرى غەربكە قاراپ مېڭىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كىرگەن بولۇشى، بۇ تۇغانخانىنىڭ شەرقە قىلغان جازا يۈرۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ قەبىلە مىللەتلەر تۇغانخانىنىڭ زەربىسى بىلەن شەرقە قايتىپ لياۋ سۇلالىسىدىكى «خۇاگېنىڭ غەربىي چېگرىغا قايتا يۈرۈش قىلىشىغا سەۋەب بولغان. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. شېڭ زۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ئىككىنچى قېتىم ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن كۈن بولسا كەيتەينىڭ 2- يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (1013 - يىل 6 - ئاينىڭ 11- كۈنى) دۇر. شۇڭا، يالۇغ خۇاگېنىڭ غەربكە قىلغان جازا يۈرۈشىنىڭمۇھىم ھەركەتلىرى كەيتەينىڭ 2 - يىلى 1 - ئايدا (1013 - يىل 2 - 3 - ئاي) «ۋاڭلىققا تەينىلىنىش» تىن بۇرۇن بولغان. لېكىن تۇغانخانىنىڭ شەرقە قىلغان يۈرۈشى ئېھتىمال مىلادىيە 1013 - يىلى 6 - ئايدىن بۇرۇنقى مەلۇم ۋاقىتتا بولغان بولۇشى مۇمكىن. 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى (مىلادىيە 1013 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى) يالۇغ خۇاگې يەنە چۆللۈكنىڭ غەربىدە زوربولارنىڭ سەرداری ۋۇبا ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى مەغلۇپ قىلغان. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

(1013 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى) لياۋ ئوردىسى خۇاگېنىڭ ئەسلىنى ئېلىپ تاشلىغان، بۇنىڭ سەۋەبى ئۇ غەربكە قىلغان جازا يۈرۈشىدە خاتالىشىپ، ئارسلان ئۇيغۇرلىرىغا تېگىپ قويغان. شۇڭا، قاراخانىيلار سۇلىسىنىڭ پادىشاھى تۇغانخاننىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشىنى ھىجرىيە 403 ـ يىلىدىكى ئىش دېگەندىمۇ، ياللۇغ خۇاگې بىلەن تۇغانخاننىڭ ئۇرۇشقانلىق ئېھتىمالى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا ياللۇغ خۇاگې يولۇققان ئارسلان ئۇيغۇرلىرى قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى بولماي، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى كېرەك. ئەمما، بۇ ئىش بىلەن ياللۇغ خۇاگېنىڭ كەيتەينىڭ 2 ـ يىلى (1013 ـ 1012ـ يىللار) غەربىي چېگرىغا تېگىش قىلغانلىقىنى باغلىماقچى بولساق، بۇنىڭغا ئىشەنچلىك ئاساس يوق.

ئۇچىنچى: «سۇڭنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى. قۇچۇ ئېلى تەزكىرىسى» دېكى، «تەيپىڭ شىڭگو 6 ـ يىلى (981 ـ يىلى) پادىشاھ قۇچۇ شىر پادىشاھى ئارسلانخان دەپ ئاتالدى، ھەم تۇتۇق مەيسۇۋىنى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى»

دېگەن خاتىرە قارىماققا ناھايىتى ئېنىقتەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە بۇنىڭدا بەزى مۇجمەللىكلەر بار. «ئارسلانخان» (Arslan Khan) بولسا تۈركچە ئاتالغۇ بولۇپ، «ئارسلان» «شىر» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئاتالغۇدا نېمىشقا بىرلا ۋاقىتتا «ئارسلانخان» بىلەن ئۇنىڭ تەرجىمىسى «شىر پادىشاھ» كۆرۈلىدۇ؟

يەنە بۇ ۋەقەگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى تۈرلۈك تارىخى ماتېرىيال بار.

«ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» (1490 ـ يىل) دا «(تەيپىڭ شىڭگو 6 ـ يىلى 3 ـ ئايدا) دېگىندا قۇچۇ دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئارسلانخان ئۆزىنى قۇچۇنىڭ جىەن شىر پادىشاھى دەپ ئاتىدى، تۇتۇق مەيۇبىسۇ

كېلىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى» دېيىلگەن. «سۇڭنامە تەيزۇڭ خاتىرىلىرى» دە «تەيپىڭ شىڭگو» 6 - يىلى 3 - ئايدا) دېگىنىدا قۇچۇ ئېلى ئەلچى ئۆزىتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى) دېگەن خاتىرىلەر بار. يۇقىرىدىكى «سۇڭنامە يات ئەللەر تەزكىرىسى قۇچۇ دۆلىتى تەزكىرىسى) «سۇڭنامە تەيزۇڭ تەرجىمھالى» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» دىكى خاتىرىلەر ئىچىدە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» دىن ئېلىنغان خاتىرە «سۇڭنامە تەيزۇڭ خاتىرىلىرى» دىكى كونكرېت ۋاقتنى ۋە «سۇڭنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى قۇچۇ ئېلى تەزكىرىسى» دىكى بارلىق ئىنچىكە ھالقىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭدا زىددىيەتلىك خاتىرىلەر يوق شۇڭا ئىشەنىشكە تېخىمۇ ئەرزىيدۇ.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» دىكى خاتىرىلەرگە قاراپ ئىلگىرى قۇچۇ پادىشاھىنىڭ تۇرك تىلىدىكى نامىنىڭ «ئارسلانخان» ئىكەنلىكىنى مىلادىيە 981 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەندە تۇرك تىلىدىكى نامىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ «شىر پادىشاھ» دەپ ئاتىغانلىقىنى، ھەم ئالاھىدە «جېيەن» دېگەن خەتلەرنى قوشۇپ سۇڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەكىتلىگەنلىكىنى ئوڭايلا ئويلاپ بېلىۋالالايمىز.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى نۇرغۇن داۋالغۇشلار ئارقىلىق ئەڭ ئاخىر تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنتۇڭ يىللىرى (860 - 874 - يىللار) بۆگۈكۈن تەرىپىدىن مۇقىملىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيىتىگە ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى ئىنىق خاتىرە كېيىنكى جۇ خانلىقىنىڭ گۇاڭشۇن 1 - يىلى 4 - ئايدا شەكىللەنگەن.

ئۇلار يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتكەن ئېنىق ۋاقىت سۆڭ تەيزۇڭنىڭ چېيەنلۇڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 962 - يىل) 4 - ئايدۇر. بۇ ئىككى قېتىملىق ئەلچىلىك ئەۋەتىشنىڭ ئېھتىمال يەنە ۋەزىيەتنى ئىگىلەپ بېقىش مەقسىتىمۇ بولسا كېرەك. كېيىن گەندېنىڭ 3 - يىلى 11 - ئايدا (مىلادىيە 965 - يىلىنىڭ ئاخىرى) قۇچۇ ئەلچىسى سۆڭ سۇلالىسىگە يەنە كەلگەن بولسا كېرەك. بىراق، شۇنداق بولسىمۇ كىدانلار بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش (مۇناسىۋەت) كە سېلىشتۇرغاندا قۇچۇ خاقانلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيىتىگە تۇتقان ئادەتتىكىدەك پوزىتسىيىسىمۇ ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك بولغان، بىراق 70 - يىللارنىڭ ئاخىرى 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، شىمالىي سۆڭ خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەڭ ئاخىرقى ئايرىم ھاكىمىيەت شىمالىي خەن خانلىقىنى يوقىتىپ، ئاكتىپ ھالدا كىدانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، يۈيۈننى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىگىنى ۋە قۇدرەتلىكلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ چاغدا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۆڭ سۇلالىسىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى قىزىشقا باشلىغان «سۆڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما ۋاسسالار - 7 تارىختىكى ئوردىغا تارتۇق ئېلىپ كەلگەنلەر» (7884 - بەت) دە «تەيپىڭ شىڭگونىڭ 6 - يىلى (981 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى قۇچۇ دۆلىتى ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى» دېگەن خاتىرىلەر بار. (556 - بەت) دە «تىنچ بولۇپ دۆلەت گۈللەنگەنىنىڭ 8 - يىلى (983 - يىلى) تاتار دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى تاڭتېمۇ بىلەن قۇچۇ ئېلىنىڭ ئەلچىسى ئەنگۈلۈجۇ كېلىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى، گۈلۈ قايتىشىدا شاجۇ ئارقىلىق قايتتى» دېگەن خاتىرىلەرمۇ بار. «سۆڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار - 7 تارىختىكى ئوردىغا تارتۇق ئېلىپ كەلگەنلەر» (7845 - بېتىدە) «9 - يىلى

(984 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن پارسلار ئايلىنىپ خانلىققا كېلىپ سۇغا تەقدىم قىلدى» دېگەن خاتىرىلەر بار. (يەنە «سۆڭنامە) ئەنەتكەك تەزكىرىسى» بىلەن سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم بايانلار ۋاسسالار. ئەنەتكەك» (7758ـ بەت قاراڭ) مىلادىيە 981 ـ يىل، 983 ـ يىل ۋە 984 ـ يىللىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن بىر قانچە قېتىم، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتىشتىن بۇرۇن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى يەنە ئۆزىنىڭ تۈرك تىلىدىكى نامىلىرىنى خەنزۇچە ئىپادە قىلغان، ھەمدە «جيەن» سۆزىنى قوشقان. بىز تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ كۆپ قېتىم مەلىكىلىرىنى ئۇيغۇر ۋە تۇبۇت قاتارلىقلارنىڭ پادىشاھلىرىغا ياتلىق قىلغانلىقلىرىدىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر، تۇبۇتلەرنىڭ دائىم «جيەن تاغىلىق» مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئىككى تەرەپنىڭ ئىناق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى تەكتىلىگەنلىكىنى بىلىمىز. ئىلگىرىكى نەقىللەردىكى «داجۇڭ 10 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئەلچى ئارقىلىق ئۇيغۇر خانىغا بېرىلگەن پەرمان» بىلەن «داجۇڭنىڭ 11 ـ يىلى ئۇيغۇر خانىغا يوللانغان مەكتۇپ» دىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھەتتا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتى غۇلاپ چۈشۈپ غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى پائالىيىتىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەندىمۇ «جيەن تاغا» لىق «مېھر ـ مۇھەببەتنى» ئۇنتۇپ قالمىغان ياكى ھېچ بولمىغاندا «جيەن تاغا» لىق سۆزىنى ئۇنتۇپ قالمىغان. شۇنداق بولسىمۇ، مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياكى تۇبۇتلەرنىڭ پادىشاھى بولسۇن، ھەممىسى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ نامىنىڭ ئارقىسىغا «جيەن» سۆزىنى قوشۇپ ئاتىمىغان. شۇڭا، 981 ـ يىلى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى قوللانغان نامىنىڭ مۇھىملىقى پەقەت «ئارسلانخان» نى خەنزۇچە ئىپادىلىگەنلىكىدە بولۇپ قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى نامىنىڭ كەينىگە «جيەن» سۆزىنى قوشقانلىقىدا. بۇ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاكتىپ ھالدا

سۇك سۇلالىسىگە بېقىنغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئېھتىمال مۇشۇ نۇقتىدىن بولسا كېرەك، سۇك سۇلالىسى ۋاقتى يەندې قاتارلىقلارنى قۇچۇغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن، بىراق، قۇچۇ بىلەن سۇك سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەمدىلا قىزىشقا باشلاپ يەنە سوۋۇپ قالغان. كېيىنكى ئون نەچچە يىلدىكى سۇك سۇلالىسىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللاردىن قۇچۇ ئەلچىلىرىنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىلەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. قارىغاندا يوك شىنىڭ 3 - يىلى (986 - يىلى) سۇك تەيزۇڭ كەڭ كۆلەمدە شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا چىگوۋگۇەن جېڭىدە ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولۇشى، شىمالىي سۇڭنىڭ لياۋغا ئاكتىپ ھۇجۇم قىلىشىنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە لياۋنىڭ قايتىدىن شىمالى سۇڭغا ھۇجۇم قىلىشى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلەرنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا بولغان تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولغان. «لياۋ تارىخى» دىن چىقىنخېنىڭ 1 - يىلىدىن باشلاپ ئون يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدىكى ئارسلان ئۇيغۇرلىرى ئەلچىسىنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بىراق، توڭخېنىڭ 6 - يىلىدىن (988 - يىل) باشلاپ ئارسلان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ۋە بۇ توغرىسىدىكى خاتىرىلەر بۇ كىتابتا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن بىزنىڭ خۇلاسىمىزنى ئىسپاتلاپلا قالماستىن، يەنە «لياۋ تارىخى» دىكى «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» نىڭ دەل سۇك سۇلالىسى تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى قۇچۇ (شىجۇ) ئۇيغۇرلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ شەرق تەرەپتىكى كۇچلۇك ھاكىمىيەتنىڭ قۇدرىتىنى باشتىن - ئاخىر دېققەتتىن ساقىت قىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3- بۆلۈم «توققۇز ئوغۇز»
مەسىلىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئەرەب، پارس مەنبەلىرىنىڭ قېزىلىشىغا ئەگىشىپ، 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېيىنكى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىملار ئاتالمىش «توققۇز ئوغۇز» غا دىققەت قىلدى، ھەم قەدەممۇ - قەدەم پىكىر بىرەكلىكىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئەرەب، پارس ئەدەبىلىرىنىڭ قەلەمى ئاستىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ئۈيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ دەپ تونۇشتى. بىراق 9 - 10 - ئەسىرلەردىكى ئەرەب، پارس ھۆججەتلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنىڭ يەككە دەۋرلىك بولۇش مەسىلىسى يەنى بۇنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۈيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىدا كىشىلەرنىڭ ئوخشىمىغان قاراشلىرى بار. بارتولد بۇ توققۇز ئوغۇز ئەسلىدە خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى 陷纥 لارنى كۆرسەتكەن، كېيىنچە ئەرەبلەر مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئۈيغۇرلارنى ئىپادىلىگەن. ئەمما، بۇ مەنبەلەرنىڭ ئېنىق دەۋرىنى بېكىتىش قىيىن، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى بۇ خىل چۈشەنچىسى ئۇنىڭ مەسئۇدىنىڭ (Mas'udi) خاتا يېتەكلىشىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. 1936 - يىلى پېللىئوت (P. Pelliot) ئۆزىنىڭ بىر كىتابىدىكى تەقرىزدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۈيغۇر خانلىقى توققۇز ئوغۇز دۆلىتى دەپ ئاتالغان، كېيىن ئەرەب، پارس ئەدەبلىرى يەنە بۇ توققۇز ئوغۇز ئاتالغۇسىنى ئىشلىتىپ تۇرپان ئەتراپلىرىدا قايتا قۇرۇلغان ئۈيغۇر دۆلىتىگە نام بەرگەن دېگەن. بىراق، ئۇ يەنە بىرلا ۋاقىتتا «راستىنى ئېيتقاندا، مەن بۇ تۈردىكى مۇرەككەپ

ناملارنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىشىغا نىسبەتەن ئەزەلدىن ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلالمىدىم» دېگەننى بىلدۈرىدۇ ⑫. 2 ـ يىلى مىنوربىسكىي «ھودۇدۇل ـ ئالەم» ئۇستىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقاتى ۋە تەسىرىنى ئېلان قىلىپ، بۇ كىتابتىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك باب، پاگرافلاردا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئائىت بايانلارنى ئېنىق بەلگىلىدى، شۇنداقلا ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئەرەب، پارس ئەسەرلىرىدىكى بۇ ئىسىمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئىشلىتىلىشىدە بەزى مۇجمەللىكلەرنىڭ بارلىقىغا ئىقرار بولسا، يەنبە بىر تەرەپتىن ئەرەب پارس ئەدىبلىرىنىڭ دائىم بۇ توققۇز ئوغۇز نامىنى ئىشلىتىپ، شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا كېيىنكى مەزگىللەردە پۈت تىرەپ تۇرغان ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى كۆرسەتكەن دەيدۇ⑬. 1948 ـ يىل مىنوربىسكىي «تەمىم ئىبن بەھرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى» ⑭ نى قايتىدىن تەتقىق قىلىپ، ئىلگىرىكى بەزى قاراشلىرىنى تۈزىتىپ قۇدەمە (Qudamah) كىتابىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنىڭ تەمىمنىڭ كىتابىدىن ئېلىنغانلىقىنى، ھەمدە تەمىم ساياھەت قىلغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى بېكىتىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇ 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئەرەب، پارس ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇز مەسىلىسىنى يەنىلا ئومۇمىي يۈزلۈك تەتقىق قىلمىغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بۇ خىزمەتنى قىلىدىغانلار چىقمىغان. نەتىجىدە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم ساھەسىدە بۇ مەسىلىگە نىسبەتەن ھەرخىل مۇلاھىزىلەر كېلىپ چىقتى. مەسىلەن: «ئابې تاكېئو غەربىتىكى ئەرەب، پارسلارنىڭ بۇ ئىسمىنى ھەقىقىي پىششىق بىلمىشى مىلادىيە 840 ـ يىل ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئىش، مىلادىيە 846 ـ، 847 ـ يىللاردا يېزىلغان ئىبن خۇرداذبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ناملىق ئەسىرى كېيىنكى

ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بىرىنچىسى ھۆججەت دەپ قارايدۇ. ئېلىمىزدە 80 - يىللاردا نەشر قىلىنغان «جۇڭگو تارىخى خەرىتىلەر توپلىمى» نىڭ بەشىنچى قىسمىدىكى «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى، ئۇدۇن (خوتەن) توققۇز ئوغۇز، قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر» خەرىتىسىدە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا توققۇز ئوغۇزلارنى سىزغان بولۇپ، يازغۇچى ئېنىقلا توققۇز ئوغۇزلارنى (توققۇز ئوققا باراۋەر) قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىرتىدىكى بىر قەبىلە[66] دەپ قارىغان. لېكىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە دۇنيانىمىزدىكى بىر قىسىم ئالىملار يەنىلا مىنورىسكىينىڭ 30-يىللاردىكى نۇقتىئىنەزىرىنى قوللاپ، ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىيالىلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ئاساسەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ[67] دەپ قارىمىقتا. 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي دىيارىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، تەڭرىتاغ رايونىغا مۇناسىۋەتلىك خەنزۇچە خاتىرىلەر كۆنسايىن ئازلاپ كەتكەن، 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى بەش دەۋر مەزگىلىگە قەدەم قويغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يول ناھايىتىمۇ مۇشكۈل ۋە يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇ ھاكىمىيەتلەر بىلەن شەرقىي تەڭرىتاغ رايونلىرىنىڭ ئالاقىسى ئىنتايىن (ئاز) شالاڭ بولغان، خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى قۇچۇ (شىجۇ) ئۇيغۇرلىرىغا ئائىت خاتىرىلەرمۇ ھەم ئاز، ھەم قالايمىقان بولغاچقا تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئۇنى ئىلمىي بايان قىلىش ئۈچۈن، 9 -، 10 - ئەسىرلەردە خېلى كۆللەنگەن غەربتىكى ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىيالىلىرىدىن پايدىلانماي بولمايدۇ، ھەم بۇ خىل پايدىلىنىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىدىغان، كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىم.

1. 9 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار

پېللىئوت ۋە خاملتون[68] نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، توققۇز ئوغۇزنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىسى خەنزۇ تىلىدىكى «توققۇز ئوق» قا توغرا كېلىدۇ. خاملتون بۇ سۆزنىڭ تارىخىنى 7 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا قەدەر سۈرۈشتۈرگەن، ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەكتىلىگەن. بىراق، ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدا كۆرۈلگەن چاغدا بۇ ئىسىم پەقەت چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن باغلاندى. ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئەرەب پارس تارىخى ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ بالدۇرقى خاتىرىلەر «تارىخي ياقۇبى» (Tárikh al—Yàqubi) دا كۆرۈلىدۇ. ياقۇبى بۇ كىتابنىڭ يىلنامە قىسمىدىكى ھىجرىيە 164 ـ يىلى (مىلادىيە 780 ـ 781 ـ يىللار) ئاستىغا تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەرنى بەرگەن[69]: ئەل مەھدىگە «مىلادىيە 755 ـ ، 785 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى ئىتائەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە[70]: كابا بورۇشا. . . تەبەرىستان پادىشاھى al—Asbahbadh سوغدى پادىشاھى al—Ikhshid ، تۇخارلار پادىشاھى sharwain ، بامىيان پادىشاھى al—shir پەرغانە پادىشاھى . . . سۇتروشانا پادىشاھى «al—Afshin» ، قارلۇقلارنىڭ پادىشاھى يابغۇ، شىرىستاننىڭ پادىشاھى R. tbil ، تۇركلەرنىڭ پادىشاھى «تارخان» تۇبۇتلارنىڭ پادىشاھى Jahuran ھىندىلارنىڭ پادىشاھى al—Ray (رۇدۇ) ، چىن (جۇڭگو) پادىشاھى (Baghbur) (天子) ، Hind (ھىندىچىن) پادىشاھى

Wanrah يەنى Fur ، توققۇز ئوغۇز پادىشاھى «قاغان» قاتارلىقلار بار. » بۇ بۆلەك تارىخىي ماتېرىيالدا سۆزلەنگەن ئىشلار بولۇپمۇ جۇڭگو قاتارلىق شەرقتىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ پارسلارغا (ئەرەبلەرگە) ئىتائەت قىلغانلىقىدەك ئىش باشقا ھەر قانداق تارىخىي ماتېرىيالنىڭ ئىسپاتىغا ئېرىشەلمىدى. بىراق، بۇ دۆلەتلەرگە ئەلچى ئەۋەتىش تامامەن مۇمكىن. ئېھتىمال خەلىپە ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ تارىختىكى سۈلالىلىرىگە ئوخشاش، كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسىنى «سوۋغا تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتىلگەن ئەلچى» ، بۇ ئىتائەت (بويسۇنغان) قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغىنى توققۇز ئوغۇز، تۈرك ۋە قارلۇقلار پادىشاھلىرىنىڭ ئوخشىمىغان ئاملىرىدۇر. مىنورىسكىي (1940ـ يىل، 301 ـ بەت) بىردىن ـ بىر «قاغان» ئاتالغۇسى بار بولغان توققۇز ئوغۇزنىڭ كۆرسەتكىنىچە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان. ياقۇبى مەسئۇپوتامىيە رايونىدىكى ئەرەبلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن رەھنئى بىن رەيىس (ھىجرىيىنىڭ 190 ـ 194 ـ يىللىرى، مىلادىيە 806 ـ ، 810 ـ يىللىرى) گە ئائىت ئىشلارنى خاتىرىلىگەن ۋاقىتتا، ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى ئىچىدە تۈركلەر، قارلۇقلار ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭمۇ بارلىقىنى تىلغا ئالغان<71>. تەبەرى (al—Tabari) «ئەنبىيالار ۋە شاھىنشاھلار تارىخى» (Ta' rikh al—Rusul Wa—l—Muluk) دا ھىجرىيەنىڭ 205ـ يىلى (مىلادىيە 820 ـ ، 821 ـ يىللار) غا تەۋە. يىلنامىدىمۇ توققۇز ئوغۇزلارنى تىلغا ئالغان. ئۇ مۇنداق دېگەن<72>:

«بۇ بىر يىلنىڭ 11 ـ ئېيىدا (مىلادىيە 821 ـ يىل، 4ـ ئاي) تاھىر بىن ھۈسەيىن (خۇراسانىنىڭ ۋالىيسى مىلادىيە 820ـ يىلىدىن ؟) خۇراسانغا كېلىپ ئۇ يەردە تاكى ئابدۇللا راخمان نىشاپۇرى مۇتاۋىنىڭ نىشاپۇردا ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى

ئاڭلىغانغا قەدەر ئىككى ئاي تۇردى، ئاندىن نىشاپۇرغا بېرىپ توپىلاڭنى باستۇردى. توققۇز ئوغۇزلار ئۆزە سۇتىرىشاناغا كەلدى».

بۇ تەبەرى توققۇز ئوغۇزلارنى تىلغا ئالغان بىردىن - بىر جاي. بىراق، ئۇ بۇنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۆزە توپىسىگە باستۇرۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ياكى ئەلچىنىڭ ئۇ جايغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېيتمىغان. ئۆزە سۇتىرىشاناغا جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە مىلادىيە 817 -، 818 - يىللاردىن كېيىنكى سامانىيلار جەمەتىنىڭ پەرغانە سەمەرقەنتتە ئوكۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىدەك ئەھۋاللارنى ئويلىغاندىمۇ ئېھتىمال بارتولدقا ئوخشاش بۇنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ھەربىي ھەرىكىتى دەپ قاراشقا مۇمكىن بولمىسا كېرەك، بۇنىڭدىن باشقا مەقرىزى (Maqrizi) مىسىر تولۇن خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەھمەد بىن تولۇن (Ahmed b. Tulun) نىڭ ئاتىسى توققۇز ئوغۇز بولۇپ، ھىجرىيەنىڭ 200 - يىلى (مىلادىيە 815 -، 816 - يىللار) بۇخارا سامانىيلار ھۆكۈمرانى نوھ بىن ئەسەد ئۇنى سوۋغا سۇپىتىدە ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىسى مەئمۇنغا سوۋغا قىلدى دەيدۇ(74).

بۇ يىلنامە ئەسەرلىرىدىن باشقا، ئەينى چاغدىكى ئەرەب پارسىلارنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرى ۋە ساياھەت خاتىرىلىرىدىمۇ توققۇز ئوغۇزلار دائىم تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدۇ. مۇھەممەد خارەزمى (M.- al—khwarazmi) بولسا ئەرەب جۇغراپىيە پەنىنىڭ (ئىلمىنىڭ) ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ(75)، ئۇنىڭ «زېمىننىڭ خەرىتىسى» (Surat al—Art) تولىمىنىڭ ئەسىرىنى ئەندىز قىلىپ، ئەينى دەۋردىكى دۇنيانى سىزىپ چىققان. گەرچە كىتابتىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار بولۇپمۇ ئەرەب، پارس دۇنياسىغا بىر قەدەر يىراق بولغان رايونلارنىڭ ماتېرىياللىرى تولىمىنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ، بىراق ئاپتور بۇ خەرىتىگە ئەينى

چاغدىكى بىلىمىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈشكە تىرىشقان. بۇ كىتابتا[77]:

«(No300) (NO 1599) <77> سېكتاي رايونى تۈركلەرنىڭ يېرى بولۇپ، ئۇنىڭ مەركىزىنىڭ ئۇزۇنلۇق گرادۇسى '57°30 كەڭلىك گرادۇسى '57°30. (NO1600) رايونى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يېرى بولۇپ، ئۇنىڭ مەركىزىنىڭ ئۇزۇنلۇق گرادۇسى '148°05، كەڭلىك گرادۇسى '59°30» دەپ يېزىلغان.

بۇ كىتابتا باغدات '78°05 لۇق ئۇزۇنلۇقتا '33°09 كەڭلىككە جايلاشقان، سەمەرقەنتنى '88°30 لۇق ئۇزۇنلۇقتا '36°37 لۇق كەڭلىككە جايلاشقان. ئاقسۇ شەھىرىنى '98°10 لۇق، ئۇزۇنلۇق ۋە '39°50 كەڭلىككە (NO404) جايلاشقان، جۇڭگو خانى تۈرۈشلۇق شەھەر (Baghbur پەغپۇر شەھىرى = چاڭئەن) '159°30 لۇق ئۇزۇنلۇق '37°80 لۇق كەڭلىككە جايلاشقان (NO 904) <78>. بۇ كىتابتىلاردىن «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يېرى» نىڭ دەل چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەرەب، پارس ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن سىرت يەنە بەزى «تۈرك» لەرگە ئائىت بولغان خاتىرىلەرمۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرلىگە ئىگە مىسال ھىجرىيىنىڭ 195 - يىلى (مىلادىيە 810 - يىلى) دىكى مەئمۇننىڭ خۇراسانىنىڭ شەرقىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى توغرىسىدىكى سۆزىدۇر. ئەينى چاغدا ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خەلىپىلىكنى تالىشىش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. مۇھەممەد ئەمىن ھىجرىيىنىڭ 193 - يىلىلا (مىلادىيە 809 - يىلى) باغداتتا خەلىپىلىكنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى جاكارلىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئاكىسى مەئمۇنغا

(al—Ma'mun) خۇراساندىن باغدادقا قايتىپ كېلىشكە بۇيرۇق قىلىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارتىۋالماقچى بولغان. تەبەرى ئەينى چاغدا خۇراساننىڭ شەرقىدە مەئمۇن بىلەن ئۇنىڭ ئىشەنچىلىك يېقىن ئادىمى فەزل بىن سەھل (Fadl b. Sahl) نىڭ ۋەزىيەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆھبىتىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن[79]:

«مەئمۇن مۇنداق دېدى: بۇرۇنقىدەك كۆچلۈك، مەسىلىنى ھەل قىلالايدىغان چاغلىرىمدا، بۇ ئىشلار يۈز بەرمىدى. خۇراسانمۇ ۋەيران بولۇپ، ئەتراپىنى قالايمىقانچىلىق قاپلىدى، (قارلۇقلار) لارمۇ قارامىلىقتىن قۇتۇلدى، تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانى قاغان گۈئەيبىمۇ بويسۇنمىدى، كابۇل (Kabul) پادىشاھى خوشنا بولغان خۇراسانغا بېسىپ كىرىشكە تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ، ئوتراز پادىشاھى ئىزچىل تاپشۇرۇپ كېلىۋاتقان ئولپان ـ ياساقلارنى تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. مەن بۇ ئىشلارغا ئامال قىلالمىدىم. مەن مۇھەممەد (ئەمىن) نىڭ مېنىڭ كېلىشىمنى تەلەپ قىلىشىدا يامان نىيىتىنىڭ بارلىقىنى بىلمەن. قارىغاندا، مەن ھازىرقى ئورنۇمدىن ۋاز كېچىپ، تۈركلەرنىڭ پادىشاھ قاغانلىرىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ قوغدىشىنى ئۈتۈنسەم بولغۇدەك، مەن ئەڭ ياخشىسى ئۆزۈمنىڭ بىخەتەرلىكىمنى قوغداپ باشقىلارنىڭ مېنى يېگۈزىلىشىنىڭ، ماڭا ئاسىلىق قىلىشىنىڭ ئالدىن ئېلىشىم كېرەك».

ئۇ ئامالسىز قالغاندا قوينىغا ئۆزىنى ئاتماقچى بولغان ئاشۇ «تۈرك خاقانى» نىڭ زېمىنى ئېنىقكى پارسلار بىلەن چېگرالانمايدىغان، لېكىن كۆچلۈك پارسلارنىڭ دىققىتىنى تارتقان، بۇ ئۇيغۇر خاقانىنى كۆرسىتىشى كېرەك<80>.

يۇقىرىدىكى ھەرخىل خاتىرىلەر 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، پارسلار ئاللىقاچان شەرق تەرەپتىكى يايلاقتا شەكىللەنگەن يېڭى بىر قۇدرەتلىك كۆچمەن چارۋىچى كۆچنى چۈشەنگەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭ توققۇز ئوغۇز دەپ

ئاتىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلار ئۇنى تۈركلەردىكى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كۈچ، تۈركلەرنىڭ يېڭى سۈلالىسى دەپ قاراپ ئۇنى يەنە «تۈرك» دەپ ئاتىغان، بىراق يۇقىرىقى خاتىرىلەر يەنە پارسلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىۋاسىتە ئۇچرىشىشنىڭ ناھايىتى ئاز، ئۇلارنى چۈشىنىشنىڭ ناھايىتى تېيىز ئىكەنلىكىنى، خاتىرىلەردە ئىنچىكە ھالقىلارنىڭ كەم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

2. 9 ـ ئەسىردىكى ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىيال لىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار

مىلادىيە 821 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى تەمىمنىڭ شەرققە قىلغان سەپىرى 9 ـ ئەسىردىكى ئەرەب، پارس تارىخشۇناس، جۇغراپىيە شۇناسلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا بولغان تونۇشىنى ئۆزگەرتتى. تەمىمنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا بېرىشتىكى يولىنى، ئۇ يەرنىڭ مۇھىتى، پادىشاھى ۋە قوشۇنلىرى ھەمدە ئۇنىڭ دىنى قاتارلىقلارنى خاتىرىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەرەب دۇنياسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى تەپسىلىي چۈشەنگەن. بۇ ساياھەت خاتىرىسىنى ئىبن خوردابىھ[81]، ئىبن فاتىھ (Ibn al—Faqih)[82]، كۇدامەي[83]، ياكۇت (Yaqut)[84] قاتارلىقلارنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىگە كىرگۈزگەنلىكىدىن تەمىمنىڭ بۇ قېتىمقى زىيارىتىنىڭ ئەرەبلەر دۇنياسىغا بولغان تەسىرىنىڭ چوڭ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، پارسلار دۇنياسى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كىرگەن ۋاقىتتا، ئەرەب، پارس يازغۇچىلىرىمۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك كۆز قاراشلارغا ۋارىسلىق قىلغان (توققۇز ئوغۇز = شەرقتىكى كۆچمەن چارۋىچى چوڭ دۆلەت)، ھەمدە تەمىم تېخى يېقىندىلا ئېلىپ قايتقان بەزى

تەپسىلاتلار غاقوشۇلغان بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرلىگە ئىگە بولغىنى ئىبىن خوردابىھدۇر. ئۇ مىلادىيە 846 ـ 847 ـ يىللاردا «يوللار ۋە ئەللەر» نى تاماملىغان. كېيىن 885 ـ يىلى قايتا تولۇقلاپ پۈتتۈرگەن<85>. بۇ ئەسەردە تەمىملىنىڭ خاتىرىلىرىدىن ئېلىپ ئىشلەتكەن مەزمۇنلار بولۇپ قالماي، يەنى بىر بۆلەك تۈرك تىلىدىكى قەبىلىلەر توغرىسىدىكى قىسقىچە بايان بار بولۇپ، ئۇنىڭدا توققۇز ئوغۇز سۆزلەنگەن.

ئۇ «تۈركلەر رايونى توققۇز ئوغۇزدۇر. ئۇلارنىڭ رايونى تۈركلەر رايونى ئىچىدە ئەڭ كەڭ، ئۇلارنىڭ چېگرادىش قوشنىلىرىدىن جۇڭگو، تۈبۈت (تىبەت) ۋە قارلۇقلار. قىماق، غۇز، (al—Badjanak) پەچەنەك al—J. f. f>(? Madjghari) تۈركەش، ئادىز Adhkish (؟)، قىپچاق، قىرغىز (ئۇلار بار جايدا ئىپار بار) ۋە قارلۇقلار ھەمدە دەريانىڭ بۇ تەرىپىدىكى خالاجلار (jdalahk—la) بار)» دەپ يازغان<86>.

خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن تۈركەشلەر «قارلۇقلارغا بويسۇنغان» كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەردە، شەرق تارىخ ماتېرىياللىرى بولۇپمۇ ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدا تۈركەشلەرنىڭ قانداق رول ئوينىغانلىقى قايتا تىلغا ئېلىنمىغان. شۇڭا، تۈركەشلەر چوڭ بىر قەبىلە بىلەن بىللە ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش تارىخى مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن كېيىن تۈگىگەن. شۇڭا، بۇ توققۇزغۇزلارنى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى، مەيلى بۆگۈكۈننىڭ شىجۇ (قۇچۇ) نى ئىگىلىشىدە بولسۇن، بەشبالىق قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چېگىش نۇقتىسى بولغان بولۇپ، بىزدە تارماق ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ كىتاب ئەڭ ئاخىرى تاماملانغان 885 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئاللىقاچان تۈرك تىلىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت بولۇپ

شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان تارىخىي ماتېرىيال يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ئۇزاق ئۆتمەي، تىبەتلەر ئىمپېراتورى دامو ئۆلگەندىن كېيىن چاك - چېكىدىن بۆسۈلۈپ كېتىدۇ، خېشىدىكى تىبەتلەر كۈچلىرىمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ يوقىلىدۇ. بۇ چاغلاردا قۇچۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ئاللىقاچان شەكىللەنگەن بولغاچقا چېگرادا ئۇلار بىلەن قارشىلاشقۇدەك بىرمۇ تۈبۈت كۈچلىرى قالمىغانىدى. ئەمما، مىلادىيە 840 - يىلىدىن بۇرۇن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چېگراداش قوشنىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، قارلۇق ۋە تىبەتلەر ئىدى. شۇڭا، بۇ بۆلەك خاتىرە ئەكس ئەتتۈرگىنى ياكى يازغۇچىنىڭ كاللىسىدا ساقلىنىپ قالغىنى، مىلادىيە 840- يىلىدىن بۇرۇن ئېھتىمال مىلادىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى 30 يىل ئىچىدىكى تارىخىي ئەھۋاللار بولۇشى كېرەك. شۇڭا، بۇ توققۇز ئوغۇز چوقۇم چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتمەيدۇ. مارگۇارت (B. J. Marquart) ۋە بارتولدلار بۇ كىتابتىكى توققۇز ئوغۇزلارغا قارىتا ئوخشىمىغان پىكرىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىز مۇھاكىمە قىلۇاتقان بۇ بۆلەك تارىخنى تىلغا ئالمىغان[87]. مىنورىسكىي «ھۇدۇدۇل - ئالەم» نى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغاندا گەرچە بۇ كىتابتىكى توققۇز ئوغۇزلارھەققىدە توختالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ بۆلەك تارىختىكى توققۇز ئوغۇزلارغا باھا بەرمىگەن[88] قارىغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ توققۇز ئوغۇزلاردا ھېچقانداق مەسىلە يوق دەپ قاراپ، پەقەت كەڭ زېمىننى ئىگەللىگەن كۈچى قۇدرەتلىك بولغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتكەن بولسا كېرەك.

ھەممىگە تونۇشلۇق «سۇلايمانىنىڭ سايياھەت خاتىرىسى» دىمۇ توققۇز ئوغۇرلارنى تىلغا ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ 73 - پاراگرافىدا[89] «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىرتىدىكى زېمىنلاردا تۈركلەردىن توققۇز ئوغۇز خاقانلىقى ۋە تۈركلەر رايونىغا چېگراداش بولغان

تىبەتلەر خانلىقى بار» دېگەن جۈملىلەر بار. بۇ كىتابنى ئەبۇ زەئىد⑨⓪ (Abu Zaid) نىڭ ھىجرىيەنىڭ 237 - يىلى يازغانلىقىغا (مىلادىيە 851 - يىل 7 - ئاي 852 - يىل 6 - ئاي) ئادەتتە ھەممەيلەن قوشۇلىدۇ. بىراق، بۇ كىتابنىڭ ئاپتورىنىڭ كىم ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئوخشىمىغان پىكىرلەر بار. 1948 - يىلى سۇۋاج بۇ كىتابنىڭ يېڭى تەرجىمە قىلىنغان ئىزاھلىق نۇسخىسى ئېلان قىلىنغان ۋاقىتتا، تەپسىلىي تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئېلىپ بارغان. ئۇ يۇلې (H. Yule)⑨② ، پېللىئوت ⑨③ لارغا ئوخشاش كىتابتا پەقەت بىرلا قېتىم تىلغا ئېلىنغان سۇلايمانىنى بۇ كىتابنىڭ يازغۇچىسى ئەمەس، ئەكسىچە بولغاندا بىر خەۋەر بىلەن تەمىنلىگۈچى ئادەم دەپ قارايلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەينى چاغدا بۇ خىل تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ (مەسىلەن ئەكبەرنىڭ «كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن خاتىرە» «Akhbar») ئەرەبلەر ئارىسىدا ئىنتايىن ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. شۇڭا، بىزنىڭ بۇ كىتابنىڭ ماتېرىياللىرىنىڭ مىلادىيە 850 - يىللار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، ئۇ دېگىز ئارقىلىق جۇڭگوغا كەلگەن ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ ئېغىزى ئارقىلىق ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ بىر قەدەر بۇرۇنقى تارىخنى ئەكس ئەتتۈرگەن قىزىق خەۋەرلەردۇر، دەپ قاراشقا تولۇق ئاساسسىز بار. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن بىر نەچچە قۇر ماتېرىيالنى ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنىڭدىكى توققۇز ئوغۇزلار چوقۇم مىلادىيە 840 - يىللىدىن بۇرۇنقى قۇملۇقتىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تۇرۇۋاتقان تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەينى چاغدا شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەنمىگۈدەك يەردە ئەمەس ھەم نامەلۇم يازغۇچىنىڭ جەنۇبىي دېگىز رايونى ياكى جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا ئەمەس ئىدى. ئەبۇ زەئىد ئەسەرنىڭ داۋامىدا تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ خۇاڭچياۋ قوزغىلىڭىنى باستۇرغۇچى توققۇز ئوغۇز پادىشاھى

دېگەنىدى(94). بۇ شاداپەتلار سەرداری لی كېيۈك ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىڭ خاتا بايانى ئىدى.

ئۇ مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا ياشىغان ئېلىپ بېرىۋاتقان ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ بۇرۇنقى ھالەتتە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

غەربىي ئاسىيادىكى ماۋارائۇننەھر رايونىدا ياشىغان جاھىز (Jahiz، 776 - يىلدىن، 869 - يىلغىچە ياشىغان) نىڭ ئەسىرىدە (95) «تۈركلەرنىڭ ئىچىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ئۇلارنىڭ (تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ. — مىنورىسكىينىڭ ئىزاھاتى») باتۇرلىرى، قارلۇقلارنىڭ داھىيلىرىدۇر، گەرچە (كېيىنكىسى - مىنورىسكىينىڭ ئىزاھاتى) ئادەم سانى ئۇلاردىن ئىككى ھەسسە ئارتۇق بولسىمۇ» دېگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ئۇنىڭ مانى دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدىن بولغان دەپ قارالغان. بۇ بۆلەك تارىخ ماتېرىيالى ئەك بۇرۇن ماكۇارت تەرىپىدىن پايدىلىنىلغان بولۇپ، ئۇ بۇ يەردىكى زاۋاللىق مىلادىيە 840 - يىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىزلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغانلىقى ۋەقەسىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ(96) بىزنىڭ قولىمىزدا جاھىزنىڭ كىتابى يوق ھەمدە نۆۋەتتە بىز كۆرگەن بۇ بۆلەك تارىخىي ماتېرىيالنى مۇھاكىمە قىلغان ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئەسلىي تېكىستتىن تەپسىلىي نەقىل كەلتۈرمىگەن ھەمدە جاھىزنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلىرىگە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمىغان بولغاچقا، بىز بۇ توغرىسىدا ئەك ئاخىرقى ھۆكۈمنى چىقىرىشقا ئامالسىزمىز. بىراق، بىز بۇ نامسىز يازغۇچىنىڭ ئەدەب ئىكەنلىكىنى، شەرق جۇغراپىيە مەسلىسى ئۈستىدىكى بەزى بايانلىرىنىڭ مەسئۇدىنىڭ تەنقىدىگە (97) ئۇچرىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھازىرقى زامان ئالىملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بۇ مىلادىيە 869 - يىلى ئۆلگەن يازغۇچىنىڭ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى باشقا تىلغا

ئالمىغانلىقىنى، ئەكسىچە بارتولدنىڭ جاھىزنىڭ باشقا بىر بۆلەك خاتىرىسىدە توققۇز ئوغۇزلار يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگەن قەبىلە سۈپىتىدە ئەمەس بەلكى قارلۇقلارنىڭ كونا قوشنىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىنى بىلمەيسىز[98]. شۇڭا، بارتولد[99] ۋە مىنورسكىي <100> لار يۇقىرىدا مۇھاكىمە قىلغان ھېلىقى بىر بۆلەك تارىخىي ماتېرىيال مىلادىيە 840 - يىلىدىن بۇرۇنقى ۋەقەلەرنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايمىز. يېڭىچاقلىغاندا جاھىزنىڭ كىتابىدىكى مىلادىيە 840 - يىلىدىكى ۋەقە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدىكى خاتىرىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولمايدۇ.

«تارىخىي ياقۇبى» دېگەن كىتابنىڭ توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدىكى خاتىرىسى بۇرۇنقىلارغا چېتىلىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ كېيىنكى بېرىمى يىلنامە بولۇپ (تەخمىنەن پۈتۈن كىتابنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلىگەن، مىلادىيە 872 - 873 - يىللار / ھىجرىيە 259 - يىل/ تاھىرىلار سۇلالىسى بىلەن ئاخىرلاشقان)، بابلارغا بۆلۈپ دۇنيانىڭ ھەر قايسى چوڭ رايونلىرىنى مەخسۇس بايان قىلغان، ئالدىنقى يېرىم قىسمىدىمۇ توققۇز ئوغۇزلارنى سۆزلىگەن. «شىمالدىكى خانلىقلار» بابىدا ياقۇبى مۇنداق يازغان<101>:

«ئامور (بىن تۇبۇل بىن يا پەس بىن نوھ) نىڭ نەۋرىلىرى ئىچىدىن بىر توپى دەريانىڭ ئەتراپىدىكى يەرگە كېلىپ، ھەر جايلارغا تارقىلىپ ئوخشىمىغان دۆلەتلەرنى ۋە نۇرغۇن مىللەتلەرنى» شەكىللەندۈردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قوتتال — al Qawadiyan، سۇتىرشانا، سوغدى، پەرغانە، شاش، تۈرك، قارلۇق، توققۇز ئوغۇز، قىماق تۈركلىرى، تىبەتلەر بار. تۈركلەرنىڭ ئىچىدە شەھەر - بازار قورغان سېپىللاردا تۇرىدىغانلار، تاغ - دالا ياپلاقلاردا تۇرۇپ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئاھالىلەر بار. ئۇلارنىڭ چېچى ئۇزۇن بولۇپ كىگىز

ئۆيلەردە تۇرىدۇ، ھەربىي يۇرۇشلەردە 20 جەڭچى بىر چېدىردا تۇرىدۇ، ئۇلار قارىغا ئېتىشتا ئۇستا بولۇپ دەل جايىغا تەگكۈزەلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى خۇراسان رايونىنىڭ چېگرا سىدىن تارتىپ تۇبوت تاغلىرى ۋە جۇڭگونىڭ تاغلىرىدا ئۇزۇلمەي ئۇچرايدۇ»

بۇ بابتا ياقۇبى يەنە رىۋايەتتىكى نوھنىڭ باشقا ئەۋلادلىرىنىڭ دۇنيانى بۆلۈشۈۋالغاندىن كېيىن، ماكانلىشىپ دۆلەت قۇرغانلىق ئەھۋالىنى سۆزلىگەن.

بۇ بىزگە ئەرەب، پارسلار ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى رىۋايەتلەرنى خاتىرىلىگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. گەرچە ياقۇبىنىڭ بۇ كىتابى مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىغا بىر نېمە دېيىش قىيىن. ئەمەلىيەتتە بۇ كىتابنىڭ يىلنامە (سالنامە) قىسمىدا بۇنىڭغا ئاللىقاچان جاۋاب بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن بىز خەلىپە مەئمۇن (833ـ، 813 ـ يىللار) دىن كېيىنكى خۇراسانىنىڭ شەرقىنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى زادى كۆرەلمەيمىز. «تارىخي ياقۇبى» دىكى شەرققە، توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئىنىن خۇرداۋھنىڭكىگە ئوخشاش بولسا كېرەك.

ياقۇبىنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (Kitab al—Buldan) ھىجرىيەنىڭ 278 ـ يىلى (مىلادىيە 891 ـ، 892ـ يىللار) مىسىردا تاماملانغان. بۇ كىتابنى يېزىش ئۈچۈن، ئۇ ئاز بولمىغان تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان <102> بۇ كىتابتا يازغۇچى ئالدى بىلەن ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىككى ئاستانىسى باغداد بىلەن سامەرەنى تەپسىلىي تەسۋىرلىگەن، ئۇلاپلا ئۇ دۇنيانى تۆت «بۆلەك» كە بۆلۈپ (ئەرەب تىلىدىكى Rub' سۆزى تۆتتىن بىر دېگەن مەنىنى

بىلدۇرىدۇ) بايان قىلغان. 1 ـ بۆلىكى شەرق تەرەپ بولۇپ، باغداتنىڭ شەرقىدىن تاكى «خۇراسان بىلەن قوشنا بولغان تىبەت ۋە تۈركىستانغىچە» ئىدى. بىزگە ئالاقىدار بولغىنى تۆۋەندىكى بۆلەك<103> بولۇپ ياقۇبى دەريانىڭ سىرتىدىكى ھەر قايسى جاي، رايونلارنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن مۇنداق يازغان :<104>

«مانا بۇ (ئامۇ) دەرياسىنىڭ سىرتىدىكى ئەڭ مۇھىم لىنىيىگە جايلاشقان توخارىستان، سوغدى، سەمەرقەنت، شاش» پەرغانە قاتارلىق جايلارنىڭ شەھەرلىرىدۇر. بۇنىڭدىن سىرتتىكىلىرى كۆپ دىنلىق رايونلاردۇر. يىغىپ ئېيتقاندا خۇراسان ۋە سىجىستاننى ئوراپ تۇرغان تۈرك رايونلىرى بولسا بىر قانچە ئۇرۇق ۋە بىر قانچە ھاكىمىيەتتۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار، تۈركەشلەر، قىماقلار ۋە ئوغۇزلار بار. تۈركلەرنىڭ ئىچىدىكى ھەربىر ئۇرۇقنىڭ ئايرىم مۇستەقىل ھاكىمىيىتى بار. ئۇلار ئۆز ئارا ئۇرۇش قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار مۇقىم ئولتۇراقلاشمىغان، ئۇلارنىڭ قورغانلىرى يوق. ئۇلار قىرلىرى بار تۈركچە يۇمىلاق چېدىرلاردا تۇرىدۇ، يۇمىلاق ئۆگزىلىك چېدىر ھايۋانلارنىڭ ۋە كالىنىڭ تېرىلىرىنى مىخلاپ سىرتىغا كىگىزنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئۇلار كىگىز ياساشقا ئەڭ ماھىر كىشىلەردۇر، چۈنكى ئۇلارنىڭ كىيىملىرىمۇ كىگىزدىن تىكىلگەن. تۈركىستاندا بار بولغان يېزا ئىگىلىك زىرائەتلىرى پەقەت تېرىقتىن ئىبارەت بىر خىللا (al—Djawars?) ئۇلارنىڭ يېمەكلىكى قىمىز، ئۇلار ئات گۆشى يەيدۇ، شۇنداقلا ئەڭ كۆپ يەيدىغىنى ئوۋلارنىڭ گۆشىدۇر. ئۇلارنىڭ ئۇ جايدا تۆمۈر كۆپ ئەمەس، ئۇلار سۆڭەكتىن ئوق ياسايدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلار خۇراسانىنى قورشۇۋلىپ، ھەر قايسى تەرەپلەردىن ھۇجۇم قىلىپ، بېسىپ كىردى. تۈركلەر بىلەن كۆرەش قىلمىغان خۇراسانىنىڭ بىرمۇ رايونى قالمىدى، بارلىق ئۇرۇقلاردىكى

تۈركلەرمۇ ئۇلار بىلەن كۆرەش قىلدى».

بۇ يەردىكى توققۇزغۇزلار شىمالىي دالادىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەمدۇ ياكى غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەمدۇ؟ بۇ كىتابتىكى ياقۇپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پارسلارنىڭ شەرقىي چېگراسى ئاقسۇ ئىسپىجاب ۋە كاسانغىچە سوزۇلغان. ئۇ يەنە مۇنداق يازغان <105>:

«شاش تىن تارتىپ ئىسپىجاب شەھىرىگىچە ئەڭ ئۇزۇن بولغان چېگرا لىنىيىسى ئىككى يول بولۇپ، كىشىلەر بۇ يەردىن (ئاقسۇ شەھىرىگە) بېرىپ تۈركلەر بىلەن كۆرەش قىلدى، ئۇ سەمەرقەنتنىڭ ئەڭ يىراق بولغان بىر يېرىدۇر».

سامانىيلار جەمەتىنىڭ مىلادىيە 839 ـ، 840 ـ يىللاردا ئىسپىجاب شەھىرىنى ئىگىلىگەنلىكى تەرەپتىن ئويلانغاندا، كېيىنكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئەھۋالىنى ئاز ـ تولا بولسىمۇ بىلىدۇ، دەپ قاراش مۇمكىن. بىراق، مىلادىيە 839 ـ يىلى نوھ يەنە پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى Urasht رايونىنى (ئوش Ush/) ئىگىلىگەن <107>. ئۇزاق ئۆتمەي سامانىيلار يەنە شىمالدىكى نارىن دەرياسىنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ Khaylam (نارىن دەرياسى بويىدىكى مۇھىم شەھەر) گە كىرگەن <108>. ئەمما، بۇلارنى ياقۇبنىڭ كىتابىدىن كۆرگىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ياقۇبنىڭ پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا ئائىت خاتىرىلەر دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ <109>. ئۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ۋەخش دەرياسى (Wakhsh = Surkhab) ۋادىسىدىكى Munk شەھىرى (بۇگۇنكى تاجىكىستاندىكى BaldJuan <110> نى «تۈرك رايونىغا (ھەمدە) راشىت (Rasht، بۇگۇنكى تاجىكىستاندىكى گەرىم (Garm، قۇماد (ۋەخش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جىلغا) <111> پامىر (ئالارتاغ تىزمىسى) <112> قاتارلىق جايلار قارايدىغان چېگرادۇر» دېگەن. ئۇ يەنە <113> ۋەشجرد بۇگۇنكى

تاجىكىستاندىكى پەيزئاباد ‹Faizabad› <114> «ئۇ مۇھىم چېگرا لىنىيىسىدىكى بىر شەھەر، بىر كەڭرى رايون، ئۇ يەردە 700 مۇستەھكەم قورغان بار، چۈنكى ئۇلار ھازىر تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشماقتا. ئۇلارنىڭ تۈركىستانىنىڭ يېرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 4 فەرسەخ (24 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ» «ئۇ يەردە 700 قورغان بار، چۈنكى ئۇلار تۈركلەر بىلەن چېگرىداش قوشنا» دېگەن.

ئەمما، يېزىلغان ۋاقتى بىر قەدەر بۇرۇن بولغان ئىبن خۇرداذبېھنىڭ كىتابىدا بۇ رايونىنى باشقىچە تەسۋىرلىگەن بولۇپ ئۇ مۇنداق يازغان. <115> «ۋەشجرد (al—Washdjird) بىلەن راشت (Rasht) تۆت كۈنلۈك يول كېلىدۇ. راشت (Rast) بولسا بۇ يۆنىلىشتىكى خۇراسانىنىڭ ئەڭ چېتى. ئۇ ئىككى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ ئىلگىرى تۈركلەرنىڭ خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىشتا ئۆتىدىغان بىر ئېغىز ئىدى. شۇڭا، فەزل بىن يەھيا بىن خالىد بىن بەرمەكى بۇ ئېغىزنى ئېتىۋەتكەن» ئىبن خۇرداذبېھنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا فەزل بىن يەھيا (مىلادىيە 794 ـ 795 ـ يىللاردا خۇراسانىنىڭ ۋالىيسى بولغان) تازىكلارنىڭ ھەممىسى چېگرا سىزىقىنى راشتقىچە سۈرگەن. فەدلنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىنى ياقۇبمۇ ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن <116>. بىراق، ئۇ ۋە باشقا تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى ئەرەبلەرنىڭ راشتتىن جەنۇبقا ۋە غەربكە چېكىنگەنلىكىنى تىلغا ئالمايدۇ. شۇڭا ياقۇبنىڭ يۇقىرىقى خاتىرىلىرى ئېھتىمال بۇرۇنقى دەۋردىكى ئەھۋاللار بولسا كېرەك. ياقۇبى ئىبن خۇرداذبېھقا ئوخشاش پارسلارنىڭ ئەڭ شەرقىي رايونلىرىنى تەسۋىرلىگەندە، مىلادىيە 840 ـ يىللاردىن كېيىنكى ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان. ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا ياقۇبى ئىبن خۇرداذبېھنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان يازغۇچىلارنىڭ بىرى ئىكەن <117>. شۇڭا، يۇقىرىدىكى بايان

قىلىنغان ئەھۋاللارنىڭ ئەجەپلەنگۈچىلىكى يوق. ئەمەلىيەتتە ياقۇبى بۇ كىتابنىڭ بېشىدىلا ئۆزىنىڭ يېزىش پرىنسىپىنى جاكارلىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەممە جايدا قىلغان سايا‌ھەت تارىخىنى، تۆت ئەتراپقا قىلغان زىيارىتىنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن مۇنداق دېگەن<118>:

«مەن ئۇزۇن مۇددەت توختىماي بۇ ئەھۋاللارنى يېزىۋالغاندىن كېيىن بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم، مەن ھەربىر خەۋەرنى مۇۋاپىق ئورۇنغا قوشتۇم، مەن ھەر قايسى شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىچىدىكى ئىشەنچلىكلىرىدىن ئاڭلىغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى مەن ئىلگىرى ئىگىلىگەن بىلىملىرىمگە قوشتۇم».

مۇشۇ ئەسلىي تېكىستنى تەھلىل قىلغاندىكى مەسىلىدىن ئىلىپ ئېيتقاندا، قارلۇقلار، تۈركەشلەر، توققۇز ئوغۇزلار قاتارلىق بىر قانچە چوڭ ھاكىمىيەتلەر (ياكى كۈچلەر) بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋەزىيەت 9 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئىش بولۇشى كېرەك» بىز مىلادىيە 840 - يىلىدىن كېيىن تۈركەش قەبىلىسى مۇتلەق مەۋجۇت ئەمەس دەپ كېسىپ ئېيتالمايمىز. چۈنكى، بىز دۇنخۇاڭ يازما ھۆججىتى S6551 نومۇرلۇق يادىكارلىق<119>، «ھۇدۇدۇل - ئالەم»<120> نىڭ 17- بابى ۋە گەردىزىنىڭ كىتابىدىن ھەتتا «تۈركىي تىللار دىۋانى»<121>. دىن مىنورىسكىي تۈركەشلەرنىڭ قالدۇق قىسمى توخشىلار (独西/Tukshi) دۇر دەپ بېكىتكەن ئەھۋاللارنى كۆرەلەيمىز. شۇنداقلا تۈركەشلەر قەبىلىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ ئۇ ئىنتايىن ئاجىز بولۇپ دالىي يىللىرىدىن كېيىن (مىلادىيە 766 - 779 - يىللار) دىن كېيىن ئاللىقاچان «قارلۇقلارغا بويسۇنغان» ۋە مۇستەقىل بولغان، شۇنداقلا توققۇز ئوغۇز، قارلۇق، ئوغۇز، ۋە قىماقلار بىلەن تەڭ تۇرالايدىغان تۈركەشلەر ھاكىمىيىتى ئاللىقاچان مەۋجۇتلۇقىنى

يوقاتقان. شۇڭا، مۇئەللىپنىڭ كاللىسىدىكى تۈركەشلەر ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى توققۇز ئوغۇزلار مىلادىيە IX ئەسىردىن بۇرۇنقى تارىخى ھالەتلەر بولسا كېرەك.

ئىبن فەقىھنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» مۇ <121> ئىبن خۇرداذبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» گە، ياقۇبنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» ئوخشاش ئاپتور ئۆزى ياشىغان مۇشۇ دەۋرنىڭ تارىخىنى خاتىرىلىگەن، بۇ خاتىرىلەر يەنە دەۋرى ئىزاھلانمىغان، ئەملىيەتتە ئىنتايىن كونا بولغان ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاماملانغان بۇ تارىخىي كىتابتا ئىبن فەقىھ سامانىيلار جەمەتىدىن بولغان نۇھ بىن ئەسەد (مىلادىيە 842 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى سۆزلەپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىسمائىل بىن ئەھمەدنىڭ (Ismàil b. Ahmad 295ـ 297 ـ/892 ـ 907) تۈركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەنلىكىنى (تۈركلەر يادا تېشى ئارقىلىق دۈشمەنگە تاقابىل تۇرغان) ۋە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەنلىك جەريانىنى <123> تەپسىلىي تەسۋىرلىگەن. يىلنامە (سالنامە) لارغا ۋە باشقا تارىخى كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە يۇقىرىقى ئەھۋاللار ئىسمائىلنىڭ مىلادىيە 893 ـ يىلى تالاسقا قىلغان جازا يۈرۈشىنىڭ ئىنچىكە ھالقىلىرى بولسا كېرەك<124>. بۇ ئەھۋاللار ئۇنىڭ ئەرەبلەر دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە، بولۇپمۇ توققۇز ئوغۇزلارغا نىسبەتەن تونۇشىنى دەۋرنىڭ ئارقىسىدا قالدۇرغان.

دې گويې تەھرىرلىگەن ئىبن فەقىھنىڭ كىتابىدا (BGA 5 ـ .توم) ئىككى يەردە توققۇز ئوغۇزلارنى تىلغا ئالغان. بۇنىڭ بىرى سەمەرقەنتتىن زەمىن (Zamin) ئارقىلىق شاش بىلەن تۈركلەرگە ھەمدە پەرغانىگە بېرىشتىكى يوللارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ خاتىرە ئىبن خۇرداذبىھنىڭ

كىتابىدىن نەقىل ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار تەسىمنىڭ شەرقە قىلغان سایاھەت خاتىرىسىدىن كەلگەن<125>. يەنە بىر جايدىكى خاتىرەمنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىدەك (مەن رىم رەقەملىرى ئارقىلىق ئابزاسلارغا بۆلۈپ چىقتىم)<126>.

I. تۈركلەرنىڭ سانى كۆپ بولغان ئۇرۇقى توققۇز ئوغۇزلاردۇر. ئۇلارنىڭ دۆلىتى تۈركلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ، ئۇنىڭ چېگرىدىكى قوشنىلىرىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، تىبەت، قارلۇق، ئوغۇز، پەچەنەك، تۈركەش، قىپچاق، قىرغىز قاتارلىقلار بار. تۈركلەرنىڭ شەھەر بازارلىرى جەمئىي 16، توققۇز ئوغۇزلار كۆچمەن چارۋىچى تۈركلەردۇر.

II. كىشىلەرنىڭ دېيىشچە تۈركلەرنىڭ قويلىرى تۆتتىن ئارتۇق قوزىلىمايدىكەن. ئەگەر كۆپ قوزىلىسا ئىتقا ئوخشاش بەش ئالتىنى قوزىلايدىكەن، ئىككى ئۇچنى قوزىلاش ئايرىم ئەھۋاللار ئىكەن. ئۇلارنىڭ قويلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، يوغان قۇيرۇقلىرى يەردە سۆرىلىپ قالىدىكەن. ئۇلارنىڭ دۆلىتىدە قارا بۇلغۇن بىلەن تۆلكە ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ئۇلار پىشقان مەرگەنلەر ئىكەن. ئۇلار يەنە ياخشى بولغان ئىپار ئىشلەپچىقىرىدىكەن، ئۇ ھايۋانلارنىڭ بېشىدىكى مۇڭگۈز ئىكەن.

III. تۈركلەرنىڭ كۆپ قىسمى مانى دىنىغا<127> ئېتىقاد قىلىدۇ.

IV. تۈركلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئاجايىپ ۋەقەلەردىن بىرى شۇكى، ئۇلار قار - يامغۇر تەلەپ قىلىدىغان بىر پارچە تاشنى ئىشلىتىدىكەن، بۇنى ئۇلار ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان بولۇپ، ھېچكىم ئۇنى ئىنكار قىلمايدىكەن. بۇ تاش (ھازىر) پەقەت توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانىغا تەۋە بولۇپ، باشقا ھەر قانداق تۈرك خانىغا تەۋە بولمايدىكەن.

V. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇلار كۈن چىقىدىغان جايدىكى

بۆكەندىن يادا تېشىغا ئېرىشكەن، ئۇ يەردىكى بۆكەن ئۇنى يادا (تېشىنى) ئىشلىتىپ قۇياشنى توسقان ئىكەن.

بۇ بۆلەك خاتىرىدىكى I . ئابزاس ئىبن خۇرادادبېھنىك كىتابىدىن ئېلىنغان. ئىبن خورادادبېھنىك خاتىرىلىرىدە نەقىل قىلىنغانلارغا ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇ يەردە قىسقارتىلغان ۋە قوشۇلغان جايلار بار.

II - ئابزاسنىك مەنبەسى ئېنىق ئەمەس؛ ئۇنىك مەزكۇر مەسىلە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس.

III - IV - ئابزاس تەمىمنىك ساياھەت خاتىرىسىدىن ئېلىنغان (12 - 14- بۆلەك) <128> .

بىراق، بۈگۈنكى كۈندە BGA غا كىرگۈزۈلگەن ئىبن خورادادبېھنىك كىتابى ۋە ئىبن فەقىھنىك كىتابىنىڭ ھەر ئىككىلىسى قىسقارتىلغان نۇسخىسىدۇر. كېيىنكىسى بەلكىم ئۆزگەرتىپ يېزىلغان نۇسخىسى بولۇشى مۇمكىن، مىنورىسكىي رەتلىگەن تەمىمنىك ساياھەت خاتىرىسىمۇ مۇكەممەل خاتىرە ئەمەس. شۇڭا، چىقىرىشقا بولىدىغان يەكۈن پەقەت ۋارىسلىق مۇناسىۋىتىدۇر. ئۇلارنىك بۇ خىل ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئىبن فەقىھنىك كىتابىدىكى (BGA نەشرى) توققۇز ئوغۇزلارنىك كۆپىنچە قوملۇقنىك شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرىۋالالايمىز. فەقىھنىڭ كىتابىدىكى بايانلار مەشھەد نۇسخىسىغا يېقىن ئىدى<129>. بىراق سوۋېت ئىتتىپاقى نەشر قىلغان «تۈركمەن ۋە تۈركمەنلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ناھايىتى ئۇزۇن بىر بۆلەكنى130> < تەرجىمە قىلىپ چىققان ھەمدە بۇ بۆلەكنى ياقۇبېنىك «يەر ناملىرى قامۇسى» <131> دىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇ بۆلەك خاتىرىدە ئېيتلىشچە ئىبن فەقىھ بىلەن دەۋرداش بولغان ئەبۇ ئابباس ئىسىا ئىبن مۇھەممەد مەرۋەزى ئەرەب دۇنياسىنىڭ چېگرادىكى قوشنىلىرى ئوغۇز، توققۇز ئوغۇز ۋە قارلۇقلار

ئىكەنلىگىنى تىلغا ئالغان. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى ئەبۇ ئابباس توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھېچقانداق كىچىك ھالقىلارنى سۆزلىمىگەن. نەتىجىدە بۇ توققۇز ئوغۇزلار، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسەتكەن. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مىلادىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونى بولۇپمۇ شەرقىي شىمالى قاسىناقلىرىدا ئىزچىل جانلانغانلىقى سەۋەبلىك ئىبن فەقىھ ئېيتقان ئەھۋال يەنە مىنورىسكىينىڭ يەنە بىر ھۆكۈمىنى مۇئەييەنلەشتۈردى ھەمدە ئەينى چاغدىكى ئەرەب، پارس ئالىملىرى ئەمەلىيەتتە مىلادىيە 840 - يىلىدىن ئىلگىرى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىنى ئىگىلىگەن توققۇز ئوغۇز (يەنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار) بىلەن 840 - يىلىدىن كېيىن ئۇ يەردە ماكانلاشقان توققۇز ئوغۇزلارنى (يەنى غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار ۋە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى) زادىلا ئايرىيالمىغان<132>.

مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋە 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەرەب، پارس يازغۇچىلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى توققۇز ئوغۇزلار كۆپىنچە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىش ئېھتىمالى ھەم مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋال 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى مەسئۇدىنىڭ ئەسىرىدە يەنە بىر قېتىم ئىپادىلەنگەن. مىلادىيە 956 - يىلى (ھىجرىيە 345- يىلى) ۋاپات بولغان مەسئۇدى<133> ئۆمرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان بولۇپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرىدىن ئاساسلىق «ئالتۇن يايلاق ۋە قىممەتلىك جاۋاھىرلار» (مىلادىيە 947 - يىلى ھىجرىيەنىڭ 336 - يىلى يازغان مىلادىيە 956- يىلى ھىجرىيەنىڭ 345 - يىلى تۇزەتكەن (Murudj al—Dhahab wa Màdin al—Djawahir) ۋە «نەسىھەتنامە» (Kitab al— Tanbih wa al—Ishraf)، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا

يازغان) بار. ئالدىنقىسى مەسئۇدىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ، قامۇس دېگەن شەرەپكە ئېرىشكەن. كېيىنكىسى ئۇنىڭ خۇلاسە خاراكتېرىدىكى ئەسىرى بولۇپ ئۇ بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەسەرلىرىنى تولۇقلىغان. «ئالتۇن يايلاق» تىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر تۆۋەندىكى بىر قانچىدۇر.

I . (333 ـ پاراگراف) «(چىن) خانى يېقىن قوشنىسى تۇبۇتلەرنىڭ Mdu شەھىرىگە <134> تايادى (ئىلگىرىكى تېكىستلەردە سۆزلەنگەن) ھەم ئۇ يەردىن تۈرك پادىشاھى ئۇيغۇر خانغا (uyghur— khan) خەت يېزىپ قوتقۇزۇشنى ئۆتۈندى ... شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانى ئوغلىنى 40 تۇمەن كىشىلىك پىيادە ۋە ئاتلىق قوشۇنغا باش قىلىپ يارەمگە ئەۋەتتى. Banshau (<135>خۇاڭچاۋ) ۋەقەسى ئېغىرلاشقا باشلىدى. ئىككىلا تەرەپتە ئۆلۈم ـ يېتىم ئېغىر بولدى. Banshau (خۇاڭ چاۋ) غايىب بولدى. بەزىلەر ئۇنى ئۆلتۈرۈلۈپتۇ دېيىشتى، بەزىلەر ئۇنى سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپتۇ دېيىشتى. ئوغلى ۋە بىر قىسىم ئۇرۇق ـ تۇغقان، يېقىنلىرى ئەسىرگە چۈشتى. جۇڭگو خانى ئاستانىگە قايتىپ خانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى».

بۇ پاراگراف ۋە 329 ـ 333 ـ پاراگراف مىلادىيە 878ـ يىلىدىن كېيىنكى Banshau (خۇاڭچاۋ) رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى <136> بايان قىلىدۇ. بۇ مەزمۇنلارنى ئەبۇ زەئىد ھەسەن (Abu Zayd Hasan) يازغان «جۇڭگو ۋە ھىندىستاندا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم (داۋامى)» <137> (تۆۋەندە ئەبۇ زەئىد كىتابى دەپ ئاتايمىز) دىن كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇ يەردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانى خەت ئەۋەتىپ يارەم تەلەپ قىلغىنى «تۈركلەرنىڭ توققۇز ئوغۇز پادىشاھىدۇر» بۇ توققۇز ئوغۇز پادىشاھى بىلەن ئۇيغۇر خانىغا نىسبەتەن بىز بۇنىڭ شاراپىت لى كېيىنكى ھەققىدىكى خاتا بايانلار ئىكەنلىكىنى

كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. مەسئۇدى ھىجرىيەنىڭ 303 - يىلى (مىلادىيە 915 - 916 - يىللار) بەسرەدە ئەبۇ زەئىد<138> بىلەن كۆرۈشكەن. ئۇ ئەبۇ زەئىدنىڭ خاتىرىسىنى نەقىل ئېلىپ يازغاندا «ئۇيغۇر خانى» نى «توققۇز ئوغۇز پادىشاھى» نىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

Ⅱ. (227 - پاراگراف) «يۇقىرىدا بايان قىلغانغا ئوخشاش گانگ دەريانىڭ يەنى ھىندى دەريانىڭ ھىندىستاننىڭ ئەڭ چەت جايلىرىدىكى تاغلاردىن باشلىنىدۇ» ئۇ يەر جۇڭگو يەنى (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) يەنى (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) نىڭ تۈرك توققۇزئوغۇز دۆلىتىگە يېقىن بولغان جايىغا قوشنا كېلىدۇ. ئۇ ھىندى دېڭىزى قىرغىقىغا قاراپ ئېقىپ (Habashi) دېڭىزىغا <139> قۇيۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 400 فەرسەخ».

بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئەھۋالىنى مەن مۇنداق يەكۈنلەشتۈرۈشكە ئامالسىزمەن، بىراق مەسئۇدى «نەسىھەتنامە» دە بۇ دەريانىڭ بېشىنى «تۇبۇت رايونىدىكى تاغدا» <140> دېگەن.

Ⅱ. (326 - پاراگراف يۇقىرىدا بايان قىلىنغان) <141> «ئۇلار (جۇڭگولۇقلار) نىڭ دۆلىتى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ دۆلىتى بىلەن قوشنا<142>. كېيىنكىسىنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا مانى دىنى ۋە ئاتەشپەرەسلىك بار. ئۇلار ئىلگىرى نادان ئىدى، ئۇلارنىڭ ئېتىقاد ئۇسۇلى بولسا بارلىق تۈركىلەرنىڭ ئېتىقاد ئۇسۇلى ئىدى، ئۇلار ئۇنى ئىككى خۇدالىق دىنىنىڭ ئالدامچىسىغا ئۇچرىغىچە ئىشلەتتى. ئۇ ئادەم ئۇلارغا قۇرۇق گەپ سېتىپ رېئال دۇنيادىكى زىددىيەتلەرنى كۆرسەتمەيتتۇ. ئۇلارغا ھايات ۋە ماماتنى، ساغلاملىق ۋە كېسەللىكنى، بايلىق ۋە نامراتلىقنى، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇقنى، جەم بولۇش ۋە ئايرىلىشنى، باغلىنىش ۋە ئۇزۇلۇشنى، شەرق ۋە غەرب مەۋجۇتلۇق ۋە يوقلىشنى، كېچە ۋە كۈندۈز قاتارلىق ھەرخىل بىر - بىرىگە زىت بولغان

شەيئىلەرنى بايان قىلىپتۇ، ھەم ئۇلارغا ئەقىل - ئىدراكلىق ھايۋانلار ۋە باشقا ھايۋانلار ئۈچرايدىغان خىلمۇخىل ئازاپلارنى ئەسلەتكەن، ئۇلارغا بالىلار، دەلدۇشلەر ساراڭلار دۇچ كېلىدىغان ھەممىنى ئەسلىتىپتۇ».

<327> - پاراگراف> «شۇڭا، ئەگەر جۇڭگو پادىشاھى شامان دىنى مۇرىتى بولۇپ ھايۋانلارنى ئۇلتۇرگەن بولسا، ئانداقتا ئۇنىڭ بىلەن تۇرك پادىشاھى ئۇيغۇر خاقانى ئارىسىدا ئۇرۇش بولىدۇ. ئەگەر جۇڭگو پادىشاھى مانى دىنى مۇرىتى بولسا ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىشلار بىردەكلىشىدۇ.

مەسئۇدى بۇ يەردە تىلغا ئالغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتقاد قىلىش جەريانى شۇبھىسىزكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 763 - يىلىدىكى مانى دىنىنى قوبۇل قىلىش جەريانىدۇر <143>. ئەينى چاغدا ئۆتۈكەن - سۆيگۈن توپىلىڭغا ئاللىقاچان يەتتە - سەككىز يىل بولۇپ قالغان بولۇپ شۇەنزۇڭ، سۇزۇڭ قاتارلىق ئىككى خاقان ئارقا - ئارقىدىن ۋاپات بولغان، ئاسىي سانغۇن شى جاۋيى ئۇيغۇر مويۇنچۇر قاغانىنى جەنۇبقا باشلاپ كەلگەنىدى. كېيىن خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ نەسىھەت قىلىپ توسۇش ئارقىلىق، قاغان چاڭئەنگە كەلمەي لويانىڭغا بېرىپ شى جاۋيىغا ھۆجۇم قىلىدۇ. مويۇنچۇر قاغان لويانىدا مانى دىنى راھىبىنى ئۇچرىتىدۇ، مانى «كاھىنلىرى ۋە دانىشمەنلىرىدىن رۇيشى قاتارلىق تۆت كىشى (ئۇيغۇر) ئىلىگە كەلدى ۋە تائەت - ئىبادەت، نەزىر - چىراق قائىدىلىرىنى تەشۋىق قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كاھىنلار دانالىقتا تەڭداشسىز، كىتاب - دەستۇرلاردىن تولۇق خەۋەردار، سۆزمەن كىشىلەر بولغاچقا، تېزلا بۇ دىنىنى بۇ جايدا ئۇيغۇرلارغا تارقىتىشقا مۇۋەپپەق بولالىدى» <144>. بىز مەسئۇدىنىڭ خاتىرىلىرىدىن مانى راھىبلىرىنىڭ دىن تارقىتىۋاتقانلىقىغا دائىر بەزى تەپسىلاتلارغا ئېرىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بۇ يەردىكى

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرالايمىز. بىراق، مەسئۇدى ئېيتقان جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىش سەۋەبىدىن ئۇرۇش يۈز بەرگەنلىكىدەك ئىش خەنزۇ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ ئىسپاتىغا ئېرىشەلمىدى. بۇ ئېھتىمال بىر خىل خاتا بايان بولسا كېرەك. بىراق، ئۇنىڭ جۇڭگودىمۇ مەلۇم دەۋرلەردە مانى دىنىنىڭ ئومۇملاشقانلىقى توغرىسىدىكى سۆزلىرى خۇيچاڭدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مانى دىنىنىڭ گۈللەنگەنلىكىدىن بىشارەت بېرىدۇ. ئەلۋەتتە بىزمۇ كەيچېڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، تاڭ ۋۇزۇڭنىڭ خەنزۇلار يېرىدە مانى دىنىغا قاتتىق زەربە بەرگەنلىكىنى، شۇنىڭدىن كېيىن خەنزۇلار يېرىدىكى مانى دىنىنىڭ پەيدىنپەي بىر خىل مەخپىي دىنغا ئايلانغانلىقىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك. شۇنداقتا خەنزۇ يەرلىرىدىكى مانى دىنىنىڭ ئەھۋالىمۇ مەسئۇدىنىڭ بۇ خاتىرىسىنىڭ (327 ـ جىلد) مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى تارىخىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بىراق مەسئۇدى 326 ـ پاراگرافنىڭ باشلىنىشىدا بىر ھازىرقى زامان كېلىشىدىكى پېئىلنى ئىشلىتىپ، (قوشنا yattasil) جۇڭگو بىلەن توققۇز ئوغۇزنى قوشنا دېگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ شۇ كىتابنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا بۇ ئىشنى ئاللىقاچان بايان قىلغانلىقىنى ئېيتقان، ئانداقتا بىز يەنە ئالدىدىكى خاتىرىلەرنى كۆرۈپ باقايلى.

IV . (312 ـ پاراگراف) «ئامورنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ئىچىدىكى باشقا بىر قىسىم كىشىلەر بەلخ دەريياسىدىن ئۆتكەن، ئۇلار بىر قانچە پادىشاھلىققا بۆلۈنۈپ ئۇ رايونغا تارقالغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قۇتاللار، يەنى قۇتاللارنىڭ

ئاھالىسى Uruwisan، سۈتىرىشانا، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئارىلىقىدىكى سوغدىلار ھەمدە پەرغانە، شاش، ئىسپىجاب شەھىرى ۋە فارابنىڭ ئاھالىلىرى بار. ئۇلار شەھەر، قورۇقلارنى بەرپا قىلغان، باشقىلار ئۇلاردىن ئايرىلىپ يايلاقتا تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرك، قارلۇق، توققۇز ئوغۇزلار بار، ئۇلار /kushan kanshan شەھىرى يەنى، خۇراسان رايونى ۋە چىن (جۇڭگو) ئارىسىدىكى پادىشاھلىقنىڭ خوجايىنلىرىدۇر، بۇگۈنكى كۈندىكى ھىجرىيە 332 ـ يىلىدىمۇ (مىلادىيە 943 ـ 944 ـ يىللار) تۈركلەرنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇقى ئىچىدە ئۇلاردىنمۇ جەسۇرى، ئۇلاردىنمۇ باتۇرى يوق، ھۆكۈمرانلىقى ئىنتايىن مۇستەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ پادىشاھى ئۇيغۇر خان بولۇپ، ئۇلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، تۈركلەرنىڭ ئىچىدە پەقەتلا مۇشۇلار بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

مەسئۇدىنىڭ بۇ يەردىكى سۆزىنىڭ مەزمۇنى بىلەن ئالدىدا نەقىل ئېلىنغان ياقۇبنىڭ بىر ئابزاس خاتىرىسى ئاساسەن ئوخشاش. بىز يۇقىرىدا ئاللىقاچان مۇلاھىزە قىلىپ بۇلاردا خاتىرىلەنگىنىنىڭ ئەرەب، پارسلار ئارىسىدا تارقالغان تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك قەدىمى رىۋايەتلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتقان ئىدۇق. بىز يەنە ئۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىشى كېرەكلىكىنى كۆرسەتكەنىدۇق. بىراق، مەسئۇدى يەنە بۇ توققۇز ئوغۇزلارنى ھازىر ساقلىنىپ قالغان بىر قەبىلە دەپ قارىغان. ئۇنىڭ بېكىتىشىگە ئاساسلانغاندا «جۇڭگو ۋە خۇراسان ئارىسىغا» جايلاشقانلىقىدىن بىز پەقت ئۇنىڭ نەزىرىدە ساقلانغان توققۇز ئوغۇزلارنى غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلاردۇر دەپ قارايمىز.

٧. (395 ـ پاراگراف) «جۇڭگو، ھىندىستان ۋە al—Zabadj نىڭ پادىشاھلىرى ھەمدە دۇنيادىكى بارلىق

پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى بابىلۇن پادىشاھىنى ئۇلۇغلاپ، دۇنيانىڭ بىرىنچى پادىشاھى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى، ئۇنىڭ گويا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۇلتۇزلار ئوراپ تۇرغان يورۇق ئاي ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشتى. چۈنكى، ئۇنىڭ رايونى (Iqlim) ئەڭ ھۆرمەتلىك، ئۇ بايلىقى ئەڭ كۆپ، تەبئىتى ئەڭ ياخشى ئەڭ ئەقىللىق، ئەڭ كەسكىن پادىشاھ. بۇلار بۇ رايوندىكى ئىلگىرىكى پادىشاھلار ھەققىدىكى تەسۈرلەر بولۇپ، بۇگۈنكى يەنى 332 ـ يىلدىكى (ھىجرىيە يىلناممىسى مىلادىيە 943 ـ 944ـ يىللار) ئىش ئەمەس. ئۇلار ئۇنى ئىلگىرىكى شاھىنشاھ دەپ ئاتىغان. شاھىنشاھ (Shahan — Shah) نىڭ مەنىسى پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى دېگەنلىك بولىدۇ، ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئورنى گويا ئادەمنىڭ يۈرىكىدەك ۋە ئالتۇن زەنجىردىكى قىزىل ياقۇتتەكتۇر. ئىككىنچىسى ھىندىستان پادىشاھى بولۇپ، ئۇ ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئىگىسىدۇر، «پىلنىڭ خوجىسىدۇر»، چۈنكى باشقا قۇدرەتلىك پادىشاھلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەقىل ـ پاراسەت ھىندىستاندا پەيدا بولغانىكەن».

(396 ـ پاراگراف) » ھىندىستان پادىشاھىنىڭ ئارقىسىدىلا جۇڭگو پادىشاھى تۇرىدۇ، ئۇ دۆلەتنى بىخەتەر تىنچ باشقۇرۇشنىڭ نازۇك ھۈنەر ـ سەنئەتلەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇن ۋە پۇقرالارنى ئىدارە قىلىشىنى كۆزدە تۇتقاندىمۇ، دۇنيادىكى پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە ئۇ چارۋىچى خەلقنى باشقۇرۇشقا ئەڭ ماھىر. ئۇ باتۇر، كۈچلۈك بولۇپ، دائىم زاپاس قوشۇننى توپلاپ باقىدۇ، ئەسۋاب ـ ئۇسكۇنە، قورال ـ ياراغلىرى بار. ئۇ بابىلۇن پادىشاھىغا ئوخشاش لەشكەرلەرنى باقىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇزۇك پادىشاھلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىرسى، كۇشان (< kushan Kaushan>) شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى تۇرىدۇ، ئۇ يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ پادىشاھى ۋە ئات ئىگىسى دەپ نام ئالغان. چۈنكى، دۇنيادىكى پادىشاھلارنىڭ

ئىچىدە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئەڭ باتۇر بولۇپ، قان ئاققۇزۇشتىن زادى قورقمايدۇ، ئۇنىڭ ئاتلىرى ئەڭ كۆپ. ئۇنىڭ دۆلىتى جۇڭگو ۋە خۇراسانىنىڭ ئارىسىدىكى ئېدىرلىقتا. ئۇ دائىم ئىشلىتىدىغان ئىسىم ئۇيغۇر خانىدۇر. تۇركلەردە نۇرغۇن پادىشاھلار ۋە نۇرغۇن ئۇرۇقلار بولۇپ ئۇزۇنارا بويسۇنمايدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ پادىشاھلىق ھوقۇقىنى ئىنكار قىلمايدۇ».

(397 - پاراگراف) «ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى رىم پادىشاھىدۇر. ئۇ ئادەملەرنىڭ خوجىسى بولۇپ، دۇنيادىكى پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ قىياپىتى ئەڭ چىرايلىقتۇر».

مەسئۇدنىڭ بۇ يەردە سۆزلىگىنى ئاتالمىش «تۆت پادىشاھ سۆزى» بولۇپ، «ئالتۇن يايلاق» نىڭ 344 - پاراگرافىدا ئۇ يەنە ئەبۇ زەئىد خاتىرىلىگەن ئىبن ۋەھھابنىڭ جۇڭگو پادىشاھىدىن ئاڭلىغان «تۆت پادىشاھ سۆزى»نى نەقىل قىلىپ بايان قىلغان. 1923 - يىلى پېللىئوت جۇڭگو، ھىندىستان ۋە مۇسۇلمان رايونلىرىدا تارقالغان «تۆت پادىشاھ سۆزى» نى تەپسىلىي تەھقىقلىگەنىدى<146>. 1931 - يىلى فېررانىد يەنە ئۇنىڭغا قارىتا تولۇقلاش ئېلىپ بارغانىدى<147>. تۆۋەندىكى جەدۋەلدە ئوخشاش بولمىغان دەۋردىكى ئوخشىمىغان ئەسەرلەردىكى خاتىرىلەر تىزىلدى.

[4 - جەدۋەل «تۆت پادىشاھنى كۆرسىتىش جەدۋىلى»].

هەرقايسى رايونلارنىڭ ئەھۋالى (رەقەملەرنىڭ رەت تەرتىپىلى ئىپادىلەيدۇ						
	توخرى③ (ئات ئىگىسى)	بۇيۇك چىن ②(گۆھەر ئىگىسى)	جۇڭگو① (ئادەم خوجىسى)		كاشتەي	240 - 250 يىللار
ھىندىستان ②(پىل)	توخرى④ (ئات ئىگىسى)	بۇيۇك چىن ③(ئالتۇن كۈمۈش)	جۇڭگو① (ئادەم)		ئون ئىككى ساياھەت تەپسىرى	4-ئەسىر
ھىندىستان ①(پىل)	ھون ③ (ئات)	پېرسىيە② (گۆھەر)	جىنا④ (ئادەم)		شۆەنزاڭ	646 - يىل
ھىندىستان ①(پىل)	تۈرك③ (ئات)	خور ② (گۆھەر)	كىناستىخان ④(ئادەم)		داۋشۇئەن	650 - 667 يىللار
ھىندىستان ④		رىم③	جۇڭگو②	① ئەرەب	سۇلايمان	851 - يىل
ھىندىستان ④(پىل)	تۈرك③ ۋەھشىي ھايۋان	رىم⑤ (گۈزەللەر)	جۇڭگو② (ئادەم)	ئىراق①	ئىبنى ۋەھھاب	870 - يىللار
ھىندىستان ④(پىل)	توققۇز ئوغۇز ④(ۋەھشىي ھايۋان/ئات)	رىم ⑤ (گۈزەللەر)	جۇڭگو③ (؟)	بابىلۇن (؟)	مەسئۇدى	947 - 956 يىللار
ھىندىستان ②	تۈرك ③	پېرسىيە④ رىم ⑤	جۇڭگو①		ئەبۇل قاسىم	1027 - 1970 يىللار

بۇ جەدۋەلدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مىلادىيە 7-ئەسىردىن كېيىن شىمالدىكى كۆچلۈك دۆلەتنىڭ ئورنىنى تۈركلەر ئىگىلىگەن. شۇبھىسىزكى مەسئۇدى بۇ نۇقتىنى ئىنكار قىلمىغان بولۇپ، ئۇ پەقەت ئاتلارنىڭ خوجايىنى ۋە ۋەھشىي ھايۋانلارنىڭ خوجىسى ئورنىنى ئىگىلىگەن تۈرك پادىشاھىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھلىمەكچى بولغان <148>. ئۇنىڭ بۇ خىل ئارزۇسى ئۇ ئەرەب ئەنئەنىسىگە ئاساسەن دۇنيانى يەتتە چوڭ رايونغا<149> بۆلۈپ بايان قىلىشىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇ «ئالتۇن يايلاق» نىڭ 189 - جىلدىدا دۇنيادىكى ھەر قايسى چوڭ رايونلارنى قىسقىچە بايان قىلغان بولۇپ،

دەسلىۋاتقان يەتتە چوڭ رايوننىڭ بىرى بولسا «تۈرك، گاسار، دەيلەم ۋە سلاۋيانلار» رايونىدۇر. شۇنىڭدىن كېيىن «پەندى نەسىھەتلەر» دە دۇنيادىكى يەتتە چوڭ رايوننى بايان قىلغاندا، ئۇ كونكرېتنى چۈشەندۈرۈپ، «تۈرك» دېگىنىمىز قارلۇق، ئوغۇز، قىماق، توققۇز ئوغۇز قاتارلىقلاردۇر دېگەن<150>. قائىدە بويىچە ئېيتقاندا بۇ تۈركلەرنىڭ ئورنىغا «شىمالنىڭ غوجىسى» قىلىپ قويۇلغان توققۇز ئوغۇزلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىشى كېرەك. ئەمما، ئۇ يەنە بۇلار كۇشان (kushan/kaushan) شەھرىنىڭ ھۆكۈمرانى دەيدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا مىلادىيە 943 - يىلىنىڭ (ھىجرىيە 332 - يىلىنىڭ) ئالدى - كەينىدە جۇڭگونىڭ غەربىدە كۈچەيگەن توققۇز ئوغۇزلار پەقەت قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدۇر. مىنورىسكىي بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. <151> مەزكۇر كىتابنىڭ «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي قىسىم زېمىنلىرى» دېگەن پاراگرافىدا مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينى قۇچۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ غەربتىكى زېمىنىنى ئىسىق دېگىز يەنى ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغىچە دەپ بۆلۈشكە بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ مۇشۇ تارىخىي ماتېرىيالنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

تاۋۇش جەھەتتىكى ئوخشاشلىقنى نەسەبەتەن ئېيتقاندا kushan (kaUshan) نى قۇچۇ بىلەن سېلىشتۇرۇشقىمۇ، يەنە كۈسەن <152>بىلەن سېلىشتۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. ئەرەب تىلىدىكى بۇ سۆزنى kushan دەپ تەلەپپۇز قىلىشقىمۇ ياكى Kanshan دەپ تەلەپپۇز قىلىشقىمۇ بولىدۇ، ئەمما ئالىملار بۇگۈنگىچە ئالدىنقىسىدەك تەلەپپۇز قىلىپ كەلمەكتە. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى «ئالتۇن يايلاق» نى

فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى Barbier demeynard دىن بۇيان، ئاز بولمىغان كىشىلەر بۇ سۆزنى قوچۇ بىلەن سىلىشتۇرۇشماقتا. شۇنداقلا خېلى بۇرۇنقى 1912 ـ يىلىلا پېللىئوت «قوچۇ ۋە قارا خوجانى تەكشۈرۈش» دېگەن ماقالىسىدا ئۇ سۆز بىلەن قوچۇنى سىلىشتۇرۇشتا بەزى تىل ئىلمىي جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئىشلەتكىنى قوچۇنىڭ تۈرك تىلىدىكى نامى (Qocho) (قوچۇ) بولۇپ، خەنزۇچە ئاتالغۇ «گاۋچاڭ» (高昌) ئەمەس. 1931 ـ يىلى خانبالىق تورۇ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما ھۆججەتلەر ئاساسىدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىدا، بۇ سۆزنى شۇ ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما ھۆججەتلەردىكى kusan دېگەن سۆزگە ۋە خەنزۇچە يېزىقىدىكى يازما ھۆججەتلەردىكى چۈيشىيەن، كۇشەن دېگەن سۆزلەرگە سېلىشتۇرغان ھەمدە مەسئۇدىنىڭ خاتىرىلىگىنىنى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى كۇسەن ئۇيغۇرلىرى دەپ قارىغان، بىراق كۇسەن ئۇيغۇرلىرى كېچىكسىپرەك يەنى 9 ـ ئەسىردىن باشلاپ تارىخ ماتېرىيالىلىرىدا كۆرۈلىدۇ، شۇڭا 10 ـ ئەسىردىكى كۇسەن رايونى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئىچىدە بولۇشى كېرەك ، شۇڭا ئۇمۇ بۇ يەردە بارلىق ھاكىمىيەتكە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. ھەمدە كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ پىكرى بويىچە بۇ سۆزنى كۇسەن سۆزىگە سېلىشتۇرغاندىمۇ بۇ توققۇز ئوغۇز يەنىلا پەقەت غەربكە كۆچكەندىن كېيىن شەرقىي تەڭرىتاغدا ھەربىكەت ئېلىپ بارغان بولۇشى كېرەك.

يېغىپ ئېيتقاندا مەسئۇدى پۈتكۈل بايانىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنى ئارىلاشتۇرۇپ بىرلەشتۇرۇۋەتكەن، ئۇ مىلادىيە 840ـ يىلىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بەزى خەۋەرلەرگە

ئېرىشكەندىمۇ ئەرەب پارس ئاپتورلىرىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى كونا تونۇشىدا يەنىلا چىڭ تۇرغان. مەسئۇدى نۇرغۇن جايلارنى سايامەت قىلغان بولۇپ، پېرسىيە، ھىندىستان سەيلۇنلەرنى زىيارەت قىلغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ يەنە سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ جۇڭگو دېگىزىغىچە بارغان. يەنە ئىچىگە قاراپ مېڭىپ دېگىزنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىنى بويلاپ سايامەت قىلغان <153>. بىراق، ئۇ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتمىگەن، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلەر بولۇپمۇ سىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار توغرىسىدىكى بايانلىرىدا نۇرغۇن ئۆزئارا زىت جايلىرى بار، مەسىلەن: ئۇنىڭ قارلۇقلار توغرىسىدىكى بىر بۆلەك قالايمىقان خاتىرىسىدىن پرتساك پايدىلىنىپ خاتالاشقان ۋە مۇشۇنىڭغا تايىنىپ 10 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر چوڭ قارلۇق خاقانلىقىنى ئىسپاتلىغان <154>. بىز مەسئۇدىنىڭ توققۇز ئوغۇز توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىدىن ئىنتايىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن پايدىلىنىشىمىز لازىم.

3. بەلىخ ئۆلىمالىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار

مەسئۇدى بىلەن زامانداش ئەرەب، پارس جۇغراپىيە ئالىمىدە ئاتالمىش بەلىخ ئالىمى ئېقىمى پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ۋەكىللىرى بەلخى (al—Balkhi ھىجرىيەنىڭ 308 ـ يىلى، مىلادىيە 920ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەسەر يازغان)، ئىستەخرى (al— Istakhri ھىجرىيەنىڭ 318 ـ 340 ـ يىللىرى، مىلادىيە 930ـ 951 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەسەر يازغان) ئىبن ھەۋقەل (Ibn al—Hauqal ھىجرىيەنىڭ 367 ـ يىلى، مىلادىيە 977 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەسەر يازغان)، مۇقەددەسى —al

Muqaddasi هىجرىيەنىڭ 375 ـ 387 ـ يىللار، مىلادىيە 985ـ 997 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەسەر يازغان) قاتارلىقلار دۇر <155>. بۇ ئالىملار ئىلگىرىكى گرېكلارنىڭ كەڭلىك گرادۇسى بويىچە رايونلارغا كىلىمات بەلۋېغىغا ۋارىسلىق قىلىشنى ئۆزگەرتىپ، ھەر قايسى رايونلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك بىرلىككە كېلىشىگە ئاھمىيەت بېرىپ، ھەر قايسى رايونلار ئارىسىدىكى نىسپىي ئۇرۇنىنى ئىپادىلەيدىغان يۇمىلاق دۇنيا خەرىتىسىنى ۋە بىر قەدەر تەپسىلىي بولغان ھەر قايسى رايونلارنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان، ھەم بۇ خەرىتىلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا دۇنيا ۋە ھەرقايسى رايونلارنى تەسۋىرلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئالىملارنىڭ ھەممىسى ماۋارائۇننەھر رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئانداقتا بۇ يازغۇچىلارنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغقا ئائىت قانداق خاتىرىلىرى بار؟

ئىستەخرىنىڭ ئەسىرى «دۆلەتلەرگە يول» دا دائىم توقۇز ئوغۇزلارنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرغان. مەسىلەن، پەرغانىنىڭ بەزى تاغلىرىدا ئۇزۇم، ياڭاق، ۋە باشقا مېۋىلەرنىڭ ئۆسىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە، ئۇ بۇ تاغلارنىڭ پەرغانە ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر رايونلىرىغىچە سوزۇلىدىغانلىقىنىلا <156> ئېيتىپ، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى توقۇز ئوغۇزلارنى كونكرېت ھالدا تىلغا ئالمىغان. ئۇ ۋاخش دەريياسىنىڭ تۈركلەر رايونىدىن ئېقىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپلا <157> ئۇ رايوننىڭ تۈركلەرنىڭ قايسى قەبىلىسىنىڭ تەۋەلىكىدە ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالمىغان. ئەگەر بۇ بۆلەكنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چېگرىسىنىڭ سىرتىدا دەپ قارىساق، ئۇنداقتا تۆۋەندىكى بۆلەك يەنە ئۇنىڭ چېگرىسى ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ. ئۇ مۇنداق دېگەن <158>:

«بۇ تاغنىڭ ئاخىرقى ئۇچى Warka كەنتىدە بولۇپ، ئۇ كېش ۋە سەمەرقەنتنىڭ ئارىسىدىن سەمەرقەنتكە قاراپ سوزۇلغان

بولۇپ ئۇدۇل پەرغانىنىڭ يېرى بولغان سۇتىرىشانا بىلەن بۇتتامان تاغ تىزمىسىغا تۇتىشىدۇ، يەنە Shaldji يۇنىلىشىگە قاراپ سوزۇلغان ئاشۇ يوللارنى مېڭىپ باققان كىشىلەرنىڭ ماڭا ئېيتقانلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ يەنە جۇڭگو چېگرا سىزىقىچە سوزۇلىدىكەن».

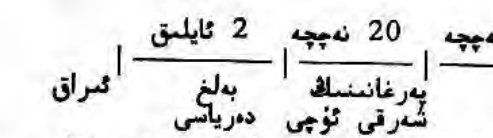
تالاستىن جۇڭگو چېگرا سىزىقىچە قاراپ سوزۇلغاندا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدىن ئۆتۈشى كېرەك، بىراق يازغۇچى بۇ يەردە بۇنى تىلغا ئېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرغان. يازغۇچى يەنە مۇنداق يازغان :<159>

«سۇتىرىشانا پەرغانە ئىراق Shaldji ۋە Luban (لابان) دىن قىرغىزلارنىڭ يېرىگىچە بولغان جايلارغا جايلاشقان كان بايلىقلىرى مۇشۇ تاغدا ياكى ئۇنىڭ بىلەن تۇتاش بولغان تاغ تىزمىلىرىدۇر».

بۇ يەردە يەنىلا قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا تۇرۇۋاتقانلارنى تىلغا ئالمىغان. ئەلۋەتتە ئىستەخرى قاتارلىق بەلخ ئۆلىمالىرى شەرقىي تەكرىتاغ رايونىدا تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەي قالمايدۇ. ئۇلارمۇ شەرقىي تەكرىتاغ رايونىدا تۇرۇۋاتقانلارنى تىلغا ئالغان<160>.

«ئىراقتىن بەلخ دەرياسىغىچە تەخمىنەن 2 ئايلىق يول. بەلخ دەرياسىدىن پەغانىنىڭ چېگرىسىدىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ باش ئۇچىغا بارغۇچە جەمئىي يىگىرمە نەچچە يول كېلىدۇ. ئۇ يەردە ئالدىغا قاراپ مېڭىپ قارلۇقلارنىڭ بارلىق يەرلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ يەنە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنىغا كىرگىچە جەمئىي 30 نەچچە يول كېلىدۇ. بۇ يەردىن جۇڭگو زېمىنىنىڭ چېتىدىكى ئوكيانغىچە تەخمىنەن 2 ئايلىق يول» بۇ يەردىكى بەلخ دەرياسى ئامۇ دەرياسىدۇر. پەرغانىنىڭ شەرقىي ئۇچى پارسلار دۇنياسىنىڭ چېگرىسى بولۇپ، ئىستەخرىنىڭ «دۆلەتلەرگە يول» نىڭ بىر يېرىدىكى تەسۋىرده تەخمىنەن ئۇزىكەند ئەتراپلىرىغا» <161>

جايلاشقان. تېكستتىكى «يول» ئاتلىق بىر كۇندە باسىدىغان مۇساپىنى كۆرسىتىدۇ. بىز بۇ يەردە بايان قىلىنغان مۇساپىلەرنى تۆۋەندىكى كۆرسەتكۈچ خەرىتە بىلەن ئىپادىلەپ چىقتۇق.

بارتولد بۇ بۆلەك مۇساپىنى «ئىسلام دۇنياسىدىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنىغا يەتكۈچە 30 نەچچە كۈن سەپەر قىلىش، قارلۇقلارنىڭ كەتكەن پۈتكۈل زېمىنىنى كېسىپ ئۆتۈش كېرەك» <162> دەپ چۈشەنگەن. بىراق ئەسلىي تېكستكە ئاساسەن يۇقىرىدىكى كۆرسەتكۈچ خەرىتىنى سىزىپ چىققىپ هازىرقى زامان خەرىتىسى بىلەن سېلىشتۇرساق 30 نەچچە يول بىلەن 2 ئايلىق يولنىڭ كېسىشىش نۇقتىسى شاجۇ ئەتراپلىرى بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا ئەرەبلەر چېگرىسىنىڭ شەرقىدىكى 30 نەچچە يول قارلۇق ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇز ئېنىقلا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ غەربى قوشنىسى پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى قارلۇقلاردۇر، ئۇلار شەرقتە جۇڭگو چېگرىسى بىلەن شاجۇ بەيئەتچى قوشۇنلىرىغا تاقىشىدۇ. ئىستەخرى يەنە هەر قايسى سىياسىي رايونلار ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ چېگرالىرىدىن مەركەزلەشتۈرۈپ مۇنداق بايان قىلغان <163>:

«... كۆپلىگەن تۈرك ئەللىرى ئۆز - ئارا ئوخشىمايدۇ. ئوغۇزلارنىڭ چېگرداش قوشنىلىرى گاسار، قىماق، قارلۇقلار، بۇلغارلار هەم جۇرجانلاردىن (DJurdjan، فاراب، ئىسپىجاب شەهىرىنىڭ ئىسلام دۇنياسى تەرەپتىكى چېگرالىرىغىچە بولغان

جايلاردۇر. قىماقلارنىڭ دۆلەت زېمىنى قارلۇقلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ ئوغۇز، قىرغىز ۋە سەقالىب (al— Saqalilb) تېغى ئارىسىدا يەجۇج (yadjudj) ئۇلار شىمال تەرەپتە. ئەگەر سەن سەقالىبلار (al—saqalib) بىلەن قىماقلارنىڭ ئارىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن بولساڭ، ئۇنداقتا ئاللانىڭ ئۇلارغا ئاتا قىلغان يېرىنى ۋە ئۇلاردىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىنى بىلىسەن. قىرغىزلار: ئۇلار توققۇز ئوغۇزلار، قىماقلار، ئوكيان ۋە قارلۇقلارنىڭ يېرىنىڭ ئارىسىدا ا. توققۇز ئوغۇرلار: ئۇلار تۇبۇت، قارلۇقلار، قىرغىزلار ۋە جۇڭگونىڭ زېمىنىنىڭ ئارىسىدا.

جۇڭگو: ئۇلار دېڭىز، توققۇز ئوغۇز ۋە تۇبۇتلارنىڭ ئارىسىدا..

. . . . . .

قاسار... ئۇ قاسار دېڭىزى al — Sarir) ئۇرۇش ۋە ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر جاي) ۋە ئوغۇزلار ئارىسىدىكى رايوندۇر.

تۇبۇت: ئۇ جۇڭگو، ھىندىستان، قارلۇقلار توققۇز ئوغۇز ۋە پارس دېڭىزى بىلەن چېگرداش قوشنىلاردۇر. ئۇنىڭ مەلۇم قىسىملىرى ھىندىستانپادىشاھلىقىنىڭ ئىچىدە، يەنە مەلۇم قىسمى جۇڭگونىڭ ئىچىدە: ئۇلارنىڭ ئۆز جايىدا تۇرۇشلۇق پادىشاھلىرى بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا دۇنيانىڭ (باشلىنىشى) مەنبەسى بولغان al— Tubba (تۇببە) نى پەقەت ئاللالا بىلىدۇ، بىلەرمىش.

بۇ خاتىرىلەردىكى بايانلارغا ئاساسەن 10 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تۈركىي تىللىق ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان خەرىتىنى سىزىپ چىقالايمىز (قوشۇمچە رەسىم (2) يۇقىرىقى خاتىرىدىكى بايانلار ۋە كۆرسەتمە خەرىتىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ كۆچى

قوشۇمچە رەسىم(2) : X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تۈركى تىللىق قوۋملارنىڭ تارقىلىشىنى كۆرسىتىش خەرىتىسى.

چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قاراپ سوزۇلسا، ئانداقتا ئۇنى دائىرىسى جۇڭگو بىلەن قىرغىزلارغا ئوخشاش يىراق شەرقتىكى ئوكيانغىچە سوزىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما، بۇ يەردە ئۇنىڭ كۈچى ھەقىقەتەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىككە كېڭەيمىگەن بولۇپ، بۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىك بىلەن بولغان باغلىنىشىنى يوقاتقان، بۇ توققۇز ئوغۇزلار شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى كېرەك. بۇ بۆلەك خاتىرىدىكى جۇڭگو بىلەن قىرغىزنىڭ چېگرالانمايدىغانلىقىنى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىك بىلەن بولغان باغلىنىشىنى يوقاتقانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا مۇھەممەد خارەزمىنىڭ «زېمىننىڭ خەرىتىسى» دىكى ئىلگىرى نەقىل قىلىنغان خاتىرىلەردىن قايتا پايدىلانغاندا، يۇقىرىقى خاتىرىلەر ھەقىقەتەن بەلخ ئىلمىي ئېقىمىدىكى جۇغراپىيەشۇناسلارنىڭ 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 10 ـ

ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قىرغىزلار كەم دەريانسىغا چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىنكى چۆللۈكنىڭ شىمالى رايونلىرىدىكى ھوقۇقنىڭ بوش قالغانلىقىدەك ۋەزىيەتنى چۈشەنگەنلىكىنى 164> > چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئالىملار بەلىخ ئېقىمىدىكى ۋە باشقا ئەرەب، پارس جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ چىققاندىن كېيىن ، بەلىخ ئېقىمىدىكىلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنى ئاساسەن ئەرەب دۇنياسى > <165 دېگەن تونۇشقا كەلگەن. ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئىستەخرى ۋە ئىبن ھەۋقال بىر قانچە رايونلارغا بۆلگەن خەرىتىدىن بولۇپمۇ دەريا سىرتىدىكى يەرلەرنىڭ خەرىتىسىدىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئەرەب دۇنياسىنى ئايرىلمىغان<166>. شۇڭا، بىز ئۇلارنىڭ ئەينى چاغدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا نىسبەتەن بىر قەدەر توغرا تونۇشىنىڭ بولغانلىقىنى بىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇلارنىڭ كىتابلىرىدا مۇناسىۋەتلىك ئىنچىكە ھالقىلارنىڭ كەم ئىكەنلىكىدىن ئارتۇقچە ئۈمىدسىزلىنىشىمىز ھاجاتسىز.

بەلخ ئىلمىي ئېقىمىدىكى ئەسەرلەردە كام بولغان توققۇز ئوغۇزلار رايونى ۋە ئەرەب، پارس رايونلىرىغا باشقا جايلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىنچىكە ھالقىلار، بەختكە يارىشا ئەرەب، پارسلارنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە ئۇچرىسىمۇ باشقا بىر ئەسەردە مەلۇم قىسمىدا ساقلانغان. بۇ ئەسەر دەل ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بايقالغان «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دۇر. بۇ ئاپتورى نامەلۇم بولغان پارس تىلىدىكى ئەسەر ھىجرىيەنىڭ 372 ـ (مىلادىيە 982 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 983 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنلىرىگىچە) يېزىلىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاستانىسىنى «جىنان شەھىرى» (Jinan jkath) يەنى جۇڭگو شەھىرى دەپ ئاتاپ «ئۇ ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي جۇڭگو بىلەن چېگرىداش قوشنا» ، «ياز پەسلى قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، قىشى ئادەمگە ياقىدۇ» دېيىلگەن. ئېنىقكى بۇ «جىنا

شەھىرى» تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇچۇ شەھىرىدۇر. بۇ يەردە پايتەخت بەرپا قىلغان تۇققۇز ئوغۇزلار ئەلۇەتتە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدۇر. بۇ كىتابتىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا مۇناسىۋەتلىك كونكرېت تەسۋىرلەرنى مەنبورسكىي ۋە دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى ئالىملار ئاللىقاچان تەتقىق قىلغانىدى. مەن بۇ كىتابتىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنىڭ ئەكس ئەتتۇرگىنى مىلادىيە 925 - يىلىدىن كېيىنكى شەرقىي قىسىم تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئەھۋالى دەپ قارىغانىدىم <167>، قارىغاندا ھازىر تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ بەزى يەكۈنلەرنى يەنە تۈزەتمەسەم بولمىغۇدەك.

يېغىپ ئېيتقاندا، مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئەرەب، پارس ئەدەبىلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا بولغان تونۇشى ھەل قىلغۇچ ئۆزگىرىشنى تاماملىدى. بىراق بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەرەب، پارس تارىخ - جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەردە مەسىلە يوق دېگىلى بولمايدۇ. ئەرەب، پارس تارىخ - جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدە بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ، يازغۇچىلار دائىم ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئەسىرىنى ئۆزگەرتمەي تولۇقلاش ئېلىپ بارغان، تولۇقلاپ بولغاندىن كېيىن بۇ كىتابنى ئۆزىنىڭ ئەسىرى قىلىۋالغان. كىتابنىڭ نامىنىمۇ ئۆزگەرتمىگەن. بۇ خىل ئەنئەنىنىڭ ئازراقمۇ توغرا يېرى يوق دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن كىتابتىكى ماتېرىياللارنى شۇ پېتى كۆچۈرۈپ قويۇشتىن خالى بولالمىغان. بۇ خىل ئەنئەنە 10 - ئەسىردىن كېيىنكى ئەرەب، پارس يازغۇچىلىرىنىڭ كونا خاتىرىلەر بىلەن بىر قەدەر يېقىنلىقى خەۋەرلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇڭا، بۇلارغا نىسبەتەن بىز دىققىتىمىزنى تولۇق بېرىشىمىز لازىم.

4- بۆلۈم قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي زېمىنىنىڭ چېگرىسى

قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى تاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، قۇچۇ ۋە بەشبالىقنى پائالىيەت مەركىزى قىلىپ شەرقى تەڭرىتاغ رايونىدا 400 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەتنى قۇرۇپ پارلاق بۇددا - مانى دىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يارىتتى، ئۇنىڭ تارىخى ئەزەلدىن كىشىلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشمەكتە. ئەمما، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى گۈللىنىشتىن ئىلگىرىكى قۇچۇ ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي زېمىنىنىڭ چېگرىسىنىڭ ھەمدە ئۇنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب - شىمالىدىن غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلىپ قايسى يەرگىچە بارغانلىقىغا قارىتا تەتقىقاتچىلاردا بىرلىككە كەلگەن قاراش بولمىدى. 1906 - يىلىلا پېللىئوت مىلادىيە 11 - ئەسىردىكى ئەرەب ئالىمى ئىدرىسىنىڭ بىر بۆلەك خاتىرىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتىدا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربتىكى زېمىنى ئىسپىنجابقا يەتكەن دېگەن قاراشقا مايىل بولغان، ئەمما ئۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلىمىگەن<169>. 1937 - يىلى مىنورىسكىي «ھۇدۇدۇل - ئالەم» (10 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا يېزىلغان) دىكى خاتىرىلەرنى تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىپ كىتابنىڭ 12 - بابىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈپ، يۇ ھاكىمىيەتنىڭ زېمىنى غەربتە خانتەڭرى چوققىسىنىڭ ئەتراپلىرى ۋە ئىلى دەرياسى بويلىرىغا يەتكەن دەپ قارىغان<170>. ئەمما ئۇ ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدىن باشقا خاتىرىلەر ئۇستىدە

كۆپ ئويلانمىغان، ھەتتا 1915 - يىلى مىوللىر ئېلان قىلغان تۇرپان تارشا پۈتۈكىنىمۇ تىلغا ئالمىغان. 1955 - يىلى ئابې تاكېئو يۈەن سۇلالىسىدىكى «ئىدىقۇت قۇچۇ خانلىرى تۆھپىسى مەڭگۈ تېشى» ۋە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىنىنىڭ تەرجىمھالى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى بەلكىم غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە، ھېچبولمىغاندا سىر دەرياسىغا يەتكەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىغاندى<171>. ئۇ ئەينى چاغدا تۇرپان تارشا پۈتۈگى ئىچىدىكى ئۇچىنچى نومۇرلۇق «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خاتىرە ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى ئىسپاتلىماقچى بولغانىدى. بىراق ئۇ دەققەت قىلغان ئابىدە تېكىستى ۋە يۈەن تارىخى تەزكىرىسى ئەسلىدىلا قالايمىقان، مۇجمەل ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇشۇ خەنزۇچە مەنبەلەرنىي دەلىللەشتە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدە تېكىستىدىن پايدىلىنىش بىر تەرەپلىمىلىك بولۇپ قالغان بولىدۇ. 1958 - يىلى خامىلتون «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دىكى ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنى<172> تەتقىق قىلدى، ئۇنىڭ ئاشۇ تەتقىقاتى بىزنىڭ بۇ تەتقىقات تېمىمىزغا نىسبەتەن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يامادا نوبۇئو قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي زېمىنىنى تەسۋىرلىگەندە ئابې تاكېئونىڭ قارىشىغا قوشۇلمىدى.<173> ئۇ تۇرپان ئۇچىنچى نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكىنىكى تېكىستتە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي زېمىنى Nuch نى Uch (ئۇچ — بۇگۈنكى ئاقسۇ) دەپ خاتا خاتىرىلىگەن، شۇڭا بۇ ھاكىمىيەتنىڭ تەسىر كۆچى دائىرىسى شەرقىي تەڭرىتاغدىن چېقىشغان دەپ قارىغان. بىراق ئۇنىڭ بۇ «Nuch= Uch» دېگەن تەسەۋۋۇرىنىڭ ئېنىق ئىسپاتى يوق. كېيىن موري ياسۇ تاكاكۇمۇ بۇ مەسىلىنى174> > تەتقىق قىلدى، ئۇ دۇنخۇاڭنىڭ گۇللىنىش - خارابلىشىش تارىخىغا ئاساسەن قۇچۇ ھاكىمىيىتىنىڭ زېمىنى XI ئەسىرنىڭ

باشلىرىدا ئەك كەك بولغان دەپ قارايدۇ. ئەمما، ئۇ نۇچ بىلەن بارسخاننى قانداق چۈشەندۈرۈشتە يەنىلا گۇمانىنى ئىپادىلىگەن. دۆلەت ئىچىدىكى ئالىملارنىڭ ئىچىدە چىڭ شۇلۇ ئەپەندىنىڭ مەزكۇر تېمىنى تەتقىق قىلغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن <175> 50- يىللاردا، ئۇ «ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللىرىنى قىسقىچە توپلامى» نىڭ 1 - قىسمىدا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى مىلادىيە 1001 - يىلىدىن ئىلگىرىلا غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلىپ كۈسەنگە يەتكەنىدى دېگەن 1984 - يىلى ئۇ ئىلگىرىكى پىكىرلەرنى مەلۇم دەرىجىدە تولۇقلاپ 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۇنىڭ زېمىنى غەربتە غەربىي تەڭرىتاغقا يېقىنلاشقان دەپ قارىدى. 1988 - يىلى ئۇ يەنە بىر قېتىم تولۇقلاپ، لياۋدىن ئىلگىرىكى قۇچۇنىڭ غەربىي چېگرىسى «ھۇدۇدۇل - ئالەم» دە خاتىرىلەنگىنىدەك ئىلى دەريا سى مۇزداۋان (ھازىرقى ئاقسۇنىڭ شىمالى) ئەتراپلىرى بولۇشى كېرەك دېگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ كۆز قارىشى يەنە «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى <176> دا ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ» ئۇنىڭدىن باشقا لىيۇجىشاۋ ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى (بىرىنچى قىسىم)» دا يەنىلا قۇچۇنىڭ غەربتىكى زېمىنىنى كۇچارغىچە دېگەن قاراشنى ئىشلەتكەن، ھەمدە قۇچۇ ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئورنىنى تىلغا ئالمىغان. 1987 - يىلى لىن گەن ئەپەندى، 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاللىقاچان كۈسەنگە يېتىپ باشقۇرۇش دائىرىسى غەربتە پامىرغىچە يەتكەن <177> دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى، يەنە 1982 - يىلى رەسمىي نەشر قىلىنغان «جۇڭگو تارىخى خەرىتىلەر توپلىمى» نىڭ قىسمى «شىنجۇ ئۇيغۇرلىرى، ئۇدۇن، توققۇزئوغۇز ، قارلۇق قارىتالىق قەبىلىلەر خەرىتىسى» دە شىنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى شىنجۇ بەشبالىق ئەتراپلىرىغا ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئىلى دەريا ۋادىسى ئەتراپلىرىغا توققۇز

ئوغۇزنى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىگە قارلۇقلارنى ئىپادىلىگەن. بۇ خىل پىكىر ئاللىقاچان كونىرىدى، چۈنكى بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلار ئەنە شۇ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدۇر. ئەگەردە بۇ خاتا تونۇشنى قايرىپ قويۇپ قارىساق، خەرىتىنى سىزغۇچنىڭ كۆز قارىشى بىلەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نىڭ قارىشى ئومۇمەن ئوخشاش بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئوخشىمىغان نۇقتىنىزەرنى ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. بۇنىڭ بىرى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي چېگرىسىنى سىر دەريا سىغىچە، ھەتتا ئامۇ دەريا سىغىچە دېگەننى ئاساس قىلىش، يەنە بىرى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى غەربىي چېگرىنى قەشقەرنىڭ شەرقىي، كونكرېت ئېيتقاندا كۇچا ياكى كۇچانىڭ غەربىي ئەتراپلىرى دېگەننى ئاساس قىلىشتۇر. بۇ يەردە مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي بويلىرىدىكى غەربىي چېگرىسىنى ئاساسلىق تەھلىل قىلىمىز.

1. «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دا تەسۋىرلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى

مىلادىيە 840 - يىلى پانتېكىن بىر بۆلەك ئۇيغۇرلارنى باشلاپ غەربكە قاراپ كۆچۈپ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا كېلىدۇ، داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە 856 - يىلى) تالاس سۇلالىسىنىڭ ئەنشى (كۇچا، قاراشەھەر) ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانى پانتېكىننى ۋەزىپىگە تەيىنلىشى مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر خىل تارىخ ماتېرىياللىرىدا پانتېكىننىڭ تەڭرىتاغ رايونىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى پائالىيەتلىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. شىيەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 866 - يىلى) بۆگۈكۈن (بۇقۇچىن) «سەھنىگە» چىقىپ شەرقىي تەڭرىتاغنى

ئىگىلەيدۇ. ئاندىن كېيىن بۆگۈكۈن ئۇرۇقىدىكى ئۇيغۇرلار پەيدىنپەي شەرقىي تەڭرىتاغدا پۈت تىرەپ تۇرىدۇ. شىمالنتۇڭنىڭ 7 ـ يىلىنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ باشلىنىشى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى شەرقىي تەڭرىتاغدا پۈت تىرەپ تۇرغاندىن كېيىن سىرتقا قاراپ كېڭىيىشنى باشلاپ شاجۇ بەيئەتچى قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ. بىراق جاڭ خۇەيشىن ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم دەرىجىدە ئۆزئارا يول قويۇپ، سىرتقى مۇناسىۋەتنى تىنچلاندۇرىدۇ. داشۇەننىڭ 1 ـ يىلى جاڭ خۇەيشىن ۋاپات بولۇپ بەيئەتچى قوشۇن قالايمىقانچىلىق دەۋرىگە كېلىدۇ. ئۇنىڭ خارابلىشىشى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۇچۇن پۈرسەت بولىدۇ.

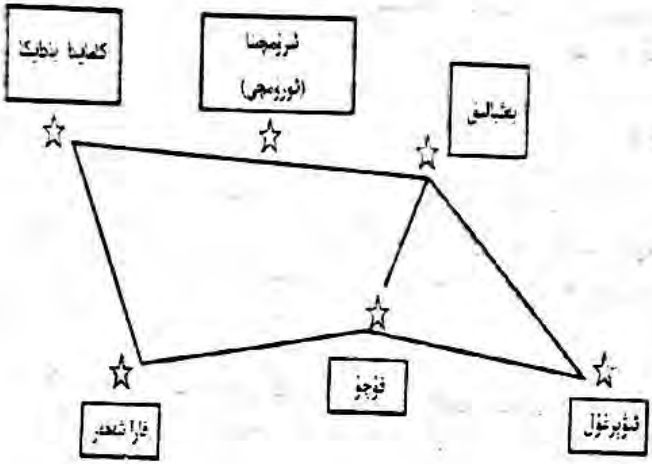
بۇ دەۋردىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەرەققىياتى مىلادىيە 925 ـ يىلى يېزىلغان «سىتايول خالىستوي جىلدلىرى» دا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن<178>. بۇ ئۇدۇن يېزىقىدىكى كىتاب بولۇپ (2 ـ 3 ـ قىسمى) ئۇدۇن ئەلچىسىنىڭ دوكلاتىدۇر. دوكلاتتا <179> (قۇچۇ) نى ئاستانە يەنە باشقا شەھەرلەرنى «قۇچۇنىڭ شەھەرلىرى» دەپ ئاتىغان. «قۇچۇ» ئېنىقلا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاستانىسىنى كۆرسىتىپ قالماستىن بەلكى ئۇنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزىگە ۋەكىل قىلىشقا بولىدۇ.

«قۇچۇنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرى» ئىچىدە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئۇيغۇرغول، قارىغاندا ئۇيغۇرغول بۇرۇنلا بەيئەتچى قوشۇنىنىڭ كونترول للۇقىدا بولمىغان بولسا كېرەك. بىز يۇقىرىدا S1366 نومۇرلۇق دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخ ماتېريالىدىن نەقىل ئېلىپ ئىشلەتكەنىدۇق. بۇ مىلادىيە 924ـ يىلدىن ئىلگىرى <180> كىتاب بولۇپ شەكىللەنگەن. شاجۇ ئىبادەتخانىسىنىڭ ھېساب ـ كىتاب دەستۇرىدا، قامجۇ ئەلچىسى،

ئۇيغۇرغول ئەلچىسى، ئۇدۇن ئەلچىسى، سۇجۇ ئەلچىسى، دىيەن ئەلچىسى قاتارلىقلارنى تەك ئورۇنغا قويغان. ئەگەر خاتا بولمىسا ئۇ چاغدا ئۇيغۇرغولمۇ ئاللىقاچان قامجۇ، سۇجۇلارغا ئوخشاش بەيئەتچى قوشۇننىڭ تەۋەلىكىدە بولمىغان. ئۇيغۇرغول بىر مۇستەقىل سۇبىستانسىيە سۇپىتىدە خېلى ئۇزاق مەزگىلدىكى دۇنخۇاڭ يازما كىتابلىرىدا كۆرۈلىدۇ<181>. مەسىلەن، P2629, S3728, S1366 نومۇرلۇق ماتېرىياللار قاتارلىقلار. ۋاڭ يەندى مىلادىيە 981 - يىلى قۇچۇغا ئەلچىلىككە بارغاندا ئۇيغۇرغولدا ئۇيغۇرغولنىڭ سەركەردىسى چېنشى بىلەن ئۇچراشقان ھەمدە «ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەننىڭ 2 - يىلى بۇ جاي «ئايماق» نامىنى ئالغان، بۇنىڭغا ئون نەچچە زامان بولۇپ قالدى» دېگەن. بىراق جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دىكى پىكىرلەردىن قارىغاندا ئۇيغۇرغولنىڭ مۇستەقىللىقى شۇبھىسىز ساختا بولۇپ، ئۇ ئاللىقاچان قۇچۇ ئەتراپلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كونترول‌لۇقىغا چۈشۈپ قالغان بولۇشى كېرەك.

خاسلتوننىڭ تەتقىقاتىغا<182> ئاساسەن «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دە خاتىرىلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەھەرلىرىنىڭ جايلىشىشىنى تۆۋەندىكى كۆرسەتكۈچ خەرىتە بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ. بۇ ئەينى چاغدىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى زېمىنىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بولۇشى كېرەك.

بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى «شىجۇنىڭ شەھەرلىرى» قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ بۇ تەسىر كۈچ تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى Camaida badaika نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئۇدۇن يېزىقىدىكى يەر نامىنى Chamil Baliq (ئىران تىلىدا I=d ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ) ھەمدە «ھودۇدۇل - ئالەم» نىڭ 12 - بابىدىكى J. ml. Kath <183> قا سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇ بابتا مۇشۇنداق ئىككى

3. قوشۇمچە رەسىم «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دە خاتىرىلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەھەرلىرىنىڭ تارقىلىشىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتە

يەر نامى خاتىرىلەنگەن. J. ml. Kath 12 N ـ نومۇردىكى بولسا «بىر چوڭ كەنت بولۇپ ئاتامانى يابغۇ دەپ ئاتىلىدۇ، يابغۇنىڭ خەلقى (ھازىر؟) ئۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى، چۈنكى قىماقلار، قارلۇقلار ۋە ياغمىلار ئىلگىرى دائىم بۇ بازارنى بۆلاپ ـ تالايدىكەن». مىنورىسكىي بۇ يەر نامى بىلەن تۇرك چۇمۇل قەبىلىسىنى توغرا باغلىغان. تاڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى چۇمۇل (ۋە چىگىل) لار تۇرغان يەرگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بىر قەدەر ئېنىق. مەسىلەن: «شىجۇ خەرىتە رىسالىسى» دا «ئاق جىلغا سۇيى ئوڭغا قاراپ ئېقىپ يارغولغا قۇيۇلىدۇ. غەربىي ـ شىمالى چىگىللارنىڭ غەربىدىكى كۆپلىگەن قەبىلىلەردۇر» <184> دېيىلگەن 9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنى يېرىمىغا كەلگەندە بۇ تۈرك قەبىلىسى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا يەنىلا تاڭغۇتلار ۋە

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىگە قويۇلغان <185>. شۇڭا mlikath, Camaida Badaika/J لار تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى، بەشبالىقنىڭ غەربى، قىماقلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ يەرلىرىگە يېقىن جايدا بولسا كېرەك، ئېھتىمال بۇگۇنكى ماناس ۋە ئۇلان - ئۈسۈ ئىككى دەريا ئەتراپلىرىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن <186>. «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە خاتىرىلىرى(4)» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا شىيەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى بۆگۈكۈن ھۇجۇم بىلەن ئالغان مۇسۇلمان بازىرى مۇشۇ رايوندا ئىدى. قارىغاندا نەچچە ئون يىللىق مۇستەھكەملىنىش ئارقىلىق، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ماناس دەريا ئەتراپلىرىدا ئاللىقاچان پۈت تىرەپ تۇرغان.

2. تارىشا پۈتۈكتىكى «نۇجى(弩支)» ۋە «بارسخان»

قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنىنى مۇھاكىمە قىلغاندا مىوللېر ئېلان قىلغان، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى تۇرپاندىن تاپقان بىر قانچە پارچە تارىشا پۈتۈك كىشىلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى. تارىشا پۈتۈك ئىچىدىكى ئۇچىنچى نومۇرلۇق ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكىستتە ئالىملار دائىم ئەقىل قىلىپ ئىشلىتىدىغان تېكىست بىر بۆلەك بار. (ئۇزۇك سىزىق كەم جايلارنى ئىپادىلەيدۇ).

بىرىنچى قۇر: بەختلىك كى ئوت، بەختلىك قوي يىلىنىڭ 2 - ئېيىنىڭ 2 - كۈنى (بىزنىڭ) پادىشاھىمىز ئاي تەڭرىدىن بولمىش ئۇلۇغ.

ئىككىنچى قۇر: گوئورنانمىش ئالپىن ئەردەمىن قۇتادمىش ئارسلان قۇتلۇق كۆل بىلگە تەڭرىخان ..... خانلىق تەختىدە بولۇپ شەرقتىكى شاجۇ.

ئۈچىنچى قۇر: غەربتە نۇچ، بارسغان دۆلەتنى ئىدارە قىلىۋاتقاندا .....خان ..... تەڭرىخان ..... ئېل ئۆگەسى تۇتۇق.

تۆتىنچى قۇر: ئىل ئۆگە بەختيار قۇچۇ دۆلىتىنىڭ قارمىقىدىكى چاغدا، مەن، قەلبىم ئۇچ ئەردەنگە ساپ ئىدى.

.....

بۇ كىتابتىكى خانىملارغا ئاساسلانغاندا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەسىر كۆچ دائىرىسى غەربتە نۇچ، بارسخانغا يەتكەن. بىراق، بۇ ئىككى جايىنىڭ ئورنىغا نىسبەتەن كىتابتىكى دەۋر ئۇزۇك بولغاچقا، ئىلىم ساھەسىدە ئىختىلاپلار كۆپ بولۇۋاتىدۇ.

مۇللىر ئېلان قىلغان تارىشا پۈتۈكتىكى خەنزۇ يېزىقىدىكى پۈتۈكنىڭ دەۋرى «گويمو» بولۇپ، پېللىئوت مىلادىيە 983 - يىلى، دەپ بېكىتكەن. باشقا ئالىملار ئاساسەن بۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن ئابې تاكېئو، گابائىن، خاملتون، يامادا نوبۇئو قاتارلىقلار<188>. تارىشا پۈتۈكنىڭ ئىچىدىكى 1 - نومۇرلۇق ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پۈتۈكتە «بەختىيار تۇپراق، بەختىيار مايمۇن يىلى»<189> دېگەن ئىزاھاتلار يېزىلغان، يۇقىرىدا نەقىل ئېلىنغان 3 - تارىشا پۈتۈك (ئۇيغۇر يېزىقىدىكى) تە «بەختىيارکى ئوت، بەختىيار قوي يىلى» دېگەن ئىزاھاتلار يېزىلغان. بۇ ئىككى پارچە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پۈتۈكنىڭ يىل دەۋرىگە نىسبەتەن تالاش - تارتىشلار ناھايىتى كۆپ. مۇللىر ۋە پرتساك قاتارلىقلار بۇ تارىشا پۈتۈكلەر چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى بۆگۈكۈن تەختىكى دەۋردە (مىلادىيە 759 - 779 - يىللار) ئۇيۇلغان دەپ قارايدۇ. لېكىن ئابې تاكېئو، خاملتون، بازىن ۋە موري ياسۇتاكائو قاتارلىقلار بولسا ئۇلارنى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئويۇلغان دەپ قارايدۇ<190>. گابائىن (مىلادىيە 1949 - يىل) دەسلەپتە ئالدىنقى قاراشقا قوشۇلدى، كېيىن كېيىنكىسىنى قوللاشقا ئۆزگەردى (گابائىن 1973 - يىل). ئۇچىنچى پۈتۈكتىكى «بەختىيارکى ئوت (Ki)، بەختىيار قوي يىلى»نى مۇللىر

خەنزۇ تىلىدىكى «چى (气) » خېتىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قىياس قىلىدۇ<191>. خەن رۇلىن ئەپەندى بولسا خەنزۇ تىلىدىكى «چى (期) »خېتىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ ئويلاشقا بولىدۇ دەپ قارىماقتا ھەمدە «قۇتلۇق Ki» ئىبھتىمال «قۇتلۇق كۈن دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك، دەپ قارايدۇ<192>. ئۇ ۋە باشقا نۇرغۇن ئالىملار بۇ «Ki» نى يىل ئاي كۈنگە مۇناسىۋەتلىك ماھىيەتلىك خاراكتېرىدىكى سۆز دەپ قارىماستىن، مۇلھىرنىڭ «ئوت» «قوي» يىلىنى «دىڭ ۋېي» يىلى دەپ شەرھلىشىگە قوشۇلىدۇ. بىراق گاباۋىن بىلەن بازەن «Ki»نى خەنزۇ تىلىدىكى « 已 (جى) » دەپ قاراپ بۇنى ئون بۇرجىنىڭ ئالتىنچىسى « 已 جى» ۋە ئون ئىككى مۆچەلنىڭ سەككىزىنچىسى «قوي» بىلەن كەلگەن ئاتمىش يىللىق گەنجى يىلنامىسىنىڭ 56 - يىلى «جى ۋېي» (己未) يىلىدۇر دەپ قارايدۇ<193>. بىراق ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئوقۇش ئۇسۇلىدا (Ki= 已) شۇ قۇر تېكىستتىكى «ئوت (火) » سۆزىگە سەل قارىغان. تارشا پۈتۈكنىڭ 1 - چىسىدىكى يىل «توخۇ يىلى (؟؟)» ۋە مۇللىر (24 - 25 - بەتلەر) كۆرسەتەن باشقا ئىسپاتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى بۇ قۇچۇدىن قېزىۋېلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەردە بەش ئاتا بىلەن بۇرچ قوشۇپ ھېسابلىنىدىغان يىلنامە ئىشلىتىلگەن.

يەنى ئۇيغۇر، تىبەت، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان بەش ئاناسىر خەنزۇلارنىڭ يىلنامە بۇرچى ئورنىنى ئالغان <194> (مەسىلەن، ئوت ئات، ئوت قوي، تۆپراق مايمۇن، تۆپراق توخۇ، مېتال ئىت، مېتال چوشقا، سۇ چاشقان، سۇ كالا، ياغاچ يولۋاس، ياغاچ توشقان...) شۇڭا، مۇللىر قاتارلىقلارنىڭ ئوت قوي يىلىنى دېگمو يىلى دەپ ئوقۇشى مۇۋاپىقتۇر.

دىڭۈيې (丁未)ۋە جىۋيې (己未) دىكىسى تالاش تارتىشتىن باشقا، ئالىملارنىڭ 3 - نومۇرلۇق پۈتۈكنىڭ يىل دەۋرىگە بولغان ئىختىلاپلىرى ئەڭ چوڭ. مۇللېر دىڭۈيې (丁未) يىلىنى مىلادىيىنىڭ 676 - يىلى دەپ قارايدۇ. بازەن جىۋيې (己未) يىلىنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنكى بىرىنچى جىۋيې (己未) يىلى يەنى مىلادىيە 899 - يىلى دەپ قارايدۇ. گابائىن (加班) نىڭ قارىشى ئۇنىڭ بىلەن ئوخشىمايدۇ، ئۇ ئۇ يىل ئېھتىمال مىلادىيە 1019 - يىلى بولۇشى ياكى ئۇ يىلنىڭ ئالدىنقى 60 يىلى ياكى كېيىنكى 60 يىلى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. خاملتون پۈتۈك مەزمۇنىنى چىقىش قىلىپ، 3 - نومۇرلۇق تارىشا پۈتۈكتىكى ئوت قوي (火羊) دىڭۈيې (丁未) يىلىنى مىلادىيە 947 - يىل ياكى 1007 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە مىلادىيە 947 - يىلىنىڭ ئېھتىماللىقى چوڭراق، ئابې تاكېئو ئۇنى مىلادىيە 887 - يىل بىلەن 947 - يىل ئارىلىقىدا بولسا كېرەك، لېكىن 947 - يىلىنىڭ ئېھتىماللىقى چوڭراق <195> دەپ قارايدۇ.

مورى ياسۇتاكائۇ بۇ تارىخ ماتېرىيالىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ گابائىن بىلەن بازەننىڭ ئوقۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان (<Ki=جى已>Ki). ئۇ تارىشا پۈتۈكتىكى ئۇيغۇر پادىشاھىنىڭ ناملىدىكى «ئالىپ ئارسلان قۇتلۇق كۆل بىلگە» نىڭ مەنىسىنى «باتۇرلۇقتا خۇددى شىرەك، ئەقىل - پاراسىتى دېڭىزدەك چوڭقۇر» دەپ تەرجىمە قىلىشقا دىققەت قىلغان. بۇ مىلادىيە 1120 - يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتكەن كۈسەن پادىشاھىنىڭ نامى «ئۆگە قاغان ئارسلانخان» دېگەنگە ئوخشاش بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇ كۆسەن پادىشاھىنى قۇچۇنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ قاراشقا بولىدۇ، شۇڭا پۈتۈكتىكى جى ۋېي (己未) يىلى مىلادىيە 1019 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ، ئۇ يەنە

شاجۇنىڭ تارىخىدىن پايدىلىنىپ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچمىپ دۇنخۇاڭنى بويسۇندۇرغانلىقىنى، تارىشا پۈتۈكتىكى، «شەرقتە شاجۇ» دېگەن سۆزدىن ئۇنىڭ 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن. بىراق، موري ياسۇتاكائۇ بۇنداق قىياسلارنى قىلغاندىن كېيىن يەنە ئەمەلىيەتتە بۇ جۇڭپي(己未) يىلىنى مىلادىيە 899 ـ يىل، 859 ـ يىل ياكى 1019 ـ يىل دەپ مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇ يەنە مىلادىيە 1019 ـ يىل دېيىشنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى بىلەن ماسلاشمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. ئەمەلىيەتتە نۇچ ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا بولغان كونكرېت تەكشۈرۈشكە ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئەگەر قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي زېمىنى ھەققەتەن پۈتۈكتە دېيىلگەندەك بولسا، پۈتۈكنىڭ يىل دەۋرى دېگۈچە (丁未) بولسۇن ياكى (己未) بولسۇن، ئۇ پەقەت قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى كۈچەيمىگەن چاغدىكى دېگۈچە يىلى ياكى جۇڭپي يىلى بولۇشى يەنى مىلادىيە 947 ـ يىلى ياكى 959 ـ يىلى بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن.

تەڭرىتاغ رايونىدا ئىككى بارسخان بار. 9ـ ئەسىردىكى ئەرەب يازغۇچىسى ئىبن خۇرداذبىھ «يوللار ۋە ئەللەر» دە تالاسنىڭ شەرقىدىكى يوللارنى مۇنداق خاتىرىلىگەن<197>: «تالاستىن تۆۋەنكى بارسخانغا يەتكۈچە 3 فەرسەخ (بىر فەرسەخ 6 كىلومېتىر) Kasra —bas قىچە 2 فەرسەخ كېلىدۇ. ئۇ بولسا بىر ئىللىق جاي، قارلۇقلار دەل مۇشۇ يەردە قىشنى ئۆتكۈزىدۇ، خالاجنىڭ قىشلىق بارگاھىمۇ (دەل) مۇشۇ ئەتراپتا. يەنە Kul shub— قىچە 4 فەرسەخ، Djal Shub قىچە 4 فەرسەخ، ئاۋات كەنت كۆلان غىچە 4 فەرسەخ، چوڭ كەنت بازىرى بىركى (Birki) غىچە 4 فەرسەخ، ئاسبارانقىچە 4 فەرسەخ، نۇچ شەھىرىگىچە (Nuchkat <Tumkat/تۇمكەنت) 4 فەرسەخ، چوڭ كەنت بازىرى ھارانجاۋانگىچە 4 فەرسەخ، دىجولغىچە 4

فەرسەخ، چوڭ كەنت بازىرى سارىغقىچە (Sarigh) 7 فەرسەخ، تۈركەش خانىنىڭ شەھىرىگىچە 4 فەرسەخ، كېپالغىچە (سۈيئاب) <198> 3 فەرسەخ. يەنە چىن چېگرا سىغنچە، يۇقىرى بارسخان سودا كارۋىنى يايلاقتا 15 يول (يۈرۈشى)، ئەمما تۈرك ئاتلىرى ئۇچۇن ئوچ كۈنلۈك يول ئىدى.» ئىبن خۇردازبەھ بىلەن قۇدامەنىڭ <199> خاتىرىلىرىگە ئاساسەن ھەر ئىككى بارسخانىنىڭ غەربىي قىسىم تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى غەرب بىلەن شەرقىنىڭ چوڭ يولىغا جايلاشقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى تۆۋەنكى بارسخانىنىڭ ئورنى تالاسنىڭ (بۇگۈنكى جامبۇل) قارشى قىرغىقىغا بەلگىلىدى. يۇقىرى بارسخانىنىڭ ئورنىنى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقى ئۇچىغا بەلگىلىدى<200>. مىنورىسكىي مۇسۇلمان ئەلچى تەمىمنىڭ شەرقە قىلغان سەپىرىنىڭ سەپەر خاتىرىسىنى تەتقىق قىلغاندا بۇنداق ئورۇن بەلگىلەشنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا ياقۇتنىڭ «يەر نامىلىرى لوغىتى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا بۇخارانىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بىر كەنتنىڭ ئىسمىمۇ بارسخان ئىكەن<201>.

بۇ يەردىكى نۇچ (Nuch، 弩支) (خەنزۇچە قەدىمكى ئوقۇلۇشى: نوجى سوغدى تىلىدا يېڭى دېگەنلىك بولۇپ، نۇچ يېڭى شەھەر دېگەنلىك بولىدۇ. «تاڭنامە، پارسلار ھەققىدە قىسسە» (221 ـ جىلد) نىڭ ئاخىرىدا شاش دۆلىتى (بۇگۈنكى تاشكەنت) نىڭ شەرقىدە بىر يېڭى شەھەر بولۇپ يەنە «نىجكەنت» دەپ ئاتالىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. تاڭ شۇەنزاڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا قىلىنغان سايا ھەت خاتىرىسى» دىمۇ شاش دۆلىتىنىڭ شەرقىدىكى «نۇجكەنت» <202> نى خاتىرىلىگەن. 1915 ـ يىلى مۇللېر تارىشا پۈتۈكلەرنى ئېلان قىلغان چاغدا، پۈتۈكتىكى «نۇچ» نى تاڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى (نۇجىكەنت) ۋە ئەرەب، پارس تارىخ

ماتېرىياللىرىدىكى Nudja—kath <203> قا سېلىشتۇرغان.
50ـ يىللاردا ئابې تاكېئو «ئىدىقۇت قۇچۇ پادىشاھى جەمەتى مەڭگۈ تېشىدىكى» قۇچۇ زېمىنىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى تەتقىق قىلغاندا، مۇللېرنىڭ سېلىشتۇرۇشى ئاساسىدا، يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تارىشا پۈتۈكلىرىدىكى بۇ نۇچ نىڭ ئىسپىنجاب شەھىرىنىڭ جەنۇبى چاش (بۇگۇنكى تاشكەنت) شىمالىدىكى نۇجكەند ئىكەنلىكىنى، بارسخاننىڭ بولسا تالاس دەرياسىنىڭ شەرقى قىرغىقىدىكى تۆۋەندىكى بارسخان ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. ھەمدە مۇشۇنى ئاساس قىلىپ «ئابىدە» دىكى قۇچۇنىڭ «شىمالىدىكى ئامۇ دەرياسىغىچە» نى «غەربىي ئامۇ دەرياسىغىچە» دەپ چۈشەندۈرۈپ، ئەينى چاغدىكى قۇچۇنىڭ غەربىي قىسىم زېمىنىنىڭ چېگرا سىزىقىنى يىراقتىكى ئامۇ دەرياسىغىچە <204> ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتىدۇ. ئابې تاكېئونىڭ ئىزاھاتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار قوللانغان<205>. بىراق، بۇ خىل سېلىشتۇرۇش ئەمەلىيەتتە پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

«بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سىياھەت خاتىرىسى» ۋە «يېڭى تاڭنامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دىكى (?/鶯室羯 赤?) نىڭ جايلاشقان ئورنى ئاللىقاچان سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى تەرىپىدىن تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن بۇگۇنكى تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى خانئاباد <206> دەپ بېكىتىلگەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىسپىنجاب شەھىرىنىڭ ئورنى خانئابادنىڭ شەرقى شىمالىدىكى چىم كەنت دەپ بېكىتىلگەن، تالاسنىڭ ئورنى جامبۇل دەپ بېكىتىلگەنىدى.

تارىخچى سەمئانى (مىلادىيە 1166 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆز ئەسىرى «ئەسەبنامە» دە، ئىبنۇل ـ ئەسىر (مىلادىيە 1234ـ يىلى ۋاپات بولغان) يىلنامە ئەسىرى «تارىخى ئومۇمىيە» دە 9 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىكى غەربىي

تەڭرىتاغدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇركىلىشىنى ھەمدە مىلادىيە 839 ـ، 840 ـ يىللاردا سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىسپىجاب شەھىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالغانلىقىنى خاتىرىلىگەن<207>. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسپىجاب شەھىرى ئەرەب دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى بولۇپ قالغان. ياقۇبى (مىلادىيە 897 ـ يىلى ۋاپات بولغان) «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» دە شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسپىجاب شەھىرىنىڭ ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەت، قەبىلىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىدىغان ئالدىنقى سەپىگە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى يازغان<208>. «تارىخىي تەبەرىي»، «بۇخارا تارىخى» ۋە «ئالتۇن يايلاق» تىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا سامانىيلار سۇلالىسى يەنە مىلادىيە 893 ـ يىلى تالاسنى 209> > ھۇجۇم قىلىپ ئالغان. پارسلار ئىسپىجاب شەھىرى بىلەن تالاستىن ئىبارەت شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىككى مۇھىم جايىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆز تەسىر كۈچىنى ئىسپىجاب شەھىرى بىلەن تالاسنىڭ غەربىدىكى نۇجقىچە كېڭەيتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە ئابې تاكېئونىڭ قىياسىدىكىدەك بۇخارانىڭ ئەتراپىدىكى بارسخانغا ئۇزارتىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تارىخا پۇتۇكلىرىدىكى نۇچ (Nuch) بىلەن بارسخان پەقەت تالاسنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.

ئىبن خۇرداذبىھ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن خاتىرىسىدە بىر جايدا «نۇچ شەھىرى» دېگەن ئىسىم بار. بىراق، بۇ كىتابنىڭ ھەرقايسى كۆچۈرۈلمە نۇسخىلىرىدا بۇ ئىسىم بىر خىل ئەمەس بولۇپ دې گويې «نۇچ» دەپ ئالغان<210>. 1899 ـ يىل تۇماساكىي خەنزۇ يېزىقىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن بۇ سۆزنى Tumat دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەم خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى دۇنجىيەن شەھىرىگە<211> (顿事)

سېلىشتۇرۇپ كۆرگەن، بۇ ساختا يېڭـــى شەھەردىن باشقا، يۇقىرىدىكى نەقىلدە يەنە بىر شەھەر بولۇپ، ئۇ ناۋاكەتتۇر (پارس تىلىدا Nawa = يېڭى؛ سوغدى تىلىدا Kat= شەھەر). «يېڭى تاڭنامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى (7 ـ جىلد 2 ـ بۆلۈم)» دىكى خاتىرىلەردە «سۇيئابنىڭ غەربىدىن ئون چاقىرىم جايدا ماغيان دۆلىتى، يەنە 30 چاقىرىمدا يېڭى شەھەر، يەنە 60 چاقىرىمدا دۇنجيەن شەھىرى، يەنە 50 چاقىرىمدا ئاشبۇراي شەھىرى يەنە 70 چاقىرىمدا قۇلان شەھىرى بار .....» دەپ يېزىلغان. سۇيئاب ئاللىبۇرۇن ئالىملار توقاقنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاقبېشىم <212> دەپ تەكشۈرۈپ بېكىتكەن. خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى سۇيئاب بىلەن يېڭى شەھەرنىڭ ئارىلىقى 40 چاقىرىم دەپ بېلگەن بولۇپ، بۇ دەل ئەڭ، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى سۇيئاب بىلەن ناۋكات ئارىلىقىدىكى 3 فەرسەخقا يەنى تەخمىنەن 18 كىلومېتىر (36 چاقىرىم) غا توغرا كېلىدۇ. كۇدامەي «ناۋاكەت» بىر چوڭ شەھەر (ئۇيغۇر) زېكات دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يول بولۇپ ئۇدۇل بارسخان شەھىرىگە تۇتىشىدۇ» <213>. دېگەن. بۇ ناۋاكەت تارىشا پۈتۈكلەردىكى نۇچ شەھىرى بولسا كېرەك. يۇقىرىدىكى بايانلارنىڭ تەرتىپى ۋە مۇھىملىقىدىن قارىغاندا، پۈتۈكتىكى بارسخان ئىسسىقكۆلنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى يۇقىرىقى بارسخان بولسا كېرەك، ئەگەر يۇقىرىدىكى تەھلىل خاتا بولمىسىلا ئۇنداقتا 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربتىكى زېمىنى ئىسسىق دېڭىز (ئىسسىقكۆل) ئەتراپلىرىغا كېڭەيگەن بولىدۇ.

3 ـ نومۇرلۇق تارىشا پۈتۈكتىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي زېمىنىنىڭ نۇچ ۋە بارسخانغا يەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونى بولۇپمۇ ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

میلادیه 893 - یىلىدىن ئىلگىرى، غەربىي تەڭرىتاغ قارلۇقلارنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى ئىچىدە ئىدى. 893 - يىلىدىن كېيىن تالاس سامانلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىدۇ ھەمدە پەيدىنپەي ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ سودا مەركىزىگە ئايلىنىدۇ<214>. بۇ پۈتۈكلەرنىڭ ئاخىرىدىكى تېكىستلەرنى بالىش، ئىستەخرى ئىبن ھەۋقەلنىڭ غەربىي تەڭرىتاغقا ئائىت خاتىرىلىرىگە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، 10 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە غەربىي تەڭرىتاغدىكى قارلۇقلار ھاكىمىيىتىنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەنلىكىنى، ئەسلىدە «قارلۇق» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلە - مىللەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلگەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

«ھۇدۇدۇل - ئالەم» بىزگە قارلۇقلار ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى بەزى تەپسىلىي ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ. بۇ كىتابنىڭ 16 - بابىدا تەسۋىرلىگىنى Chiqil دۇر. بۇ كىتاب بىلەن مەرۋەزنىڭ ئەسىرنىڭ ھەر ئىككىسىدە بۇ Chiqil نى ئەسلىدە قارلۇقلارغا تەۋە دېيىلگەن<215>. ئۇ شۇبھىسىزكى خەنزۇ تارىخ ماتېرىيالىرىدا خاتىرىلەنگەن قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغاندۇر. قارلۇقلارنىڭ ئىچىدىكى بۇ چوڭ ئۇرۇق ئۇ چاغدا مۇستەقىل بولۇشقا باشلىغان بولۇپ، بىر رايوننىڭ خوجايىنى بولغان. بۇ كىتابنىڭ 17 - بابىدا تەسۋىرلىگىنى Tukhshi دۇر. گەردىزى<216> ناۋاكەتتىن چىشسى ۋە Tukhshi غا بارىدىغان يولنى بايان قىلغاندا تۈركلەر چوقۇنىدىغان بىر تاغنى (سۇيئابنىڭ شىمالىدىكى جىبىدە ، 羯 卑 ، تېغى؟) تىلغا ئالغان، بۇ مۇقەددەس تاغدىن ئۆتسىلا (تاغنىڭ، سول تەرىپى تاغنىڭ شەرقىگە باراۋەر <217 تۈركەشلەرگە قاراشلىق رايون بولۇپ ئۇ Tukhshi ۋە A_z دىن تەركىپ تاپقان. ئۇ يەردىكى U_z-Kat ۋە A_z نىڭ ئارىلىقىدا سۇيۇاب دەپ ئاتىلىدىغان كەنت بار. مەرۋەزى قارلۇقلار ئالتاي

تېغىدىن تۇركەشلەرنىڭ زېمىنىغا كۆچۈپ كېلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىدا Tukhshi قەبىلىسى <218> بار ئىدى دەيدۇ. مۇشۇنداق قارىغاندا Tukhshi خۇددى مىنورىسكىينىڭ ئويلىغىنىدەك تۇركەشلەر قالدۇقلىرىنىڭ بىرى بولۇش ئېھتىمالغا يېقىن<219>. بىراق، قارلۇقلار غەربىي قىسىم تەكرىتاغقا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن قارلۇقلارغا بويسۇنغان Tukhshi نىڭ ھازىر مۇستەقىل ئىكەنلىك مەسىلىسى كېلىپ چىقتى.

قارلۇق قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشى قۇچۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىياتىنى پۈرسەت بىلەن تەمىنلىگەن. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇ يېزىقىدىكى 56551 ـ نومۇرلۇق نوم تەپسىرى بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. بۇ نوم تەپسىرنىڭ كىتاب بولۇپ شەكىللەنگەن ۋاقتىنى ئالىملار مىلادىيە 930 ـ يىلىنىڭ <220> ئالدى ـ كەينىدە دەپ بېكىتتى. ئۇ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچەيگەنلىكىنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن مۇنۇلارنى قەيت قىلغان.

شۇنىڭدىن كېيىن قارلۇقلار، ياغمىلار، يېمەكلەر، تاتارلار ئارقا ـ ئارقىدىن تىز پۈكۈپ قارام بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئونچە ـ مەرۋايىتلارنى تەقدىم قىلدى. توخسىلار تۆگە ۋە ئات تەقدىم قىلدى، تۇبۇتلەر ئالتۇن سوۋغات قىلدى، باسمىللار بولسا ئەسلىدىنلا ئۇلارنىڭ قۇل ـ دېدىكىنىڭ ئورنىدا ئىدى. بارچە قوۋم ـ قەبىلىلەر بۇركۈتتىن ھۇركىگەن چۆچىلەردەك، يولۋاسىنى كۆرگەن قوي پادىسىدەك بۇ ئەلگە ئۆز ساداقىتىنى بىلدۈردى ۋە بۇنىڭ راستىلىقى ھەققىدە قەسەملەر ئىچىشتى».

قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچەيگەنلىكىنى بۇنداق تەسۋىرلەشتە روشەنكى ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رەڭدارلىق بار. بىراق، ئۇنىڭدىكى قارلۇق، ياغما، تۇركەش، توخسىلارنىڭ ئەل بولۇپ

ئولپان تاپشۇرغانلىقى، غەربىي تەڭرىتاغدا بۇرۇن بار بولغان قارلۇق ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ مىلادىيە 925- يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ماناس دەرياسى ئەتراپلىرىدىن يەنە غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەلۋەتتە. بۇ يەردە تېخى ئۇنىڭغا تەۋە رايون ئاللىقاچان غەربىي تەڭرىتاغنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. نوم تەپسىرىدىكى خاتىرىچە بولغاندا ئۇ يەردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلە- مىللەتلەر پەقەت ئەلچى ئەۋەتىپ «ئەل بولغانلىقىنى» ئىپادىلىگەن ھەم سوۋغا - سالام تەقدىم قىلغان. 3 - نومۇرلۇق تارىخا پۈتۈكتىكى تەسۋىرلەرگە ئاساسلانغاندا 10 - ئەسىرنىڭ 40- 50 - يىللىرىدا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا تەۋە رايونلار ئاللىقاچان ئىسىق كۆلىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى نۇچ (Nuch) = يېڭى شەھەر ، 弩支) (ۋە بارىسخانغا يەتكەن. بۇ قارلۇقلار، توخسىلار ۋە چىگىللەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىدى. گەرچە 3 - نومۇرلۇق تارىخا پۈتۈكتە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا تەۋە بولغان رايونلارنىڭ غەربكە قاراپ ئۇزارغانلىق جەريانىنى چۈشەندۈرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن نىزامۇل - مۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابى بىزنى بىر ئىنچىكە ھالقا بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنىڭدا 943 - يىلى سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ تېخى يېقىندىلا بىر قىسىم يات دىندىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ بالاساغۇننى ئىگىلىۋالغانلىقىنى بىلگەنلىكى يېزىلغان<221>. پرتساك قاتارلىق ئالىملار بۇ يات دىندىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى قەشقەردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ۋە ساتۇق بۇغراخان قاتارلىقلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرمەكچى بولغان بولسىمۇ ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىيالدىن ئاساس تاپالمىغان<222>. ئەمما، بىر نەچچە يىلدىن كېيىن پۈتۈلگەن 3 - نومۇرلۇق تارىخا پۈتۈكتىكى تەسۋىرلەردىن يىز بۇ بالاساغۇننى ئىگىلىۋالغانلارنىڭ

قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاتالمىش بارسخانىنى ئىگىلىۋېلىش ئۈلارنىڭ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى بۇ ئەتراپلارغىچە سۈرۈش ھەرىكىتىنى كۆرسەتسە كېرەك.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي قىسىم زېمىنىنىڭ چېگرا سى ھەققەن ئاللىبۇرۇن ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا يەتكەن.

3. «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى

«ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنىنى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان. گەرچە بۇ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بايقالغان نامەلۇم <223> يازغۇچىنىڭ پارس تىلىدىكى ئەسىرىدە بېرىلگەن ئوچۇرلار قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن بەلىخ ئەرەب، پارس يازغۇچىلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى تەسۋىرلەرگە ئوخشاش، بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلار چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىككە ئۆز تەسىر كۈچىنى كېڭەيتكەن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئورنى شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا، ئۇنىڭ مەركىزىي شەھىرى «جىنا شەھىرى» (Jinanjkath/脂那城) يەنى جۇڭگو شەھىرى بولۇپ «ئۇ ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي، جۇڭگو چېگرا سى بىلەن تۇتاش قوشنا»، «ياز پەسلى قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، قىشى ئانچە سوغۇق ئەمەس»، چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىك بىلەن بولغان ئالاقىسىنى يوقاتقان ھەم تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قوچۇنى پايتەخت شەھەر قىلغان بۇ ئۇيغۇرلار شۇبھىسىزكى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئىدى<224>.

«ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» نىڭ 12 ـ بابىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بەزى يەرلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: (مىنورىسكىينىڭ

تەتقىقاتىنى مىنورىسكىينىڭ 1970 ـ يىلىدىكى ئەسسىرىدىن كۆرۈڭ، خاملتوننىڭ تەكشۈرۈشلىرىنى خاملتوننىڭ 1950 ـ يىلىدىكى ئەسىرىدىن كۆرۈڭ. يەر نامىنىڭ رەت نومۇرىدا 1970 ـ يىلى مىنورىسكىي تۈزگەن رەت نومۇرى ئاساس قىلىنىدى. پارس يېزىقىدىكى ئەسلىي نۇسخا بارتولدنىڭ 1930 ـ يىلىدىكى تەتقىقاتىدىن ئېلىنىدى).

1 ـ 12: نومۇر: «جينانجىكث» ئەسلىي (Jinan Jkath) ئەسلىي كىتابتا «بۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مەركىزى شەھىرى. ئوتتۇراھال شەھەر «ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي. جۇڭگو بىلەن چېگراداش. يازدا قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، قىشتا سوغۇق ئانچە قاتتىق بولمايدۇ». بۇنى «چىن شەھىرى» ياكى «جۇڭگو شەھىرى» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ، ئۇ قۇچۇ ياكى شىجۇدۇر.

1 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «طفقان» (Tafqan)

قۇچۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. تاغنىڭ كەينىدە بەش كەنت ـ بازار بار. خاملتون ئۇنى دانشان (Ten Shan) يەنى تىيانشان (تەڭرىتاغ) دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

2 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «كولوك» (Kuazr. k) Tafqan. (تەڭرىتاغ) تېغىنىڭ كەينىدىكى 5 كەنت بازارنىڭ بىرى. خاملتون ئۇنى كۇلۇك (Kuluk, <六俱>) دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

3 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «جىملكث» T. fqan J. m. Ikath تېغىنىڭ كەينىدىكى كەنت ـ بازارلىرىنىڭ بىرى 10 ـ 12 ـ نومۇرغا قاراڭ.

4 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «پەنجىكەنت» Panjikanth بۇ سۆزنى «بەش شەھەر (五成)» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. T. fqan تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش شەھەر ـ بازارنىڭ بىرى. ئەسلىي كىتابتا «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى ياز پەسلىدە مۇشۇ يەردە

تۇرىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭ نامىدىن (بەش شەھەر ۋە ئۇنىڭغا قىلىنغان تەسۋىرلەردىن قارىغاندا بۇ جاي شۇبھىسىز بەشبالىق (Besh—baliq) تۇرك تىلىدا بەش شەھەر دېيىلىدۇ) 5 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «بارلۇغ» T. fqan (Barlugh (تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش كەنت ـ بازارنىڭ بىرى. خاملتون ئاللىبۇرۇن ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ «يارلىغ» (Yarligh) يەنى يارلىغ دەپ ئاتاشنى ئويلىغان.

6 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر: «جامغار» Jamghar.

ئەسلىي كىتابنىڭ 15 ـ بابنىڭ 12 ـ بۆلىكىدە بۇ جاينىڭ قارلۇقلار تەسىر كۆچمىنىڭ شەرقىي چېكى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. مىنورىسكىي ئۇنى بارسخاننىڭ شەرقىدە، ماناس ئەتراپلىرىدا بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىغان.

3 ـ 12 ـ نومۇر: «كىمسىغيا» Kimsighiya ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «ئىككى تاغ ئارىلىقىدىكى كەنت بازىرى» دەپ ئاتىغان. خاملىتون ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ «كۇمۇشتاغ» Kumushtag دەپ، يەنى مەنچىڭ دەۋرىدىكى «ئۇزمىلىك» دەپ ئاتىغان.

4 ـ 12 ـ نومۇر: «سنكت» S. tkath ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «بىر كىچىك رايون، ئۇچ كەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دېگەن. بۇ توغرىدا ئالىملارنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس، ئېھتىمال قاراشەھەر بىلەن ئۇچمىلىك ئارىلىقىدىكى «ئۇششاقتال» بولسا كېرەك. (ئالدىنقى تېكىستنىڭ 47 ـ بېتىدىكى 26 ـ ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

5 ـ 12 ـ نومۇر: «ارك» Ark

ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «دەريا بويىدىكى بىر كىچىك شەھەر بازىرى»، «تەۋەلىكىدە 7 كەنت بار»، «يىگىرمە مىڭ ئەسكىرى بار» دېگەن. ئادەتتە قاراشەھەر دەپ قارالماقتا.

6 ـ 12 ـ نومۇر: «كىرارخون» K. rarkhum ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «قۇملۇقتىكى بىر كەنت بازىرى» «ئاھالىسى ئاز

ئەمەس» دېگەن. خاسلىتون ئۇنى «لۇكچۇن» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

7 ـ 12 ـ نومۇر: Bek — Tegin كەنتلىرى. ئەۋالى ئېنىق ئەمەس. بىراق، ئەسلىي كىتابتا ئۇ يەرلەرنىڭ قات ـ قات تاغلار ئوراپ تۇرغان سوغۇق جايدا ئىكەنلىكى ئېيتىلغان.

8 ـ 12 ـ نومۇر: «كومىزارت» Kum. s — art ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «تاغ ئۇستىدىكى كەنت ـ بازار» دېگەن. مىنورىسكىي ئۇنىڭ بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى Kum — Talas (ئېھتىمال تالاس دەرياسى ‹ 多 川斯逻 ›، يەنى قارا ئىرتىش دەرياسى <225> بولسا كېرەك) سېلىشتۇرۇشنى ئويلاشقان.

9 ـ 12 ـ نومۇر: «خمود» Kh, mud ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «ئوتلاق ۋە چارۋىچىلىق مەيدانى بار بىر جاي، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېدىرى ۋە كىگىز ئۆيلىرى بار» دېگەن. مىنورىسكىي بۇ يەرنىڭ نامىنى «قۇمۇل» Kh. mul (ئىران تىلىدا D بىلەن دا ئۆزگارا ئالمىشىدۇ) دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئويلىشىپ، ئۇنى دەل گەردىزىنىڭ كىتابىدىكى جىنا (脂那) شەھىرى (قۇچۇ) بىلەن شاجۇ ئارىلىقىدىكى Qumul يەنى قۇمۇل دەپ قارىغان. ئەمما، كېيىن ئۇ يەنە ئىككىلىنىپ قالغان، چۈنكى ئۇ «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى يەر ناملىرىنىڭ رەت تەرتىپىگە ھەددىدىن زىيادە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن 10 ـ 12 ـ نومۇرنىڭ باغلىنىشى بار، شۇڭا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى زېمىنىنىڭ غەربىي قىسمى شەرقىي قىسمىدىكى قۇمۇل بولماسلىقى كېرەك دەپ قارىغان. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئىككىلىنىشىنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى بۇ بابتىكى 1 ـ 12 ـ نومۇردىن 9 ـ 12 ـ نومۇرغىچە بولغان نەقىلدە ئۇنىڭ ئورنى ئاساسەن شەرققە ئاغدۇرۇلغان. 10 ـ 12 ـ نومۇرلۇق نەقىلدىن باشلاپ قىلىنغان بايانلاردا ئاندىن غەربكە ئاغدۇرۇشقا

ئۆزگەرگەن.

10 ـ 12 ـ نومۇر: «جىملىكث» J. mlikath ئەسلىي كىتابتا ئۇنى «بىر چوڭ كەنت بازىرى، ئۇنىڭ كاتتىسى يابغۇ <226> (叶护) دەپ ئاتىلىدۇ. يابغۇنىڭ پۇقرالىرى (ھازىر؟») ئۇ قەيەرگە ئورۇنلاشقان. چۈنكى، قىماقلار، قارلۇقلار ۋە ياغمىلار ئىلگىرى دائىم بۇ كەنتنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلاتتى» دېگەن. بۇ جاي ماناس ۋە ئۇلانئوسودىن ئىبارەت ئىككى دەريا <227> نىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان بولسا كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسەن ئوخشاش بولغان يەر نامىنى يەنە 3 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇردىن كۆرگىلى بولىدۇ. مىنورىسكىي توغرا ھالدا بۇ نام تۈرك چۆمۈل قەبىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (MS. 21 叶) دا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى كۆرسەتكەندە ئۇيغۇر، تاڭغۇتلارنىڭ غەرب تەرىپىدەChomu لارنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان. تاڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىمۇ چىگىل ۋە چۆمۈلارنىڭ تۈرۈشلۇق جايىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بار، مەسىلەن: «قۇچۇنىڭ خەرىتىلىك تەپسىرى» دە «ئاقسۇ دەريا‌سى ئوڭغا قاراپ ئېقىپ يارغول چېگرا‌سىغا قۇيىلىدۇ. غەربىي شىمال يۆنىلىشتىكى چىگىللارنىڭ غەربىدە تۆبۈت قەبىلىلىرى بار» <228> دېيىلگەن. 3 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇر ۋە 10 ـ 12 ـ نومۇرغا كەلگەندە ئوخشاش بىر جاي بولۇش ـ بولماسلىقىغا ھۆكۈم چىقىرىش مۇۋاپىق ئەمەس. خامىلتون «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دىكى خوتەن ساك تىلىدىكى يەر نامى Camaidabadaika (Chamil baliq دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن) نى J. mlikath قا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەن، بىراق ئۇنىڭغا ئوخشاش بۇ Camaida badaika 3 ـ 2 ـ 12 ـ نومۇردىكىسى دەپ قارىغاندىن كۆرە، 10 ـ 12 ـ نومۇردىكىسى دەپ قارىغان ياخشىراق.

11 ـ 12 ـ نومۇر: «تىزاغ ارت» (T. znagh—art)

ئەسلي كىتابتا ئۇنى «بىر توپا تاغ» ، سودىگەرلەر، سايامەتچىلەر توختايدىغان «لەنگەر» دېگەن. مىنورىسكىي ئوقۇرمەنلەرنى 11 ـ 12 ـ نومۇردىن 17 ـ 12 ـ غىچە ھەممىسىدە ئۇنىڭ «لەنگەر» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا ئۈندەپ، ئۇلارنىڭ تەكرىتاغ ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى يولغا جايلاشقان، لېكىن رەت تەرتىپى ئوخشاش ئەمەس دەپ قارايدۇ. بۇ نۇقتا 12 ـ 12 ـ نومۇر، 12 ـ 13 ۋە 15 ـ 12 ـ نومۇرلاردىكى يەرلەرنىڭ ئورنىدا ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. مىنورىسكىي T. nzagh ياكى «تۇپراغ» topragh (تۈرك تىلىدا «يەر» نى بىلدۈرىدۇ) نىڭ تېكىستتىكى «بىر توپا تاغ» قا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى ئويلاشقان. ئەگەر بىز بۇ يەرنىڭ نامىنى خاتا ھالدا «سارغ» Sarigh دەپ قارىساق، ئۇنداقتا ئىبن خۇردا دېمەك ئېيتقان ئاتالمىش «تۈركەش خان كەنتى» نىڭ غەربىگە 4 فەرسەخ كېلىدىغان (24 كىلومېتىرغا تەڭ) جايدىكى بىر چوڭ كەنت بولىدۇ. بىرىنچىتام ئۇنىڭ ئورنىنى فىرۇنېنىڭ شەرقىگە 32 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا مۇقىملاشتۇردى.

12 ـ 12 ـ نومۇر: «مابنج جراباس» Mab. njj. rabas ئەسلي كىتابتا ئۇنى «لەنگەر، ئۇ يەردە بىر چوڭ دەريا ۋە مول بولغان ئوت ـ چۆپ سۇ بار» دېگەن، چۈنكى ئۇ «بىر چوڭ دەريا» نىڭ يېنىدا بولغاچقا، مىنورىسكىي Mabnj نى ئىلى دەرياسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى يېغىنچ (Yafendj يافىنچ) بىلەن سېلىشتۇرۇشنى ئويلاشقان. لېكىن، مەن بۇ نامنى خاتا بولىمىسا كېرەك دەپ قارايمەن. ئۇ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ بەش ساداقلىقلار قوۋمىدىن ئاسغارلارنىڭ مەركىزى شەھىر مانجۇغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. كېيىن سۇ دىڭنىڭ تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان مابۇ شەھىرىدىكى «ماباۋ» (Ma — Bau) <229 > نامىغا سوغدى تىلىدىكى ئايالچە «ئارقا قوشۇمچىسى». «anj—» نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. ئات

بېشى دېگەن يەر نامىنىڭ كېيىنكى يېرىم قىسمى «J. ra — bas» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ جاي نارىن دەريا‌سى يۇقىرى ئېقىمىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتېشى ئەتراپلىرىدا بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى جەنۇب - شىمال ئېتەكلىرى بىلەن باغلايدىغان مۇھىم قاتناش يولى. تاڭ دەۋرىدە ياكى «ئېركىن» دەپ ئاتالغان. بۇنداق سېلىشتۇرۇشنىڭ ئېھتىماللىقى 13 - 12 - نومۇر، 14 - 12 - نومۇر، بولۇپمۇ 17 - 12 - نومۇردىن قوللاشقا ئېرىشەلەيدۇ.

13 - 12 - نومۇر: «باخمكان» B. Ikh. mkan

ئەسلىي كىتابتا «بۇ ئىلگىرى توققۇز ئوغۇزلار تۇرغان، ھازىر تاشلىنىپ قالغان (لەنگەر)» دېيىلگەن. ئالىملار ئۇنىڭغا نىسبەتەن ھېچقانداق پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويمىدى. بىراق، بىز ئۇنىڭ بىلەن ئىدىرسىنىڭ كىتابىدىكى يەر نامى «لخمان» L. khman نىڭ ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى بايقىدۇق. L. khman بىر شەھەر بولۇپ 6 - يەر بەلۇېغىنىڭ 8 - رايونىغا جايلاشقان. ۋېرسىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە ئاساسەن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىنى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى شۇنداقلا، جۇڭغار ئويمانلىقى ئەتراپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەرلەر ئىكەن <230>. ئىدىرسى بۇ شەھەرنى قارلۇقلار رايونىدا، سىننى (Suniq) تېغىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان، بۇ تاغنىڭ چوققىسىدىن بىر دەريا ئېقىپ چۈشىدۇ، ھەم (؟) دەپ نام بېرىلگەن <231> دېگەن. بىز ئىدىرسىنىڭ بىر پارچە خەرىتىسىدىن قارلۇقلارنىڭ ئارال دېڭىز بىلەن ئىسسىقكۆل ئارىسىغا جايلاشقانلىقىنى كۆرەلەيمىز <232>. شۇڭا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان L. khman شەھىرىمۇ مۇشۇ رايون ئىچىدە بولسا كېرەك. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىدىرسى خاتىرىلىگەن (جەيھاندىن نەقىل قىلىپ ئېلىنغان) ئەلچى سالامنىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسىدە، بۇ L. khman قۇلان، تۆۋەنكى

بارسخان، تالاس قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە تىلغا ئېلىنغان <233>. شۇڭا، ئۇنىڭ ئىسىمقكۆل ئەتراپىغا جايلاشقانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. مۇشۇنداق بولغاندا ئۇ چوڭ دەريانى چۈ دەرياسى <234> دەپ ئويلاشقا بولىدۇ (دەريا نامىنىڭ ئۆزگىرىشىنى تۆۋەندىكى فورمۇلا ئارقىلىق ئىپادىلەيمىز: Sunniq سىنى، سىيى سىياب Suyab). ئەگەر يۇقىرىدا بايان قىلغان ئويىمىز ئورۇنلۇق بولسا ئۇنداقتا بىز يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا چوڭ دەريانىڭ يېنىدىكى تاغنىڭ ئۇستىدىكى L. khman (بلخمكان B. Ikhman) ئۇستىدە ئويلىنالايمىز بۇنىڭدىن كېيىنكى يەر نامى «بلاسكان (بلاساغون)» نىڭ خاتاسى بولۇپ، تاڭ دەۋرىدىكى بويلا سانغۇن شەھىرى ۋە كېيىنكى بالاساغۇن شەھىرىدۇر <235>.

14 ـ 12 ـ نومۇر: «سدنك» S. d. nk ئەسلىي كىتابتا بۇ يەرنى قار ـ يامغۇر ئۇزۇلمەيدىغان «لەنگەر» دېگەن. مىنورىسكىي «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى Sidink دەپ ئاتىلىدىغان كۆلگە دىققەت قىلغان. بۇ كۆل Qochingar—Bashi نىڭ يېقىن ئەتراپىغا جايلاشقان <236>. بارتولدنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىچە <237> مەھمۇد قەشقەرى تىلغا ئالغان بۇ Qochingar—Bashi ناملىق شەھەر، بارسخاننىڭ يېقىن ئەتراپىغا جايلاشقان. شۇڭا، Sidink كۆلىمۇ بالاساغۇننىڭ يېقىن ئەتراپىغا جايلىشىشى كېرەك. بىراق، مىنورىسكىي بۇ ئىككى Sidink نى ئوخشاش بىر جاي ئەمەس دەپ قارايدۇ، چۈنكى «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنى چۈ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان. بىراق، بىز بۇ كىتابنىڭ 11 ـ 12 ـ نومۇرىدىن 17 ـ 12 ـ نومۇرلارغا نىسبەتەن قىلغان بايانلىرى ئالدىدىكى باشقا ئورۇنلارغا قىلغان بايانلىرىغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئۇنىڭدا بۇ بىر قاتار يەر ناملىرىنىڭ ھەممىسىگە «لەنگەر» نامى بېرىلگەن بولۇپ

قاتناش ئىشىدا قوللىنىلىدىغان ئۆتەڭنىڭ نامى ئىشلىتىلگەن. 13 ـ 12 ـ نومۇردا ئۇ يەرلەردە بۇرۇنلا توقۇز ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ هازىر ئاللىقاچان تاشلىۋېتىلگەن دېيىلگەن. 925 ـ يىلىدىكى خوتەن ساك تىلىدىكى يازما هۆججەت «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دا شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي چېگرا سى Camaida badaika (10 ـ 12 ـ نومۇردىكى J. mlikath قا باراۋەر) دېيىلگەن، شۇڭا بۇلارنىڭ هەممىسى ئېھتىمال ئاپتور ياشقا مەنبەلەردىن ئېرىشكەن بىر قەدەر دەسلەپكى مەزگىللەردىكى توقۇز ئوغۇزلارنىڭ ۋە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتەڭلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بولسا كېرەك. بۇ ئۆتەڭلەر شىجۇ ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە ئاللىقاچان مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

15 ـ 12 ـ نومۇر: «سحك ارت» S. h. k. art بىر لەنگەر نامى.

16 ـ 12 ـ نومۇر: «ايرگوزگوكث» Irguztnkath ئەسلىي كىتابتا ئۇنى بىر بىكەت (لەنگەر) ئوت ـ چۆپ، سۇ بار دېگەن. مىنورىسكىي ئۇ «قوش دەريا شەهىرى» نىڭ (ئىككى ئۆگۈز Iki ougz ـ) يېزىقتىكى خاتالىق بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن دەپ قارايدۇ. بۇ «قوش دەريا شەهىرى» نىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئورنى ئانچە ئېنىق ئەمەس بولۇپ، ئاساسىي تېكىستتە ئۇنى ئىلى دەرياسىغا <238> يېقىن، «ئىلى دەرياسى بىلەن يافىنچ (شەهىرى) ئارىسىغا» جايلاشقان دېيىلگەن. لېكىن، يۇمىلاق شەكىللىك خەرىتىدە يافىنچ دەريانىڭ غەربىي (جەنۇبى) تەرىپىدە، قوش دەريا شەهىرى بولسا دەريانىڭ شەرقى (شىمالى) تەرىپىدە بولۇپ، ئىلى دەرياسى بىلەن يافىنچ ئارىلىقىدا ئەمەس. مىلادىيە 1253 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا رۇبروك بۇ رايوندا ساياهەت قىلغان ۋاقىتتا بىر چوڭ دەريادىن ئۆتكەن، ئادەتتە بۇ دەريا ئىلى دەرياسى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. ئۇ دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن

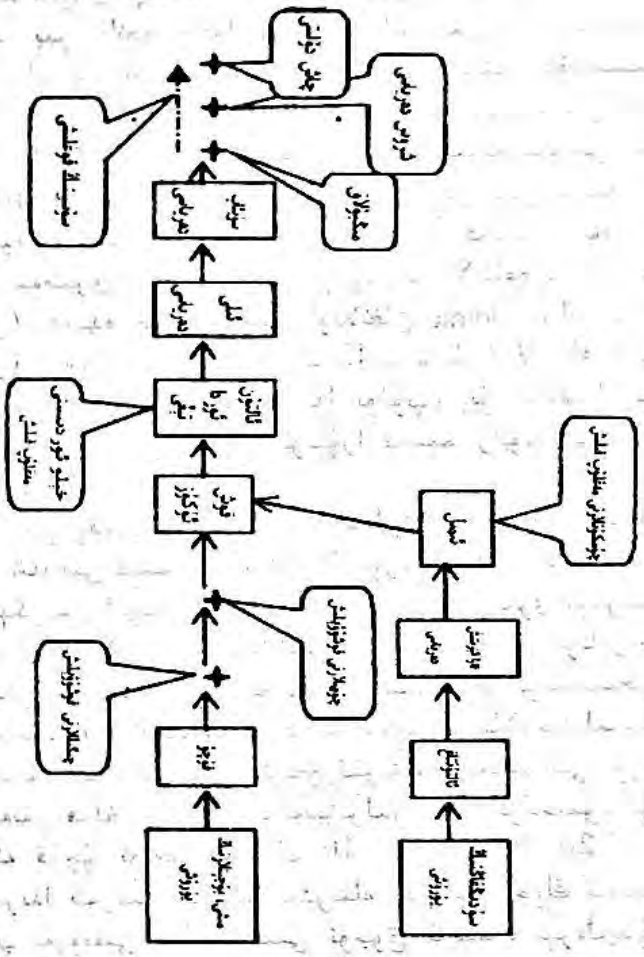
بىر جىلغىدا بىر تاشلاندۇق قەلئەنى كۆرگەن، ئارقىدىن ئۇلاپلا Equius دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ شەھەرگە كەلگەن. 2 ـ كۈنى ئۇ جەنۇب تەرەپتىكى ئېگىز تاغدىن سوزۇلۇپ كەلگەن ئېگىزلىكتىن ھالقىپ ئۆتكەندىن كېيىن بىر تۈزلەڭلىككە كىرگەن. تۈزلەڭلىكنىڭ ئوڭ تەرىپى تۈتاش كەتكەن ئېگىز تاغلار، سول تەرىپى بىر چوڭ كۆل (كۆلنى بىر ئايلىنىپ چىقىش ئۈچۈن 25 كۈن كېتىدىكەن) بولۇپ، تاغ ئۈستىدىن ئېقىپ چۈشۈپ كۆلگە قۇيۇلىدىغان دەريا ئېقىنى تۈزلەڭلىكنى سۇغىرىدىكەن. ئارقىدىن يەنە چوڭ شەھەر بازىرى قايالىققا يېتىپ كەلگەن. كېيىن ئۇ ئالاتاۋ، ئېمىل قاتارلىق جايلارنى بېسىپ شەرققە سەپەر قىلغان <240>. چۈنكى، بىز قايالىقنىڭ بۇگۈنكى قازاقستاندىكى قېپىل ئىكەنلىكىنى بىلمىز، شۇڭا، ئەگەردە بۇ E. quius ھەقىقەتەن شۇ بولسا ياكى كېلىش مەنبەسى IKi—oguz (جۇپ دەريا) بولسا ئانداقتا بۇ جۇپ دەريا چوقۇم ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى بىلەن قايالىقنىڭ غەربى جەنۇبىدىكى مەلۇم يەردە بولۇشى كېرەك. تالڭ دەۋرىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىمۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىكىدە بىر «جۇپ دەريا» نىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە. غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: «يوڭۈبي 2 ـ يىلى (651 ـ يىل) ئاسناقۇل بىلەن ئوغلى قىيۇن ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە بېرىپ تۇغلۇق قاغاننىڭ زېمىنىدا ئولتۇراقلاشتى. غەربىي شەھەردىكى ئايماقلار ئىككىسى ئۆگۈز (قوش دەريا) بىلەن مىڭبۇلاقتا ئوردا قۇرۇپ، ئۆزىنى ئىشبارا قاغان دەپ ئاتىدى. ساداقلىقلار ۋە ئون ئوقلارنىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلدى» دېگەن. كېيىن سۇدىكىڭاڭنىڭ شىيەنچىڭنىڭ 2 ـ يىلى ئاسنا قۇلغا جازا يۈرۈشى قىلغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىدىمۇ «جۇپ دەريا» نى تىلغا ئالغان. ماتسۇدا سۇمىئو بۇرۇنلا جۇپ دەريانىڭ ئورنى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا مۇشۇ خاتىرىلەرگە تايىنىش لازىملىقىنى ئېيتقان. ئاناليزدىن كېيىن

ئۇ بۇ قېتىمقى جازا يۇرۇشنىڭ جەريانىنى تەقلىدى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. (4 ـ قوشۇمچە رەسىم) ئۇ جۇپ دەريانى بورتالا دەرياسى<241> دەپ قارىغان. ئەمما، بورتالانىڭ ئورنى غەربكە ماڭغان ئىككى قوشۇننىڭ بۇ جايدا ئۇچراشمايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. چۈنكى، ئەگەر ھەر ئىككى قوشۇن سايرام كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ غەربكە قاراپ ماڭسا ئۇنداقتا سۈدىگىڭاڭنىڭ قوشۇنى بورتالانى بېسىپ ئۆتىدۇ، ئەمما ئاشنا مىشى، بۇ جېنلارنىڭ قوشۇنلىرى بۇ يەرلەردىن ئۆتمەيدۇ، ئەگەر ھەر ئىككى قوشۇن ئالاتاۋ ئېغىزىنىڭ غەربىي شىمال يولى ئارقىلىق غەربكە ماڭسا (يەنى رۇبرۇك بېسىپ ئۆتكەن يول بىلەن) ئۇنداقتا قوشۇنى بورتالادىن ئۆتىدۇ. ئەمما، سۈدىگىڭاڭ قوشۇنى بۇ يەردىن ئۆتمەيدۇ، ئەكسىچە، ئەگەر بىز «جۇپ دەريا» نىڭ ئورنىنى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراسۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان دەپ بېكىتسەك، ئۇنداقتا ئېمىل، دۆربىلجىن، ئالاتاۋ ئېغىزى، قاپاللار ئارقىلىق كەلگەن سۈدىگىڭاڭ بىلەن جىڭ — سايرام — قورغاسلار ئارقىلىق كەلگەن ئاشنا مىشى، ئاشنا بۇ جېنلارنىڭ قوشۇنلىرى دەرھال مۇشۇ يەردە ئۇچرىشىدۇ، ئاندىن يەنە يېقىن ئەتراپتىكى ئالتۇن ئوردا تېغىدىكى ئاسناقۇلنى ھۇجۇم بىلەن مەغلۇپ قىلىدۇ. ئەگەر يۇقىرىدىكىدەك تەكشۈرۈپ بېكىتىش خاتا بولماي، «ھۇدۇدۇل-ئالەم» دىكى بۇ يەر نامى ھەقىقەتەن «جۇپ دەريا» بولسا، ئۇنداقتا بىزنىڭ ئالدىدا چىقارغان خۇلاسىمىز يەنى بۇ لەشكەرلەر شىجۇ ئۇيغۇرلىرى قۇرغان ئۆتەڭلەر ئەمەس، چۈنكى بۇ يەر ھەقىقەتەن ئۇنىڭ دائىرىسىدە ئەمەس دېگىنىمىز قوللاشقا ئېرىشكۈسى.

17 ـ 12 ـ نومۇر: «اغراج ارت» Ighraj — Art ئەسلىي كىتابتا ئۇنى يىل بويى قار ـ مۇز ئېرىمەيدىغان بىر لەنگەر، بۇ يەردە نۇرغۇن يىرتقۇچ ھايۋان ۋە بۇغىلار بار. تاغدىن نۇرغۇن

بۇغا مۇڭگۈزى چىقىدۇ دەيدۇ. مىنورىسكىي بۇ ئىسىمنىڭ بۇ كىتابتا بىر قانچە جايدا كۆرۈلىدىغانلىقىنى، مەنىسىنىڭ «تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمى» ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ يەر بىر مۇھىم تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىشى كېرەك. گەرچە ئۇنىڭ كونكرېت نېمىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېنىق بەلگىلەش قىيىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەر نامى يەنىلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ يەر بىلەن بىز پەرەز قىلغان ماباۋ (马保城) شەھىرى (12 ـ 12 ـ نومۇر)، بالاساغۇن (13 ـ 12 ـ نومۇر) ھەمدە مىنورىسكىي ئويلانغان Sidink (14 ـ 12 ـ نومۇر)، «جۇپ دەريا» (16 ـ 12 ـ نومۇر) لارنىڭ ھەممىسى دەل ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىدا بولۇپ، بۇ لەڭگەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسىم رايوندا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

«ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» ۋە «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دىكى شەرقىي قىسىم تەڭرىتاغ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەخت شەھىرى ۋە چېگرىسى ئىچىدىكى مۇھىم شەھەر ـ بازارلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلىرى ئومۇمەن ئوخشاش. گەرچە بۇ خاتىرىلەردىمۇ بۇ تۇردىكى ئەرەب، پارس تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى ئوخشىمىغان دەۋر مەنبەلىرىنىڭ ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىدەك ئالاھىدىلىك بار بولسىمۇ، شۇنداقلا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا نىسبەتەن قىلغان كونكرېت تەسۋىرلىرى كەم بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا بىزگە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 10 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ 30 ـ يىللىرىدا شەرقىي قىسىم تەڭرىتاغدىكى بىر چوڭ تەسىر كۈچ بولۇپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئوچۇق ئېيتىپ بېرەلەيدۇ.

قوشۇمچە رەسىم 4 (سۇدىكىفاك قاتارلىقلارنىڭ شىيەنچىننىڭ 2 - يىلى خىلۇغا جازا يۈرۈشى قىلغاندىكى يولىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتە)

ئىزاھلار

① يۇقىرىدىكى ھەر خىل تارىخ ماتېرىياللىرىغا ھەم «كىتابلار جەۋھىرى» (97 ـ جىلد «ۋاسسالار ۋارىسلار» ، «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» (28 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار») قاتارلىقلارغا نىسبەتەن قىلغان تەھلىلىنى مايىتا ماساما 1962 ـ يىلىدىكى («گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئۇيۇشۇشىنى تەكشۈرۈش» 5. «ئەنشى ئۇيغۇرلىرىدىن پانتېكىن قاغانىنىڭ قامجۇغا (يۆتكىلىپ) كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىش يىلى دەۋرىگە تەكشۈرۈش ۋە مۇھاكىمە») دىن كۆرۈڭ. تاڭ كەيجەننىڭ 1983ـ يىل نەشر قىلغان «پانتېكىننىڭ گەنجۇدا تۇرغانلىقى» خامىلتونىنىڭ 1955 ـ يىل نەشر قىلىنغان «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ 7 ـ 13 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 9 ـ 15 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

② گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن پانتېكىننى مۇناسىۋەتسىز دەپ قارايدىغان ئالىملار: سۇن كەيدى (1937) مورى ياسۇ تاكائۇ (1977) ، پىنكىس (Pinks. E ، 1968) فەن ۋېنلەن (1965) قاتارلىقلار. جاڭ گۇاڭدانىڭ «ئۇيغۇرلار» (جۇڭگو بۇيۇك قامۇسى، جۇڭگو تارىخى تومى) نى كۆرۈڭ.

③ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 97 ـ جىلدى «تۇبۇتلەر» دىكى خاتىرىلەر (1742 ـ 1741) بۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش، پەقەت جاڭ يىچاۋ «شاجۇ ھېراۋۇلى» دېگەن بەش خەتنى قوشۇپ قويغان.

④ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەرگە شەرھى» دىن ئېلىنغان نەقىل. «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 8113 ـ بەت.

⑤ «شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» (كيوتو نەشرى) نىڭ 12 ـ قىسمى تۆتىنچى بۆلىكىنىڭ (1942) 54 ـ 56 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑥ كۆڭاتا رۇكۇرۇ 1928 ـ يىلىدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ هالاكىتى» نىڭ 118 — 119 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑦ ئابى تاكېئونىڭ 1955 ـ يىل نەشر قىلىنغان «بەشبالىقنىڭ ئەھۋالى» نىڭ 247 — 255 ـ بەتلىرىگە، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 179 — 183 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑧ موري ياسۇتاكائۇنىڭ 1977 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا» نىڭ 119 ـ، 122 ـ بەتلىرىگە، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 765 ـ، 767 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑨ گ. ماليياۋكىننىڭ 1983 ـ يىلدا نەشر قىلىنغان «9 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» نىڭ 131 ـ بېتىگە قارالسۇن. ـ ۋېي لياڭتاۋنىڭ «ماليياۋكىننىڭ 9 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ناملىق ئەسىرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» ۋە «يۇەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىقات توپلاملىرى ژۇرنىلى» نىڭ 10 ـ سانىدىن پايدىلىنىڭ.

⑩ ۋاڭ گوۋېي «شېرۋىلار هەققىدە مۇهاكىمە»، «تاتارلارنى تەكشۈرۈش» نى كۆرۈڭ.

⑪ موري ياسۇتاكائۇ 1977 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابقا قارالسۇن.

⑫ «دۇنخۇاڭ يېزىقلىرىنىڭ ئۆزگىرىش توپلىنى» نىڭ بىرىنچى قىسمى هەم جاڭ خۇڭشۇن تاللاپ ئىزاهلىغان «دۇنخۇاڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تاللاپ ئىزاهلاش» تىن ئېلىندى.

⑬ لوچېنيۇنىڭ «تاڭنامە جاڭ يېچاۋ تەزكىرىسىگە تولۇقلىما» دىن شاڭدانىڭ «تاڭنامە جاڭ يېچاۋ تەزكىرىسىگە تولۇقلىماغا تولۇقلىما» دىن، سۇن كەيدىنىڭ 1937 ـ يىلى يازغان «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان جاڭ خۇەيشېننىڭ ئاسىيلىق

قىلىشى ھەققىدىكى بايانلار» دىن پايدىلىنىلغان.

⑭ سۇن كەيدىنىڭ 1937 - يىلى نەشر قىلىنغان ئىزاھ

⑬ دىكى كىتابنىڭ 386 - بېتىگە قارالغان.

⑮ جالغ خۇڭشۇننىڭ «دۇنخۇاڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن تاللانما» نىڭ 232 - بېتىدىن ئېلىنغان نەقىلگە قارالغان.

⑯ رۇڭ شىنجياڭ «شاجۇ بەيئەتچى قوشۇنى ھېراۋۇللىرىنىڭ ناملىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش» (1988 - يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنخۇاڭ — تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا ئوقۇلغان ئىلمىي ماقالە). دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن يېزىلغان ئىلمى ماقالەمدە (1989 - يىلى خۇاتاۋ) مەن سۇن كەيدى، ۋالغ جۇڭمىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى قوبۇل قىلغانىدىم. كېيىن رۇڭ شىنجياڭ ئېپەندىنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى ئارقىلىق خاتا جايلىرىنى تۈزەتتىم.

⑰ ۋالغ جۇڭمىن «تالغ شېئىرلىرىغا تولۇقلىما» نىڭ (34 - بېتىدە) «بۆگۈ تەڭرىخان بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كاتتىسى بۆگۈكۈن بولسا كېرەك» دېگەن. بۇ شېئىرنى ئەينى چاغدا يەرلىك ئادەملەر يازغان بولسا كېرەك، شۇڭا ئۇنى «تەڭرىخان» دەپ ئاتىغان. چىنغۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 876 - يىلى) ئۇيغۇرغولنى (قۇمۇل) تارمار قىلغان. بۇ تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەردە كۆرۈلمەيدۇ. ئەپسۇسكى، شېئىرنىڭ ماۋزۇسى كەمتۈك، ساقلىنىپ قالغىنىمۇ ئارانلا ئالتە خەت بولۇپ ئەھمىيىتىمۇ كۆرۈنەرلىك ئەمەس. بۇ بۆگۈكۈن جالغ يىچاۋنىڭ قوماندانلىقى بىلەن تۈبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇزاق ئۆتمىگەن چاغ ئىدى. بۇ قېتىم (مىلادىيە 876 - يىلى) تىگىش قىلغاندا ئۇ جالغ يىچاۋنىڭ بۇيرۇقىنى ئالغان دەپ ئويلىغان» بۇنداق پەرەز قىلىش مۇۋاپىق ئەمەستەك تۇرىدۇ.

⑱ «دۇنخۇاڭ نەزمە - نەسر توپلىمى» 127 - بېتىگە

قارالك. «دۇنخۇالك، نەزمە ـ نەسر توپلىمى» نىڭ مەزكۇر بۆلەكنىڭ «تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە بۇ بۆلەك «بىلەن يۇقىرىقى تېكىستنى ئۆزئارا ماس كەلمەيدۇ، كېيىنكىلەر تولۇقلىغاندەك تۇرىدۇ، نەزمىي ئەسەرنى نەزمە ـ نەسرىي ئەسەرگە ئايلاندۇرۇپ ئاخىرىنى تۇگەتكەندەك تۇرىدۇ» دېگەن. رۇك شىنجياڭمۇ باشقىلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ يېزىلغان دەپ قارايدۇ.

⑲خانبالىق تۇرۇنلۇق «تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچىنلىق 1 ـ يىلى يېزىلغان شاجۇ، ئۇيغۇرغول تەزكىرىسىنىڭ كەمتۈك جىلدلىرى» (1957 ـ يىلى نەشر قىلىنغان) غا قارالىق.

⑳ رۇك شىنجياڭنىڭ 1955 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ناگا جەمەتى ھەققىدە ئىزدىنىش» غا قارالىق.

㉑ رۇك شىنجياڭ نەقىل كەلتۈرگەن «دۇنخۇالىق ئىبادەتخانىلىرىدىكى ئەلچىلەرنىڭ تۇرالغۇسىنىڭ تۇرلەرگە ئايرىلىش ئەھۋالى» دىكى P2178 نومۇرلۇق دۇنخۇالىق يازمىسى «دۇنخۇالىق ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تۆۋەندىكى ئىككى قۇر خەتكە قارالىق: «جاھان پاكلانغاندا يىراق ـ يېقىندىكى بارچە ئاۋام ئۇنتۇمىدى. ئەزگۈ ھامان غالىپتۇر. ئەجدەر جەمەت زوۋۇلىسى تەڭرىنىڭ يازمىشىدۇر. شۇنداقكەن پىتنە ـ ئىغۋا، سۇ ـ خەنلەرگە ئورۇن تېپىلارمۇ؟ بەرھەق، ئىلگىرىكى بۇرە تەبىئەتلىك ياۋ ھالا بۇگۈنكى كۈندە ئاۋامنىڭ لەنەت ـ نەپرىتى دەستىدىن غايىب بولدى».

خوجىئىدا ئاكىرا خاتىرىنىڭ ئاخىرىدا تىلغا ئالغان «گۇتەيباۋ (保太故) جالىق يىچاۋنى كۆرسەتسە كېرەك دەيدۇ. (تېلىق جىخۇاڭنىڭ «شاجۇ ‹بەيئەتچى قوشۇنى› نىڭ باش ـ ئاخىرى»، «شەرق ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ كىيوتودا نەشر قىلىنغان 12 ـ قىسمىنىڭ 4 ـ بۆلىكى) دەپ كۆرسىتىدۇ، شۇڭا ھۆججەتنىڭ يىل دەۋرىنى جالىق يىچاۋ ۋاپات بولغان شىيەنتۇڭنىڭ 13 ـ يىلىدىن (872 ـ يىلىدىن) كېيىن بولۇشى ھەمدە 5389 ـ نومۇرلۇق

هۆججەتتە خاتىرىلەنگەن سۇجۇغا كىرگەن ئەجدەرھا جەمەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

㉒ «جاك خۇەيشىننىڭ ئاسىيلىق قىلىشى» دە: «دۇئان بېگى ئۇيغۇرلارنىڭ. . . . . لىرىنىڭ داڭدار سانغۇن خىل قوشۇن بىلەن ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپتۇ. مۇشاۋىر جاك داچىڭ «جىن. . . . لەشكەرلەرنى قارىغۇلارچە جەڭگە سالغىلى بولمايدۇ، كۇزدە غەربكە يۈرۈش قىلىش ئاقىلانىلىق ئەمەس دېيىلگەن.

㉓خوجېئىدا ئاكىرا «شاجۇ بەيئەتچى ساتراپىغا دائىر ئىشلارنىڭ ئۆتمۈشىنىڭ باش - ئاخىرى» («شەرق ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ كىيوتو دا نەشر قىلىنغان 12 - قىسمىنىڭ 4 - بۆلىكىدىكى ماقالە) دىن بۇ بۆلەك ھۆججەتنى نەقىل كەلتۈرگەن (2569 نومۇر دەپ خاتا نومۇر قويۇلۇپ قالغان). ئەمما، 71 - بەتنىڭ 7 -، 8 - قۇرىدىن نەقىل ئېلىنغان سۆز كېيىنكى ئادەمنىڭ ئەسلىي ھۆججەتتىكى مەشىق خېتىدۇر. «دۇنخۇاڭ خەزىنىسى» دىكى چوڭايتىلغان فوتو سۈرەتلەردىن پايدىلىنىلدى.

㉔ ۋاڭ جۇڭمىننىڭ «ئالتۇنتاغ دۆلىتى» دىن ۋە رۇڭ شىنجياڭنىڭ «ئالتۇن تاغ دۆلىتىنىڭ تارىخىغا تۇزىتىش» نىڭ 73 - 85 - بەتلىرىدىن پايدىلىنىلدى.

㉕P3633 نىڭ ئالدى يۈزىدە («شاجۇ (州沙) پۈقرالىرىدىن بىر تۇمەن ئادەم ئۇيغۇر دانىشمەن قاغانىغا ئەرز قىلدى» (شىنمو يىلى (911 - يىلى) دېيىلگەن خې شىجې، سۇن شيۇشېننىڭ 1980 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىدىن ۋە رۇڭ شىنجياڭنىڭ 1992 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىدىن پايدىلىنىلدى.

㉖ Pulleyblank. E. G نىڭ 1954 - يىلى نەشر قىلىنغان «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» نىڭ 90 - 97 - بەتلىرىگە

قاراڭ هەم رۇڭ شىڭجياڭنىڭ 1984 - يىلى نەشر قىلغان «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» بىلەن «غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ.

㉗ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەزمۇنلارنى خامىلتوننىڭ 1958 - يىلى نەشر قىلغان «ستايول خالىستوي جىلدلىرى ئۇستىدە ئىزدىنىش» تېمىسىن كۆرۈڭ ھەمدە خوڭ شىنجياڭنىڭ 1984 - يىلىدىكى ئەسىرىگە قاراڭ.

㉘ تاڭ جاڭرۇنىڭ «بەيئەتچىلەر قوشۇنىدىكى ھېراۋۇللارغا ئالاقىدار بىر نەچچە خىل ماتېرىيال»، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق ئىلمىي ماقالىلىرىدىن تاللانما» نىڭ 1 - قىسمىدىكى 30 - ئىزاھاتقا قاراڭ. بۇ تېكىستتە يەنە «تەخمىنەن جاڭ خۇەيشىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھېراۋۇلى گەرچە يەنىلا خېشىدىكى 11 ئايماقنى باشقۇردى دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پەقەت گۇاجۇ، شاجۇ ئىككىلا ئايماقنى باشقۇرغان دەپ قارايدۇ.

㉙ P2629. S3728. S1366 قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىڭ.

㉚ ئىزاھ ⑰ گە قاراڭ. جاڭ گۇاڭدا، رۇڭ شىنجياڭ قاتارلىقلار 1989 - يىلى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغا مۇناسىۋەتلىك دۇنخۇاڭ خەنزۇ يېزىقىدىكى بىر پارچە ھۆججەت» نىڭ 26 - بېتى) تەكرى خاننى دانىش ياكى ئۇنىڭ ئەۋلادى دەپ مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمايدۇ دەپ قارىغان. ئۇلار يەنە ئۇيغۇرغول شەھىرىنىڭ شاجۇ بەيئەتچىلەر قوشۇنىغا قاراشلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

㉛ سەي مېيباۋ، جۇچىڭپىڭ، جۇ رۇيشى، دىڭ ۋېيجى، ۋاڭ جۇڭجۇلارنىڭ «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» نىڭ 6 - قىسمىنىڭ 18 - بېتىگە قاراڭ.

㉜ كىدان ۋە لياۋلارنىڭ ئادەتتىكى ئەھۋاللىرىنى سەي مېيبىياۋ قاتارلىقلارنىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن كىتابىدىن؛ «جۇڭگو تارىخى» نى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن

«جۇڭگو تارىخى» نىڭ 5 ـ قىسمىدىن كۆرۈڭ.

(33) «لياۋ تارىخى. تەيزۇڭ خاتىرىلىرى» 1 ـ قىسمىدا (تەيەنفۇنىڭ 2 ـ يىلى) كۈز 7 ـ ئايدا 400 مىڭ كىشىلىك قوشۇن دەريانىڭ شەرقىدىن شىمالغا جازا يۈرۈشىگە ئاتلاندى دېيىلىدۇ.

(34) «لياۋ تارىخى. تەيزۇڭ خاتىرىلىرى» 1 ـ قىسىم 11 ـ بەتكە قارالسۇن.

(35) «لياۋ تارىخى. تەيزۇڭ خاتىرىلىرى» 2 ـ قىسمىنىڭ 19 ـ 21 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. شىمازاكى ئاكىرا «كۆچمەقەۋم» كۆپىنچە جۇڭگونىڭ غەربىدىكى چوڭ قەۋملۇقنى كۆرسىتىدۇ دەيدۇ. شىمازاكى ئاكىرانىڭ «قەۋمتاغقا تەكشۈرۈش» نىڭ بىرىنچى قىسمى، مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېت ئەدەبىيات بۆلۈمى خاتىرىسى، 3، تارىخ ئىلمى 1 ـ نومۇر 1955 ـ يىلى تەرجىمە قىلىنغان شىمازاكى ئاكىرا توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى 1983 ـ يىل نەشر قىلغان «سۇي، تاڭ دەۋرىدىكى تۈركىستان ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 1240 ـ بېتىگە قارالسۇن).

(36) «كونا تاڭنامە. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە. قۇچۇ» (5296 ـ بەت) («يېڭى تاڭنامە غەربىي يۈرت تەزكىرىسى. قۇچۇ» «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» (1 ـ جىلد 18 ـ بەت) بىلەن ئاساسەن ئوخشاش) قاتارلىقلاردا قاغانبۇت (قۇتۇ) شەھىرىنىڭ ئورنىنى تىلغا ئالغان. چاۋاننېس (1903 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 109 ـ بېتى، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 105 ـ بېتى) شۇسۇڭنىڭ («غەربىي يۈرتنىڭ سۇ يولى خاتىرىسى» ئارقىلىق) تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىغا قوشۇلۇپ بۇ شەھەرنى بەشبالىق دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ (1903 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 305 ـ بېتى، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ قىسقارتىلغان) تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنىۋەننىڭ 6 ـ يىلى (970 ـ يىلى) تۇبۇتلەر بەشبالىقنى

ئىشغال قىلغان چاغدىكى «قارلۇقلار غەلىبىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر ۋە ئۇلارنىڭ فۇتۇچۇەن (بۇددا دەرياسى) نى ئالدى» دىكى «فۇتۇچۇەن (بۇددا دەرياسى)» بىلەن قاغانبۇد شەھىرىنىڭ باغلىنىشى بار دەپ قارايدۇ. ماتسۇدا سۇمىئو «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئايماق، مەھكىمە، ناھىيىلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە» دىكى «ئۇتۇغۇ ۋە بېشبالىق شەھىرى» (ماتسۇدا سۇمىئو 1870 ـ نەشر قىلغان) ئاساسەن شۇي سۇڭ، چاۋانىنبس (بۇددا) فۇتۇ شەھىرى توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا قاغانبۇت شەھىرىنى بۇگۇنكى جىمسارنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا جىلغىسى (خەن دەۋرىدىكى ئۇتۇ جىلغىسغا تەڭ) دەپ قارىغان. ئابې تاكېئو ئۇلارنىڭ قاغانبۇت شەھىرىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىغا ئاساسەن قوشۇلسىمۇ، لېكىن قاغانبۇت بۇگۇنكى موري دەپ قارايدۇ. (ئابې تاكېئونىڭ 1955 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 164 ـ، 167 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 124 ـ، 127 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.) شىمازاكى ئاكىرا (توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىيات ئۇيۇشمىسى نەشر قىلغان «سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدىكى تۈركىستان ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ ئالتىنچىسى «قاغانبۇت شەھىرىگە تەكشۈرۈش» تە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھەر خىل كۆز قاراشلارغا قارىتا تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىپ، قاغانبۇت شەھىرىنى بۇگۇنكى مورىنىڭ غەربىدىكى «قەدىمىي شەھەر» ئەتراپلىرىدا، شەرقىي قىسىم تەخمىنەن تۆت تەرەپكە باغلايدىغان مۇھىم قاتناش يولىنىڭ بېرى دەپ قارىغان.

㊲ «لياۋ تارىخى. تەيزۇڭ خاتىرىلىرى» (202 ـ بەت) گە قارالسۇن. «لياۋ تارىخى. تەيزۇڭ خان خاتىرىسى 4» نىڭ قوشۇمچىسى «يالۇغ چۈسەي خاتىرىسى» دە يالۇغ چۈسەي چۆللۈكىنىڭ پۈتكۈل غەربىگە سايادەت قىلغان چاغدىكى ئەھۋاللارنى خاتىرىلەپ مۇنداق يازغان: «ئۇ ئاۋۋال ئۇيغۇر

پادشاهی بىلگىسىگە مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېدى: «ئۆتمۈشتە تەيزۇ ئالىيلىرى شىمالغا قوشۇن تارتىپ بۆگۈ شەھىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن گەنجۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەجدادىڭلار ئۈمايى قۇتلۇقتا ماكانىڭنى سېغىنىدىكەنمۇ؟ مەن ساڭا ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن. سەن قايتىپ كېلەلمىسەڭ مەن ئۇنى ئىلكىمدە تۇتۇپ تۇرىمەن. مېنىڭ ئۇنىڭغا تەشەككۇر ئېيتىپ، بۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغىنىمىزغا ئون نەچچە ئەۋلاد بولدى. لەشكەرلىرى ۋە پۇقرالىرى كۆچۈش - يۆتكىلىشنى ناھايىتى ئېغىر كۆرىدۇ، قايتىپ بارالمايمىز، دەپ جاۋاب يوللىغان. دېمەك، سىلەر بىلەن بىز بىر كۈنلۈك قەدىناس ئەمەسمىز. بۈگۈنكى كۈندە مەن غەربكە قاراپ مېڭىپ ئەرەبلەر ماكانىغا سەپەر قىلماقچى بولۇپ، دۆلىتىڭلاردىن ئۆتەكچىمەن. شۇبھە قىلمىغايسىلەر، دېگەن، بىلگە مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئوردىدا مۇراسىم تەشكىللەپ شەخسەن ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغان ۋە ئوردىدا ئۈچ كېچە - كۈندۈز زىياپەت بەرگەن. ئۇ يولغا چىققاندا بىلگە ياخشى ئاتتىن ئالتايۈزنى، تۆگىدىن يۈزنى، قويدىن ئۈچ مىڭنى تەقدىم قىلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ كىدانلارغا (قىتانلارغا) بېقىنىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئاندىن ئۇلارنى چېگرا سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويدى». ياللۇغ چۈسەي غەربكە سەپەر قىلغان چاغدا گەنجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ئاللىقاچان تاڭغىتلارنىڭ قولىدابىت - چېت بولغانىدى، شۇڭا ئادەتتە ھەممەيلەن بۇ ئۇيغۇر پادىشاھى بىلگىنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پادىشاھى دەپ قارىماقتا. ھەتتا بەزىلەر بۇنى ئاساس قىلىپ ئۇمايىنىڭ شىجۇ قامجۇلارنىڭ ئورتاق پادىشاھى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولدى. ئەمما، بۇ بۆلەك تارىخىي ماتېرىيالدا مەسىلە بەك كۆپ. ئالدى بىلەن لياۋ تەيزۇ تېيەنزۇنىڭ 3 - يىلى غەربكە جازا يۈرۈشى قىلغاندا گەرچە لەشكەر چىقىرىپ قامجۇغا ھۇجۇم قىلمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قامجۇنى ھۆرمەتلىشى

لازىملىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىيال يوق. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزلۇكسىز ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلغانلىقى ۋە تۆكۈنى (ئاخىرقى يىللىرى) تەيپىڭ يىللىرىنىڭ ئارىسىدا لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلغانلىقىدىن قارىغاندا تەيزۇ قامجۇلارنىڭ تۆتۈقى كېيىن ئەۋەتكەن ئەلچىنى ئەسىر ئېلىپ، قامجۇلارنى چوقۇم بويسۇنۇشقا مەجبۇرلىغان يالغۇ تاش ئېيتقان ئاشۇ تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ بولۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس. ئىككىنچىدىن، يالغۇ تاشنى ئۇماي گەنجۇغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقىلى ئون نەچچە ئەۋلاد بولدى دېگەن. ئون نەچچە ئەۋلاد ئاز دېگەندىمۇ 200 يىل بولىدۇ، شۇڭا ئۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى تىكلىنىشىنىڭ ئالدىدىكى ئىش. 50 نەچچە يىل بۇرۇن سۇن كەيدى («دۇنخۇاڭ جاڭ خۇەيشىنىڭ نەزمى - نەسىرلىرىگە يازغان خاتىمە» سىدە) گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تاڭ دەۋرىدىن بۇرۇن تۈرك خانلىقىدىن قېچىپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن تەرەققىي قىلىپ چىققانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇ بۆلەك تارىخىي ماتېرىيالمۇ ئۇنىڭ مۇھاكىمە ئاساسىنىڭ بىرى. ئەمما، بۇ خىل نۇقتىنەزەر تاڭ سۇلالىسى ۋە تىبەتلەرنىڭ بۇ يەرنى ئۇزۇن مۇددەت ئىگىلەپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدىغان بولغاچقا، ئاساسەن قوللىنىلمايدۇ. (؟ نىڭ 1977 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىدىن پايدىلىنىڭ). شۇڭا، بۇ بۆلەك تارىخىي ماتېرىيال ئەگەر يۇەن دەۋرىدىكى ئوردا تارىخچىلىرى تەرىپىدىن خاتا خاتىرىلەنمىگەن بولسىلا، يالغۇ تېگىت قارىسىغا تارىخنى ئويدۇرۇپ چىقارغان بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئۆزى تەشرىپدار بولۇپ بىر مۇنچە دۆلەتلەرنىڭ تارىخىنى بىلىشى ھەم ئۇنى توقۇش ماتېرىيالى قىلىشى تەبىئىي، يىغىپ ئېيتقاندا بۇ ئۇمايىنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پادىشاھى ئىكەنلىكىنى ناھايىتى تەستە ئىسپاتلايدۇ.

㊳ خاملتون 1955 ـ يلى 153 ـ، 154 ـ بەتلىرى، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 153 ـ 154 ـ 168 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㊴ «لياۋ تارىخىدىكى قارام ئەللەر مەلۇماتنامىسى» نىڭ ئاخىرىدا بۇ ئىش خاتىرىلەنگەن. بىراق، تەيزۇنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 907 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى سوۋغا ئېلىپ سالامغا كەلدى» دېگەن خاتىرىلەر بار. گەرچە مەلۇم ۋەقەلەرنىڭ ئىنچىكە ھالقىلىرىغا نىسبەتەن «نەسەبنامە» ۋە «بېقىندا مەملىكەتلەر مەلۇماتنامىسى» دىكى خاتىرىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئارتۇقچىلىقى بار بولسىمۇ، بىراق يېغىپ ئېيتقاندا، كېيىنكىسىدە مەسىلەر بىر قەدەر كۆپ. مەسىلەن: تەيزەننىڭ 3 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، تەيشىيەننىڭ 1 ـ يىلى 2 ـ ئاي قاتارلىقلار، شۇڭا بۇ يەردە «نەسەبنامە» دىكى خاتىرىلەرنىسى ئېلىشقا ھوقۇقلۇقمىز.

㊵ پېللىئوت: «قۇچۇ، خېجۇ، خوجۇ، قاراغوجا ھەققىدە مۇھاكىمە» كە؛ خاملتون 1955 ـ يىل 142 ـ بەت. خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 152 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㊶ خاملتون 1955. 146 ـ 147 ـ بەت، خەنزۇچە تەرجىمىسى 157 ـ 158 ـ بەت.

㊷ ۋېي لياڭتاۋ 1983 ـ يىل «قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن لياۋ، سۇڭ ۋە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى» نى، چىڭ شولونىڭ «لياۋ، جىن بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە تەھلىل» («لياۋ، جىن تارىخى تەھلىل توپلىمى» شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشر قىلغان) گە قارالسۇن.

㊸ ۋېتفورگىل ۋە فېڭ جياشېڭ 1949 ـ يىل («جۇڭگو جەمئىيەت تارىخى. لياۋ») 255 ـ بەت (note)

㊹ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 36 ـ بېتىدە خاتالىق بار.

㊺ رۇڭ شىنجياڭنىڭ 1986 ـ يىلىدىكى «بەيئەتچىلەر

قوشۇنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە دەسلەپكى ئىزدىنىش» ۋە H. W. Bailey نىڭ 1981 - يىلىدىكى («قەدىمكى دەۋردىكى خوتەن ساك تىلى مەدەنىيىتى» ھەمدە ئۇ تەرجىمە قىلغان بىر قاتار ساك تىلى ھۆججەتلىرىگە قارالسۇن.

㊻ 9 - ئاينىڭ 癸酉 كۈنى سالامغا كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ نەدىن كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

㊼ خې شىجى، سۇن شىيۇشىنلارنىڭ 1980 - يىلىدىكى («گۇاجۇ - شاجۇدىكى ساۋ جەمەتى يىلنامىسىگە تۇزىتىش») تەن پايدىلىنىڭ.

㊽ جاڭ گۇاڭدا، رۇڭ شىنجياڭ، 1989 - يىل.

㊾ (مۇللېر) 1915 - («تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككى دانە تارىشىا پۈتۈك») 22 - بەت.

㊿ «جۇڭگو تارىخى خەرىتىلەر توپلىمى» 6 - قىسىم 38 - 39 - بەتلەرگە قارالسۇن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنجى (ئېرتىش) Irtish دىلەن باغلىنىشلىق بولسا كېرەك.

(51) بويلىنىڭ «ھايتون سەپەر خاتىرىسى» («ئوتتۇرا ئاسىيا» ژۇرنىلىنىڭ 1964 - يىلىدىكى سانلىرى) نىڭ خې گاۋجى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان (جۇڭگوۋا نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشر قىلغان كىتابنىڭ 14 - بېتىگە، خامىدۇننىڭ 1958 - يىلىدىكى ئەسىرىگە قارالسۇن شىمازاكى ئاكىرا. «قاغانبۇت شەھىرى ھەققىدە تەكشۈرۈش» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان گىلتاغ شەھىرى بۇگۇنكى مورىنىڭ غەربىدىكى «قەدىمكى شەھەر» گە جايلاشقان دېگەن قاراشنىڭ كۈچلۈك قايىل قىلىش كۈچى بار.

(52) ۋې لياڭتاۋنىڭ 1983 - يىلى، 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 40 - 41 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(53) بارتولد 1977 - يىل 279 - بەت (note)، پرتساك

1953 ـ يىل، 30 ـ بەت (note).

㊹ پرتساكىنىك 1953 ـ يىل؛ ۋېي لياڭتاۋنىك 1983 ـ يىل؛ ۋېي لياڭتاۋ 1986 ـ يىل.

㊺ «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرى. داۋامىي» نامىلىق تۇزىتىلىش ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ مەنبەلىك قىممىتى مەسىلىسىدە چېن گاۋ خۇا، چېن جىچاۋلارنىڭ «جۇڭگو قەدىمكى زامان تارىخىغا ئائىت مەنبەلەر» ناملىق ئەسىرنىڭ 251 ـ 255 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

㊻ بۇ قېتىمقى خانلىققا سوۋغا تەقدىم قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

I جۇڭگوانىشۇنىڭ تۇنجى يىلى 2 ـ ئايدا ئەلچى ئەۋەتكەن ھەم مانى دىنى قاشتېشى سوۋغا قىلىش ئەتراپىدىن يەتتىسى كەلگەن بولۇپ قاما تېرىسى، قوتاز قۇيرۇقى، دورا قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلغان («كونا بەش دەۋر تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى 2. ئۇيغۇرلار» نىڭ 612 ـ بېتى)

II. جۇنەيزۇ گوانشۇينىڭ 1 ـ يىلى 2 ـ ئايدا شىجۇ ئۇيغۇرلىرى تۇتۇق ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلغان ... (سوۋغىنىڭ كونكرېت نامى قىسقارتىلدى)، ئۇيغۇرلار مانى ئەلچىلىرىدىن 77 كىشىنى ئەۋەتتى. قاما تېرىسىدىن 350 نى، كۆك ۋە قارا تىمىن تېرىسىدىن 28 نى، قاشتېشىدىن ياسالغان كەمەر، ئىگەر ـ جابدۇقلاردىن بىر يۈرۈش، قوتاز قۇيرۇقىدىن 424 نى، چوڭ كەھرىۋادىن 20 نى، قىزىل تۇزدىن 300 جىڭ، قارىغاي يىلىمىدىن 390 جىڭ، يەنە بىر مۇنچە دورا تەقدىم قىلدى. («كىتابلار جەۋھىرى ۋاسىللار، ئولپان تاپشۇرغانلار ـ 5» «11425 ـ بەت»).

III. (گوانشۇن 1 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا شىجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن ئەلچى تۇتۇق كەلدى. دېگمو كۇنى (15 ـ كۇنى/ 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۇنى) قىتان ئەلچىسى رىگۇجى كەلدى. 21 ـ كۇنى خان

ئالىملىرى نەزىر قىلدى. 25 ـ كۈنى . . . . . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى بولۇپ مانى راھىبى كەلدى. («يېڭىسى بەش دەۋر تارىخى. جۇ پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە. تەيزۇ»).

Ⅳ. جۇ تەيزۇنىڭ گۈاڭشۇن 1 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تەيزۇ ئالىملىرى قىشلىق پەرھىز مۇناسىۋىتى بىلەن شۇەنخۇامېن قوۋۇقىدىن ئاتلىنىپ شاھانە قەبرىلەرنى زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلدى ھەمدە قىتان ئەلچىسى رىگۈجى، ئۇيغۇر تۈتۈق قاتارلىقلارغا يېمەكلىك ۋە شاراب ئىنئام قىلدى.

يۇقىرىقى مەنبەلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكىچە جەريانىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى (3.19) شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسى تۈتۈق كەلگەن.

2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى (3.25) قىتان ئەلچىسى كەلگەن.

ۋە ئۇ 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى (3.31) قىتان ۋە ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە تائام، شاراب ئىنئام قىلىنغان.

2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى (4.4) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىسى بولۇپ مانى راھىبى كەلگەن.

پېللىئوت ۋە چاۋاننېس «مانى دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشى» (JA, 1913, 305 — 308) دە يۇقىرىقى Ⅰ، Ⅱ (قىسمەن) مەنبەلەرگە ئاساسەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسى بولغان مانى راھىبى جۇ خانلىقىغا كەلگەن، دەپ قارىغان. خاملتون (1055، 86؛ خەنزۇچە تەرجىمىسى 92 ـ بەت، 43 ـ ئىزاھ) Ⅰ ـ ئىزاھتا سۆزلەنگەنلەر شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسى، پېللىئوت ۋە چاۋاننېس خاتالاشقان، دەپ قارايدۇ. ئەمما، مېنىڭچە بىز ئەمەلىيەتتە بۇنىڭغا قارىتا ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمنى چىقىرىشقا ئىلاجسىزمىز.

(57) «ئەلنى ئىدارە قىلىش پايدىلىق ئۆرنەكلەرنىڭ داۋامى» (جىيەنلۇڭنىڭ 3 ـ يىلى 4 ـ ئايدا)، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن ئادۇ

قاتارلىقلار كېلىپ، كۆپ سوۋغا تەقدىم قىلدى. «سۇك سۇلالىسىنىڭ تارىخى. تەيزۇ خاتىرىلىرى» (11 ـ بەت) دىمۇ ئوخشاش خاتىرىلەنگەن. «قاشتېشى دېگىزى» («سۇك تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» 7840 ـ بېتىدىن ئېلىنغان) دا «قاتارلىق 42 ئادەم» دېگەن بىر قانچە سۆز ئارتۇق بېرىلگەن.

(58) مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى «سۇڭنامە. چەت ئەل تەزكىرىسى 6. قۇچۇ» (14110 ـ بەت) ۋە «سۇك سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى ياتلار. ئولپان» 7841 ـ بەت) تېن كۆرۈك، بىراق «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرىنىڭ داۋامى» (139 ـ بەت چېھەندىنىڭ 3 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى) دا پەقەت «ئۇيغۇر»لار راھىب كالاننى ئەۋەتىپ نۇرغۇن نەرسىلەرنى تەقدىم قىلدى دېگەن، «سۇڭنامە. تەيزۇ خاتىرىلىرى» (22 ـ بەت، چېھەندىنىڭ 3 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، ھەتتا ئەلچى بولۇپ كەلگىنى گەنجۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئىدى دېگەن. «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇرنەكلىرىنىڭ داۋامى» دىكى مۇجمەللىكلەرگە ۋە «سۇڭنامە» دىكىسى زىددىيەتلەرگە كېسىپ ھۆكۈم قىلىشقا ئامالسىزمىز. بىراق، كېيىنكى ئايدا گەنجۇ ئۇيغۇر خانى ئەۋەتكەن ئەلچىنىڭ ئۇدۇن، گۇاجۇ، شياجۇدىن كېلىپ سوۋغا تەقدىم قىلغانلىق خاتىرىسىدىن ئويلىغاندا ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەرنىڭ داۋامى» 161 ـ بەت («سۇك سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇ خاتىرىلىرى» 23 ـ بەت، «سۇك سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم بايانلار ۋاسىللار ـ 7. تارىخىتىكى ئوردىغا تارتۇق بېرىش» 7841 ـ بېتى) دە ئېيتىلغان 11 ـ ئايدا كېلىپ سوۋغا تەقدىم قىلغانلار قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى كېرەك.

(59) دەيمۇبي «تىبەت راھىبلىرىنىڭ نەسەبەت خاتىرىسى» گېنگ شېنگ تەرجىمە قىلغان گەنسۇ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىل نەشر قىلغا خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ 7 ـ 10 ـ بەتلىرىگە قارالىك.

⑥⓪ «بۇيۇك تالك يارلىقلىرى» شاڭژۇ نەشرىياتى 693 ـ، 698 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑥① بارتولدنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى 1956 ـ يىل نەشر قىلغان«توققۇز ئوغۇز (EI) يەتتىسۇ تارىخىدىن ۋە 1935 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە») دىن كۆرۈڭ؛ مىنورىسكىي، ئۇنى «ئالتۇن يايلاق» نىڭ 333 ـ جىلدىدىكى خاتىرىلەرنىڭ خاتا يېتەكلىشىگە ئۇچرىغان دەپ تەنقىد قىلىدۇ. مىنورىسكىينىڭ 1948 ـ يىل نەشر قىلىنغان «تەمىمنىڭ سايامەت خاتىرىسى» نىڭ 289 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑥② پېللىئوت ۋە ئونىڭ «جۇڭگونىڭ تارىختىكى سودا يولى خەرىتىلىرىگە ياھا» (TP. 1936 ـ يىلى فېڭ چېڭجۇن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان» 1956 ـ يىل جۇڭخۇا نەشرىياتى نەشر قىلغان «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيەسىنى دەللىلەشكە دائىر تەرجىمە مەجمۇئەسى نىڭ 5 ـ قىسمى» نىڭ 76 ـ 77 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑥③ مىنورىسكىينىڭ 1970 ـ يىل نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 263 ـ 265 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑥④ مىنورىسكىينىڭ 1948 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىغا قارالسۇن.

⑥⑤ ئابې تاكېئونىڭ 1955 ـ يىلى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان كىتابىنىڭ 196 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑥⑥ خەرىتە نەشرىياتى 1982 ـ يىلى نەشر قىلغان كىتابنىڭ 94 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑥⑦ «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5 ـ 54 ـ بەتلىرىدىكى 30 ـ ئىزاھات (تەھرىر قوشقان ئىزاھات) قا، ژاڭ جىلەينىڭ 1983 ـ يىلى نەشر قىلغان («ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» ۋە ئونىڭدا خاتىرىلەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى جۇغراپىيەسى)

نىك 15 ـ بېتىگە، لىۋىنشىكنىك 1983 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («يۇەن دەۋرىدىكى كۆسەن مۇنارلىرىنى تەكشۈرۈش») 249 ـ بېتىدىكى 6 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(68) خامىلتوننىك 1962 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر») نىك 24 ـ 30 ـ بەتلىرىگە، ئۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 30 ـ 133 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

(69) «تارىخىي ياقۇبى» 2 ـ تومىنىڭ 435 ـ 436 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ پارچىگە ھىجرىيە يىلنامىسى 164 ـ يىل (مىلادىيە 780 ـ 781 ـ يىللار) ۋە 165 ـ يىل (مىلادىيە 781 ـ 782 ـ يىللار) ئارىلىقى دەپ قوشۇمچە قىلىنغان. بۇ كىتابقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى بارتولدنىڭ 1977 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 6 ـ بېتىدىن كۆرۈڭ.

(70) بۇ يەردىكى «ئىتائەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرگەن پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە» دېگەننى «خاننىڭ چاقىرىش پەرمانىنى قوبۇل قىلغان ھەرقايسى پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە» دەپ چۈشىنىش كېرەك، قەغەز تېتىلىپ كەمتۈك بولۇپ قالغان پادىشاھنىڭ نامى قىسقارتىش بەلگىسى بىلەن ئىپادە قىلىندى ھەم مىنورىسكىينىڭ 1948 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 301 ـ بېتىدىكى بەزى ئاتالغۇلارغا قىلىنغان ئىزاھاتلاردىن پايدىلىنىڭ.

(71) «تارىخىي ياقۇبى» 2 ـ تومىنىڭ 435 ـ 436 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

(72) «تارىخى تەبەرىي» I نىك 1044 ـ بېتىگە قارالسۇن. «سۇتىرىشنا» نىك ئەسلىي تېكىستى كەمتۈك بولۇپ (H. S. Wa. R. S. A) بولۇپ Guyani. S ئۇنى Ushuranah دەپ يېكىتكەن.

(73) EI دىكى «Ghuzz» ماۋزۇسىغا قارالسۇن (بارتولدنىڭ ماقالىسى)

(74) مىنورىسكىينىڭ 1948 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 287 ـ بېتىدىن ئېلىندى. شىت 1970 ـ يىلى

خەنـز ۇچىگە تـەرجىمە قىلىنغان (ئـەرەب ئومى تارىخى) نـامـلىق 540 ـ بېتتىدە (ئىبنى خەلدۇن (Ibn al — Khaldun) نامـلىق «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» دىن نەقىل قىلىپ ئېلىنغان) دا ئۇنى پەرغانىدىن كەلگەن تۇرك دەيدۇ.

⑮ مۇھەممەد خارەزمىنىڭ ۋاپات بولغان يىلى ئېنىـــق ئەمەس. ھايانىغا دائىر ئەھۋاللارنى EI¹ ۋە EI² نـــامـلىق «KhWarazmi» ماۋزۇسىدىن پايدىلىنىلىدۇ. ئۇنـامـلىق ئەســـرى مىلادىيە 836 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىنچە يېزىلغان) (بارتولدنىڭ 1970 ـ يـىلى نـەشر قـىلىنغان كـىتابىنىڭ 10 ـ 11 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن).

⑯ خارەزمىنىڭ «زېمىنىڭ خەرىتىسى» نامـلىق 103 ـ بېتىگە قارالسۇن. «No. . . .» بولسا تەھرىر قوشۇپ قويغان رەت نومۇرى.

⑰ خارەزمىنىڭ «زېمىن خەرىتىسى» نامـلىق 21 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑱ خارەزمىنىڭ «زېمىن خەرىتىسى» نامـلىق 27 ـ 28 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑲ «تارىخىي تەبەرى» I نامـلىق 815 ـ 816 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑳ بېكۇنز: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇبۇت ئىمپېرىيىسى» 1987 ـ يىلى نەشرىنىڭ 159 ـ بېتىدىكى 104 ـ ئىزاھات) دا «تۇرك پادىشاھى قاغان» دېگەن سۆزلەرنى «تۇبۇت پادىشاھى قاغان» دەپ بېكىتىش كېرەك دەپ قارايدۇ. بۇ خىل پىكىر خېلى بۇرۇنلا يەنى ئالدىنقى ئەسىر نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىـــردە «تارىخىي تەبەرى» تەكشۈرۈپ بېكىتىلىپ نەشر قىلىنغان ۋاقىتتا ئاللىقاچان ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «تارىخىي تەبەرى» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىغا قارالسۇن. بىراق، تەبەرىنىڭ تېكىستلىرى ئانچە مۇجمەل ئەمەس، شۇڭا يۇقىرىقى پىكىرنىڭ نەزەرىيە ئاساسى يېتەرلىك ئەمەس. مەئمۇننىڭ سۆزى ئەرەبلەرنىڭ بۇ «تۇرك»

لەرنى ئۆزى بىلەن باراۋەر كۆچ دەپ قارىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋرو ـ ئاسىيا ئوتلاقلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا، بۇ پەقەت چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

(81) ئىبىن خۇردادبىھنىڭ «يوللار ۋە دۆلەتلەر» (BGA. 6 ـ توم) نىڭ 28 ـ 31 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

(82) مىنورىسكىينىڭ 1948 ـ يىل نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 276 ـ 277 ـ بەتلىرىنى كۆرۈڭ.

(83) ئىبىن خۇردادبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA. 6 ـ توم) نىڭ 205 ـ 206 ـ بەتلىرى ۋە 262 ـ بېتىگە قارالسۇن.

(84) ياقۇتنىڭ «يەر ناملىرى لۇغىتى» 2 ـ تومىنىڭ 24 ـ بېتىگە قارالسۇن.

(85) دې گويېنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىنى ئىبىن خۇردادبىھنىڭ «يوللار ۋە دۆلەتلەر» (BGA. 6 ـ توم) نىڭ كىرىش سۆزىدىن كۆرۈڭ.

(86) ئىبىن خۇردادبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA. 6 ـ توم) 31 ـ بېتىگە، فرانسۇزچە تەرجىمىسىنىڭ 22 ـ 23 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. فرانسۇزچە تەرجىمىسىدە «توققۇز ئوغۇزلار تۈرغان رايونلار تۈرك دۆلەتلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ بولۇپ، ئۇ جۇڭگو (چىن) تۇبۇت، ۋە قارلۇقلار دۆلىتى بىلەن چېگرالاش، باشقا تۈرك قەبىلىلىرىدىن قىماق . . . . . (قىسقارتىلدى)؟، بۇنداق چۈشىنىش ۋە تەرجىمە قىلىش توغرا ئەمەس. مىنورىسكىينىڭ تەرجىمىسىدىن پايدىلىنىڭ (مىنورىسكىينىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 247 ـ بېتىگە قارالسۇن).

(87) بارتولدنىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 13 ـ بېتىگە قارالسۇن.

(88) مىنورىسكىي «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى ئىزاھاتىدا (1970 ـ يىلىدىكى كىتابىنىڭ 319 ـ بېتىدە) بۇ بۆلەك تارىخى

ماتېريالنى نەقىل كەلتۈرگەن، ئەمما تەقرىز بەرمىگەن.

(89) سوۋاگبت تەكشۈرۈپ بېكىتىپ تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان «جۇڭگو - ھىندىستان سەپەر خاتىرىلىرى» نىڭ 27 - بېتى ۋە ئىزاھاتىغا قارالسۇن. خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان «جۇڭگو - ھىندىستاندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلار تەزكىرىسى» (موگېنلەي، ۋېنجياڭ، خۇاڭ جاۋلار خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان كىتابنىڭ 25 - بېتىدە) «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركلەرنىڭ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە تىبەتلەرنىڭ قاغان قەبىلىسىدۇر، قاغان قەبىلىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ دۆلىتى تۈتىشىدۇ» دەپ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئەرەبچە ئەسلىي تېكىستى ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىسى بىلەن بولغان پەرقى ناھايىتى چوڭ.

(90) ئەبۇزەيدنىڭ («جۇڭگو - ھىندىستاندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلار خاتىرىسى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى 2 - تومنىڭ) كىتابنىڭ 95 - بېتىگە قارالسۇن.

(91) سوۋاگبتنىڭ (1948 - يىل) «كىرىش سۆز» گە قارالسۇن. خەنزۇچە تەرجىمىسىدە چۈشۈپ قالغان بۆلەكلەر بار.

(92) «جۇڭگو ۋە جۇڭگوغا تۇتىشىدىغان يول» (Yule. H) نىڭ C II - C I بەتلىرىگە قارالسۇن.

(93) PT. 1922 - يىل 401 - 402 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

(94) «جۇڭگو - ھىندىستاندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلار خاتىرىسى» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 97 - بېتىگە قارالسۇن.

(95) ھايات EI² نىڭ «DJahiz» ماۋزۇسىدىن كۆرۈڭ. ئۇ ھاياتىدا يازغان ئەسەرلەر ناھايىتى كۆپ، بىراق ئۇنىڭ بىر جۈغراپىيە ئەسىرى يوقىلىپ كەتكەن. بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىست مىنورىسكىينىڭ 1970 - يىلىدىكى ئەسىرىنىڭ 267 ۋە 287 - بەتلىرىدىن ئېلىنغان. بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن 12 لېكسىيە»

(باتولد 1935 ـ يىلى. خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 54 ـ بېتى) دىكى بايانلاردا مۇنداق يازىدۇ. «جېنىس مۇنداق دېگەن: مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى توققۇز ئوغۇزلار باتۇر، ئۇرۇشقا ماھىر مىللەت ئىدى، گەرچە سانى كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن قارلۇقلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرىدا دائىم غەلىبە قىلاتتى، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچراشقا باشلىدى». بىراق، ئەسلىي تېكىستنىڭ قايسى كىتابتىن كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

㊻ مارکۋارت: «شەرقىي ياۋروپانى سەيلە قىلىش» قا، بارتولدنىڭ 1935 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 54 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㊼ مەسئۇدى: «ئالتۇن ياپلاق» نىڭ 217 ـ بۆلىكىدە ئۇنى ھىندىستاندىكى Mihran دەرياسىنىڭ بېشىنى مىسىردىكى نىل دەرياسى دەپ خاتا تونۇۋالغان، دەپ تەنقىد قىلغان ھەم ئۇنى ھەرقايسى جايلارنى سايالىمەت قىلمىغان، شۇڭا ئەلۋەتتە ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىشلىرىنى ئېنىق دەپ بېرەلمەيدۇ، دېگەن.

㊽ بارتولدنىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 13 ـ بېتىگە قارالسۇن.

㊾ بارتولدنىڭ 1935 ـ يىلى نەشر قىلىنىپ كېيىن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان ئەسىرنىڭ 54 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<100> مىنورىسكىينىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 268 ـ بېتى ۋە 287 ـ بېتىگە قارالسۇن. ئەمما، «تەمىم سايالىمەت خاتىرىسى» (مىنورىسكىي 1948 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان شۇ كىتابنىڭ 297 ـ بېتىدىكى 3 ـ ئىزاھات) تا مىنورىسكىي جېشىسىز (杰布兹) كاللىسىدا 840 ـ يىلىدىكى ۋەقە ئارىلىشىپ كەتكەن دەپ قارىغان. پرتساك (1951 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 280 ـ بېتى) ناھايىتى غەلىتە ھالدا مىنورىسكىينىڭ يۇقىرىقى نۇقتىنىسىنەزەرىدىن پايدىلىنىپ

مىنورسكىينىڭ نۇقتىسىنەزىرىنىڭ ماكۇارت بىلەن ئوخشاشلىقىنى چۈشەندۈرگەن.

<101> «تارىخى ياقۇبى» 1 ـ تۇم، 178 ـ 179 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

<102> El (Yaqubi) دا تاھىرىيلەر سۇلالىسى يوقالغاندىن كېيىن، ئۇ خۇراسان ۋە ھىندىستانىنى زىيارەت قىلغان دېيىلگەن.

<103> ئىككىنچى بۆلىكى بولسا مۇسۇلمانلار سەجدە قىلمىدىغان تەرەپ بولۇپ باغدائنىڭ جەنۇبىدىكى كۇفە، مەدىنە، مەككە ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى باشقا يەرلەردۇر. ئۇچىنچى بۆلىكى ھىندىستان، جۈڭگو ۋە ۋىزانتىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ بۆلەككە ئائىت قوليازمىلار بۈگۈنكى كۈندە ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن، تۆتىنچى بۆلىكى غەرب تەرەپ بولۇپ سۇرىيە، مىسىر، نۇبىيە، ئەلمەغرىپ قاتارلىق يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

<104> ياقۇبىنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 7 ـ تۇم) نىڭ 292 ـ، 295 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<105> ياقۇبىنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 7 ـ تۇم) نىڭ 295 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<106> پرتساكنىڭ 1951 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 283 ـ 284 ـ بەتلىرىدىن پايدىلىنىلسۇن.

<107> ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ «تارىخى كامىل» نىڭ 6 ـ تومىنىڭ 509 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<108> ئىستەخرى «ھەر قايسى دۆلەتلەرگە يول» BGA . 1 ـ تۇم 334 ـ بەتلەر) دە سامانىيلار ئەمىرى ئىبن نەسىر بىن ئەھمەدنى 849 ـ يىل مۇشۇ شەھەردە تۇغۇلغان دەپ خاتىرىلىگەن. Khaylam توغرىسىدىكى تەكشۈرۈپ بېكىتىشنى بارتولدنىڭ 1977 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 156 ـ

بېتىدىن كۆرۈڭ.

<109> ياقۇتنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 7 ـ توم) نىڭ 290 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<110> بارتولدنىڭ 1977 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 69 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<111> رەشت (al—Rasht) ۋە كۇماد (Kumad) نىڭ ئورنىنى مىنورسكىينىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 361 ـ 363 ـ بەتلىرىدىن پايدىلىنىڭ.

<112> بارتولدنىڭ 1977 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 71 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<113> ياقۇبنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 7 ـ توم) نىڭ 291 ـ 292 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<114> بارتولدنىڭ 1977 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 71 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<115> ياقۇبنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 7 ـ توم) نىڭ 34 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<116> يۇقىرىقى كىتابنىڭ 304 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<117> بارتولدنىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 13 ـ 14 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. كراچكوۋسكىينىڭ «ئەرەب جۇغراپىيە ھۆججەتلىرى» (1957 ـ يىلى نەشر قىلىنغان) نىڭ 150 ـ 154 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<118> ياقۇبنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 7 ـ توم) نىڭ 223 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<119> جالال گۇاخدا، رۇڭ شىنجياڭلارنىڭ 1989 ـ يىلى نەشر قىلغان ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىڭ.

<120> گەردىزىنىڭ «تۈركلەر ھەققىدە ئېيتقانلىرى» دىن پايدىلىنىڭ.

<121> مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»

(ئىنگلىزچە تەرجىمىسى) دىن پايدىلىنىلغان.

<122> ئىبن فەقىھنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 5 - توم) ھىجرىيىنىڭ 209 - يىلى/ مىلادىيە 903 - يىلى يېزىلىپ پۈتكەن. بۇنى مىنورىسكىينىڭ 1970 - يىلى نەشر قىلمىغان ئەسىرىنىڭ 168 - بېتىدىن كۆرۈڭ.

<123> «تۈركمەن ۋە تۈركمەنلەر تارىخىغا ئائىت» نامىڭ 154 - 155 - بەتلىرىدىن ئېلىنغان مەشھەد قولىيازمىسىغا قارالغا. ياقۇبنىڭ «يەر ناملىرى لوغىتى» دىن ئېلىنغان پۈتۈن تېكىستكە قارالغا. ئىبن فەقىھنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 5 - توم) نامىڭ 329 - بېتىدە بۇ ئىشنى ناھايىتى قىسقىلا تىلغا ئالغان.

<124> نارشاھىنىڭ «بۇخارا تارىخى» دىكى 295 - ئىزاھاتقا قارالغا.

<125> ئىبن فەقىھنىڭ «ئەللەر تەزكىرىسى» (BGA 5 - توم) نامىڭ 327 - 328 - بەتلىرىگە قارالغا. ئىبن خۇردادبىھنىڭ خاتىرىلىرىنى «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA 6 - توم) نامىڭ 30 - 31 - بەتلىرىدىن فرانسۇزچە تەرجىمىسىنىڭ 1948 - 22 - بەتلىرىدىن كۆرۈڭ ھەم مىنورىسكىينىڭ 1948 - يىلىدىكى ئەسىرىنىڭ 292 - 294 - بەتلىرىدىن پايدىلىنىلغان.

<126> ئىبن فەقىھنىڭ «دۆلەتلەر تەزكىرىسى» (BGA 5 - توم) نامىڭ 329 - 330 - بەتلىرىگە قارالغا.

<127> ئەسلىي تېكىستتە زىندىق (Zindiq) دەپىلگەن. مىنورىسكىي (1948 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «تەمىم سايامەت خاتىرىسى» نامىڭ 296 - بېتىدە) مانى دىنى دەپ چۈشەندۈرگەن.

<128> «تەمىم سايامەت خاتىرىسى» (مىنورىسكىي 1948 - يىلى نەشر قىلدۇرغان) ئەرەبچە نۇسخىسىنىڭ 289 - 292 - بەتلىرىگە، ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ 284 - 285 - بەتلىرىگە قارالغا.

<129> مىنورىسكىينىڭ 1498 ـ يىلى نەشر قىلمىغان ئەسىرىنىڭ 276 ـ، 277 ـ بەتلىرىگە، جاڭ گۇاڭدا، ۋاڭ شياۋفۇلارنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىي كىتابلار (ئىككىنچىسى)»، ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىيالىنىڭ 1984 ـ يىلدىكى 4 ـ سانىغا قارالسۇن.

<130> مۇشۇ كىتابنىڭ 151 ـ 155 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

<131> ياقۇتنىڭ «يەر نامىلىرى لۇغىتى» نىڭ 2 ـ تومىنىڭ 24 ـ 26 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<132> مىنورىسكىينىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلغان ئەسىرىنىڭ 267 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<133> ھاياتىغا دائىر ئەھۋاللارنى EI[1] نىڭ «Mas'udi» ماۋزۇسىدىن كۆرۈڭ. ئۇنىڭ ئەسىرىنى دې خۇيېنىڭ BGA نىڭ 8 ـ تومىغا يازغان كىرىش سۆزىدىن كۆرۈڭ.

<134> ئېنوكى كازۇئو «چېڭدۇنىڭ تىبەتچە نامى ھەققىدە مۇھاكىمە ۋە بايان» («شەرقىي ئوكيان ئىلمي ژۇرنىلى» نىڭ 1984 ـ يىلدىكى 31 ـ سانى) دا بۇ ئىسىمنىڭ چېڭدۇنىڭ تىبەتچە نامى ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىغان. مائىنجىما شىنجى «ئەرەب ھۆججەتلىرىدىكى خۇاڭچياۋ توپلىكىنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىنىڭ قىممىتى» («ئوتتۇرا شەرق تەتقىقاتى» نىڭ 1958 ـ يىل نەشر قىلمىغان 1 ـ توم 1 ـ نومۇر) دا، «بۇ يەر نامىنىڭ چېڭدۇنىڭ ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلغىلى بولمايدۇ، ئەمما تىبەت تىلىدىن پايدىلىنىپ چۈشەندۈرۈشكە بولۇش ـ بولماسلىقتا ئازدۇر ـ كۆپتۇر گۇمانلار بار» دېگەن. «جۇڭگو ـ ھىندىستاندا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلار» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 2 ـ توم، 9 ـ ئىزاھاتىغا (141 ـ، 142 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<135> ئەرەبچە ئەسلي نۇسخىسىدا Yanshau دەپ يېزىلغان. پېللىئوت ئۇنى Banshau دەپ تۈزەتكەن. (« خۇڭچاۋ»

(TP, 1922, p. 409.

<136> «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە چىەنفۇنىك 5 ـ يىلى (878 ـ يىلى) 2 ـ ئاي. . .

2 ـ ئايدا: «زىياك يۈەنيۇ مەلۇمات يوللاپ خوانمىيى دېگەن جايدا ۋاك شىيەنجىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقىنى، ئۇنىك بەش تۇمەندىن ئارتۇق ئادىمىنى قىرىپ تاشلىغانلىقىنى، ۋاك شىيەنجىنى قوغلاپ تۇتۇپ بېشىنى كېسىۋالغاندىن كېيىن ئاستانىگە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، ئۇنىك قالدۇق كۈچلىرىنىك تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى دوكلات قىلدى» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا خوانك چاۋ رەھبەرلىك قىلمدۇ.

<137> خەنزۇچە «جۇڭگو ـ ھىندىستاندا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلار» نىك 96 ـ، 97 ـ بەتلىرىگە قارانك.

<138> «ئالتۇن يايلاق» تا مەسئۇدى ئۆزىنىك ھىجرىيىنىك 303 ـ يىلى بەسرە شەھىرىدە ئەبۇ زەيد بىلەن پىكىر ئالماشتۇرغانلىقىنى ئېيتقان (351 ـ جىلددا). بىراق، ئەبۇ زەيدنىك كىتابىدىكى ئىبنـ ۋەھاب (IbnWahab) «ئالتۇن يايلاق» تا ئىبن ھەببە Ibn. Habbar دەپ يېزىلغان (342 ـ بەت ۋە 347 ـ بەتلەر).

<139> يەنى مۇقەددەس ئوكيان «دۆلەتلەر بىلىملىرىنىك ئەك ياخشى ئايرىلمىسى» (BGA 3 ـ تۇم) نىك 51 ـ بېتىدىن پايدىلىنىك.

<140> مەسئۇدىنىك «پەندى ـ نەسىھەتلەر» (BGA 8 ـ تۇم) نىك 54 ـ بېتىگە قارانك.

<141> مەسئۇدىنىك «ئالتۇن يايلاق» 312 ـ 313 ـ بەتلىرىدىكى تەھرىرىنىك ئىزاھاتىغا قارانك.

<142> «قوشنىدارلىق» دېگەن سۆز ھازىرقى زامان پېئىلى.

<143> مانى دىنىنىك ئۇيغۇرلارغا تارقىلىپ كىرىش

ئەھۋالىنى چاۋاننىس، پېللىئوتلارنىڭ 1913 ـ يىلىدىكى نەشرىگە ئاساسەن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە مۇھاكىمە» دىن، چېن تەننىڭ 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە» دىن، لىن ۋۇجۇنىڭ 1987 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى مەنبەسى» دىن پايدىلىنىڭ.

<144> «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى ئابىدىسى» نىڭ تېكىستىنى چاۋاننىس، پېللىئوتلارنىڭ 1913 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 58 ـ 59 ـ بەتلىرىدىن كۆرۈڭ.

<145> ئەبۇ زەيدنىڭ كىتابىدىكى ئىبن ۋەھاب «ئالتۇن يايلاق» پۈتۈنلەي ئىبن ھەببە (Ibn Habbar) دەپ يېزىلغان (342 چى ۋە 347 ـ بۆلەكلەر).

<146> پېللىئوتنىڭ «تۆت تەڭرىقۇت ھەققىدە ناملىق ئەسەر» گە قارالا.

<147> فېرانىنىڭ 1931 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «دۇنيادىكى چوڭ مەملىكەتلەر» نىڭ 329 ـ، 339 ـ بەتلىرىگە قارالا.

<148> دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى مەسئۇدى مۇسۇلمان خەلىپىلىرىنىڭ ئورنىنى ئېنىقلا قىسقارتىۋەتكەن. مەسئۇدى پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان بابىلۇن پادىشاھىنى ھازىر ئاللىقاچان مەۋجۇت ئەمەس دەپ كېسىپ ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پادىشاھلىق ئورنىنى ئەرەب خەلىپىتىگە ئالماشتۇرمىغان.

<149> 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى قەدىمكى گرېك جۇغراپىيەسىنىڭ كەڭلىك گرادۇسىغا ئاساسەن دۇنيانى بۆلۈش ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلغان. مەسىلەن، مۇھەممەد خارەزمى، بىرونى، ياقۇتى، قەزۋىنى al

QazWiani ، ئىدرىسى قاتارلىقلار. كېيىن بەلخ ئۆلىمالىرى دۇنيانى رايونلارغا بۆلۈشنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنى قوللانغان بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىنى 12 رايونغا بۆلۈپ، تەبىئىي ئالاھىدىلىككە ئەھمىيەت بەرگەن. ئەمما، پارسلاردا ئەرەبلەرگە ئوخشىمايدىغان بىر خىل بۆلۈش ئۇسۇلى بار. ئۇلار پېرسىيىنى دۇنيانىڭ مەركىزى دەپ قاراپ، باشقا ئالتە چوڭ پادىشاھلىقنى يەنى ھىندىستان، جۇڭگو، تۈرك ئېلى، رىم، ئافرىقا، ئەرەبىستاننى ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىغا جايلاشتۇرغان مەسئۇدى ئېنىقكى ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. (Iqlim»EI²» دىن پايدىلىنىڭ).

<150> مەسئۇدى «پەندى ـ نەسىھەتلەر» (BGA 8 توم) نىڭ 83 ـ بېتىدە: «بەشىنچى مىللەت بولسا قارلۇق، ئوغۇز، قىماق، توققۇز ئوغۇز ۋە ھازار قاتارلىق ھەرخىل تۈرك ئۇرۇقلىرىدۇر» دېيىلگەن. مەسئۇدىنىڭ بۇ كىتابتىكى دۇنيانىڭ يەتتە چوڭ رايونىغا قىلغان بايانلىرىدىكى بەزى ئىنچىكە ھالقىلارنىڭ «ئالتۇن يايلاق» نىڭ 189 ـ بۆلىكىگە ئوخشىمايدىغانلىقىغا، ئەمما ئاساسىي مەزمۇنىنىڭ ئۆزگەرمىگەنلىكىنىغا دىققەت قىلىڭ.

<151> مىنورىسكىينىڭ 1948 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 288 ـ بېتىگە قارالا.

<152> پېللىئوتنىڭ «قۇچۇ، قاراجا ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىگە قارالا. خانبالىق تورۇ «توخرىلار ۋە كۇشانلار» (1931 ـ يىل)، كېيىن 1957 ـ يىلى خانبالىق تورۇ ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن. بۇ سۆزنىڭ سېلىشتۇرمىسى توغرىسىدا، نۆۋەتتە تېخى ئېنىق ئاخىرقى يەكۈننى چىقىرىشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا مايوك ئەپەندى ھايات چېغىدا «گاسوگ» غا قىلغان تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشى (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى نەشر قىلغان «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىغا تەتقىقات» نىڭ 50 ـ 55

ـ بەتلىرىگە قارالسۇن) دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خېلى كۆپ يەر نامىلىرى «گاسوگ» نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ئېھتىمال مۇشۇ يول ئارقىلىق يۇقىرىدىكى مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارغىلى بولار.

<153> EI[1] «مەسئۇدى» غا قارالسۇن.

<154> مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» نىڭ 313 ـ بۆلىكىگە، پرتسانىڭ 1951 ـ يىلىدىكى ئەسىرىگە قارالسۇن. خۇا تاۋنىڭ (b1990) ئەسىرىدىكى ئانالىزىدىن پايدىلىنىڭ.

<155> EI[2] «جۇغراپىيە» گە، بارتولدنىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 15 ـ، 23 ـ بەتلىرىگە، جالالسۇن گۇاڭدا، ژالالسۇن شياۋفۇلارنىڭ 1984 ـ يىلىدىكى ئەسەرلىرى، بەلخىمىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلىرى ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن. ئىستەخرىنىڭ «دۆلەتلەرگە يول» غا، ئىبن ھەۋقەلنىڭ «پايدىلىق ھەرقايسى جايلار» غا، مۇقەددەسىنىڭ «دۆلەتلەر بىلىملىرىنىڭ ئەڭ ياخشى تۈرلىرى» گە، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا BGA نىڭ 3 ـ 1 ـ تومىلىرىغا قارالسۇن.

<156> ئىستەخرىنىڭ «دۆلەتلەرگە يول (BGA 1 ـ توم) نىڭ 295 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<157> يۇقىرىقى كىتابنىڭ 296 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<158> يۇقىرىقى كىتابنىڭ 312 ـ بېتىگە قارالسۇن. Shaldji تالاسنىڭ جەنۇبىغا 4 فەرسەخ (24 كىلومېتىر) كېلىدىغان جايدىكى تاغ ئۈستىگە جايلاشقان (مىنورىسكىينىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 258 ـ بېتىگە قارالسۇن).

<159> ئىستەخرىنىڭ «دۆلەتلەرگە يول» (BGA 1 ـ توم) نىڭ 312 ـ، 313 ـ بېتىگە قارالسۇن. Luban بالاساغۇننىڭ شەرقى ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. (مۇقەددەسىنىڭ «دۆلەتلەر بىلىمىنىڭ ئەڭ ياخشى تۈرلىرى» BGA 3 ـ تومنىڭ 281 ـ

282 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن)

<160> ئىستەخرىنىڭ «دۆلەتلەرگە يول» (BGA 1 ـ تۇم) نىڭ 6 ـ بېتىگە قارالسۇن. ئىبن ھەۋقەلنىڭ «پايدىلىق ھەرقايسى جايلار» (BGA 2 ـ تۇم) نىڭ 11 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<161> ئىستەخرىنىڭ «دۆلەتلەرگە يول» (BGA 1 ـ تۇم) نىڭ 333 ـ بېتىگە قارالسۇن. ئۆزگەندە بولسا پەرغانىگە ئائىت يېقىن بولغان دۇشمەن دۆلەتنىڭ بىر شەھىرى، ئۇنىڭ شەھەر سېپىلى، قورغانلىرى، ئېقىن سۈلىرى ۋە ئېتىز ـ باغلىرى بار.

<162> «Ghuzz» EI¹

<163> ئىستەخرىنىڭ «دۆلەتلەرگە يول (BGA 1 ـ تۇم) نىڭ 9 ـ 10 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. ئىبن ھەۋقەلنىڭ «پايدىلىق ھەرقايسى جايلار» (BGA 2 ـ تۇم) نىڭ 12 ـ بۆلىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

<164> قىرغىزلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلغاندىن كېيىن قايسى ۋاقىتتا چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ مەركىزى ئەتراپلىرىدىن چېكىنىپ چىققانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دېمەك قىيىن.

<165> «lqlim» EI² (رايون)

<166> بۇ خەرىتىلەرنى ئىبن ھەۋقەلنىڭ «پايدىلىق ھەرقايسى جايلار» (BGA 2 ـ تۇم) دىن ۋە كرامىسنىڭ «ئىستەخرى، ئىبن ھەۋقەللەرنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئىسلام (دۇنياسى) خەرىتىسى» گە قارالسۇن. ئىستەخرىنىڭ كىتابى بىلەن ئىبن ھەۋقەلنىڭ كىتابىدىكى «دەريانىڭ سىرتىدىكى يەرلەر خەرىتىسى» (BGA 2 ـ تومنىڭ 458 ـ، 459 ـ بەتلىرىگە ۋە 462 ـ، 463 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن) نىڭ شەرقىي شىمالى تالاس بىلەن چەكلەنگەن. شەرقىي جەنۇب تەرىپى پەرغانىنىڭ شەرقى بىلەن چېگرالانغان.

<167> خۇاتاۋنىڭ 1989 ـ يىلىدىكى ئەسىرىنىڭ 99 ـ

104 — بەتلىرىگە قارالسۇن.

<168> جالال گۇاڭدانىڭ 1984 - يىلىدىكى (قەزىۋىلىنغان كىتابلار بىلەن مۇسۇلمانلار جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەھمىيىتى» (2 - قىسمىدىن) ئەسىرىدىن پايدىلىنىڭ.

La bille de Bakhouan dans la gegraphie d, Idrici>169 دىن Bakhouan ئىدرىس . <Idrici 556 — 553 p. 1906 . TP ① قۇچۇنىڭ مەركىزىي شەھىرى Balygh گىچە، Nouchad Jan ② غىچە (Barskham بولۇشى كېرەك) ۋە ③ تۇبۇتلەرنىڭ مۇھىم بازىرلىرىغىچە بولغان ئۇچ يولنى خاتىرىلىگەن. بىراق، پېللىئوتنىڭ مۇھاكىمىسى گرېناردنىڭ «تارىختىكى ساتۇق بۇغراخان رىۋايىتى» (1900, 66 — 65) نى ئاساس قىلىدۇ. ئەمما، Grenard قا سېلىشتۇرۇشنىڭ ئاللىقاچان ئىلمىي ئاساسى قالمىدى.

<170> مىنورىسكىينىڭ 1970 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 263 -، 276 - بەتلىرىگە، بولۇپمۇ 276 -، 277 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

<171> موري ياسۇتاكانىڭ 1955 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 388 -، 389 - بەتلىرىگە، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 281 -، 288 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

<172> خاملتوننىڭ 1958 - يىلىدىكى كىتابنىڭ 115 - 153 - بەتلىرىگە قارالسۇن. ئەمما، ئۇ (خاملتوننىڭ 1955 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 40 - 47 - بەتلىرىدىكى 1 - ئىزاھاتقا، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 50 -، 52 - بەتلىرىگە قارالسۇن) 911 - يىلىدىن ئىلگىرى شىجۇ، ئۇيغۇرلار قامجۇ ئۇيغۇرلىرىغا تەۋە بولغان دەپ قارىغانىدى. بۇ خىل كۆز قاراشنىڭ ھازىر قوللىنىۋاتقىنى يوق.

<173> یامادا نوبۇنىڭ 1971 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «تەڭرىتاغ ئۇيغۇر پادىشاھلىقى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 476 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<174> موری یاسۇتاکاۋنىڭ 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 334 ـ، 335 ـ بەتلىرىگە، 337 ـ بېتىدىكى 54 ـ 55 ـ ئىزاھاتلارغا قارالسۇن.

<175> فېڭ جياشىڭ، چېڭ شولو، مۇگۇاڭۇېنلارنىڭ 1956 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («قىسقىچە ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىياللىرى» (بىرىنچى قىسىم)، نىڭ 43 ـ بېتى ۋە 43 ـ 44 ـ بېتىدىكى قوشۇمچە رەسىمگە، چېڭ شولونىڭ «قۇچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قىسقىچە سىياسىي مەدەنىيەت تارىخى» («غەربىي شىمال تارىخ ـ جۇغراپىيەسى» 1984 ـ يىلىدىكى 4 ـ سانىدىن ئېلىنىدى) غا، چېڭ شولونىڭ 1989 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («قۇچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى تارىخىدىكى بىر قىسىم ئاساسى مەسىلىلەر») گە قارالسۇن.

<176> «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 ـ يىلى نەشر قىلغان) نىڭ 49 ـ، 50 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<177> لیۇ جىشياۋنىڭ 1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («ئۇيغۇر تارىخى» (بىرىنچى قىسىم)) نىڭ 49 ـ 50 ـ بەتلىرىگە، لىن گەن «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» نىڭ 748 ـ 749 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. لىن گەننىڭ كۆز قارىشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان كۆز قاراشنى لیۇ يىتاڭنىڭ 1975 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («ئۇيغۇرلار ئۇستىدە تەتقىقات») نىڭ 167 ـ بېتىدىن كۆرۈڭ.

<178> P گ. پۇللىيبلانكنىڭ «ستايول ـ خالىستوي توپلىمىنىڭ دەۋرى مەسىلىسى» ناملىق ماقالىسى نىڭ 90 ـ 97 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. ھەم شىنجياڭنىڭ 1984 ـ يىلى نەشر

قىلىنغان. «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» بىلەن غەربىي شىمال تارىخ جۇغراپىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات نامىلىق ماقالىسىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

<179> قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەزمۇنلارنى خامىلتوننىڭ 1958 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىدىن كۆرۈڭ.

<180> تاڭ چاڭر ۇنىڭ «بەيئەتچىلەر قوشۇنى ھېراۋۇلىغا ئالاقىدار بىر نەچچە خىل ماتېرىيال» لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى تۇزگەن «دۇنخۇاڭشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلەردىن تالانما» (1 - قىسىم) دىكى 30 - ئىزاھاتقا قارالسۇن. بۇ ماقالىدا يەنى «ئاساسەن جاڭ خۇەيشىننىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بەيئەتچى قوشۇن ساتراپىباشقۇرغان رايونلار يەنىلا خېشىدىكى 11 ئايماق دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پەقەت شاجۇ ۋە گۇاجۇ ئىككىسىلا بار ئىدى» دەپ قارىلىدۇ.

<181> دۇنخۇاڭدىن چىققان P2629, S3728, S1366 نومۇرلۇق ھۆججەت - كىتابلاردىن پايدىلىنىلسۇن.

<182> خامىلتوننىڭ 1958 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىغا قارالسۇن. ھەم مورى ياسۇتاكانىڭ 1977 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا» نامىلىق 124 - بېتىگە قوشۇمچە قىلىنغان «ستايول خالىستوي جىلدلىرى» دا خاتىرىلەنگەن شىجۇنىڭ شەھەرلىرىنىڭ خەرىتىسىدىن پايدىلىنىلسۇن (خەنزۇچىسى قىسقارتىلدى).

<183> مىنورىسكىينىڭ 1970 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 272 - بېتىگە، خامىلتوننىڭ 1958 - يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 149 - بېتىگە قارالسۇن.

<184> ئىسپىنجاب يولىنىڭ ئەھۋالىنى ۋاڭ بىڭخۇانىڭ 1988 - يىلىدىكى ئەسىرى «تاڭ دەۋرىدىكى ئىسپىنجاب ھەققىدە دەسلەپكى تەكشۈرۈش» تىن كۆرۈڭ.

<185> مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 21 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<186> ماتسۇدا سۈمىئوننىڭ 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان (خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان) «قەدىمكى تەڭرىتاغنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 401 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<187> مۇللېرنىڭ 1915 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 22 ـ بېتىگە (ئۇزگەرتىپ يېزىلغان)، 26 ـ بېتىگە (نېمىسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان) قارالسۇن. خەنزۇچە تەرجىمىسىنى، قاھار بارات، لىيۇ يىڭلارنىڭ 1984 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرنىڭ 60 ـ بېتىدىن كۆرۈڭ.

<188> پېللىئوتنىڭ ئەسىرى ۋە «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 152 ـ، 153 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە قوشۇلىدىغانلار: سېن جۇڭمىيەن («تۇرپان تارىشا پۈتۈكلىرىنىڭ تېكىستىگە قىسقىچە ئىزاھات»، مەركىزىي تەتقىقات ئاكادېمىيىسى تارىخىي تىللار تەتقىقات ئورنىنىڭ ژۇرنىلىنىڭ 12 ـ سانى) ئابې تاكېئو (1955 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرنىڭ 367 ـ، 368 ـ بەتلىرىگە، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 267 ـ، 368 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن)، گابائىن (S .56 — 58)، خاملتون (1955 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 151 ـ بېتىگە، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 164 ـ بېتىگە قارالسۇن) مورى ياسۇتاكائۇ (1983) قاتارلىقلار. دۇر.

<189> مۇللېر 1915 ـ نەشر قىلىنغان ئەسىرنىڭ 67 ـ 68 ـ بەتلىرىگە، مورى ياسۇتاكائۇنىڭ 1983 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرنىڭ 39 ـ بېتىگە ۋە 51 ـ 52 ـ بەتلىرىدىكى 19 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

<190> مورى ياسۇتاكائۇ 1983 ـ يىلى نەشر قىلىنغان

ئەسرىنىڭ 38 ـ 39 ـ بەتلىرىدىكى يىغىنچاق بايانلارغا قارالسۇن.

<191>مۇللىر 1915 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 25 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<192> خەن رۇلىنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي ـ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەر خىل يىل ھېسابلاش ئۇسۇللىرى» نىڭ 11 ـ ئىزاھىغا، «يۇەن تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقات مەجمۇئەسى» 6 ـ سانىنىڭ 6 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<193>گابائىن 1970 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 20 ـ بېتىگە قارالسۇن، بازەننىڭ قارىشىنى موري ياسۇتاكائۇ 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 335 ـ 338 ـ بەتلىرىدىكى 35 ـ ئىزاھاتتىن كۆرۈڭ.

<194> خەن رۇلىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىستتىدىن پايدىلىنىڭ، پېللىئوتنىڭ «تىبەتلەردىكى دەۋرىي كالېندار» دېگەن ماقالىسىگە (1913AJ، 633 ـ 667 ـ بەتلەردىكى) قارالسۇن. ياڭ بوسىڭنىڭ «قەدىمكى تىبەتلەرنىڭ يىل ھېسابلاش ئۇسۇلى» (شىزاڭ تەتقىقاتى» 1994 ـ يىل 4 ـ سانى) غا قارالسۇن.

<195> مىياۋ لىنىنىڭ 1915 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 24 ـ، 26 ـ بەتلىرىگە، بازەن (موري ياسۇتاكائۇنىڭ 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 335 ـ بەت) گە قارالسۇن. گابائىننىڭ 1973 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 20 ـ بېتىگە، خاملتوننىڭ 1955 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 142 ـ 143 ـ بەتلىرىگە (خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 152 ـ بېتىگە) ئابې تاكېئو 1955 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسرىنىڭ 368 ـ بېتىگە (خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 267 ـ

بېتىگە) قارالسۇن.

<196> موری یاسۇتاكائۇنىڭ 1980 ـ يىلىنى نەشر قىلىنغان ئەسىرىنىڭ 334 ـ 338 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<197> ئىبن خۇردادبېھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA 6 ـ توم) نىڭ 27 ـ 28 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

<198> قاپالغا (سۇيئاب) ئائىت تەتقىقاتلارنىڭ جاڭ گۇاڭدانىڭ 1979 ـ يىلى نەشر قىلىنغان («سۇيئاب شەھىرىنىڭ هازىرقى ئورنىغا تەكشۈرۈش») تىن كۆرۈڭ.

<199> ئىبن خوردادبېھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA 6 ـ توم) نىڭ 206 ـ بېتىگە قارالسۇن.

<200> بېلىنسكىي 1973، («ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى») 2066 ـ بەت؛ مىنورسكىي 1948 (تامىمىنىڭ سایاهات خاتىرىسى) 290 ـ بەت؛ مىنورسكىي 19705، 929 ـ 293 بەتلەر.

<201> ياقۇتى: «يەرنامىلىرى ئۇغىتى» 1 ـ توم جىلىد 6 383 ـ 384 ـ بەتلەر.

<202> «يېڭى تاڭنامە. ئاخىرى جۇغراپىيە تەزكىرىسى (7 ـ جىلدىنىڭ)» دە مۇنداق دېيىلگەن. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ياقىسىدىكى سوغدىلارنىڭ نۇجكەت شەھىرى (يېڭى شەھەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋاهالەنكى بۇ يەردە ئېيتىلغان نۇجكەنت روشەنكى تارىمنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شەھەر ئەمەس.

<203> مۇللېر: 1915، 26 ـ بەت n. 2

<204> ئابي تاكېئۇ 1955، 391 ـ 392 ـ بەتلەر (خەنزۇچە تەرجىمىسى 282 ـ 283 ـ بەت).

<205> چىڭ شولو ئەپەندى ئابي تاكېئۇنىڭ تەسىرىگە

ئۇچرىغاچقا «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر بەزى ئاساسلىق مەسىلىلەر» دە روشەنكى، نۇجۇنىڭ ئورنىنى تاشكەنت ئەتراپىدا دەپ مۇقەررەلاشتۇرغان. جاڭ گۇڭدا ئەپەندى «ئۇيغۇرلار» . (جۇڭگو ئىنسكلوپېدىيىسى جۇڭگو تارىخى تومى) دا ئۇچ بارسخان ئىسسىقكۆلنىڭ دەپ كۆرسەتكەن ئەمما، پاكىتنى ئىزاھلىمىغان.

<206> بېلنىسكىي 1973 ، 198 ـ 200 ـ بەتلەر.

<207> سەمئانى «كىتابۇل ـ ئەنساب» 206 ـ A — B ؛ ئىبن ـ ئاشر «تارىخى ئومۇمىيە» 6 ـ توم، 509 ـ بەت.

<208> ياقۇبى: «ئەللەر تەزكىرىسى» ، (BGA) 7 ـ توم؛ 295 ـ بەت.

<209> «تەبەرى يىلنامىسى» II ، 2138 ـ بەت؛ نارشاخى «بۇخارا تارىخى» 86 ـ 87 ـ بەت؛ مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» ، 3284 ـ بەت.

<210> ئىبن قۇرادابىھ «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA, 6 ـ توم) 29 ـ بەت، ئىزاھ) .

<211> مىنورىسكىي 1970، 289 ـ 290 ـ بەت.

<212> جاڭ گۇڭدا 1979، («سۇيئاب شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئورنى توغرىسىدا مۇھاكىمە») .

<213> ئىبن قۇرادادبىھ «يوللار ۋە ئەللەر» (BGA 6 ـ توم)؛ 206 ـ بەت.

<214> ئىبن ھەۋقال « پايدىلىق ھەرقايسى جايلار» (BGA, 2 ـ توم) ، 511 ـ بەت.

<215> مىنورىسكىي 1970، 98 ـ بەت؛ مەرۋەزنىڭ كىتابى، 31 ـ بەت.

<216> «گەردىزنىڭ تۈركلەر ھەققىدە ئېيتقانلىرى» 142 ـ بەت.
<217> مىنورىسكىي 1970، 90 ـ بەت.
<218> مەرۋەزىنىڭ كىتابى 31 ـ بەت.
<219> مىنورىسكىي 1970، 300 ـ 301 ـ بەت.
<220> جاڭ گۇاڭدا، رۇڭ شىنجياڭ 1989، 32 ـ ئىزاھ.
<221> نىزامۇل ـ مۇلۈك «ئەلنى، ئىدارە قىلىش تەدبىرى» 224 ـ بەت، 218 ـ 223 ـ بەتلەردىن پايدىلىنىڭ.
<222> پرتساك 1951. ئوخشىمايدىغان قارىشىمنى خۇاتاۋ (b) ، 107 ـ بەتتىن كۆرۈڭ.
<223> بۇ كىتاب دەسلەپتە ھىجرىيە 372 ـ يىلى 982 ـ 983 ـ يىلى پۈتكەن. تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشنى بارلدنىڭ «كىرىش سۆزى» (بارتولد 1970، 3 ـ 44 ـ بەت)، مىنورىسكىي «تەرجىمالىنىڭ كىرىش سۆزى» مىنورىسكىي 1970 . XLI — LIV بەتلەردىن كۆرۈڭ.
<224> مىنورىسكىينىڭ ئىزاھى مىنورىسكىي 1970، 296 ـ 277 ـ بەت.
<225> ئالدىنقى ماقالە (10 ـ بەت) كە قارالسۇن.
<226> ئەسلىي تېكىستتە بېگۇ (Beigu) مىنورىسكىي ئۇنى يابغۇ دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئەسلىي تېكىستتە خاتالىق بولمىسا بۇ سۆز («بۇ كە» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن).
<227> ماتسۇدا سۇمىئو 1970، خەنزۇچە تەرجىمىسى، 401 ـ بەت.

<228> ئىسپىنجاب يولىنىڭ ئەھۋالى ۋاڭ بېڭخوانىڭ 1988 - يىلىدىكى ئەسىرى «تاڭ دەۋرىدىكى ئىسپىنجاب ھەققىدە دەسلەپكى تەكشۈرۈش» تىن كۆرۈڭ.

<229> «anj— » توغرىسىدا مىنورىسكىي 1970، 217 - بەتتىكى 1 - ئىزاھاتىن پايدىلىنىپ بۇ خىلدىكى ئەھۋاللاردىن گۇر - گانچ (Gur — gahJ)

<230> ۋىلسون C,E. 1992، («ئالپكساندىرنىڭ گوگي ماگوگي تېمى»)، 706 - 609 - بەت.

<231> ۋىلسون C,E. 1992، 588 - بەت.

<232> كۇمېكوف (Б. E. ,1972) «9 - 11 - ئەسىرلەر-دىكى قىماق دۆلىتى» 70 - بەت.

<233> بۇ كىتابنىڭ 2 - باب 2 - بۆلۈم (3) گە قارالا.

<234> ۋىلسون C,E. 1992، 60 - بەت، ئۇنى ئىلى دەريا‌سى دەپ قارىغان.

<235> «قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخى» (1 - توم. 270 - بەت) تە مۇنداق دېيىلگەن: «10 - ئەسىردە ئاقبېشىم (سۇيئاب) خارابىدىكى تۇرمۇش پەيدىنپەي توختىدى ئەمما يېڭى بىر نۇقتىدا يەنى ئۇنىڭدىن 5 - 6 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تاغ ئوستىدە يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىندى.» بۇ دەل بالا ساغۇن ئىدى.

<236> «تۇركى تىللار دىۋانى»، MS. 卄 605. 《Zanbiart Qochinqar دە Qochingar —Bashi MS. 卄 611: Bashi》 بىلەن بالاساغۇننىڭ ئارىلىقىدىكى بىر تاغ ئېغىزىنىڭ نامى دېيىلگەن.

<237> بارتولد 1935. 80 - 81 - بەت؛ 1935 خەنزۇچە

تەرجىمىسى 83 ـ بەت.

<238> «تۈركىي تىللار دىۋانى» M. S 608.

<239> «تۈركىي تىللار دىۋانى» M. S 608.

<240> دوسسون «موڭغۇلىيەگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» لۇ بۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى « 1952 ـ 154 ـ بەت، ھەمدە بۇ لياڭشاۋنىڭ 75 ـ 78 ـ ئىزاھلىرىغا قارالسۇن. بۇنىڭدىن باشقا رۇلبېي تەرجىمە قىلىپ ئىزھلىغان رۇبروك شەرققە سەپىرى» خې گاۋجى تەرجىمە قىلغان نۇسخا 246 ـ 248 ـ بەت.

<241> ماتسۇدا سۇمىئو «ئاشنا قۇلىغا جازا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشى ھەققىدە ئىزدىنىش» (ماتسۇدا سومىئو 1970، 409 ـ 421 ـ بەت) قوش دەريا يەنى بۆرتالا ھەققىدىكى قاراشنى 420 ـ بەتتىن كۆرۈڭ.

تۆتىنچى باب غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشى ۋە ساتۇق بۇغراخاننىڭ پائالىيەتلىرى

1- بۆلۈم 893 - يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشى

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىللەردە غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنى كونترول قىلىپ تۇرۇۋاتقان قارلۇقلار شۇنىڭدىن كېيىنمۇ يەنىلا شۇ جايلاردا ياشاۋەردى. 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدە ئۇلارنى ئەرەب دۇنياسىنىڭ شەرقىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى دەپ يېزىشىدۇ. ياقۇبىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا① ئىسپىجاپ شەھىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئەڭ چوڭ (شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم) چېگرا رايونى بولۇپ، ئەرەبلەر مۇشۇ جايدىن سىرتقا كېڭەيگەنىدى. بۇنىڭدىن قارلۇقلار بىلەن سامانىيلار ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ راۋۇرۇس ئېغىرلاشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەمما، ئەرەبلەرنىڭ تەسىر كۈچى تالاس ئەتراپلىرىغا كېڭەيمىگەن بولۇپ، بۇ ئەھۋال سىرتقا قارىتىلغان ئۇرۇش ئىزچىل داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئۇرۇشقا سېلىنغان كۈچنىڭ ئۇنچىۋالا زور ئەمەسلىكىنى84 - يىلى نوھ بىن ئەسەد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سامانىيلار جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مالىمانچىلىق كۆتۈرۈلۈپ، سىرتقا

هۇجۇم قىلىپ يەر ئىگىلەشكە چولىسى تەگمەي قالدى ②. 892 - يىلى دانا ۋە قابىلىيەتلىك ئىسمائىل سامانىيلار جەمەتىنىڭ سەردارى بولغاندىن كېيىن، دەرھاللا غەربىي تەكرىتاغ رايونىغا لەشكىرىي يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈش توغرىسىدا تەبەرى ئاددىيلا خاتىرە قالدۇرغان③: «شۇ يىلى (893.31/280) ئىسمائىل بىن ئەھمەدنىڭ قوشۇن تارتىپ تۈركلەر مەملىكىتىنى بويسۇندۇرغانلىقى، پادىشاھنىڭ شەھىرىنى بويسۇندۇرۇپ پادىشاھنىڭ ئاتىسى ۋە قاتۇنىنى، بىر تۈمەنگە يېقىن ئادەمنى ئەسىر ئالغانلىقى، چارۋا - مال ئولجا ئالغانلىقى، ھەر بىر مۇسۇلمان نۆۋكىرىنىڭ مىڭ دەرھەملىك مۇلۇك ئولجىغا ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلدى».

بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ ۋاقتى ۋە ئورنى توغرىسىدا «بۇخارا تارىخىي» دا بىر قەدەر كونكرېت ماتېرىياللار بار. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە ④ سامانىيلار ئەمىرى نەسرىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى كەلگەندە خەلىپە مۇئتەدى (892 - 902) 280 - يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيىدا (893 - يىلى 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنگىچە) ئەمىر ئىسمائىلنى ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنى ئىداره قىلىشقا تەيىنلىگەن. مانا شۇ ۋاقىتتا ئىسمائىل تالاسقا يۈرۈش قىلغانىدى⑤. نەسر 279 - يىلى 5 - ئايدا (892 - يىلى 8 - ئاي) يەرلىككە قويۇلغان⑥. تەبەرىنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا 279 - يىلى نەسرنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى خەلىپىلىككە يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ ئىنىسى ئۇنىڭ بەلىختىكى ھۆكۈمرانلىق تەۋەسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى⑦. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا 280 - يىلى 1 - ئاينى ئىسمائىلنىڭ يۈرۈشكە ئاتلانغان ۋاقتى دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. يۈرۈشكە ئاتلانغان جاينىڭ تالاس ئىكەنلىكى توغرىسىدا «بۇخارا تارىخىي» دىلا خاتىرە بار. ئەمما، مۇقەددەسىنىڭ ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلمدۇ⑧: «دىھى نۇجكەث — DIhi·nudj>

kath< يېڭى شەھەر كەنتى بىر كىچىك شەھەر، بۇ شەھەردە بىر بازار بار. ئەتىيازدا سۆڭەكلىك گۆش بىر دەرھەم تۆت مەينەگە كېلىدۇ. بۇ جاي ئىلگىرى چوڭ شەھەر ئىدى. ئىسمائىل بىن ئەممەد بۇ جاينى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن كىچىكلەپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ بۇ جاينىڭ ئاھالىسى كۆپ، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم، بۇ شەھەردە بىر قورغان بار».

مۇقەددەسى تالاس ئەتراپىدىكى جايلارنى سۆزلەپ كېلىپ مۇشۇ شەھەرنى تىلغا ئالغان بولۇپ، بۇ جاي تالاستىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى. بېلىنىسكىي «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمىي شەھەرلەر» ناملىق ئەسىرىدە ئۇنى تالاس (ھازىرقى جامبۇل شەھىرى) نىڭ غەربىي شىمالىغا قويىدۇ⑨. شۇڭا، مۇقەددەسى ئىسمائىلنىڭ يۇرۇشكە چىققان جايىنى تالاس، دەپ توغرا دەلىللىگەن. شۇنداقلا بۇ بايانلارنى ئەڭ دەسلەپ نار شاھى يازغان، كېيىنچە جىق ئادەملەر مەزمۇنىغا قول تەگكۈزگەن ⑩«بۇخارا تارىخي» نىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىنىڭ خېلىلا يۇقىرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

«بۇخارا تارىخى» دا ئىسمائىلنىڭ بۇ قېتىمقى يۇرۇشتە كۆپلىگەن مۇشكۈلاتلارنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى، ئاخىرىدا تالاس ئەمىرىنىڭ نۇرغۇن دېھقان (Dihqan) يەنى يەر ئىگىلىرىنى باشلاپ ئەل بولغانلىقى ۋە ئەرەبلەرنىڭ دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. تالاستىكى چوڭ بىر چېركاۋ ⑪ مەسچىتكە ئۆزگەرتىلگەن ۋە خەلىپە مۇئتەسىمنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇلغان. ئىسمائىل زور مىقداردىكى ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى ئېلىپ بۇخاراغا قايتقان⑫.

بۇ يەردىكى چىقىم، ئەل بولغان ئەمىر تەبەرىنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان «تۈرك پادىشاھىنىڭ» ئەسىرگە چۈشكەن ئاتىسى بىلەن بىر كىشى بولۇشى مۇمكىن⑬. ئىككىلا ئەسىردىكى زور مىقداردىكى ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى ھەققىدە بېرىلگەن خاتىرە

ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما، «بۇخارا تارىخى» دا بېرىلگەن زور ساندىكى تۈركىلەرنىڭ ئەرەبلەرنىڭ دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە شۇ جايدىكى چوڭ چېركاۋنىڭ مەسچىتكە ئۆزگەرتىلگەنلىكى مەققەدىكى خاتىرە باشقا ئەسەرلەردە ئۇچرىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «بۇخارا تارىخى» دا ئېيتىلغان لەشكىرىي يۈرۈش جەريانىدىكى ئېغىر مۇشكۈلاتلار توغرىسىدىكى تەپسىلىي ئەھۋالنى فرېي (R. N. Frye) ئېنىق مەقسەتنىڭ ئەسىرىدىكى ئىسمائىلنىڭ مەلۇم بىر قېتىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە يۈرۈش قىلغاندا دۇچ كەلگەن مۇشكۈلاتلىرى بىلەن بىر ۋەقە، دەپ قارايدۇ⑭.

مۇشۇلاردىن قارىغاندا «بۇخارا تارىخى» بىلەن «تارىخى تەبەرى» ئوخشىمىغان مەنبەلەر ئاساسىدا يېزىلغان، ئالدىنقىسىنىڭ بايانلىرى تېخىمۇ تەپسىلىرەك بولۇپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى دەللىلەيدۇ.

بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈش توغرىسىدىكى 3 - ماتېرىيال مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» ناملىق ئەسىرىنىڭ خرونولوگىيە قىسمىدا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ 3284 - پاراگرافىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «مۇشۇ يىلى (893/280 - 894) ئىسمائىل بىن ئەھمەدنىڭ ئىنىسى نەسر ئالەمدىن ئۆتۈپ خۇراسانىنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن تۈركىلەر ماكانىغا ئاتلاندى. تۈرك شەھەرلىرىنىڭ سۇلتانى، دەپ تەرىپلىنىدىغان خان شەھىرىنى ئىستېلا قىلىپ قاتۇننى ۋە 15 مىڭ تۈركنى ئەسىر ئالدى. ئۇلاردىن بىر تۇمەن كىشى قېرىپ تاشلاندى. ئېيتىلىشىچە بۇ پادىشاھنىڭ ئىسمى (Tunkasi) بولۇپ، بۇ نام مۇشۇ مەملىكەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەر بىر پادىشاھنىڭ ھۆرمەت نىشانىسى بولۇپ كەلگەنكەن. مەن ئۇنى قارلۇق دەپ ئاتىلىدىغان قوۋمىدىن چىققانمىكىن دەيمەن. مەن ئەسىرىنىڭ بېشىمدا تۈركلەرنىڭ ئەھۋالىنى، ئۇلارنىڭ قەبىلە ۋە مەملىكەتلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم. مەن ئىلگىرىكىسى باشقا ئەسەرلەردىمۇ بۇ ھەقتە

سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم» .

مەسئۇدنىڭ خاتىرىسىدىكى ئىككى نۆقتا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بىرىنچى، تەبەرنىڭ ئەسىرىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھىجرىيە 279 ـ يىلىغا مەنسۇپ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن نەسرنىڭ ئۆلۈمى، ئىسمائىلنىڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشى⑮ ۋە 280 ـ يىلىغا مەنسۇپ قىلىنغان ئىسمائىلنىڭ يۇرۇشكە ئاتلىنىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنى مەسئۇدى بىرلەشتۇرۇپلا بايان قىلمۇەتكەن، ئاندىن ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكىنى خۇراسانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلەنگەن، دەپ ئۆزگەرتمۇەتكەن. ئەمەلىيەتتە ئىسمائىلنىڭ خۇراسان ھۆكۈمرانى بولۇشى 287/900 ـ يىلى سەففارىيلار خانلىقى مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىنكى ئىشلار ئىدى⑯. «ئالتۇن يايلاق» ، «تارىخىي ياقۇبى» غا ئوخشاپ كېتىدىغان بولۇپ، ئالدىنقى بۆلۈمدە مەركەزلىك ھالدا ئادەم، جاي، ۋەقە دېگەنلەر بۆلۈم سالنامە قىسمى رىۋايەتلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى؛ كېيىنكى بۆلۈم سالنامە قىسمى بولۇپ، پۈتۈن ئەسەرنىڭ بەشتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. سالنامە قىسمىدا تەبەرنىڭ ئەسىرىدە ئۆچرايدىغان كۆپلىگەن مەزمۇنلار بار بولۇپ، ئىككىلا ئەسەردە بۇ ۋەقەلەرنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن قارىغاندا مەسئۇدى كۆپرەك تەبەرنىڭ يازغانلىرىنى تەكرارلاپ قويغان، يەنە كېلىپ بەزىلىرىنى ئانچە ـ مۇنچە قىسقارتمۇەتكەن ياكى باشقىچە شەكىلدە بايان قىلغان. مەسئۇدى ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا تەبەرنىڭ ئەسىرىگە يۈكسەك باھا بەرگەن ۋە ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلانغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانىدى⑰. شۇڭا، بۇ بۆلەك خاتىرىسىدىكى قالايمىقانچىلىقلار مەسئۇدىنىڭ سامانىيلار خانىدانلىقىدىكى ۋەقەلەرنى ئانچە چۈشىنىپ كەتمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىككىنچى نۆقتا شۇكى، مەسئۇدى مەغلۇپ قىلىنغان پادىشاھ ھەققىدىكى ئەھۋاللارنى

باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. «ئالتۇن يايلاق» نامىك قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا مەسئۇدى ئومۇمەن ئۆز ئەسىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ مەنبەسىنى، ئۇنى «پالانى - پۇكۇنى كىشىنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىكى» نى ئەسكەرتىپ ماڭغان. بىراق، مۇشۇ ۋەقەگە كەلگەندە بۇنى باشقىلاردىن «ئاڭلىغانلىقى» نى تەكىتلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ھېلىقى پادىشاھنىڭ قارلۇقلاردىن ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى پىكرىنىڭ ئۆز قىياسى ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ قانداقتۇر ئىشەنچىلىك ئاخبارات ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئاساس قىلغانلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بىز ئۇنىڭ كۆرسەتكىنى بويىچە مەزكۇر ئەسەرنىڭ بېشىدىكى ئالاقىدار بايانلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتۇق. ئەمما، پۈتۈن كىتابنى ئاختۇرۇپمۇ قارلۇقلارغا ئائىت ئېنىق بىر خاتىرىنى ئۇچراتمىدۇق (مەسىلەن 312 - پاراگراف)، ئەكسىچە ئۆز ئارا زىددىيەتلىك كۆپلىگەن قاراشلارنى بايقىدۇق (مەسىلەن 313 - پاراگراف)، بۇ قاراشتا قارلۇقلارنى پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغان، بولۇپ ئالدىنقى پىكىر بىلەن زىت كېلىدۇ⑱.

گەرچە مەسئۇدىنىڭ خاتىرىلىرىدە يۇقىرىقىدەك نۇقسانلار بولسىمۇ، بىزگە يەنىلا مۇشۇ ۋەقەلەرگە دائىر يېڭى تەپسىلاتلارنى يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ.

بىرىنچى، ئۇنىڭ ھېلىقى پادىشاھنى قارلۇقلاردىن، دېگەن پىكرى بىزنىڭ ئالدىنقى ماۋزۇلاردىكى تەھلىلىمىز بىلەن خۇددى كېلىشىۋالغاندەكلا بىر يەردىن چىقىپ قالىدۇ. مەسئۇدى بۇ ھەقتە مۇۋاپىق ئىزاھ بەرمىگەن بولسىمۇ، بۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەب - پارس دۇنياسىدىكى بىر خىل ئومۇمىي قاراشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئىككىنچى، مەسئۇدى بىر پادىشاھنىڭ نامىنى ئاڭلىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. مەزكۇر پادىشاھنىڭ نامى ئەسلىي

قولیازمندا بىر قانچه شەكىلده يېزىلغان،⑲ بىر قەدەر ئېنىقراقى «طفنكس» (T. F. K. S.) ؤە «طنكس» (T. N. K. /S) دېگەن ئىككى خىل شەكىلده بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئالدىنقى شەكىلنى TafkadJ يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسى مەزگىلىده خانلارنىڭ دائىم قوللىنىدىغان «تابغاچ» دېگەن هۆرمەت نامى، دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئەمما، قاراخانىيلار خانلىقىدىكى خان پادىشاهلارنىڭ «توبا» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان⑳ بۇ ئاتالغۇنى ئۇنۇڭان نامى قىلىپ ئىشلىتىشى خېلى كېيىنكى زامانلاردىكى ئىش. پرتساك «قاراخانىيلار تارىخىدىكى تالاش - تارتىشتا تۈرۈڭانلار بىر قانچه مەسىله» ناملىق ماقالىسىده بۇ ئۇنۇڭاننىڭ ئەڭ ئاۋۋال توغانخان (415 ـ 1024/418 ـ 1029) زامانىسىدىكى پۇللاردا كۆزگە چېلىقىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ㉑. ناۋادا مۇشۇ تارىخنى بىر ئەسىر ئىلگىرى سۈرۈشكە توغرا كەلسە بۇنى كۆپلىگەن ماتېرىياللار ئىسپاتلىشى كېرەك، ئەمما هازىر تېخى بۇ هەقتە بىرەر ئاساسقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەسئۇدى بۇ ئۇنۇڭاننىڭ «مۇشۇ مەملىكەتكە هۆكۈمرانلىق قىلغان هەربىر پادىشاهنىڭ هۆرمەت نىشانىسى بولۇپ كەلگەنلىكى» نى ئاڭلىغان 8 — 9 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن قايسىسىنىڭ سەردارىنىڭ بۇ ئۇنۇڭان نامىنى قوللانغانلىقى تېخى بىزگە نامەلۇم، ئەكسىچە بىزگە مەلۇم بولغىنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردە بۇ سۆزنىڭ جۈملىگونى كۆرسىتىدىغان ئىبارە سۈپىتىده ئىستېمال قىلىنغانلىقىدۇر㉒. قاراخانىيلار خانلىرىنىڭ بۇ ئۇنۇڭاننى قوللىنىشىمۇ جۈملىگو بىلەن مۇناسىۋەتلىك㉓. مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» ناملىق ئەسىرىدىمۇ مۇنداق بىر خاتىرە بار: «چىن پادىشاهلىرى Baghbur» دېيىلىدۇ. بۇ تەڭرىنىڭ ئوغلى، دېگەن مەنىده بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇنۇڭان نامىدۇر. باشقىلار پادىشاهقا سۆزلىگەنده خاس TamghadJ khan دېگەن ئىبارىنى قوللىنىدۇ.

Baghdur سۆزى ئادەتتە ئىككىنچى شەخس تىلىدا قوللىنىدۇ.

قوليازمىدىكى يەنە بىر خىل شەكىلنى Tunka دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ تۈرك تىلىدىكى سۈپەت قوشۇمچىسى Si نى قوشۇشقا بولىدۇ(يەنى㉔. Tunka(kanuT تۈركچە سۆز بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆزنىڭ «قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان» «tekin—tonka, tonka han» خاتىرىلىنىدۇ㉕. «قۇتاد غۇبىلىگ» دىمۇ مۇشۇ ئاتاق نامى ئۇچرايدۇ㉖. مەھمۇد قەشقىرى يەنە تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى ئافراسىياب توڭا ئالىپ ئەر دېيىلىدۇ. بۇ قاپلاندەك باتۇر كىشى، دېگەنلىك بولىدۇ»㉗. قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئۆزلىرىنىڭ خان جەمەتىنى ئافراسىيابتىن باشلايدىغان بولغاچقا Tunka دېگەن ئاتاقنىڭ شۇ جايلاردا نەقەدەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ئېنىق. ئۇنىڭدىن باشقا ئىبنۇل - ئەسىرنىڭ «تارىخىي ئومۇمىيە»㉘ ناملىق ئەسىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، سامانىيلار خانىدانلىقىدىكى بىر ئىسيانچى ھىجرىيە 310 - يىلى (922 - يىلى) جەڭدە يېڭىلگەندىن كېيىن، قەشقەرگە قېچىپ كەتكەن ۋە قەشقەردىكى Tughan—tekin ئىسىملىك بىر دېھقان (پومېشچىك - ت) نىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئالغان ھەمدە مۇشۇ جايىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ پەرغانە بىلەن سوقۇشقان. ئەرەب - پارس مەنبەلىرىدىكى Tughan نىڭ Tunka بىلەن بىر ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى پۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ئىسپاتلىدى㉙. شۇڭا، مەسئۇدى تىلغا ئالغان ئۇنۇاننى Tunka دەپ ئوقۇش توغرا.

ئومۇمەن «تارىخىي تەبەرى»، «بۇخارا تارىخى» ۋە «ئالتۇن يايلاق» تىكى خاتىرىلەر قارلۇقلارنىڭ 893 - يىلى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ㉚. ئۇنداقتا شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئەھۋالى قانداق بولدى؟

2- بۆلۈم 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشى

ئۇزۇندىن بۇيان 10 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تارىخىي زادىلا ئايدىڭلاشماي كەلگەن بولۇپ، بارتولد بۇنىڭ سەۋەبىنى يېتەرلىك ماتېرىيالنىڭ بولمىغانلىقىدا، دەپ كۆرسەتكەنىدى(31). 1951 - يىلى پرتساك «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلار خانىدانلىقىغچە» ناملىق مۇھىم ئەسىرنى ئېلان قىلدى. ئۇ ئەسىرىدە 840 - يىلى شىمالىي دالادا ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىنىڭ ھالاك بولۇشى نەتىجىسىدە قارلۇقلار سەردارىنىڭ قاغان ئاتالغانلىقى توغرىسىدا توختالغاندىن كېيىن، 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ۋەزىيىتى توغرىسىدا بايانلارنى كەلتۈردى. ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردە غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدا قۇدرەتلىك قارلۇقلار دۆلىتى (ياكى قارلۇقلار ئىمپېرىيىسى)(32) مەۋجۇت بولغان، مۇشۇ خانلىق كېيىنچە تەرەققىي قىلىپ قاراخانىيلار خانىدانلىقى بولۇپ شەكىللەندى، دەپ قارىدى. ئەمما، پرتساكنىڭ نۇقتىئىنەزىرى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

بىز ئالدى بىلەن پرتساك 9 — 10 - ئەسىرلەردىكى قارلۇقلار دۆلىتىنىڭ ئورنىنى دەللىلەشتە پايدىلانغان مەنبەلەرگە قاراپ چىقىشنى زۆرۈر تاپتۇق. پرتساك مۇنداق دەيدۇ(33): «ئەبۇ بەكر ئەھمەد بىن مۇھەممەد بىن ئىسھاق ھەمەدانى، يەنى (بىز دائىم تىلغا ئالىدىغان) ئىبن فەقىھ (902 - يىلىدىن كېيىن ۋاپات بولغان) تۈركلەرگە دائىر ۋەقەلەردىكى نوپۇز ئىگىسى

بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز زامانىدىشى بولمىش ئەبۇ ئابباس ئىسا بىن مۇھەممەد بىن ئىسا مەرۋەزىدىن نەقىللەرنى كەلتۈرىدۇ. ئۇ (مەرۋەزى) ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ شەرقىدىكى چېگرا رايونلارنى (مەسىلەن شاشنى) زىيارەت قىلغان. ئۇ يەرلىك كىشىلەرنى توپلاپ، «دانىشمەنلىكى، تەجرىبىسى ۋە تۈركلەر مەسىلىسى» بىلەن ئۇلارغا ئائىت ئاخباراتلارنى ئىگىلىگەن (290/902 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە يېزىلغان) نىڭ دوكلاتىدىن مەلۇم بولۇشچە، بۇ تولىمۇ ئىشەنچلىك مۇتەخەسسىس تۈرك قەبىلىلىرىنى ساناپ كۆرسەتكەندە مۇنداق دېگەن: «بىز خۇراسان چېگرالىرىنى، دەريا (ئامۇ دەرياسى) نىڭ سىرتىدىكى جايلار ۋە ئىلاھقا ئىشەنمەس تۈركلەرنىڭ زېمىنىغا دۇچ كەلگەن جايلار، (يەنى) غۇز (تۈركمەن)، توققۇزغۇز (ئۇيغۇر) ۋە قارلۇق [لارغا دۇچ كەلگەن جايلار] دىن توختاۋسىز خەۋەر تېپىشىمىزچە ئۇلارنىڭ ئاشۇ جايدا (قارلۇقلار بار جايدا) بىر پادىشاھلىق بار ئىكەن. ئۇلار ئۆز قوۋم - قېرىنداشلىرى (يەنى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر) ئارىسىدا تولىمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىكەن. ئۇلار دۈشمەنگە تولىمۇ مەغرۇر ئىكەن. بۇ جايلاردىن ئاڭلىشىمىزچە .....».

پرتساك بۇ بايانلاردا نەقىل كەلتۈرگەن بىر جۈملە تولۇقسىز جۈملە بولۇپ، ئابې تاكېئو ئۇنىڭ ماقالىسىدىن پايدىلانغاندا «بۇ بۆلەكتە ئىپادىلەنگەن مەنانى چۈشىنىش تولىمۇ قىيىن، گېرمانىيىدە تۇغۇلغان بىرەرسىدىن سورىسىڭىزمۇ بۇنىڭ ئېنىق مەزمۇنىنى دەپ بېرەلمەيدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ(34).

ناۋادا بۇنى سەل ئاددىيلاشتۇرساق بۇ نەقىلدىكى بايانىنى «بىز توختاۋسىز تۇردە ئاڭلىدۇق» دەپ ئىخچاملاشقا بولىدۇ، ئەسلىي ئاپتورنىڭ دېگەنلىرىنى پرتساك مۇھىم ئەمەس دەپ قاراپ قىسقارتىۋەتكەن. ئۇ بۇ بايانلاردىكى مۇئەللىپ ئاشۇ خەۋەرلەرنى «ئاڭلىغان» جايلار، يەنى خۇراسان چېگرالىرى،

ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلار ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە يېقىن بولغان ئاشۇ جايلار، شۇنداقلا ئاشۇ جايلاردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر جۈملىدىن غۇزلار، توققۇزغۇزلار ۋە قارلۇقلار» نىڭ ئەڭ مۇھىم دەپ قارايدۇ. گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئەسلىي مۇئەللىپ «ئۇلارنىڭ ئاشۇ جايدا بىر پادىشاھلىق بار ئىكەن» دەپ گەپ قىستۇرىدۇ. پرتساك «ئۇلارنىڭ» دېگەن سۆزنىڭ مۇشۇ قۇرلارنىڭ ئالدىدا تىلغا ئېلىنغان «قارلۇقلار» ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە ئىزاھلاپ كۆرسىتىدۇ. پرتساك مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ㉟: «شۇنداقتا بۇ ھال بىزگە مۇنۇ ئەھۋالنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ: «دۆلەت» يەنى تۈرك خەلقلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان خانلىق قارلۇقلارنىڭ قولىدا بولغان؛ سامانىيلار خاندانلىقىدىكى ئىسمائىل بىن ئەھمەدنىڭ زامانىسىدىكى تۈرك دۆلىتىنى قارلۇقلار دۆلىتى دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك».

بۇ نەقىلدە تىلغا ئېلىنغان ئىبن فەقىھ㊱ 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان كىشى بولۇپ، ھەمەداندا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى بىزگە نامەلۇم. ئۇنىڭ «ئەللەر» ناملىق ئەسىرى ناھايىتى مۇھىم جۇغراپىيەشۇناس ئەسەر بولۇپ، ھىجرىيە 290 ـ يىلى (902) ئەتراپىدا يېزىلغان. ئەمما، بىزگە يېتىپ كەلگىنى بۇنىڭ 413 ـ يىلى (1022) نىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى قىسقارتىلغان نۇسخىسى «ئەرەب جۇغراپىيە مەجمۇئەسى» (ABG) نىڭ 5 ـ تومىدا دېيىلگەن. بۇنىڭ ئۈچ خىل كۆچۈرۈلمىسىگە ئاساسەن مۇشۇ نۇسخىنى ئېلان قىلغان. 1923 ـ يىلى ئىراننىڭ مەشھەد شەھىرىدىكى ئىمام رىزا مەقبەرىسىگە قاراشلىق مەسچىد قىرائەتخانىسىدىن بىر باغلام قولىيازما تېپىلغان. بۇ قولىيازمىلار ئارىسىدا ئىبن فەقىھنىڭ «ئەللەر» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئىككىنچى بۆلىكى، يەنى ئىراقنىڭ شەرقىدىكى جايلار جۈملىدىن ئىران، خۇراسان،

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر رايونىغا ئائىت قىسمى بار. پرتساكنىڭ يۇقىرىقى نەقىلى مەشھەد قوليازمىسىنىڭ 172A—171B بەتلىرىدىن كەلگەن بولۇپ[37] «ئەرەب جۇغراپىيە مەجمۇئەسى» نىڭ 5 - تومىدا كۆزگە چېلىقمايدۇ. بىراق، بىز پرتساكنىڭ بۇ مەنبەنى شەرھلىشىگە قوشۇلمايمىز.

خۇددى پرتساك ئېيتقاندەك[38] بۇ خاتىرە ياقۇتى يازغان «يەر ناملىرى قامۇسى» («مۇئجەمەل - بۇلدان») دىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇنداقلا مەشھەد قوليازمىسىنىڭ تولۇق تېكىستى رۇسچىگە تەرجىمە قىلىنىپ «تۈركمەنستان ۋە تۈركمەنلەر تارىخىغا دائىر مەنبەلەر» نىڭ 1 - تومىغا كىرگۈزۈلگەنىدى[39].

ياقۇتى «يەر ناملىرى قامۇسى» دا مۇنداق يازىدۇ[40]: «ئەھمەد بىن مۇھەممەد ھەمەدانى خاتىرىسىگە ئەبۇ ئابباس ئىسا ئىبن مۇھەممەد مەرۋەزىدىن ئاڭلىغانلىرىنى مۇنداق يازدى: بىز بىر قىسىم جايلاردا يەنى (خۇراسان چېگرالىرىدىكى) دەريا سىرتىدىكى جايلاردا ۋە كاسپىر تۈركلەرگە قوشنا جايلاردا يەنى توققۇزغۇز ۋە قارلۇقلارغا قوشنا جايلاردا توختاۋسىز ئاڭلىشىمىزچە ئۇلارنىڭ جايىدا بىر پادىشاھلىق بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆز خەلقى ئارىسىدا بۇ دۆلەت يۈكسەك ئابروۋىغا ئىگە ئىكەن. ئەمما، ئۇلار ئۆز دۇشمەنلىرىگە بەكمۇ رەھىمسىز ئىكەن. تىلسە يامغۇر ۋە ئۇلار ئارزۇ قىلغان مۇلدۇر، قار دېگەنلەر دەررۇ ياغىدىكەن. بىز تاكى داۋۇد بىن مەنسۇر بىن ئەبۇئەلى بادغىس بىلەن دىدار مۇلاقەت بولۇشقىچە بۇنىڭغا تازا ئىشىنىپ كەتمىدۇق. بۇ زات تولىمۇ ئىشەنچلىك كىشى. ئۇ بۇرۇن خۇراسانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئالقىشقا سازاۋەر بولغان. ئۇ بىر ۋاقىتلاردا غۇز تۈركلىرىنىڭ شاھزادىسى بىلەن خۇسۇسىي سۆھبەتتە بولغانىكەن. ئۇ شاھزادىنىڭ ئىسمى Balqaiq. b. DJabbuya ئىكەن. ئۇ زات (ھېلىقى شاھزادىگە): «ئاڭلىشىمچە تۈركلەر خالىغان ۋاقىتتا

يامغۇر ۋە قارنى چىللاپ كېلەلەيدىكەن. سىزنىڭچە راستىنلا شۇنداقمۇ؟» دېگەندە، ھېلىقى شاھزادە: «تۈركلەر خۇدانىڭ نەزىرىدە ئەڭ پەسكەش، ئەڭ كۆنۈك سانىلىدۇ. شۇڭا، مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلالايدۇ. سىزنىڭ ئاڭلىغىنىڭىز پۈتۈنلەي راست. ئەمما، بۇ ھەقتە بىر ھېكايە بار». مەن سىزگە سۆزلەپ بېرەي: «مېنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمدىن بىرەيلەن تەختتە ئولتۇرۇۋاتقان خان ئاتىسىغا خاپا بولۇپ ئۇنى تاشلاپ كېتىپتۇ. . . . (ئاخىر ھېلىقى غۇز تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قانداق قىلىپ يادا تاشنى قولىغا چۈشۈرگەنلىكى ھەققىدىكى بايان بولغاچقا قىسقارتىلدى)».

ياقۇتنىڭ مۇشۇ خاتىرىسىنى پرتساك كەلتۈرگەن نەقىل بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق پرتساكنىڭ ئۇ يەر - بۇ يەردىن ئۇزۇپلا نەقىل ئېلىۋالغانلىقى مانا مەن دەپلا چىقىدۇ. بۇ مەنبەدە غۇز تۈركلىرىنىڭ پادىشاھى (Malik) تىلغا ئېلىنىدۇ، روشەنكى بۇ پادىشاھنىڭ يەنە ئۇز دۆلىتى (Mamlakat) بولغان. ئەمەلىيەتتە ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەلچىسى ئىبن فەزلان (IbnaI—FadIan) 921 - يىلى بۇلغار ئېلىگە يول ئالغاندا بۇ مەملىكەتتىن ئۆتكەن ۋە بىر قىسىم غۇز مەملىكەتلىرىنىڭ سەردارلىرى بىلەن دىدار مۇلاقەتتە بولغان. ئۇنىڭ مەلۇماتىدا قانداقتۇر غۇز ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزۈۋاتقان بىرەر چوڭ قاغان ھەققىدە بىرەر ئۇچۇر بېرىلگەن ئەمەس ㊶. شۇڭا، پرتساك ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ھېلىقى قىستۇرما جۈملىنى پەقەتلا قارلۇقلار ھاكىمىيىتىنى سۈپەتلىگۈچى ئىبارە دەپ چۈشىنىش كۆپايە. بىز پرتساكقا ئوخشاش ئەينى ۋاقىتتىكى قارلۇقلار سەردارىنى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ چوڭ قاغانى دەپ قارىمايمىز. ئەينى ۋاقىتتا بىر زور قارلۇقلار دۆلىتى بولغان، دەپمۇ قارىمايمىز، يەنە كېلىپ غۇز تۈركلەرنىڭ تۈركىي تىللىق

قەبىلىلەردىكى مۇقەددەس «يادا تاش» نى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەرنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. شۇنداق بولغانىكەن، ئابې تاكېئوغا ئوخشاش «تۇتۇق» چۈشەنچىگە تايىنىپ توققۇزغۇز يەنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنىنى غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە يەتكەن، دەپ قارىيالمايمىز⑫.

پرتساك يۇقىرىدا يەنە مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» ناملىق ئەسىرىدىكى بىر بۆلەك خاتىرىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «مەسئۇدى 332 ـ يىلى (943 ـ 994) مۇنداق مەلۇماتنى قالدۇرغان: قارلۇقلار پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلاردا تۇرىدىكەن» قارلۇقلار مۇرق (يايلاقتىكى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران) لىقىنى ئۇستىگە ئاپتۇ، قاغانلارنىڭ قاغانى شۇلاردىن چىقىدىكەن. ئۇ پۈتكۈل تۈرك قوۋمىنى «مۇرق» نىڭ تۇغى ئاستىغا توپلاپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپتۇ. ئۇلار ئافراسىياپ ۋە Shana (ئاشنا، A—Shi—na) نى ئاتا ـ بوۋىمىز، دەپ قارايدىكەن».

پرتساك مەسئۇدىنىڭ خاتىرىسى ئارقىلىق 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قارلۇقلارنىڭ ئۆزى قىياس قىلغاندەك «تۈركلەرنىڭ چوڭ خانى» بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقى ۋە بىر قارلۇق دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان. مەسئۇدىنىڭ ئەسىرىدىكى تولۇق تېكىست تۆۋەندىكىچە: «(313 ـ پاراگراف)» تۈركلەردىن قىماقلار، بارسخانلار⑭، بادىسلار (I—B. diyya?) ۋە ماجارلار (؟) ⑮ بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە غۇزلار ئەڭ جاسارەتلىك، ئۇلاردىن بەدەن تۈزۈلۈشى ئەڭ ياخشى، تەن قۇرۇلمىسى ئەڭ قاۋۇل، تەقى ـ تۇرقى ئەڭ سالاپەتلىك كېلىدىغىنى قارلۇقلار. ئۇلار پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلاردا (ياشايدۇ)، (ئىلگىرى) پادىشاھلىق ھوقۇقى شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. خانلارنىڭ خانى شۇلاردىن چىقاتتى. ئۇلارنىڭ مەملىكىتى پۈتۈن تۈرك يۇرتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندى، بارچە

خەلق شۇلارنىڭ پەرمانىغا قۇلاق سالاتتى. پېرسىيە مەملىكىتىنى بويسۇندۇرغان Farasiyab—al—Turki (ئافراسىياب) ئەنە شۇ قاغانلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە Shabah مۇ بار. ئەمما، بىزنىڭ زامانىمىزغا كەلگەندە تۈركلەردىن بارچە خەلقە ئۆز ھۆكۈمىنى جارى قىلدۇرالايدىغان بىرەر قاغان چىقمىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى سەمەرقەنت چۆلىدىكى (؟) Amat شەھىرى خارابىلىققا ئايلىنىپ كېتىشتىن ئىلگىرىكى ئىشلاردۇر. بىز > al—Awsat > ⑯دېگەن كىتابتا پادىشاھلىقنىڭ مەزكۇر شەھەردىن كۆچۈپ كېتىشى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق».

بۇ بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان ئافراسىياب ئاۋۇستا زامانىسىدىن بۇيانقى ئىران رىۋايەتلىرىدە زىكرى قىلىنىپ كەلگەن تۇران قەھرىمانى ئىدى. ئەرەبلەر كېيىنچە تۇرانلارنى ۋە بۇ قەھرىمانىنى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بىلەن بىر گەۋدە سۈپىتىدە چۈشىنىۋېلىشقانىدى⑰. Shabah دېگەن يەنە بىر كىشى تۇغرۇلۇق ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدە خېلى كۆپ خاتىرىلەر بار ⑱. مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» تا Shabah نى ⑲ تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى، ساھانىيلار خانىدانلىقىنىڭ پادىشاھى Hormizd IV (578 ـ 590) ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۇ ھېرات Badaghis ۋە Bushandj قا بېسىپ كىرگەن، كېيىن مەشھۇر سانغۇنى Bahram chubin تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، دەيدۇ.

رىۋايەتلەردىكى ئافراسىيابنى قويۇپ تۇرايلى، Shabah بىلەن قارلۇقلارنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە مەسئۇدىمۇ قىياس قىلغان بولۇشى مۇمكىن. تەبەرى ۋە ياقۇبى بۇ ھەقتە ھېچقانداق ئىپادە بىلدۇرمىگەن. يەنە ئۆز گېپىنىڭ كەلسەك، بىر قىسىم قارلۇقلارنى 6 ـ ئەسىردىلا پامىرنىڭ غەربىدە ياشىغان، دەپ ئېتىراپ قىلغان ھالەتتىمۇ، 7ـ، 8 ـ ئەسىرلەردىكى غەربىي تۈركلەر ۋە تۈركەشلەرنىڭ ھەر قايسى قاغانلىرىنىڭ ئۇلار بىلەن

هېچقانداق ئېتنىك مۇناسىۋەت يوق. شۇڭا، مەسئۇدىنىڭ مۇشۇ بۆلەك خاتىرىسىنىڭ كېيىنكى يېرىمى غەربتە تۈرك قاغانلىقى زامانىسىدىن بۇيانقى تارىخنىڭ خاتا يېغىنچاقلىنىشى ئىدى.

ئالدىنقى ماۋزۇلاردىكى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قارلۇقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى شاش ۋە پەرغانە رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەلىپە مەئمۇن ئۇلارنى ئەرەبلەرنىڭ شەرقتىكى ئاساسلىق رەقىبلىرىنىڭ بىرى، دەپ قارايتتى. كېيىنچە ئۇلار فەزل بىن سەھل تەرىپىدىن يېڭىلدى، ئەڭ كېيىن دېگەندەمۇ سامانىيلار جەمەتى شاش ۋە پەرغانىنى ئىدارە قىلىشنى باشلىغاندىن كېيىن قارلۇقلار بۇ جايدا ياشاشقا ئىلاجسىز قالدى. شۇڭا، مەسئۇدىنىڭ قارلۇقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئاساسەن 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى دەسلەپكى تارىخ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ماتېرىيال ئىدى، ياكى بولمىسا ئۇنىڭ تەبەرىنىڭ ئەسىرىگە بولغان ھۆرمىتىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. پرتساك مانا مۇشۇنداق ئەسلىدىنلا مالىماتاك ماتېرىياللار ئارقىلىق 10 ـ ئەسىردىكى قارلۇقلارنىڭ ئۇلۇغ خانلىق ئورنى ۋە ئۇلۇغ قارلۇق دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى دېگەنلەرنى ئىسپاتلىماقچى بولغانىكەن. ئەسلىي تېكىستىنى چۈشىنىشتە 9 — 10 ـ ئەسىرلەردە ھەر قايسى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ قۇدرەتلىك ئورتاق ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە قانداقتۇر بىر قارلۇقلار دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

پرتساك يەنە بەلىغ ئۆلمالىرىنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ قارلۇق خانلىقى ھەققىدىكى نۇقتىنەزىرىنى شەرھلەيدۇ. ئۇنىڭ دەلىللەشلىرى ۋە نەقىل كەلتۈرگەن ئەسەرلىرى توغرىسىدىمۇ مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

9 ـ ئەسىرنىڭ 20 — 30 ـ يىللىرى كىتاب بولۇپ پۈتكەن بەلخى — ئىستەخرى[50] نىڭ ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلار توغرىسىدىكى بايانلىرى تۆۋەندىكىچە[51]:

«ماۋارائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ شەرقى بىر سىزىق ئۇستىگە جايلاشقان پامىر، Rasht گ بۇنىڭغا قوشنا قوتتال دەپ ئاتىلىدىغان ھىندىلار ماكانىدۇر؛ غەربىي بولسا تالاستىن قاراپ، Bishand، سوغدىيانا، سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا سوزۇلىدىغان، ئاندىن خارەزمگە تۇتىشىدىغان ۋە بۇ جايدىن خارەزم دېڭىزىغا تۇتىشىدىغان ياي شەكىلدىكى سىزىق ئۇستىگە جايلاشقان غۇزلار دۆلىتى ۋە قارلۇقلاردۇر؛ شىمالىي پەرغانە بويلىرىدىن تالاس ۋادىسىغىچە بولغان سىزىق ئۇستىگە جايلاشقان قارلۇق تۈركلەردۇر؛ جەنۇبىي بولسا بەدەخشان خارەزمگىچە بولغان تىنىق سىزىق ئۇستىدىكى جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىدۇر».

مۇشۇ تەسۋىرگە قارىغاندا، قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ تالاسنىڭ غەربىدىكى بەزى جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[52]، بۇ ھال ئۇلارنىڭ 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى ئەھۋالى بىلەن ئۆزئارا ئوخشاپ كېتىدۇ. بىز ئالدىنقى بابتا ئىستەخرىنىڭ ئەسىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن «10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر تارقىلىش ئەھۋالى» ناملىق بىر پارچە خەرىتە سىزىپ چىققانىدۇق. ئۇنىڭدىكى قارلۇقلارنىڭ ئورنى مۇشۇ تەسۋىرلەر بىلەن ئۆز ئارا ماس كېلىدۇ. بەلىخ ئۇلىمالىرى سىزغان يۇمىلاق دۇنيا خەرىتىسى [53] دىمۇ قارلۇقلارنىڭ ئورنى دەل يۇقىرىقى تەسۋىرداكىدەك كۆرسىتىلگەن. («قوشۇمچە 1 ـ خەرىتە» گە قارالسۇن).

ئەمما، قارلۇقلارنىڭ تارقالغان رايونى مەسىلىسىدە ھېچقانچە شۇبھە قالمىغان پەيتتە بىز يەنە بىر يېڭى مەسىلىنى

بايقايمىز: نېمە ئۈچۈن بەلخى — ئىستەخرى ھەر قايسى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ سىياسىي دائىرىسىنى بايان قىلغاندا[54] قارلۇقلارنىڭ سىياسىي دائىرىسىنى تىلغا ئالمايدۇ؟ بىر خىل جاۋاب مۇنداق بولۇشى مۇمكىن: ئەسەرنىڭ باشقا جايلىرىدا قارلۇقلارنىڭ تارقالغان رايونىنى كۆپ قېتىملىق تىلغا ئالغان مۇئەللىپ بۇنى تاسادىپىي دىققەتتىن ساقىت قىلىپ قويغان ۋە قارلۇقلارنىڭ تەسىر دائىرىسىنى بايان قىلىشنى يادىدىن چىقىرىپ قويغان. ئەمما، بۇنداق جاۋاب كىشىنى زادىلا قانائەتلەندۈرەلمەيدۇ. چۈنكى، ئىستەخرى راستىنلا بۇنى ئۇنتۇغان بولسا ئىبن ھەۋقەل ئىستەخرىنىڭ ئەسىرىنى تولۇقلاپ ۋە تۈزىتىپ چىقىش جەريانىدا بۇ مەزمۇنلارنى تولۇقلاپ قويغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنداق تولۇقلاش يۈز بەرمىدى[55]. قارىغاندا بۇنداق جاۋاب ئاقمايدىغاندەك قىلىدۇ. تۆۋەندىكىلەر ئىستەخرىنىڭ ئەسىرىدىكى قارلۇقلارغا ئائىت خاتىرىنىڭ تولۇق تېكىستى: «6 ـ بەتتە پەرغانىدىن پۈتكۈل ‹قارلۇقلار ماكانى› نى كېسىپ ئۆتۈپ، يەنە توققۇزغۇزلار تەۋەسىگە بارغۇچە 30 نەچچە يول ئىكەنلىكى ئېيتىلىدۇ (ئالدىنقى ماۋزودا بۇنىڭ ئېنىقلىدۇق) 9 ـ بەتتە توققۇزغۇز، قىرغىز، قىماق، غۇز، قارلۇق قاتارلىق تۈركلەر بىلەن بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدۇ، ئۇزۇنارا تولۇق پاراڭلىشالايدۇ».

9 — 10 ـ بەت. . . . ھەر قايسى تۈرك مەملىكەتلىرى بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. غۇزلارنىڭ قوشنىلىرى قاسارلار، قىماقلار، قارلۇقلار ماكانى، بۇلغارلار ۋە جۇرجاندىن فاراب، ئىسپىجابقىچە بولغان ئىسلام چېگرا شەھەرلىرىدۇر.

قىماقلار مەملىكىتى قارلۇقلارنىڭ شىمالىدا، غۇزلار، قىرغىزلار ۋە al—Saqalib تېغى ئارىلىقىدا.

يەجۇجلەر ئۇلارنىڭ شىمالىدا ناۋادا سىز al — Saqalib (سلاۋيان) ۋە قىماقلار ئارىلىقىدىن كېسىپ ئۆتسىڭىز ئۇ چاغدا

ئۇلارنىڭ تەڭرى ئاتا قىلغان ماكانى ۋە ئۇلارنىڭ باشقا جايلىرى مەلۇم بولغۇسى.

قىرغىزلار توققۇزغۇزلار، قىماقلار، چوڭ دېڭىز ۋە قارلۇقلار ماكانىنىڭ ئارىلىقىدا.

توققۇزغۇزلار تۆبۈتلەر، قارلۇقلار ماكانى، قىرغىزلار ۋە چىن مەملىكىتى ئارىلىقىدا.

چىن مەملىكىتى چوڭ دېڭىز، توققۇزغۇزلار ۋە تۆبۈتلەرنىڭ ئارىلىقىدا. . . . .

قاسارلار. . . . . هازار دېڭىزى، al—Sarir ئورۇس ۋە غۇزلارنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر رايوندا.

تۆبۈت ئېلى چىن مەملىكىتى، ھىندى ماكانى، قارلۇقلار ماكانى، توققۇزغۇزلار ۋە پېرسىيە دېڭىزى بىلەن چېگرالىنىدۇ. ئۇنىڭ بەزى جايلىرى ھىندى پادىشاھلىقىنىڭ تەۋەسىدە، يەنە بەزى جايلىرى چىن مەملىكىتى تەۋەسىدە. ئۇلارنىڭ ئۆز ماكانىدا تۇرىدىغان بىر پادىشاھى بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى al—Tubba دىن باشلىنىدىكەن. بۇنى بىر ئاللا بىلىدۇ.

286 — 287 ـ بەتلەردە ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ تۆت ئەترابى، غۇزلار مەملىكىتى رايونى ۋە قارلۇق تۈركلىرى ھەققىدىكى بايانلار بېرىلگەن (ئالدىنقى نەقىلگە قارالسۇن).

288 ـ بېتىدە ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ ماددىي بايلىقلىرى ۋە تەبىئىي شارائىتى سۆزلىنىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇلارنىڭ گۆش ـ تاتلىمىرىغا كەلسەك غۇزلار، قارلۇقلار ۋە ئۇلارغا قوشنا جايلاردىن توشۇپ كېلىنگەن چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالايدۇ.

288 ـ بەتتە ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەب دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ غازات جەڭگاھى

بولغانلىقى سۆزلىنىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب ماۋارائۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنىڭ تۆت ئەتراپىدىكىلەر ساپلا بىزنىڭ دۇشمەنلىرىمىز ئىدى. خارەزمدىن ئىسپىجابقىچە بولغان تەرەپتە غۇز تۈركلىرى، ئىسپىجابتىن پەرغانىنىڭ نەرىسىغىچە بولغان جايلاردا قارلۇق تۈركلىرى بار ئىدى. . . . » .

ئىستەخرى سىياسىي دائىرە ھەققىدە توختالغاندا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «قارلۇق ماكانى» دېگەن ئىبارىنى ئىشلەتكەن. بۇنىڭدىكى «ماكان» (Ard ارخى) نىڭ ئەسلىي مەنىسى «يەر» ، «يەر شارى» دېگەنلىك بولاتتى؛ باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تەسىرى ھەققىدە توختالغاندا «مەملىكەت / رايون» (بىلاد =CountryBilad) دېگەن سىياسىي جۇغراپىيەۋى مەنىدىكى سۆزنى ئىشلەتكەن. بۇ يەردە ئۇ روشەنكى بىزگە قارلۇقلارنىڭ مۇكەممەل ۋە بىرلىككە كەلگەن سىياسىي كۈچ بولۇشتىن قالغانلىقىنى ئىشارە قىلىدۇ. گەرچە غەربىي تەڭرىتاغ رايونى يەنىلا قارلۇقلارنىڭ ئىلكىدە بولسىمۇ، ئۇلاردا بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇ جايلار «قارلۇقلار ماكانى» يەنى قارلۇقلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جاي، دەپ ئاتالغانىدى.

ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرى (BGA 2 ـ تۇم) ۋە «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» قاتارلىقلاردا تالاسنىڭ شەرقىدىكى ئىسپىجاب شەھىرى ۋە فاراب شەھىرىگە ئائىت مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ راق كېتىدىغان يازمىلار بار.

بۇلار گەرچە ئىستەخرى ئەسىرىنىڭ قىسقارتىلما نۇسخىسى (BGA 2 ـ تۇم) دا كۆزگە چېلىقمىسىمۇ، ئىستەخرىنىڭ ئەسلىي ئەسىرىدىن ئېلىنغانلىقى ئېنىق[56]. ئىبن ھەۋقەلنىڭ يازغانلىرى مۇنداق: «Sutkand» شەھىرىدە بىر تەپسىر سۆزىنى بار. بۇ جاي تۈركلەرنىڭ يىغىلىدىغان جايى. ھەر قايسى

جايلاردىكى تۇركلەرنىڭ بىر قىسمى ئىسلامغا كىرىپ بولدى، غۇزلار ۋە قارلۇقلاردىنمۇ بىر قىسىم كىشىلەر مۇسۇلمان بولدى. بۇلار تۇركلەرنىڭ ئەڭ سەرخىللىرىدۇر. فاراب، Kandjid، شاش شەھەرلىرىنىڭ ئارىلىقى مۇنبەت يايلاق، ئۇ جايدىكى خەلقنىڭ مىڭ ئۆيلۈكچە كېلىدىغان تۇركلەر ئىسلامغا كىردى. ئۇلار ئۇ جايلاردا ئۆز ئادىتى بويىچە چېدىر ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىمارەتلىرى يوق. تالاس مۇسۇلمانلارنىڭ تۇركلەر بىلەن سودا قىلىدىغان جايى. ئۇلار (مۇسۇلمان ؟) نىڭ تالاسقا تەۋە بەزى قورغانلىرى بار. ئىسلام (مەملىكەتلىرىدىن بىرەر ئىنسان تېخى تالاستىن ھالقىپ باقمىدى. چۈنكى، ئۇ جايدىن ئۆتسىلا قارلۇقلارنىڭ ئاق ئۆيلىرى بار يەرگە كىرىپ قالىدىغان گەپ».

بۇ خاتىرىلەر بىزگە 893 ـ يىلى ئەرەبلەر تالاسنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن بۇ شەھەرنىڭ ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ سودا مەركىزى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، يەنە تالاسنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلار بىلەن شەرقىدىكى قارلۇقلارنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئەمەسلىكىنى، شەرقتىكى بەزى قارلۇق قوۋمىنىڭ ھەتتا ئەرەبلەرنىڭ دىنىغا كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل ۋەزىيەت بىز يۇقىرىدا تەھلىل قىلىپ ئۆتكەن «قارلۇقلار ماكانى» دېگەن ئىبارىدىكى ئەھۋال بىلەن دەل كېلىدۇ. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي تەڭرىتاغدىكى قارلۇقلار ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەن بولۇپ، ئەسلىدىكى «قارلۇق» دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلگەنىدى.

بەلخى ناملىق ئالىمنىڭ ئامۇ دەريا بويىدىكى بەلىخ شەھىرىدىن ئىكەنلىكى بىزگە ئايدىڭ. ئۇ جاي بىلەن ماۋەرەئۇننەھرنىڭ مۇناسىۋىتى تولىمۇ قويۇق بولۇپ، بەلخى ماۋارائۇننەھر رايونى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى

پىششىق بىلەتتى. ئىستەخرى بولسا ماۋارائۇننەھر رايونىدا جاھانكەزگەن، شۇنداقلا ماۋارائۇننەھر رايونىدىن تالاس ئارقىلىق شەرققە سەپەر قىلىپ جۇڭگوغا يول ئالغان كىشىلەرنى كۆرگەنىدى. ئۇنىڭ ئەرەبلەرگە قوشنا بولغان غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ ياخشى بىلىشى ئېنىق ئىدى. ئالدىنقى بايانلىرىمىزدا يەنە ئۇنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەھۋاللاردىنمۇ خەۋەرداركەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق. شۇڭا، بەلكى - ئىستەخرىلەرنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ رايونى توغرىسىدىكى خاتىرىلەرنى ئىشەنچلىك، دېيىشكە بولىدۇ.

«ھۇدۇدۇل - ئالەم» بىزگە قارلۇقلار ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى بەزى تەپسىلاتلارنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ. مەزكۇر ئەسەرنىڭ 15 - ، 16 - ، 17 - بابلىرىدىكى ماتېرىياللار ئىستەخرىنىڭ ئەسىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ يىل دەۋرىدىن كېيىن، ئەمما مەزكۇر كىتاب يېزىلغان ۋاقىتلاردىكى ئىشلار ئەمەس[57]. 15 - باب «قارلۇقلار رايونى ۋە ئۇنىڭ شەھەرلىرى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا قارلۇقلارنىڭ يايلىقىنىڭ غەربىي ئۇچى تالاسقا 100 كىلومېتىرچە كېلىدىغان قۇلان شەھىرىنىڭ نېرىسىغا ئۆتمەيدۇ، بۇ جاي بولسا ئەرەبلەر دۇنياسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شۇبھىسىزكى ئەرەبلەرنىڭ تەسىرى تالاستىن شەرققە سىلجىغانىدى. قارلۇقلارنىڭ شەرقىي چېگراسى بولسا Jamghar دىن ئارقىغا سۇرۇلۇپ ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى بارسخانغا قەدەر كەلگەن، ئاھالىسىمۇ قارلۇق ھۆكۈمرانلاردىن قول ئۈزۈۋاتقان ھالەتتە ئىدى.

شۇ ئەسىرنىڭ 16 - بابىدا Chiqilلار بايان قىلىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەردە ۋە مەرۋەزىنىڭ ئەسىرىدە مۇشۇ Chiqil لارنىڭ ئەسلىدە قارلۇقلارغا تەۋە ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ[58]. بۇ قەۋم شۇبھىسىزكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ

بىر تەركىبىي قىسمى بولغان چىگىللار ئىدى[59]. قارلۇقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇ چوڭ ئۇرۇق ئەمدىلىكتە مۇستەقىل بولۇپ بۆلۈنۈپ چىقىپ، بىر ناھىيە (رايون) نىڭ خوجايىنى بولۇپ قالغانىدى.

مەزكۇر كىتابنىڭ 17 - بابىدا Tukhsi لار بايان قىلىنىدۇ. گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە Navakat[60] (يېڭى شەھەر) دىن چىگىل ۋە Tukhsi لارغا باردىغان يول توغرىسىدا سۆز بولغاندا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر چوقۇنىدىغان بىر تاغ تىلغا ئېلىنىدۇ. (سۇيابنىڭ شىمالىدىكى كاتتا تېغى بولۇشى مۇمكىن)، بۇ مۇقەددەس تاغدىن ئۆتسىلا [61] تۈركەشلەر ۋىلايىتى بولۇپ، بۇ ۋىلايەت Tukhsi ۋە Az دىن تەركىب تاپقانىكەن. ئاشۇ جايدا، uz Kat— بىلەن Az نىڭ ئارىلىقىدا (؟) Suyab دەپىلىدىغان بىر شەھەر بار ئىكەن. مەرۋەزىنىڭ ئەسىرىدە قارلۇقلار ئالتۇن تاغ (Tulis, Tunis) دىن كۆچۈپ تۈركەشلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا Tukhsi قەبىلىسىنىڭ بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ[62]. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا Tukhsi لار مىنورىسكىي قىياس قىلغاندەك تۈركەشلەرنىڭ قالدۇق قوۋمىلىرىنىڭ بىرى بولسا كېرەك[63]. ئەمما، قارلۇقلار غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچكەندىن كېيىن ئۇلارغا قارام بولغان Tukhsi لارمۇ ئەمدىلىكتە مۇستەقىل بىر كۆچكە ئايلانغانىدى. S6551 نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا تۆگە ۋە ئات بىلەن خىراج تۆلىگەن « 独西 » لارنىڭ قارلۇقلاردىن بۆلۈنۈپ چىققان Tukhsi لار بولۇشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن[64].

«ھۇدۇدۇل - ئالەم» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا قارلۇقلارنىڭ ئەسلىدىكى تېررىتورىيىسى خېلىلا كەڭ بولۇپ غەربتە غۇزلار ماكانىغا، شەرقتە توقۇزغۇزلارغا تۇتاشقان. ھەتتا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىدىكى توقۇزغۇزلارنىڭ بەش شەھىرىنىڭ بىرى بولغان Jamghar مۇ قارلۇقلارغا تەۋە بولغان.

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بولسا قارلۇقلارنىڭ تەۋەسىگە B. njul (ئونسۇ) كىرەتتى، ھەتتا قەشقەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن(65). ئەمما، ئەمدىلىكتە شەرق ۋە غەرب تەرەپلەردىكى رايونلار قولدىن كەتكەن، ئۇ جايلاردىكى قالدۇق قارلۇق قوۋمىلىرى ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋېلىشقانىدى(66). داۋاملىق ھالدا قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇۋاتقان جايلارمۇ ئەمەلىيەتتە بىر ئەبجەق مەنزىرىگە ئوخشاپ قالغانىدى: (15 - باب).

«0. 3N» نۇنكەت (نومكت ، Nun. kat ، تومكىت Tumkat) (67) بىر قاتناش ئېغىزى ئىدى. ھازىر تاشلىنىپ قاپتۇ. بۇ جايدا پەقەت ئازغىنە قارلۇقلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرىنى ئۇچراتمىش مۇمكىن، بۇ ئۆيلەر ئاللىقاچان ئوغرى - قاراقچىلارنىڭ پاناھلىنىدىغان جايىغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

NO. 11 بارسخان ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي ئۇچىدا، ئۇنىڭ سەرداری (دېھقانى) قارلۇقلاردىن بولسىمۇ ئاھالىسىنىڭ كۆپ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى (توقۇزغۇزلار) غا مايىلكەن».

بۇنىڭدىن باشقا بىز يەنە سۇياب ئەتراپىدىكى (No. 15—7) Lul. gh, Atlaligh, Kukyal (بۇنىڭ سەرداری يابغۇنىڭ ئىنىسى)، M. lJkath. uzkath (No. 15—8) (پادىشاھلىقىغا تەۋە)(68)، Kiminkath (No. 15—9) (بۇ جايدىكى قارلۇقلار) L. ban دەپ ئاتىلىدۇ(69) ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى 1,nuT Talkh. zab (No15—10) (70) قاتارلىقلارنى ئۇچراتىمىز. بۇلار گەرچە قارلۇقلارنىڭ ماكانلاشقان جايلىرى بولسىمۇ، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە Tukhshi لارنىڭ شەھەرلىرى ئىدى. (lSuyabNo. 17—2) چىگىللارمۇ ئالاتاۋ تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى كوپا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئىسسىق شەھەرنى (No. 16—1) ئىگىلىۋالغانىدى، يەنە ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى yar

شەھىرىنىمۇ ئىشغال قىلىۋالغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى(71). ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپىدا بىر قانچە چوڭ قەبىلىنىڭ ئارىلاش ئولتۇراقلىشىشى ۋە بۇلارنىڭ تەپرىقىچىلىق ۋەزىيىتى بىر زامانلاردىكى قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چاك - چېكىدىن بۆسۈلۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلگەنلىكىنى دۇنخۇاڭ ۋەسىقىلىرىدىن S6551 نومۇرلۇق ھۆججەت تەستىقلايدۇ. ئالدىنقى ماۋزۇلاردا ئېيتقىنىمىزدەك بۇ ھۆججەتنىڭ پۈتۈلگەن ۋاقتىنى ئالىملار 930 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينى بولۇشى مۇمكىن، دەپ بېكىتكەن(72). ئۇنىڭدا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قۇدرەت تاپقانلىقى تەسۋىرلەنگەندىن كېيىن مۇنداق دېيىلىدۇ: «شۇنىڭ بىلەن قارلۇق، ياغما، يىمەك، تاتار قاتارلىقلار كېلىپ باش ئەگدى ۋە سېرىق ئالتۇن، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى تاپشۇرۇشتى؛ توخسىلار چارۋا تۆلىدى؛ قىرغىزلار قۇل - دېدەك سۇۋغا قىلدى. ھەرقايسى قەبىلە - قوۋملار ساردىن قورققان چۈجىلەردەك بولۇپ قالدى. ئايماق - شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكىلەردىن سورىسا يولۇاسنى كۆرۈپ قالغا قوزىدەك ئۆزلىرىنى مۇشۇ دۆلەتنىڭ پۇقراسى دەۋالمدۇ ۋە گېپىنىڭ راستلىققا قەسەم ئىچىشىدۇ».

قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قۇدرەت تاپقانلىقى ھەققىدىكى بۇ تەسۋىرگە روشەن ئەدەبىي تۇس بېرىلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى قارلۇق، ياغما، توخسىلارنىڭ بەيئەتكە كېلىپ خىراج تۆلىگەنلىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى سابىق قارلۇقلار ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. دەرۋەقە بىز بۇ يەردە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېمەكچى ئەمەس. ئۇ جايلاردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر پەقەت ئەلچى ئەۋەتىپ «بەيئەت قىلىمىز» دەپلا قويغان ۋە سوۋغات ئېپكەلگەنىدى. بۇ خىل

ئەھۋال «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى توققۇزغۇزلارنىڭ ماكانلاشقان جايلىرىغا ئائىت بايانلارغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بىراق، 947 ـ يىلى يېزىلغان 3 ـ نومۇرلۇق تۆۋرۈك يازمىسى توققۇزغۇزلارنىڭ تەسىر دائىرىسى ھەققىدە باشقىچە مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇنىڭدا توققۇزغۇزلارنىڭ غەرب تەرەپ تېررىتورىيىسىنىڭ نۇچ (يېڭى شەھەر) ۋە بارسخانغا يەتكەنلىكى ئېيتىلىدۇ. بىز ئالدىنقى ماۋزۇدا ئەرەبلەرنىڭ 893 ـ يىلى ئاللىقاچان تالاسنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ نۇقتىدىن ئويلاشقاندا بۇ ئىككى جاينىڭ تەڭرىتاغنىڭ غەربىي ئۇچىدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بارسخان شەھىرى «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى No15—11 نومۇرلۇق Barshan شەھىرى شۇ، ئىسسىقكۆل بويىغا جايلاشقان بۇ جايدىكى خەلقنىڭ كۆڭلى توققۇزغۇزلارغا مايىل ئىدى. گەرچە بۇ جاينىڭ سەردارلىرى (دېھقانلىرى) قارلۇقلار بولسىمۇ قارلۇقلارنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىگە تەۋە رايونلار بۇ شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى. Nuch شەھىرى ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىكى Navikath (يېڭى شەھەر) شەرقتە سۇيابقا ئوچ فەرسەخ، يەنى 18 كىلومېتىر كېلىدۇ ۋە خەنزۇچە مەنبەلىرىدىكى 新城 (شەرقتە سۇيابقا 40 چاقىرىم، يەنى 20 كىلومېتىر) بىلەن بىر. ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قارلۇقلار، توخسىلار ۋە چىگىللار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان بۇ رايوندا Navikat يېڭى شەھەردىن باشقا يەنە سۇياب ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرى بار ئىدى.

3 ـ نومۇرلۇق تۆۋرۈك يازمىسىدا قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنىڭ غەربتە مۇشۇ جايلارغا يەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ئەمما، بۇنىڭ جەريانى تىلغا ئېلىنمىغان. بەختكە يارىشا نىزامۇل-مۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» ناملىق ئەسىرىدە بىر تەپسىلات بار، ئۇنىڭدا، دېيىلىشچە ⑬ 943 ـ يىلىنىڭ ئالدىدىراق بىر قىسىم كاپىر تۈركلەر بالاساغۇننى ئىگىلىۋالغان. بۇ «كاپىر تۈركلەر»

نی قەشقەردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ۋە ساتۇق بۇغراخان دەپ قىياس قىلغاندا(74)، بۇنى دەلىللىگۈدەك بىرەر مەنبەنى ئۇچرىتالمايمىز. ئەمدى شۇ قېتىمقى ئىشغالىيەتتىن بىر قانچە يىل كېيىن يېزىلغان 3 - نومۇرلۇق تۇڭرۇك يازمىسىدىن قارىغاندا بۇ «كاپىر تۈركلەر» قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتەتتى، بالاساغۇننى ئىشغال قىلىۋېلىشى بولسا ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى مۇشۇ رايونلارغىچە كېڭەيتىش ھەرىكىتىنى كۆرسىتەتتى.

ئومۇمەن، يۇقىرىقى تۈرلۈك ماتېرىياللاردىن 10 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى بىر قانچە ئون يىلدا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ھەر قايسى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئۆز ئالدىغا بىر ھاكىمىيەت بولۇۋالغان ۋەزىيەتتە تۈرۈۋاتقانلىقىنى، ئەسلىدە ھەر قايسى قەبىلىلەرگە ئۆز ھۆكۈمىنى جارى قىلدۇرۇۋاتقان قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاللىقاچان يىمىرىلگەنلىكىنى، يېڭى نوپۇز ساھىبىنىڭ بولسا تېخى ئاپىرىدە بولمىغانلىقىنى تونۇپ يېتەلەيمىز. بۇ خىل ۋەزىيەتكە ئۆتكەنكى ئالىملار سەل قاراپ كەلدى، ھەتتا بۇنى خاتا شەرھلىدى. ئەمما، دەل مۇشۇنداق پارچىلىنىش ۋەزىيىتى ئاستىدىلا غەربىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى مەلۇم تۈركىي تىللىق قوۋم كونا ئەنئەنىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، دەسلەپ بولۇپ مەدەنىيەتنىڭ تېپ ئۆزگەرتىش يولىغا قەدەم ئالالايتتى.

3- بۆلۈم ساتۇق بۇغراخاننىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرى

تەڭرىتاغ رايونىدا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ مەدەنىيەت تېپىنىڭ ئۆزگىرىشى ساتۇق بۇغراخاندىن باشلانغان، دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىلا ئالىملار بۇ

شەخسكە دىققەت قىلغانىدى. 1875 ـ يىلى كالكۇتتادا نەشر قىلىنغان «1873 ـ يىلىدىكى يەركەننى تەكشۈرۈش دوكلاتى» دا دوكتور بېللېۋ «تەزكىرەئى بۇغراخان» دىن پايدىلىنىپ ساتۇق بۇغراخاننىڭ ھاياتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرغانىدى⑮. ئۇزۇن ئۆتمەي روبېرت شاۋ «... تۈركىستان تىلى گراماتىكىسى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ تەزكىرىنىڭ قىسمەن تەرجىمىسىنى تونۇشتۇردى⑯. 1881 ـ يىلى خ. راۋېرتى «تەبەقاتى ناسىرى» نى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغاندا گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىكى بەزى خاتىرىلەرنى نەقىل كەلتۈردى⑰. 1893 ـ يىلى س. لېنپول تۈزۈپ چىققان خانىدانلىق نەسەبنامىسىدا ساتۇق بۇغراخان مەزكۇر خانىدانلىقنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ قارالدى ۋە ئۇنىڭ نەسەبنامىسى كۆرسىتىلدى، ئەمما بۇنىڭ يىل دەۋرىنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكىنى ئەسكەرتتى⑱. ئىككى يىلدىن كېيىن ئېلىئاس «تارىخىي رەشىدى» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدە ساتۇق بۇغراخاننى تىلغا ئالدى ۋە مۇنداق ئىزاھ بەردى: «ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ قاغان پۈتكۈل تۈركىستانغا ھۆكۈمران بولغانىكەن. ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە چىن (جۇڭگو) چېگرالىرىغا يەتكەنىكەن. ئۇ ۋاپات بولۇشتىن سەل ئىلگىرى، يەنى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بۇخارانى ئىشغال قىلغان، دېيىلمىدۇ»⑲. ئۇ بۇلارنى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دىن ئالغانىدى. 1900 ـ يىلى م. گرېنارد، ئەرەب، پارس مەنبەلىرى ۋە چاغاتايچە يازمىلار، شۇنداقلا خەنزۇچە مەنبەلىرىنىڭ غەرب تىللىرىكى تەرجىمىلىرىدىن پايدىلىنىپ «تەزكىرەئى بۇغراخان» نى تەپسىلىي تەتقىق قىلدى ھەمدە بىر قەدەر بالدۇرقى ۋاقىتلارغا مەنسۇپ بىر قولىيازمىغا تايىنىپ بۇ ۋەسىقىنى قايتىدىن تەرجىمە (قىسقارتىلما) قىلىپ چىقتى⑳. ئۇنىڭدىن باشقا برېتشنېيدېر، د. روس قاتارلىقلارمۇ بۇ شەخس ھەققىدە بەزى نەرسىلەرنى يازدى ㉑. بىراق، يۇقىرىقى تەتقىقاتلاردا ئاساس قىلىنغان ۋەسىقە

مۇڭاپىق بولماي قالغان، ئۇنىڭدا ئالىملارنىڭ تايانغىنى خېلىلا كېيىنكى زامانلاردا كىتاب بولۇپ يېزىلغان «تەزكىرەئى بۇغراخان» ئىدى. بۇ قويۇق دىنىي تۇسكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ھەرخىل نۇسخىلىرىدىمۇ تۇرلۇك ئېگىز - پەسلىكلەر بار ئىدى.

1898 - يىلى مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد «موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۇركىستان» نىڭ ئىچىگە «سۇررىاھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» نى كىرگۈزۈپ، تېخىمۇ چوڭقۇرلىغان تەتقىقاتقا ئاساس سالدى. ئەمما، بارتولد مەزكۇر مەنبەنىڭ دەسلەپكى قاراخانىيلار تارىخىغا ئائىت قىسمىدىكى خاتىرىلەرنى رىۋايەت تۇسىنى ئېلىپ قالغان ۋە زىددىيەتلىك جايلار كۆپ، دەپ قارىغانىدى[82]. شۇنىڭدىن كېيىن مەزكۇر مەنبە باشقا بىرەر تىلغا تولۇق تەرجىمە قىلىنمىدى ۋە كېيىنكى ئالىملارنىڭ كۆپىنچىسى بارتولدنىڭ پىكرىنى نەقىل كەلتۈرۈش بىلەنلا چەكلەندى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى پرتساك ساتۇق بۇغراخانغا دائىر خاتىرىلىرىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلدى. ئەمما، ئۇ قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ قارلۇقلاردىن كەلگەنلىكىنى توغرىسىدىكى قىياسىنى دەللىلەش ئۈچۈن تۇرلۇك مەنبەلەرنى بىر تەرەپلىمە شەرھلەپ قويدى[83]. ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى مەنبەلەرنى قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش ئەھۋالىنى خانىدا ئاكىرانىڭ «سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن[84]. خانىدا ئاكىرانىڭ ماقالىسى ئاساسەن «سۇررىاھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» ۋە كېيىنكى زامانلاردىكى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دىكى ئالاقىدار مەزمۇنلارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش ۋە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش بىلەنلا چەكلەندى. بۇ ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتىكى ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىنا دېگەندەك چوڭقۇرلاپ

كېتەلمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ئىلىم ساھەسىدىكىلەرمۇ مەزكۇر تارىخىي شەخسكە خېلى بۇرۇندىنلا دىققەت قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ۋاڭ رىۋېي ۋە فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ زاتنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى[85]. 70 - يىللاردىن كېيىن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات تېخىمۇ چوڭقۇرلىدى[86]. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «تەزكىرەئى (ساتۇق) بۇغراخان» شىنجاڭدىكى ئالىملار تەرىپىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئۇچ خىل نۇسخىسى بارلىققا كەلدى[87].

(1) مولا ھاجى يازغان «تەزكىرەئى بۇغراخان (قاراخانىيلار خانلىقىدىكى ساتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ جەمئىتىنىڭ قىسقىچە تارىخي)» باۋۇبنىڭەن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان. ئەسلي قولىيازما كاتىپ مولا يۈسۈپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن. ئەسلي ئەسەرنىڭ يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس.

(2) «تەزكىرەئى ئەبۇ نەسىر سامانى» (ئاپتورى ئېنىق ئەمەس، ماۋېيخەن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان)، ئۇنىڭدا «سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ تەرجىمھالى» دېگەن بىر ماۋزۇ بار. ئەسلي ئەسەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس. ئەمما، «خاتىمە» ۋە «ھىجرىيە 1321 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى» (1903.8.7) دېگەنلەر ئەسكەرتىلگەن.

(3) «تەزكىرەئى ئەبۇ نەسىر سامانى، قاغان ۋە قاغان ئوغلى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ تەرجىمھالى، خوجا ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى خوجا ئابدۇلپەتتاھنىڭ تەرجىمھالى» (ئاپتورى نامەلۇم. سۇي ۋېيجى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان، باۋۇبنىڭەن بېكىتكەن). ئاخىرىغا «مەزكۇر تەرجىمە ئۆزبېكىستاننىڭ نەمەنگان شەھىرىدىكى «ئىسھاقىيە» نەشرىياتى باسقان. «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (1931) نەشرى 86 — 117 - بەتلىرىدىن ئىشلەندى» دەپ ئىلاۋە بېرىلگەن.

بۇ ئۇچ تەزكىرىدىكى ۋەقەلىك سىيۇژىتى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما بەزى مۇھىم پەرقلەرمۇ بار. مەسىلەن، ساتۇق بۇغراخاننىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا (1) نۇسخىسىدا ھىجرىيە 409- يىلى (1018 ـ 1019) دېيىلىدۇ، (2) ۋە (3) نۇسخىسىدا بولسا ھىجرىيە 429 ـ يىلى (1037 ـ 1038) دېيىلىدۇ. بىراق ئېلىمىزدىكى ھازىرقى ئەسەرلەر غەرب ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈش ياكى نوقۇل «تەزكىرە»ئى (ساتۇق) بۇغراخان» دىنلا پايدىلىنىش ئاساسىدا يېزىلغان بولغاچقا، تەڭرىتاغ ۋادىسىدىكى مەدەنىيەت تېپىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشقا پايدىسىز بولماقتا. بىز بۇ يەردە ساتۇق بۇغراخانغا ئائىت تۈرلۈك خاتىرىلەرنى تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىدىكى تەپسىلاتلارنى ئېنىقلىماقچى. شۇنداقلا ئۇنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشتىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى مۇھاكىمە قىلماقچىمىز. ساتۇق بۇغراخان ۋە قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ ئېتنىك تەۋەلىك مەسىلىسى كىتابىمىزنىڭ «قوشۇمچە (1)»⑧⑧ دە تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسى شۇكى، ئېتنىك تەۋەلىككە ئائىت تۈرلۈك قىياسلارنىڭ ھەممىسىنىڭلا ئۆزىگە خاس تارىخىي پاكىتلىرى بولغاچقا، ئاخىرقى خۇلاسىنى چىقىرىشقا ھېچقايسىسى قادىر بولالمىدى.

1. ساتۇقنىڭ تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى پائالىيىتىگە ئائىت دەسلەپكى خاتىرىلەر

نۆۋەتتە مەلۇم بولۇشىچە، ساتۇق بۇغراخاننىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەنلىكى ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە گەردىزىنىڭ «زەينەل ـ ئەخبار» ناملىق ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. مەزكۇر ئەسەر 1050 ـ يىلى ئەتراپىدا تاماملانغان⑧⑨. راۋايىتى «تەبەقات نەسرى» نىڭ ئېنگلىزچە تەرجىمىسىدىكى ئىزاھاتتا⑨⑩

كۆپلىگەن ئەرەب، پارس ئالىملىرىنىڭ قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالىنى چۈشەنمەيدىغانلىقىنى، شۇنداقتىمۇ بەزى كىشىلەرنىڭ خېلى بالدۇرقى ئەھۋاللار توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغانلىقىنى، شۇلاردىن بىرى ئەبۇ سەئىد ئابدۇلقاھىر بىن داۋھەق گەردىزى ئىكەنلىكىنى ئېيتىمىز. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: «شۇڭا مەن ئاشۇلارنىڭ خاتىرىسىنى ئاساس قىلدىم». قاراخانىيلار خانىدانلىقىدىكى ھەر قايسى سۇلتانلارنى بايان قىلغاندا راۋېرتى ساتۇقنى Satuk—Kujah دەپ ئاتايدۇ ۋە «aAwfi? (Alif)» نىڭ ئەسىرىدە ئۇ ساتۇق قاراخان، دەپ ئاتالغانىدى» دەيدۇ[91]؛ شۇنداقلا ئۇنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن ۋاقتىنى 315 ـ يىلى (927) ياكى 320 ـ يىلى (932) دېگى ئىش بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. ئەمما بۇ ھەقتە ھېچقانداق خاتىرە يوق؛ بۇنىڭغا سەۋەبچى بولغان ئامىلنى بىر مۇھىم چوڭ كۆرۈپ قېلىشقا مۇناسىۋەتلىك، دەيدۇ[92]. ئارقىدىنلا ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: «Satuk—Kujah» ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن (ۋاقتى ھەققىدە ئوخشاشلا بىرەر خاتىرە يوق) ئوغلى مۇسا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. مۇسانىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدىمۇ خاتىرە يوق. . . . ».

قولىمىزدا گەردىزىنىڭ ئەسىرى بولمىغاچقا گەردىزىنىڭ ئەسلىدىكى بايانلىرىنىڭ قانداقلىقى بىزگە قاراڭغۇ ئۇنىڭ بايانلىرى بەكمۇ قىسقا بولسىمۇ بىز ئۇچرىتالغان ساتۇق بۇغراخانغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە دېيىشكە شۇبھىلىنىش ھاجەتسىز[93].

14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى كىتاب بولۇپ يېزىلغان جامال قارشىنىڭ «سۇررا‌ھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىرىدە «تارىخىي قەشقەر» نىڭ قىسمەن مەزمۇنى ساقلىنىپ قالغان. «تارىخىي قەشقەر» نىڭ ئاپتورى ئەبۇلفەتۇھ ئەبدۇلغەپپار ئەلمائى كاشغەرى ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي يۇرتتىكى داڭلىق

ئۆلىمالاردىن ئىدى. سامانى (562/1166 ـ يىلى قازا قىلغان) نىڭ «كىتابۇل ـ ئەنساب» تىكى قەشقەرگە ئائىت بايانلىرىغا ئاساسەن «تارىخىي قەشقەر» دىن ئېلىنغانىدى[94]. ئالمائى كاشغەرنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، ۋاپات بولغان يىلىنى 466 ـ يىلى (1073 ـ 1074) ئەتراپىدا بولسا كېرەك. دەپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ[95]. سەمەنى ئالمائى كاشغەرنىڭ ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن ئون يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن، دەيدۇ. جامال قارشى بولسا ئۇنىڭ ئاتىسىنى ھىجرىيە 486 ـ يىلى 2.1.1093 ـ 1.1094) 20 قازان قىلغان، دەيدۇ. شۇنداقتا ئالمائى تەخمىنەن ھىجرىيە 476 ـ يىلى (1083 ـ 1084) ئەتراپىدا ۋاپات بولغان بولىدۇ[96]. ئۇنىڭ مەزكۇر كىتابنى تاماملىغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، ئىشقىلىپ گەردىزىدىن بۇرۇن ئەمەسلىكى ئېنىق. گەردىزى مۇنداق يازىدۇ: «ساتۇق بۇغراخان مۇجاھىد ئابدۇلكەرىم بىن يازىر ئارسلان خان بىن بىلگە كۆل قەدرخان[98] ئافراسىياب بىن باشەنگە ئاسىت (؟) بىن راسمان (؟) نىڭ ئەۋلادى. ئۇ (ئافراسىياب؟) تۇر بىن ئەفرىدون بىن . . . . يافەس بىن نۇھ [99] بىلەن (ئاللاھ ئۇنىڭغا خاتىرجەملىك ئاتا قىلغاي) مۇناسىۋەتلىك. ئۇ (ساتۇق بۇغراخان) خەلىپە مۇتىئى (334 — 946/363 ـ 974) زامانىسىدا، توغرا ماڭغۇچى ئەمىر ئابدۇلمەلىك بىن نۇھ سامانى (343 — 350 /954 — 961) ھۆكۈم سۈرگەندە قەشقەر ۋە پەرغانىدىكى تۈرك خانلىرى ئىچىدە دەسلەپ بولۇپ مۇسۇلمان بولدى. ئالدىنقى بايانلىرىمىزدا تىلغا ئالغان نەقىلچى شەرھىشۇناسلار قاتارىدىكى شەيخ، ھۆرمەتلىك ئىمام ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن فەدەرنىڭ ئوغلى، كۆزگە كۆرۈنگەن، كامىل زات ئىمام ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇلغەپپار (ئالمائى كەشغەرى) — ئاللا بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى مەغپىرەت قىلسۇن — ئۆزىنىڭ «تەۋارىخى كاشغەر» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتىكى ھېكايىلەرنى مىسال

قىلىدۇ. . . . »

ساتۇق ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى خاتىرىلەر يەنە ئىبنۇل ئەسىر (1169 ـ 1232) نىڭ «تارىخي ئومۇمىيە» ناملىق ئەسىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. «تارىخي ئومۇمىيە» ئەرەب، پارس دۇنياسىدىكى ئەڭ مۇھىم سالنامىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. مۇئەللىپ ئەسەرنىڭ 536 ـ يىلى (1141 — 1142) دىكى ۋەقەلەر بايانىدا مەشھۇر قەتەۋان (قاتىۋان) ئۇرۇشىي ۋە ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئالتۇنتىمچە قەشقەر، بالاساغۇن، ئۇدۇن، تالاس قاتارلىق تۈركىستان مەملىكەتلىرى ۋە ئۇلارغا قوشنا بولغان دەريا سىرتىدىكى جايلار (نىڭ بىر قىسمى) ئۆز زامانىسىدا خاقانىيە سۇلالىسىدىكى تۈرك پادىشاھلارنىڭ ئىلكىدە بولغانىكەن». « (ئۇلار) ئافراسىياب تۈركىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئاتىسى ساتۇق قاراخان، دەپ ئاتالغانىكەن»[100].

ئۇنىڭدىن باشقا ھىجرىيە 520 ـ يىلى (1126) نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخي ۋە قىسسىلەر مەجمۇئەسى» دىمۇ ساتۇقنىڭ نامى ئۇچرايدۇ[101].

مانا شۇ يوسۇندا 11 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان مەزگىللەردىكى بەزى بىر قىسىم تارىخي ئەسەرلەردە ساتۇق بۇغراخانغا ئائىت خاتىرىلەرنىڭ پۈتۈلگەنلىكى بىزگە روشەنلەشتى. بۇ خاتىرىلەرنى چوڭ جەھەتتىن تۈركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىر تۈركۈمدە ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشىنى ئۇنىڭ بىر قېتىملىق چۈشى بىلەن باغلاپ قارايدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا بۇنىڭدا باشقا تەپسىلاتلار تولۇق ئەمەس. يەنە بىر تۈركۈمدە تەپسىلاتلار تولۇق، كونكرېت سىيۇژېتلارمۇ ئالدىنقىسىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئىككى تۈركۈم خاتىرە بىردەك ھەقىقەتەنمۇ ساتۇق ئىسىملىك بىر شەخسنىڭ ئۆتكەنلىكىنى، دەل شۇ كىشىنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركي تىللىق قەبىلىلەرگە باشچىلىق قىلىپ مەدەنىيەت تېپىنىي يەڭگۈشلەشكە قەدەم

ئالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

2. ساتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق پائالىيەتلىرى

ساتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق پائالىيەتلىرى ئەرەبچە يېزىلغان «تارىخىي قەشقەرى» دە تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. بۇ بۆلەكتىكى بايانلارنىڭ تەرجىمىسىنى مەن بارتولد ئىخچاملاپ تەرجىمە قىلغان «سۇررام لۇغىتىگە تولۇقلىما» نى تەرجىمە قىلغاندا تونۇشتۇرغانىدىم (خۇاناۋ 1986 ـ 1987، تۇزىتىلگەن نۇسخىسى) «دۇنيا دىن تەتقىقاتى» نىڭ 1991 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان، خۇاناۋ 1991a). بۇ بۆلەك خاتىرىدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەبلەر، بولۇپمۇ سامانىيلار خانىدانلىقىدىكى سودا كارۋانلىرىنىڭ قەشقەر، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردىكى پائالىيەتلىرى، يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەرەب سودىگەرلىرى ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارغا بولغان قىزىقىشلىرى، ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ يەرلىك كىشىلەرگە بولغان تەسىرى قاتارلىقلار سۆزلىنىدۇ. شۇنداقلا ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشىنىڭ تەپسىلاتى، سامانىيلار خانلىقىدىن كەلگەن نەسىر دېگەن زاتنىڭ ئۇنىڭغا بولغان تەسىرى ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش جەريانىدا ئەرەبلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «344 ـ يىلى (27.4.955 ـ 14.4.956) ئىستىلاچى ساتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ يەرلىكى قەشقەرنىڭ ئاتۇش كەنتىگە جايلاشتى. ھازىر بۇ جايدا ياشاۋاتقانلار يەرلىكنى تاۋاپ قىلىپ تۇرىدۇ».

بۇ خاتىرە كېيىنكى زامانلاردىكى «تەزكىرەئى (ساتۇق) بۇغراخان» تەزكىرىسىنىڭ كۆپ خىل ۋارىيانتلىرىدىكى ئەھۋال بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش. مەسىلەن، كېيىنكى تەزكىرىلەرمۇ ساتۇق

بۇغراخاننىڭ ئىسلامغا كىرىشىنى مەلۇم ساماني شاھزادىسى بىلەن باغلايدۇ، ھەتتا ئاشۇ شاھزادىگە «نەسىر» دەپ ئىسىم قويۇلىدۇ. شۇنداقلا ساتۇق مەخپي ھالدا دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن تاغىسىنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويغانلىقى، كېيىن تاغىسىغا ھۇجۇم قىلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇ ئەھۋال كېيىنكى تەزكىرىلەرنىڭ «تارىخي قەشقەر» بىلەن مەلۇم باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ھېچ بولمىغاندا بۇ ئىككىسىنىڭ ئورتاق مەنبەدىن پايدىلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، كېيىنكى تەزكىرىلەردىكى ئەۋلىيالارنىڭ مىراجغا چىقىشى، خىزىر ئەلەيھىسسالام قاتارلىق تەركىبلەر 15 — 16 - ئەسىرلەردىن كېيىنكى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ مەدەنىيەت تېپىدىكى ئۆزگىرىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە ئىدى.

«تارىخي قەشقەر» دىكى خاتىرىلەردىن مۇنۇ بىر قانچە نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) 840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغاندىن كېيىن، بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن پانتېكىن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا كۇنپېتىشقا يول ئالغان. ئەمما ئۇلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىغا يېتىپ بارغان - بارمىغانلىقى، ئۇ جايدا پۇت تىرەپ تۇرغان - تۇرالمىغانلىقى ھەققىدە خەنزۇچە مەنبەلەردە بىرەر ئېنىق خاتىرە يوق. ئەينى ۋاقىتتىكى ۋە كېيىنكى زامانلاردىكى ئەرەب - پارس مەنبەلىرى، مەسىلەن، «سالامنىڭ ئەلچىلىك خاتىرىسى»، ئىبن خۇرداذبىھنىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» ئەسىرى قاتارلىقلاردا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ غەربىي تەڭرىتاغ رايونىنى قارلۇقلارنىڭ ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ كەلگەنلىكى ئېيتىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋارەئۇننەھر رايونى سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئابباسىيلار خانىدانلىقىغا يارەملىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توپلاڭلارنى تىنچىتقانلىق

تۆھپىسى ھېسابىغا 819 ـ يىلى سامانىيلار جەمەتىدىكىلەر سەمەرقەنت (نۇھ)، پەرغانە (ئەھمەد)، شاش (يەھيا)، ئىلى (ئىلياس) شەھەرلىرىنىڭ مەمۇرىيلىقىغا تەينىلەندى [102]. چوڭ ئوغۇل نۇھ پۈتكۈل جەمەتىنىڭ سەردارى ۋە يۇقىرىقى ھەر قايسى جايلارنىڭ ھۆكۈمرانى، دەپ ئېتىراپ قىلىندى. 839 — 840 ـ يىلى نۇھ پەرغانىدە يەر تەۋرەپ جەمئىيەت قالايمىقانچىلىققا چۈشۈپ قالغانلىقتىن پايدىلىنىپ، پەرغانە ۋە ئىسپىجاپ شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. «تارىخىي قەشقەر» دە قەيت قىلىنغان شاشلىقلارنىڭ بىلگە كۈل قەدرخان مەزگىلىدە ئەرەبلەرنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ۋە نۇھ بىن مەنسۇر رادىي سامانىيىنىڭ ئىسپىجاپنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلۇالغانلىقى يۇقىرىقى ئاشۇ ئەھۋاللارنى كۆرسىتەتتى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، بىلگە كۈل قەدرخان 9 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى شەخس، ئۇ بىر مەھەل تەخرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىدا ياشىغان.

ھالبۇكى، ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ ساتۇق تېخى گۆدەك ۋاقىتلىرىدىلا (12 ياشلار ۋاقتىدا) مەزكۇر سىياسىي كۈچنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى قەشقەرگە يۆتكەلگەنىدى. ساتۇق ۋە ئۇنىڭ تاغىسىنىڭ پائالىيەت نۇقتىلىرى قەشقەر، ئاتۇش ئەتراپلىرىدا بولۇپ، ساتۇق قوشۇن بىلەن ساقلىغان ئاتېبشى قورغىنىمۇ مۇشۇ جايلاردىن يىراق ئەمەس ئىدى[103]. ئەمما، بۇ خىلدىكى يۆتكىلىشنىڭ سەۋەبى، جەريانى ۋە ۋاقتى توغرىسىدا مەنبەلەردە بىرەر ئېنىق خاتىرە يوق. پرتساك 893 ـ يىلدىكى تالاس ئۇرۇشىغا ئىشتىراك قىلغان قارلۇقلارنى ئوغۇلچاقنىڭ بىر تارماق قوۋمى، دەپ قارايدۇ[104]. ئۇ «تارىخىي قەشقەر» دىكى ئوغۇلچاق قەدرخان بىلەن سامانىيلار ئەمىرى ئىسمائىلنىڭ خەت ئارقىلىق ئالاقىلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەمدە بۇ تۈتۈشۇش دەل ئىسمائىلنىڭ تالاسقا ھۇجۇم قىلغىنى، دەپ

مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ، شۇنداقلا ئوغۇلچاق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن، دەپ قارايدۇ. ئەمما، پرتساك مۇشۇ قىياسلىرىنى دەلىللىگۈدەك بىرەر ئاساسنى ئوتتۇرىغا قويغان ئەمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ يېڭى قىياسى بويىچە «قاراخانىيلار خانىدانلىقىدا قوش خانلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان. شەرقتىكى ھۆكۈمران يەنى چوڭ قاغان ئارسلان قارا قاغان قارا ئوردۇ (بالاساغۇن) دا تۇرغان؛ غەربتىكى ھۆكۈمران يەنى ئورۇنباسار قاغان بۇغراقارا قاغان ئاۋۇال تالاستا تۇرغان، كېيىن قەشقەرگە يۆتكەلگەن، ئاخىرىدا يەنە تالاسقا قايتىپ كەلگەن. مۇشۇ تۈزۈمگە ئاساسەن تالاسنىڭ سەرداری ئورۇنباسار قاغان بولۇپ قالغان، ئۇ تۇرۇشلۇق ماكانىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن، الاساغۇندا تۇرۇشقا ئىلاج قىلالماي، باشقا بىر تۇرۇشلۇق ماكانـ لەشقەرنى تاللىۋالغان» دېگەننى شەرھىلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە پرتساكنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى بالاساغۇندا بىر قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولغان، دېگەننىڭ دەللىلى ئۇچۇن ئوتتۇرىغا قويغان ماتېرىياللىرىنىڭ ھېچقايسىسى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

ئۇنىڭ بىرىنچى پاكىتى «تارىخىي ئومۇمىيە» دىكى بىر تۇرك شاھزادىسى ھەققىدىكى مەلۇمات. ئۇ ھىجرىيە 332 ـ يىلى (944) سامانىيلارنىڭ قولىدا تۇرۇۋاتقان مەزكۇر شاھزادىنى سامانىيلار خانىدانلىقى لەشكەر چىقىرىپ ساتۇققا يارەدەم بەرگەن ۋە بالاساغۇن ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا ئەسىر ئالغان چوڭ قاراخانىنىڭ شاھزادىسى، دەپ قارايدۇ. بۇ قېتىمقى يۇرۇش توغرىسىدا «سىياسەتنامە» دە بەزى ئىشارەتلەر بار بولۇپ، ئۇ مۇشۇ ئارقىلىق بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ[105]. «سىياسەتنامە»[106] دە ئېيتىلىشىچە، سامانىيلار خانىدانلىقىدىكى بىر قىسىم سانغۇنلار 943 ـ يىلىدىكى بىر قېتىملىق ئەمەلگە ئاشمىغان سىياسىي ئۆزگىرىشتە

بالاساغۇندىكى كاپىر تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشنى باھانە قىلماقچى ۋە سانغۇنلارنى بىر يەرگە توپلىماقچى بولغان، ئەمما سىياسىي ئۆزگىرىش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، باھانىنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغان، لەشكىرلىرى يۇرۇشمۇ يوققا چىققان. «سىياسەتنامە» دە بۇ پىلاننىڭ ئىشقا ئاشمىغانلىقى ئېيتىلمايدۇ، ئەكسىچە ئۇنىڭ بىكار قىلىنمىغانلىقىنى ئىشارە قىلىدۇ. «تارىخىي ئومۇمىيە» دىكى ھېلىقى خاتىرە بىزدە تەخمىنەن تەسىر قالدۇرىدۇ. ئىبنۇل-ئەسىر ھىجرىيە 332 - يىلى (943 - 944) دىكى سامانىيلار خانىدانلىقىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ئىسيان ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ[107]: «مۇشۇ يىلى ئابدۇللا ئىبن ئەشكەم ئەمىر نۇھ (331 - 943/342 - 954) قا ئاسىيلىق قىلىپ، خارەزمدە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. نۇھ شۇ ۋەجىدىن بۇخارادىن مەرۋگە ئاتلىنىپ، ئىبراھىم بىن پارسنى قوشۇن باشلاپ ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرغۇزغا ئەۋەتتى. قوشۇن ھەدەپ ئىلگىرىلەۋاتقاندا ئىبراھىم يول ئۈستىدە قازا قىلدى. ئىبن ئەشكەم تۈرك پادىشاھى (Malik) غا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئاشۇ جايغا قېچىپ كەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئاشۇ تۈرك پادىشاھىنىڭ بىر ئوغلى نۇھنىڭ قولىدا (تۈرغاقلىقتا) تۇرغۇزاتقان بولۇپ، بۇخارادا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن نۇھ تۈرغاق شاھزادىنىڭ ئاتىسىغا مەكتۇپ يوللاپ، ئىبن ئەشكەمنى تۇتۇپ بەرسە، ئوغلىنى قويۇپ بېرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. تۈرك پادىشاھى جاۋابەن مەكتۇپ يوللاپ بۇنىڭغا قوشۇلدى. ئىبن ئەشكەم بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، نۇھقا ئەل بولۇپ كەلدى ۋە خارەزمدىن ئايرىلدى. نۇھ ئۇنىڭغا ئىلتىپات كۆرسەتتى ۋە گۇناھىنى كەچۈردى».

مەزكۇر خاتىرىدىكى ئىبن ئەشكەمنىڭ بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس، ئەمما خاتىرىدىن ئىبن ئەشكەمنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنىڭ خارەزم ئەتراپىدا بىلەنلا چەكلىنىدىغانلىقىنى، ئىسسىقكۆل بويىدىكى بالاساغۇن بىلەن

قىلچە مۇناسىۋەتتى يوقلۇقىنى كۆرسۈتكەن بولىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تۈرك پادىشاھى خارەزمگە يېقىن جايدىكى تۈرك پادىشاھى، يەنى غۇز تۈركلىرىنىڭ سەردارى، دەپ تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولمايدۇ. ناۋادا ئىبن ئەشكەم ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى خارەزمدىن غۇز تۈركلىرى رايونىنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاللىقاچان ئەرەبلەر ئىشغال قىلىپ بولغان تالاسنىڭ شىمالىدىن بالاساغۇنغا (ياكى تالاسنىڭ شەرقىدىكى مەلۇم جايغا) بارغان بولسا، نۆۋەتتە ئەل بولۇپ كەلگەندە قايتىدىن خارەزمدىن ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ. ئومۇمەن، بۇ ماتېرىيال ساتۇق زامانىسىدا بالاساغۇندا قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

پرتساكنىڭ ئىككىنچى پاكىتى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى تۇڭگۇاڭ 3 ـ يىلى (925 ـ يىلى، خۇن جېلو)، تىيەنچىڭ 2ـ يىلى (927 ـ يىلى، سەردارى جاڭ مۇجىن)، چاڭشىڭ 2 ـ يىلى (931 ـ يىلى، سەردارى دۇئار)، تىيەنفۇ 6 ـ يىلى (941ـ يىلى، شۆتۆڭخەي قاتارلىقلار) «تۈركلەر» نىڭ جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ[108]، ئۇ بۇنى بالاساغۇندىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى مۇشكۈلاتقا دۇچ كەلگەن (يەنى ساتۇق ئىسلامغا ھۇجۇم قىلغان) لەقتىن، ئەلچى ئەۋەتىپ ئوتتۇرا تۈزلەكتىن ياردەم سورىغانلىق، دەپ قارايدۇ [109]. ئۇ يەنە «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكى تىيەنشىيەن 3ـ يىلى (928) ئەلچى ئەۋەتىپ قىتانلارغا ئولپان تاپشۇرغان تۈركلەرنىمۇ قاراخانىيلار خانىدانلىقى (بالاساغۇن ھاكىمىيىتى) نىڭ پۇقرالىرى، دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل قىياسنى 1900 ـ يىللا گرېنارد ئوتتۇرغان قويغانىدى[110]. 1955 ـ يىلى خامىلتونمۇ «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا دائىر مەنبەلەر» ناملىق ئەسىرىدە بۇ خىل تەقەللاشنىڭ مۇمكىنچىلىكى

توغرىسىدا توختالغانىدى[111]. شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بىزدە تېخى بۇ خىل قىياسنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋېتىلەيدىغان يېتەرلىك دەلىل يوق. ئەمما، خۇن جېلۇ قاتارلىق كىشىلەرنى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، خېشى بەيئەتچى قوشۇنى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى قاتارلىق بىر قانچە زور كۈچتىن يىراقتىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنىڭ ئانچە قۇدرەتلىك بولمىغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا توغرا كەلسە ماتېرىيال تېخىمۇ كەملىك قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇدۇن سانى ھۆججەتلىرىدىن ئەينى ۋاقىتتىكى خېشى رايونىدا ئاز بولمىغان كىچىكرەك تۈركىي تىللىق قەبىلىسى (浑) ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ قەبىلە نامى ئېھتىمال توققۇزاق 3 ـ يىلى (925) كېيىنكى تاڭ خانلىقىغا يېتىپ كەلگەن ئەلچى خۇن جېلونىڭ فامىلىسى بولۇشى مۇمكىن[112]. ئۇنىڭدىن باشقا «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكى تىيەنشىيەن 3 ـ يىلى (928) قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتكەن تۈركلەر شېنسې 1 ـ يىلى (916) قىتان پادىشاھى تەيزۇ تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان خۇاڭخې ـ خېجۇ ئەتراپىدىكى تۈركلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ، يوق؟ شۇڭا خاسلىتون يۇقىرىقى ئەسىردە ئېڭ ئاخىرىدا مۇنداق دەيدۇ: «شۇڭا بەش دەۋر مەزگىلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئولپان تاپشۇرغان تۈركلەرنى گەنجۇدىن كۈچاغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەلۇم بىر قەبىلە، دەپ بېكىتىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوقمۇ ئەمەس».

پرتساكنىڭ ئۈچىنچى پاكىتى ئارسلانخان نامىنى ئالغان مۇسا بىن ساتۇقنىڭ بالاساغۇننى ئىشغال قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مۇشۇ ئارقىلىق بالاساغۇندا ئەسلىدە بىر چوڭ قاغان ـ ئارسلان خانىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ[113]. گەرچە مۇسا ھەققىدىكى بۇ ئىككى ئىش (ئاتاق ۋە ھۆجۇم) ھەقىقىي بولغان پاكىت بولسىمۇ، بىز پرتساكنىڭ

خۇلاسىسىگە قوشۇلالمايمىز. كىشىلەرگە سىر ئەمەسكى، مۇسانىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان (998- يىلى 1 - ئايدا ۋاپات بولغان) نىڭ تۇرۇشلۇق جايى قەشقەر ئىدى[114]، ئۇنىڭ ئىنىسى بۇغراخان هارۇن بىن سۇلايمان بولسا بالاساغۇندا تۇراتتى [115]. مانا مۇشۇ هارۇن بۇغراخان دەل 992 - يىلى بۇخاراغا بېسىپ كىرگەن مەشھۇر شەخسىنىڭ ئۆزى ئىدى. هارۇن بىن سۇلايمان ئەلى بىن مۇسادىن ئالتە يىل بۇرۇن قازا قىلغان. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بالاساغۇن ئەلىنىڭ ئوغلى توغانخان ئەھمەدكە ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇ 1003 — 1006 - يىللاردىن باشلاپ يۈسۈپ قەدرخان بىن هارۇن بىن سۇلايمان قەشقەر هۆكۈمرانى سۇپىتىدە ئۆز نامىدا پۇل قويدۇردى. مەزكۇر يۈسۈپ قەدرخان 1007 — 1008 - يىللىرى ياكى شۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك غەلىبىلىك هالدا ئۇدۇننى ئىگىلىگەن، ئۇ كېيىنچە يەنە پەرغانە (1022) ۋە بالاساغۇن (1027) شەھەرلىرىنى ئىگىلىدى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن (1032) ئوغلى ئارسلانخان سۇلايمان قەشقەر ۋە بالاساغۇننى ئىدارە قىلدى. 1041- يىلى ئىبراهىم تېكىن ئۆزىنى تاۋغاچ بۇغراقاغان دەپ ئاتاپ ئارسلانخان سۇلايمانىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىدى ۋە ماۋارەئۇننەهردە مۇستەقىل بولدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار خانىدانلىقى شەرق ۋە غەرب، دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى [116]. يۇقىرىقى قىسقىچە بايانىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پرتساكىنىڭ ئاتاق هەققىدىكى تەسەۋۋۇرى (ئارسلان - چوڭ قاغان، بۇغرا - ئورۇنباسار قاغان) ئەڭ ئاز دېگەندە ئارسلانخان سۇلايمان زامانىسىدىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. دېمەك، ئۇنىڭ ساتۇق زامانىسىدا، هەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىلا پۈت تۇرالمايدۇ. قوش خانلىق تۈزۈم هەققىدىكى تەسەۋۋۇر ئوغۇلچاقنىڭ ئىلگىرى تالاس ئەتراپىدا ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ، شۇڭا مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە

بولىدىغىنى پەقەت ساتۇقنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتە ئىلگىرى تەكرىتاغنىڭ غەربىدە پائالىيەت قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ ساتۇقنىڭ بالىلىق ۋاقىتلىرىدا مەزكۇر سىياسىي كۈچ ئاللىقاچان قەشقەرنى ئۆز مەركىزى قىلىپ بولغانىدى، ئەمما بۇنداق يۆتكىلىشنىڭ سەۋەبى، جەريانى ۋە ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

(2) «تارىخىي قەشقەر» دىكى سامانىيلار جەمەتى ۋە تۈرك پادىشاھلىرىنىڭ نەسەبنامىسىغا ئائىت بايانلاردا مالىمانچىلىق مەۋجۇت، سامانىيلار جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى تۆۋەندىكىچە[117]

204 ـ يىلى (819) نۇھ بىن ئەسەد (سەمەرقەنت) ئەھمەد بىن ئەسەد (سەمەرقەنت)

250 ـ يىلى (864) نەسىر بىن ئەھمەد

(279 ـ يىلى (892) ئىسمائىل بىن ئەھمەد

295 ـ يىلى (907) ئەھمەد بىن ئىسمائىل

301 ـ يىلى (914) نەسر بىن ئەھمەد

331 ـ يىلى (943) نۇھ بىن نەسر

343 ـ يىلى (943) ئابدۇلمەلىك بىن نۇھ

ئىسمائىل نۇھنىڭ جىيەنى بولۇپ، 892 ـ يىلى قەبرىندىشى نەسر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن رەسمىي تەختكە چىققان. ئەمما «تارىخىي قەشقەر» دە ئىسمائىل، نۇھ ۋە كېيىن سۆزلىنىدىغان ئابدۇلمەلىكنىڭ ئىنىسى نەسىر ئاكا ـ ئۇكا قىلىپ قويۇلغان. تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ھاكىمىيىتى جەھەتتىن ئالساق بىلگە كۈل قەدرخاندىن ساتۇقنىڭ تاغىسى ئوغۇلچاققا قەدەر بولغان جەريانىدا بازىر ئارسلانخاندىن باشقا يەنە بىر قانچە ئەۋلاد پادىشاھ بارەك قىلمىدۇ، ئەمما بۇ مالىمانچىلىق ئەسىرده تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇ خىل تەپسىلات مالىمانچىلىقىنى قەدىمكى قەھرىمانلارغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە خاتىرىلەردە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە. ئۇنىڭدىن باشقا ئىبنۇل ـ ئەسىر ۋە ئالمائى

بىر دەك بىلگە كۆل بىلەن ئافراسىيابنى بىر - بىرىگە باغلايدۇ. ساتۇق بىلەن زامانداش بولغان سالامۇ مۇشۇ ۋەقەنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بولسا كېرەك. 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى يېزىلغان «تۇركىي تىللار دىۋانى»[118] دا مەھمۇد قەشقەرى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خان، قاتۇن، تارىم، تېكىنلىرىنىڭ ئافراسىياب پۇشتى ئىكەنلىكىنى، ئافراسىيابنىڭ «تۇركلەرنىڭ يولباشچىسى» ئىكەنلىكىنى ئېيتىپدۇ، شۇنداقلا قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى بەزى شەھەرلەرنىڭ تارىخىنى ئافراسىيابنىڭ پائالىيىتى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. ئافراسىياب - ئاۋستا زامانىسىدىن تارتىپ ئىران خەلق رىۋايەتلىرىدىكى تۇرانلارنىڭ قەھرىمانى بولۇپ كەلگەنىدى. كېيىنچە ئەرەبلەر تۇرانلار ۋە ئۇلارنىڭ قەھرىمانىنى تۇركلەر بىلەن بىرگە بىرلەشتۈرۈپ قاراشقا ئادەتلىنىپ قالدى[119]. ساتۇققا ئائىت خاتىرىلەردىكى بۇ خىل باغلۇنۇشلار ئېتنىك تەۋەلىك ۋە نەسەبنى تەتقىق قىلىشقا ھېچقانچە يارىدەم بېرەلمەيدۇ، ھاكىمىيەتنىڭ مەدەنىيەت يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

(3) نەسىر سامانى ساتۇققا تەسىر كۆرسەتكەن مۇھىم شەخس بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەزكۇر شەخس ھەققىدىكى خاس تەزكىرىلەر ۋۇجۇدقا كەلدى[120]. بىز مۇقەددەسىنىڭ «ئەللەر» نامىلىق ئەسىرىدىن[121] سامانىيلار ئەسىرى نۇھ بىن نەسرنىڭ ئۇچ ئوغلىنى ئۇچ مۇھىم ۋەزىرگە ھاۋالە قىلغانلىقىنى ھاۋالە قىلىنغان بولۇپ، ئۇچ مۇسىم ۋەزىرگە ھاۋالە قىلغانلىقىنى كۆرىمىز: ئابدۇلمەلىك نۇجاھقا، مەنسۇر قابىقا، نەسر زارىقا ھاۋالە قىلىنغان بولۇپ، كىشىلەر ئوغۇللارنىڭ بىرىنىڭ بىرىگە ۋارىسلىق قىلىشىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قەسەم قىلىشقانىدى. ئەمما، 954 - يىلى چوڭ ئوغۇل ئابدۇلمەلىك تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىنىسى نەسىر

سامانىيلار خانىدانلىقى تارىخىدا قايتا كۆزگە چېلىقمايدۇ. شۇڭا، بارتولدنىڭ ھۆكۈمىنى توپ - توغرا: ناۋادا راستىنلا نەسر سامانى ئىسمىلىك كىشى ئۆتكەن بولسا ئۇنىڭ سامانىيلار ئەمىرى نۇھ بىن نەسرنىڭ ئوغلى نەسر بىن نۇھ نەسردىن باشقا كىشى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس[122].

يۇقىرىقى بىر قانچە نۇقتىدىن باشقا «تارىخىي قەشقەر» ۋە «سۇررىاھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دىكى ساتۇقنىڭ ھايات - پائالىيەتلىرىگە ئائىت يىلنامىلەرمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

3- بۆلۈم ساتۇقنىڭ ھايات - پائالىيەتلىرىگە ئائىت يىلنامىلەر مەسىلىسى

ساتۇقنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىگە ئائىت ھەر قايسى يىلنامىلەردىن ئالىملار پەقەت ئۇنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە «تارىخىي قەشقەر» دە بېرىلگەن 344 - يىلى (955 - 956) دېگەن بىرىدىلا پىكىر بىرلىككە ئىگە. قالغان يىلنامىلەرگە ئائىت مەنبەلەر كەمچىل بولغانلىقتىن كۆپىنچە قىياس بىلەن بىر نېمە دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەن دېگەن مەسىلە ھەققىدىكى دەسلەپكى مەنبەلەردە مەلۇمات يوق، كېيىنكى زامانداشلىرىدىكى «تەزكىرەئى (ساتۇق) بۇغراخان» دا ئۇنى 96 يىل ئۆمۈر كۆردى، دەيدۇ» بۇ ياش ئاللىقاچان بېكىتىلىپ بولغان تارىخىي پاكىتلار بىلەن زادىلا ماس كەلمەيدۇ[123]. گىرىنارد ۋە پرتساك [124] ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن ۋاقتىنى 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرى، دەپ قارايدۇ، ئۇلار بۇنداق دېيىشتە ئىبن خەلدۇن (1332 - 1406) نىڭ «دۇنيا تارىخىي» نامىلىق ئەسىرىدىكى بىر بۆلەك خاتىرىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ خاتىرىدە ئېيتىلىشىچە [125] تەبەرىستاندىكى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ بىر سەردار لەشكەر باشلاپ سامانىيلار

خاندانلىقىغا قارشى چىققان، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇن لەيلا بىن نۇئمان دەيلەمى ھىجرىيە 308 - يىلى 12- ئايدا (921 - 4 — 5 - ئايلار) قوشۇن چىقىرىپ سامانىيلار خاندانلىقىغا قاراشلىق نىشاپۇرنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن سامانىلار ئەمىرى «تۇرك پادىشاھى بۇغراخان» (بۇغراخان مالىكەت - تۇرك) دىن ياردەم سورىغان، تۇرك پادىشاھى ياردەمگە قوشۇن چىقارتقان، بۇ قوشۇن تۇستا ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان. ئامۇلدا لەيلانى ئەسىرگە ئالغان. گىرىنارد ۋە پرتساك مۇشۇ بۇغراخاننى ساتۇق بۇغراخان دەپ قاراپ، شۇ ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى ساتۇقنىڭ ئاللىقاچان سامانىيلار ئىتىقاد قىلىۋاتقان دىنىغا كىرىپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشتى.

ئىبن خەلدۇن مەشھۇر ئەرەب تارىخشۇناسى ۋە پەيلاسوپى بولۇپ، ئۇنىڭ «مۇقەددىمە» ناملىق ئەسىرى پۈتۈن دۇنياغا مەشھۇر [126]. ئەمما، «دۇنيا تارىخي» ناملىق ئەسىرى ئۇنچىلىك ياخشى باھاغا ئىرىشەلمىگەن ئەمەس. بارتولد مۇنداق دېگەنىدى: «ئىبن خەلدۇن ئىسپانىيە ۋە ئافرىقىدا ياشىغان. ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخي ھەققىدىكى بىلىمى شۇبھىسىزكى ئىبنۇل - ئەسىر ئەسىرىدىن كەلگەن. ئىككىسى ئەسەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ھېچقانداق يېڭىلىقنى بايقىمايمىز. ئۇنىڭ ئەسىرىدە ئىبنۇل - ئەسىرنىڭ ئەسىرىدىكى بەزى مالۇماتلار بولمىغاچقا تەنقىدلەشكە ئورۇن يوق»[127]. پرتساك ئاساس قىلغان ئاشۇ خاتىرە ھەققىدە ئىبنۇل - ئەسىرنىڭ ئەسىرىدىمۇ تەپسىلىي بايانلار بار. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: [128] (سامانىيلار سانغۇنى) ھامۇئى تۇس شەھىرىدە لەيلا بىلەن تۇتۇشتى، جەڭدە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى مەغلۇپ بولۇپ مەرۋگە چېكىنىدى. ئەمما، ئۇ مۇھەممەد بىن ئابدۇۋابەلئامى، ئەبۇ جەئپەر سارۇكى، خارەزمشاھ، سىمغور دەۋابى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە مۇستەھكەم دەسسەپ داۋاملىق

جەك قىلدى. ئاقىۋەت لەيلانىڭ بىر قىسىم قوشۇنى مەغلۇپ قىلىندى، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ئۇ بىر خالتا كوچىغا كىرىپ قالغاندا بۇغرا ئۇنى قوغلاپ كەلدى. ئۇ قېچىشقا يول تاپالماي بىر ئۆيگە مۆكۈنۈۋالدى، ئەمما يەنىلا بۇغرا تۇتۇۋالدى. بۇغرا ھامۇئىغا مەكتۇپ يوللاپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ھامۇئى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ، لەيلانىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى ۋە ئۇزۇن نەيزىگە ئېلىپ سازايى قىلدى. لەيلانىڭ قول ئاستىدىكىلەر بۇنى كۆرگەندىن كېيىن كەچۈرۈم قىلىشنى ئۆتۈندى ۋە تىلىكىگە يەتتى».

كېينكى يىلى سامانىيلار قوشۇنى داۋاملىق تەبەرستاندا ئىسيانچىلار بىلەن جەڭ قىلدى، ئىككى تەرەپ كېيىن سۇلھىلىشىپ سامانىيلار قوشۇنى چېكىنگەندە «ئۇلار» بۇغرانى ئاشۇ جايدا قالدۇرۇپ قويدى، ئۇ كېيىنچە نىشاپۇرغا قايتىپ كەلدى[129].

ئىبنۇل ـ ئەسىر «بۇغرا» نى «تۈرك پادىشاھى بۇغرا» دېمەيدۇ، ئۇنىڭ خاتىرىسىدىن تۈس ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىمۇ بۇغراخانغا تەئەللۇق قىلىنغان. ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدا بۇغرا پەقەت سامانىيلارنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئادەم. شۇنىڭدىن كېيىن مەزكۇر شەخس «تارىخىي ئومۇمىيە» دىن غايىب بولىدۇ. گرېنارد ۋە پرتساكنىڭ نەقىلىدىن قارىغاندا ئىبن خەلدۇنمۇ ئۇنى قايتا تىلغا ئالمىغان. شۇڭا بىز ئىبن خەلدۇننىڭ يازغانلىرىنى ئاساس قىلالمايمىز. 14 — 15 ـ ئەسىرلەردىكى مەزكۇر ئۇئەللىپ شۇبھىسىزكى 10 — 13 ـ ئەسىرلەردىكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تارىخىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ ئەسىرىدىكى «بۇغرا» نى خاتا ھالدا «تۈرك پادىشاھى بۇغراخان» دەپ يېزىپ قويغان. گەرچە بۇغرا ئىسىملىك ئاشۇ كىشىنىڭ ئەھۋالى ۋە مەزكۇر ئاتاقنىڭ ئىستېمال ئەھۋالى بىزگە روشەن بولمىسىمۇ، بىز كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى قاراخانىيلار

هۆكۈمرانلىرى قوللانغان «قارا»، «توغان» قاتارلىق باشقا ئاتاقلارغا دىققەت قىلدۇق. مەزكۇر ئاتاقلارنى ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي تىللىق قوۋملار ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەتكەنىدى[130]. شۇڭا ئاتاقتىكى ئوخشاشلىققا تايىنىپلا «تارىخىي ئومۇمىيە» دىكى «بۇغرا» نى ساتۇققا تەڭلەشتۈرۈۋالساق بولمايدۇ، شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن ۋاقتىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

ئىبن خەلدۇننىڭ يۇقىرىقى خاتىرىلىرىدىن باشقا پرتساك يەنە ئەبۇ دۇلەفنىڭ ساياھەتنامىسىدىكى بىر بۆلەك بايانغا دىققەت قىلغان. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشچە، ئەبۇ دۇلەف 331 ـ يىلى (942ـ 943) بۇخارادىن جۇڭگوغا ماڭغان سامانىيلار ئەلچىسىگە ئەگىشىپ جۇڭگوغا بارغۇچە Bughraj دەپ ئاتىلىدىغان تۈرك مەملىكىتىدىن ئۆتكەن، ئۇ مەملىكەتتىكى كىشىلەر ئەرەبلەرنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلغان[131]. پرتساك «بۇ ئەھۋال ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 942 — 943 ـ يىللىرى ساتۇق بۇغراخاننىڭ مەملىكىتىنىڭ ئەرەبلەرنىڭ دىنىغا كىرىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ» دەپ قارايدۇ[132]. ئەبۇ دۇلەف 10 ـ ئەسىردىكى ئەرەب سەيياھى ئىدى. ئەمما، زامانىمىزدىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى ۋە 1923 ـ يىلى مەشھەد شەھىرىدىن تېپىلغان ئەبۇ دۇلەفنىڭ ئەسىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ «تۈركلەر، چىن (جۇڭگو) ۋە ھىندىستانغا بارغانمەن» دېگىنى پۈتۈنلەي توقۇلما[133]. شۇڭا پرتساكنىڭ قىياسىنى بۇ خاتىرە دەللەپ بېرەلمەيدۇ.

بىراق، ئۇ «سۇررا ھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دىكى كىشىلەر دىققەت قىلمىغان بىر جۈملە سۆزگە دىققەت قىلدۇق. ئۇنىڭدا ساتۇقنى ئاببا سىلار خەلىپىسى مۇتىئى دەۋرى (334 ـ 363 /946 ـ 974) دە ۋە سامانىيلار ئەمىرى ئابدۇلمەلىك ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەر (343 ـ 350/954 ـ 916) مۇسۇلمان

بولغان، دەيدۇ. يەنى ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن ۋاقتى ئۇ بۇرۇن دېگەندەك 343 - يىلى (7.5.954 - 6.4.955) دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشى ماۋەرەئۇننەھردىكى سامانىيلار خانداناللىقىدىن قېچىپ كەلگەن شاھزادە نەسر سامانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. نەسرنىڭ ئوردىدىن چىقىپ كەتكەن ۋاقتى ئۇ بۇرۇن بولغاندەك 954 - يىلى دادىسى قازا قىلىپ ئاكىسى تەختكە چىققان مەزگىللەردە بولسا كېرەك. بۇنىڭدىن سىرت سەمەنىينىڭ «كىتابۇل - ئەنساب» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلىنىشىچە مەشھۇر ئەقىدەشۇناس ئەبۇ سەن مۇھەممەد بىن سۇفيان بىن مۇھەممەد بىن مەھمۇد كەلەماتى ھىجرىيە 340 - يىلى (951 - 952) نىشاپۇردىن ئايرىلغاندىن كېيىن سامانىيلار خانداناللىقىنىڭ پايتەختى بۇخارادا بىر قانچە يىل تۇرۇپ قالغان، كېيىن تۇرك قاغانىنىڭ ھوزۇرىغا خىزمەتكە بارغان، ئۇ ئاخىرىدا 350 - يىلى (961 - يىلى) شۇ جايدا قازا قىلغان[134]. ئۇنىڭ بۇخارادىن ئايرىلغان ۋاقتى نەسر سامانىنىڭ ئوردىنى تاشلاپ ماڭغان ۋاقتى ۋە ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن ۋاقتى بىلەن قانداقتۇر بىر تۇرلۇك باغلىنىشقا ئىگىدەك قىلىدۇ.

يەنە بىرى، بىزنىڭ بىلىشىمىزچە قاراخانىيلار پادىشاھلىرىدىن ساتۇق ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇسانىڭلا ھەم تۇركچە ھەم مۇسۇلمانچە ئىسمى بولغان (ساتۇق = ئابدۇلكېرىم، مۇسا = بايتاش). بۇ ئەھۋال بىزگە ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشى مۇسا تۇغۇلغاندىن كېيىنكى ئىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا مۇسا تۇغۇلغاندىلا ئۇنىڭغا مۇسۇلمانچە دىنىي ئىسىم قويۇلاتتى ۋە قايتىدىن تۇركچە ئىسىم قويۇپ يۈرمىگەن بولاتتى. ئەمما، ئەمەلىيەتتە «تارىخىي قەشقەر» دە تىزىپ كۆرسىتىلگەن نەسەبنامىدە «بايتاش» نامى ئىككى يەردە ئۇچرايدۇ. (132 — 133 - بەتلەر)، «مۇسا» نامى بولسا پەقەت

بىرلا جايدا ئۇچرايدۇ، يەنە كېلىپ بۇنىڭدا خاتا ئىشلىتىلىپ قالغان (132 ـ بەت 18 — 19 ـ قۇرلار). بۇنىڭدىن قارىغاندا مۇسا تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىلدە ئاتىسىغا ئوخشاشلا تۇركچە ئىسمىنى قوللانغان. بۇمۇ ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشىنىڭ مۇسا خېلىلا چوڭ بولۇپ قالغان ۋاقىتلاردىكى ئىش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭا، بىز پرتساكقا ئوخشاش ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشى ۋە قاغانلىق تەختىتە ئولتۇرۇشى 40 يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە، دەپ قارىمايمىز[135]. «تارىخىي قەشقەر» دە تىلغا ئېلىنغان 12 ياش ۋە 25 ياش دېگەنلەر راست بولسا ئۇ ھالدا 12 ياشنى ساتۇقنىڭ تاغىسى بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغان مەزگىلى، 25 ياشنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن ۋاقتى، دەپ شەرھلەشكە بولىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ ۋاپات بولغان. ئومۇمەن، ساتۇق ۋاپات بولۇشتىن بىر قانچە يىل ئاۋۋال دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، بىز تەكرىتاغ رايونىدىكى مەدەنىيەت تىپ ئۆزگىرىشىنىڭ 950 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە باشلانغان دەپ قارايمىز[136].

ساتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى بايتاش بىن ساتۇق (دىنىي ئىسمى مۇسا) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەيلا غەربىي تەكرىتاغ ۋادىسىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئىبنۇل - ئەسىر «تارىخىي ئومۇمىيە» نىڭ 349 ـ يىلى (3.3.960 — 19.2.961) ماۋزوسىدا تۇركلەردىكى ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئائىت كىچىككىنە خاتىرىنى قالدۇرىدۇ[137].

بارتولد «يەتتىسۇ تارىخى» دا مۇشۇ تۇركلەرنى يەتتىسۇ ۋادىسى ياكى تەكرىتاغ رايونىدىكى ئاھالىلەرنى كۆرسىتىشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلغاندىن بۇيان ئۇنىڭ مۇشۇ پىكرى ئاساسەن بېكىتىلگەن خۇلاسىگە ئايلىنىپ قالدى. بەزىلەر

مۇشۇنىڭغا ئاساسەن «بۇ ئەھۋال مۇسانىڭ شۇ يىلى پۈتكۈل قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى مەدەنىيەت تېپىنى ئۆزگەرتىشىنى تاماملىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ» دەپ قارىدى[139]. بۇنى ئىنكار قىلىۋېتىشكە بىزنىڭ قولىمىزدا يېتەرلىك ماتېرىيال يوق. ئەمما، ساتۇقنىڭ ۋاپات بولۇشتىن بىر قانچە يىل ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى، 943 - يىلىنىڭ ئالدىدا بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلغان «كاپىر تۈركلەر» نىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئويلىشىپ تۇرۇپ، 960 - يىلىدىكى ۋەقەنى باشقىچە شەرھىلەشنى تەشەببۇس قىلىمىز: دەل مۇشۇ يىلى مۇسا تەگرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە قىلىنغان ھۇجۇمدا ھەل قىلغۇچ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر مۇساغا بەيئەت قىلغان؛ پارس مەنبەلىرىدىكى خاتىرىلەردە شۇ ۋەجىدىن زور تۈركۈمدىكى تۈركلەرنىڭ «دىن ۋە مەدەنىيەت» ئۆزگەرتكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.

تەگرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكى قولغا چۈشكەندىن كېيىن مۇسا ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇددا ئۇدۇنغا ھۇجۇم باشلىدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى يۈرۈش قەشقەر ھاكىمىيىتىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان P5538a نومۇرلۇق ئۇدۇن ساك يېزىقىدىكى «ۋىسارا خانىڭ شاجۇ خانىسى ساۋېۋەنجۇڭغا يوللىغان مەكتۇبى» (بۇ ھۆججەت تېخىنۇن 4 - يىلى، يەنى 970 - يىلى يېزىلغان) دا ئۇدۇنلۇقلارنىڭ قەشقەرنى ئىگىلىۋالغانلىقى ئېيتىلىدۇ[140]. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر ھەققىدە قىسسە. ئۇدۇن» دا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كەيباۋ 4 - يىلى (971 - يىلى) ئۇدۇنلۇق راھىب جى شيانىڭنىڭ ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ كەلگەنلىكى، ئۇزلىرىنىڭ سۇللۇغنى مەغلۇپ قىلىپ ئولجا ئالغان ئۇسسۇلچى پىلنى ھەدىيە قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغانلىقى ۋە

بۇنىڭغا ئىجازەت سورىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا قەشقەر (سۇللۇغ) تەرەپ راستىنلا جەڭدە مەغلۇپ بولغان بولۇپ، مەزكۇر تۈركي تىللىق قەبىلىلەر ھاكىمىيىتىنىڭ تەرەققي قىلىشىغا خېلى ئۇزاق مەزگىل زۆرۈر بولغاندەك قىلىدۇ.

لېكىن، ئەينى ۋاقىتتىكى يېڭى مەدەنىيەت كۆچلىرىنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ ۋادىسىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تەرەققىياتى ناھايىتى زور بولدى. مۇقەددەسىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا [141] مىركىدىكى چېركاۋ مەسچىدكە ئۆزگەرتىلگەن؛ مىركى بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدىكى يېڭى شەھەر (Navikat?) نىڭ ھۆكۈمرانى مۇسۇلمانلاردىن بولغان. گەرچە مەزكۇر تۈركي تىللىق خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ كۆچى تولىمۇ ئاجىز بولسىمۇ ۋە بالاساغۇننىڭ غەربىدىكى كىچىككىنە شەھەرچىدىكى «ئوردا» دا تۇرۇۋاتقان بۇ «تۈركمەن پادىشاھى» سامانىيلار خانىدانلىقىغا سوۋغا تاپشۇرۇپ تۇرسىمۇ[142]، ماۋەرەئۇننەھرىدىكى سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى مۇقەررەر مۇشۇ ھاكىمىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولاتتى، ئۇنىڭ تەرەققىياتى بولسا تەڭرىتاغ ۋادىسىدىكى تۈركلىشىش ۋە مەدەنىيەت تېپىدىكى ئۆزگىرىش ھادىسىنى ئالغا سىلجىتاتتى.

4- بۆلۈم ساتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىنىڭ تارىخي ئارقا كۆرۈنۈشى

ساتۇقنىڭ پائالىيەتلىرى تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان مەزكۇر يۇرت تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچى ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى ۋە تەرەققي قىلىشى چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە تارىخي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە ئىدى.

«تاريخي قەشقەر» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشى قەشقەرنى تارتىۋېلىش بىلەن ماس قەدەمدە ئورۇندالغان. ئەينى ۋاقىتتا قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئوغۇلچاق قەدرخان قەبرىندىشى يەنى ساتۇقنىڭ ئاتىسى بازىرخاننىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ «تەزكىرەئى (ساتۇق) بۇغراخان» دا ئېيتىلىشىچە [143] ساتۇقنىڭ ئۆز ئاتىسى (شۇبھىسىزكى بازىر ئارسلان خاننىڭ خانىشى) مۇ قەدرخانغا قاتۇن بولغان. ھۆكۈمران قازا قىلسا ئۇنىڭ قەبرىنداشلىرىنىڭ ۋاپات بولغۇچىنىڭ تەختىگە ۋە قاتۇنغا ۋارىسلىق قىلىش كۆچمەنلەرنىڭ ئادىتىگە مۇخالىپ كەلمەيتتى، ئەمما مۇشۇ سەۋەبلىك سابىق ھۆكۈمراننىڭ بالىلىرى ھەمىشە خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىش پۈرسىتىدىن مەھرۇم قالاتتى. ساتۇق بولسا ئەنە شۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. «تەزكىرەئى بۇغراخان» دا ئېيتىلىشىچە ساتۇق كىچىكىدىلا ئۆلتۈرۈلۈش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن؛ «تاريخي قەشقەر» دە ئېيتىلىشىچە تاغىسى ئۇنى سىناشنى توختاتقاندىن كېيىن «ناۋادا ئۇ مېنىڭدىن كېيىن مېنىڭ پەرزەنتلىرىمگە زەرەر يەتكۈزسە مەن بۇنداق ئەھۋالغا سەۋرى قىلىپ قاراپ تۇرالمايمەن» دېگەن. بۇ يەردىكى «زەرەر يەتكۈزسە» دېگەنلىك شۇبھىسىزكى تەختنى تارتىۋېلىشنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا، كىشى ناھايىتى تەبىئىي يوسۇندا ساتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈشنىڭ بىرى — ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا زۆرۈر بولغان چەتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يېتىدۇ. «تاريخي قەشقەر» دىكى ساتۇقنىڭ تاغىسىغا جەڭ ئېلان قىلغان ۋاقىتتا پەرغانە غازاتچىلىرىنىڭ بۇنى قوللىغانلىقى مۇشۇ خىل ئارقا كۆرۈنۈشنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىلى بولالايدۇ[144].

ساتۇقنىڭ پائالىيەتلىرىنىڭ يەنە بىر تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي تەكلىماغ

رايونلىرىغا بولغان تەسىرىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى كۆردى. تېررېتورىيە جەھەتتىن ئالغاندا ئەرەب دۇنياسى بىلەن قەشقەرنىيە بىر - بىرىگە تۇتاش كېدى. ئىستەخرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەرەبلەر ئۇزكەندنى ئىگىلەپ بولغانىدى. بۇ جاي قەشقەرگە ۋە ساتۇق ئەلگە دەسلەپ بازا قىلغان ئاتېبشى دېگەن جايغا بەكلا يېقىن ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇزكەند ۋە ئوش شەھەرلىرىنىڭ سىرتىدا بۇ ۋاقىتتا تۇركلەر پائالىيەت قىلمۇاتاتتى[145]. ئارىلىق مۇشۇنچە يېقىن بولغانىكەن، تەسىرى دەرۋەقە زور بولاتتى. تەشۋىقات نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن كەراماتى دېگەن كىشىنىڭ شەرقتىكى تۇرك قاغانى ئوردىسىغا خىزمەتكە بېرىشى ھەممىگە مەلۇملۇق مىسال ئىدى، ئۇنىڭدىن سىرت ئەرەب دۇنياسىدىن كەلگەن ئەرەب - پارس سودىگەرلىرى ۋە نەسر سامانى كەبى سىياسىي ئۆكتىچىلەرنىڭ بىلىپ - بىلمەي قالغان تەشۋىقاتلىرىمۇ مۇئەييەن رول ئوينىغانىدى. «تارىخىي قەشقەر» دە سودىگەرلەرنىڭ دىنىي ئادەتلىرىنىڭ تۇركىي تىللىق خەلقلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى تەكىتلىنىدۇ، شۇنداقلا نەسرىنىڭ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ۋەز - تەبلىغلىرىنىمۇ تىلغا ئالىدۇ. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن پرتسك تەكرىتاغ رايونىدىكى تۇركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىشىنى تىنچ شەكىلدە باشلانغان، دەپ قارايدۇ[146]. ئەمما، شۇنىمۇ ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، سىنىپىي جەمئىيەتتە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئالىم - ئىدىئولوگىيە ھەمىشە ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئىدىئولوگىيە بولسا كەلگەن خەلق ئاممىسىغا مەجبۇرىي يوسۇندا تېڭىلىدۇ. مەيلى ساتۇقنىڭ ئوغۇلچاقنى يېڭىشىدە بولسۇن ياكى كېيىنچە مۇسانىڭ تەكرىتاغنىڭ شىمالىنى ئىستىلا قىلىشى بولسۇن ھەممىسىدىلا قورالنىڭ كېڭىيىشى كۆزگە

چىلىقمىدۇ.

ساتۇقنىڭ پائالىيەتلىرىنىڭ ئۇچىنچى ئارقا كۆرۈنۈشى ئەرەبلەر، بولۇپمۇ سامانىيلار خانىدانلىقىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ قوشنا رايونلارغا بولغان جەلپ قىلىش كۈچى ئىدى. ھەممىگە مەلۇمكى، كۆچمەنلەر رايونى بىلەن دېھقانچىلىق رايونى ئوتتۇرىسىدا تۇرلۇك يوللار ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغان ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى باشتىن - ئاخىرى مەۋجۇت بولىدۇ. مانا مۇشۇ خىل ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىدە ماۋەرەئۇننەھردىكى سوغدى سودىگەرلىرى مۇھىم روللارنى ئويناپدى، ئۇلارنىڭ قەدىم ئىزلىرى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرى ھەرقايسى كۆچمەنلەر رايونىدا ساقلىنىپ قالدى[147]. ئەرەبلەر ماۋەرەئۇننەھرنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىنمۇ سوغدىلار رايونىدا سودا پائالىيەتلىرى توختاپ قالمىدى. «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ «قىرغىزلار» ماۋزۇسىدا 8 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ تەڭرىتاغ ۋادىسىدىن يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ يۇرتلىرىغىچە بولغان جايلاردا سودا قىلغانلىقى خاتىرىلىنىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ خىلدىكى سودا پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەر ئەرەبلەرلا ئەمەس ئىدى، يەنە باشقا مۇسۇلمانلار، ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان سوغدىلارمۇ بولۇشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن، 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ساتۇق بۇغراخان پائالىيىتى قىلىۋاتقان مەزگىللەرگە كەلگەندە ماۋەرەئۇننەھر رايونى ئاللىقاچان ئەرەبلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ بولغانىدى. تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر ياشاۋاتقان جايلارغا بېرىپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەر ئاساسەن دېگۈدەك مۇسۇلمانلار ئىدى. «تارىخىي قەشقەر» دە ئاتۇشقا كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ داق يەردىلا نامار ئوقۇغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى تەڭرىتاغ ۋادىسىدا ياشاۋاتقان تۇركىي تىللىق قوۋملار بىلەن

ماۋەرەئۇننەھەردىكى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ سودا دائىرىسىنىڭ نەقەدەر كەڭلىكىنى سامانىيلار تەۋەسىدە يېزىلغان خاتىرىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئىستەخرى ماۋەرەئۇننەھرىنىڭ مادديي بايلىقى توغرىسىدا توختالغاندا ئۆز ئېھتىياجىنى ئۆزى قامدىغاندىن سىرت «ماۋەرەئۇننەھەردىكى پاختا كىيىملەرنىڭ جايى جايلارغا توشۇلىدىغانلىقىنى»، ئالماشتۇرۇش سۈپىتىدە «غۇز ۋە قارلۇقلار ماكانلىرىدىن گۆش تۇرىدىكىلەرنىڭ توشۇپ كېلىنىدىغانلىقىنى» يازىدۇ. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «قوشنا تۈركلەر ئۇلارغا قۇل - دېدەك ساتىدۇ. بۇ مىللار ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىدىن ئېشىپ، يەنە باشقا ئەللەرگە (ئەرەبلەرگە) توشۇلىدۇ»[148]. «تارىخىي قەشقەر» دە ماۋارەئۇننەھرىدىن ئاتوشقا توشۇلىدىغان مىللاردىن يىپەك - كاناپ، تاتلىق - تۇرۇم ۋە باشقا تۈرلۈك بۇيۇملارنىڭ بارلىقى ئېيتىلىدۇ. مۇقەددەسى ماۋارەئۇننەھەردىكى سودا مەھسۇلاتلىرى توغرىسىدا توختالغاندا تۈركلەر رايونىغا توشۇلىدىغان مىللاردىن پاختا، كىيىم - كېچەك، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ[149].

ئەرەب دۇنياسىدىكى بۇ خىل كەڭ سودا پائالىيەتلىرى ۋە ئەرەب - پارس سودىگەرلىرىنىڭ تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ يۈرۈشلىرى تەڭرىتاغ رايونى، بولۇپمۇ غەربىي تەرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي قوۋمىغا، ئولتۇراق دېھقانچىلىق تۈرمۇشىغا ئائىت يېڭى تۇيغۇلارنى ئاتا قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا تەڭرىتاغ ۋادىسىدا ياشاۋاتقان تۈركىي تىللىق قوۋملار يەرلىك دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە قارىتا بىۋاسىتە چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولۇپ بولغانىدى، ئەمدىلىكتە بولسا كەڭ سودا پائالىيەتلىرى قوشۇلۇپ ئۇلاردا ماۋەرەئۇننەھەردىكى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان ئىگىلىك ۋە مەدەنىيىتىگە قارىتا يېڭى چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلماقتا ئىدى. بۇ ئەھۋاللار، بولۇپمۇ يېڭى

ماددي تۇرمۇش ئامىلىنىڭ ئۆلارنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرى، بەش دەۋر مەزگىلىدىكى مالىمان سەۋەبىدىن ئىوتتۇرا تۇزلەڭلىك، خېشى كاردورى ۋە شەرقىي تەڭرىتاغ ۋادىسى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇۋاتاتتى. بۇنىڭغا ماس هالدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سودا پائالىيەتلىرى شالاڭلاپ قالغانىدى. شۇڭا، غەربىي تەڭرىتاغ ۋادىسىدىكى تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر كۈنپېتىشتىكى ئەرەبلەرگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بىلەن قاراۋاتاتتى. «تارىخىي قەشقەر» دە ئوغۇلچاق قەدرخانىنىڭ يېپەك كىيىملەر ۋە تاتلىق تۇرۇملارغا قىزىقىپ، ساتۇقنىڭ ئاتۇشقا دائىم بېرىپ، ئەرەب كارۋانلىرىنىڭ مالىلىرىدىن زوق ئالىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يېڭى تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشى تەبىئىي يوسۇندا ئۇلارنى ئاشۇ خىل تۇرمۇش بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن مەدەنىيەت ۋە ئۇرپ - ئادەتنى قوبۇل قىلىشقا ئېلىپ بارغانىدى.

يۇقىرىقى ئارقا كۆرۈنۈشلەر توغرىسىدا توختالغاندا ئەينى ۋاقىتتا ئەرەب دۇنياسىغا يېقىنلاشقانلارنىڭ غەربىي تەڭرىتاغ ۋادىسىدىكى تۇركىي تىللىق قوۋملار بىلەنلا چەكلەنمەيدىغانلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. 920 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئەرەبلەرنىڭ شىمالىدىكى بۇلغارلار ئۆزلۈكىدىن ئەرەبلەرنىڭ دىنىغا كىردى ۋە ئابباسىيلار خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ باغداتتىن بىلىملىك ئىمامىلارنى، دىندارلارنى ۋە بىناكارلارنى ئەۋەتىشنى ئۆتۈندى. ئەرەب ئەلچىلەر ئۆمىكى يارلىققا بىنائەن يولغا چىققاندا ئۇلارغا قېتىلىپ سەپەر قىلغان ئىبن فەزلان ئارال دېڭىزى ئەتراپىدىكى غۇزلارنىڭ ئەرەبلەر ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارنى تولىمۇ ياقتۇرىدىغانلىقىنى، ئەرەب دۇنياسىدىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك تۇرمۇشقا بەكمۇ ھەۋەس قىلىدىغانلىقىنى ۋە شۇ ۋەجىدىن قىلچە ئىككىلەنمەي ئەرەب

دىنىمىك ئادەتلىرىگە تەقلىد قىلىپ، ياشاۋاتقانلىقىنى ئىگىلىگەنىدى. [150] قارىغاندا، ئادەتتىكى سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشتىن باشقا (مەسىلەن، ساتۇقنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش مۇددىئاسى، بۇلغارلارنىڭ قاسارلار ۋە غۇزلارغا تاقابىل تۇرۇش ئارزۇسىدىن باشقا) تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئەرەب دۇنياسىغا يېقىنلىششىدا يەنە ئەرەب دۇنياسىدىكى گۈللىنىۋاتقان ئىگىلىك ۋە مەدەنىي تۇرمۇشقا بولغان تەلپۈنۈشمۇ مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئەرەب دۇنياسىنىڭ تارتىش كۈچى يەرلىك سىياسىي ئامىللارنىڭ تۈرتكىسى نەتىجىسىدە قوشنا ئەللەردىكى غازاتچىلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن ساتۇق بۇغراخان دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، يېڭى مەدەنىيەت خاراكتېرىگە ئىگە تۈنجى تۈركىي تىللىق قوۋملار ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى بىلەن تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرت تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلدى.

ئىزاھلار

① ياقۇتى: «ئەللەر» (BGA، 7 - تۇم) 295 - بەت.

② «كامبرىج ئىران تارىخى» 4 - تۇم، 4 - باب «سامانىيلار خانىدانلىقى» غا قارالسۇن.

③ تەبەرى: «تەبەري» I، 1238 - بەت؛ ئىبنۇل - ئەسىر: «تارىخىي ئۇمۇمىيە» 7 - تۇم، 464 - بەت. تەبەرىنىڭ «يىلنامە» سىدىن ئەسىرگە چۈشكەن كىشىنىڭ تۈرك پادىشاھى ياكى ئۇنىڭ ئاتىسى ئىكەنلىكىنى ئەسلىي قولىيازمىنىڭ تۈتۈقلۇقى سەۋەبلىك ئېنىق بىلگىلى بولمايدۇ (2138 - بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن). «تارىخىي ئۇمۇمىيە» دە ئەسىرگە چۈشكەن كىشىنىڭ

ئاتىسى ئىكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەھۋال 12 - ئەسىرگە كەلگەندىمۇ تەبەرنىڭ خاتىرىسىدىكى بۇ سۆزنىڭ روشەن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

④ نەرشەخى: «بۇخارا تارىخى» 80 — 87 - بەتلەر.

⑤ سەمئانى: «كىتابۇل - ئەنساب» 286B - بەت.

⑥ بارتولد: 1977، 223 - بەت.

⑦ تەبەرى: «تارىخي تەبەري» I ، 2133 - بەت.

⑧ مۇقەددەسى: «ئەللەر» (BGA، 3 - توم) 274 - بەت.

⑨ ئا. م. بېلىنىتسكي: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمىي شەھەرلەر» لېنىنگراد، 1973، 205 - بەتتىكى خەرىتىدۇ. 206- بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن.

⑩ر. ن. فىرايى: «بۇخارا تارىخى ئۈچۈن يازغان تونۇشتۇرۇش».

⑪ Kelisa—ibuzurug گرىنارد «تەزكىرەئى ساتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ تارىخي» 33 - بەت، 1 - ئىزاھ) ئادەتتە خرىستىئانلار رايونىدىكى چوڭ چېركاۋنى كۆرسىتىدۇ («پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت» 1901 — 1902 - بەت).

⑫ نارشاھى: «بۇخارا تارىخى» 86 — 87 - بەتلەر.

⑬ ر. ن فىرايى: «بۇخارا تارىخى» نىڭ 295 - ئىزاھاتىدا تەبەرنىڭ خاتىرىسىنى «تالاس ھۆكۈمرانى ئەسىرگە ئېلىنىدى» دەپ تەرجىمە قىلغان. شۇبھىسىزكى، ئۇ مۇشۇ كىشىنى بىر، دەپ قارىغان.

⑭ يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

⑮ تەبەرى: «تارىخي تەبەرى» I ، 2133.

⑯ تەبەرى: «تارىخي تەبەرى» I ، 2194 - 2195؛ «بۇخارا تارىخى»، 87 — 97 - بەتلەر (بولۇپمۇ 92 - بەت)؛ «تارىخي بەيھەق» 68 - بەت.

⑰ مەسئۇدى: «ئالتۇن يايلاق» 11 - پاراگراف.

⑱ نەقىل ۋە تەپسىلىي بايانلارنى كېيىنكى ماۋزۇلاردىن كۆرۈڭ.

⑲ مەسئۇدى: «ئالتۇن يايلاق» 5 ـ توم، 150 ـ بەت، 3 ـ ئىزاھ.

⑳ ج. كلاۋسۇن: «13 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈرك تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى» 438 ـ بەت.

㉑ ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، «خانلار نەسەبنامىسى» غا قارالسۇن. پرتساكنىڭ «ئۇنۇڭانلار» ناملىق ماقالىسىنى كۆرۈشكە قەدر بولالمىدىم. ئەمما، ئۇ «قاراخانىيلار تارىخىدىكى تالاش ـ تارتىشتا تۈرۈڭانقان بىر قانچە مەسىلە» ناملىق ماقالىسىدە (ۋېي لياڭتاۋنىڭ تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 ـ يىلى 2 ـ سان) مەزكۇر ئاتاقلىنىڭ ئەڭ دەسلەپ توغانخان زامانىسىدىكى (415 ـ 1024/418 ـ 1025) پۇللاردا ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

㉒ 8 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردىكى مەزكۇر سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەۋالىنىڭ ج. كلاۋسۇننىڭ «13 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈرك تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى» 438 ـ بەتتىن كۆرۈڭ.

㉓ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» فاكسىمىل 228 ـ بەت.

㉔ لۇئىس: «تۈرك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» 59 ـ 60، 220 ـ بەتلەر.

㉕ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» فاكسىمىل 605 ـ بەت.

㉖ «قۇتادغۇبىلىك» خەنزۇچە تەرجىمە، 573 ـ بەت؛ كلاۋسۇن 8 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇرچە مانى ۋەسىقىلىرى ۋە بۇددىزىم تېكىستلىرىدە بۇ سۆزنىڭ «جەسۇر»، «باتۇر» دېگەن مەنىلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. («13 ـ ئەسىردىن

بۇرۇنقى تۈرك تىلىنىڭ ئېتمولوگىيە لۇغىتى» 515 ـ بەت).
㉗ مەھمۇد قەشقەرى، فاكسىمىل 605 ـ بەت. بۇ يەردىكىسى ج. كلاۋسۇننىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى (515 ـ بەت) دىكى بايانىنىڭ تەرجىمىسى.
㉘ ئىبنۇل ـ ئەسىر «تارىخي ئۇمۇمىيە» 8 ـ تۇم، 132 — 134 ـ بەتلەر.
㉙ م. ن. فېدورۇ (1983): «10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شەرقي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر قىسقىچە بايان» 111 — 112 ـ بەتلەردىكى دەللىلەشكە قارالا. مەن يولداش ۋېيشىڭنىڭ تەرجىمىسىدىن پايدىلاندىم.
㉚ تەبەرى ۋە ئىبنۇل ـ ئەسىر خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا 904 ـ يىلى سان ـ ساناقسىز تۈركلەر ماۋەرەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلغان، بۇ قوشۇندا قوشۇن سەردارلىرىنىڭ تۈرۇشى ئۇچۇن تەييارلانغان تۈركلەرنىڭ يۇمىلاق ئۆگزىلىك چېدىرىدىنلا 700 نەچچىسى بولغان. شۇ چاغدا ئىسمائىل قوشۇن تارتىپ ياۋغا قارشى ئاتلانغان.
㉛ بارتولد 1977، 254 — 256 ـ بەتلەر.
㉜ پرتساك 1951، 286 ـ بەت.
㉝ پرتساك 1951، 280 — 281 ـ بەتلەر. تىرناق ( ) ئىچىدە بېرىلگىنى پرتساكنىڭ سۆزى، چاسا تىرناق [] ئىچىدە بېرىلگەنلىرى بولسا مەن تېكىستنىڭ چۈشىنىشتىكى راۋانلىق مەسىلىسى ئۈچۈن قوشقان سۆزلەر. بۇلار ئەسلىي مەنىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.
㉞ ئابې تاكېئو: 1955، 395 ـ بەت؛ خەنزۇچە تەرجىمىسى 286 ـ بەت. ئابې تاكېئو بۇ جايدا ئېنىقسىز بولغان مەزكۇر ماتېرىيالغا تايىنىپ تۇرۇپ، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چېگرالىسىنى غەربتە سىر دەريا بويلىرىغا ھەتتا ئامۇ ۋادىسىغا يەتكەن، دەپ

دەللىلىگەن. بۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

㉟ پرتساك 1951، 281 ـ بەت.

㊱ EI²دىكى «ئىبنۇل فەقىھ» گە ۋە EI²نىڭ ئۇنىڭدا، ۋاك شياۋفۇ 1984 كە قارالسۇن.

㊲ پرتساك 1951، 281 ـ بەت. 2 ـ ئىزاھات.

㊳ پرتساك 1951، 281 ـ بەت 2 ـ ئىزاھاتا مۇنداق دەيدۇ: «..... بۇ بۆلەك ياقۇتنىڭ «يەر ناملىرى قامۇسى» دىمۇ ئۇچرايدۇ. (1 ـ توم، لىيپزىگ، 1866 ـ يىل، 840 ـ بەت) مەن ياقۇتنىڭ ئەسىرىگە ئاساسەن مەشھەد قولىيازمىسىدىكى بەزى كىچىك سەۋەنلىكلەرنى تۈزەتتىم».

㊴ «تۈركمەنستان ۋە تۈركمەنستان تارىخىغا دائىر مەنبەلەر» 153 — 154 ـ بەتلەر. مەن ۋېي لياڭتاۋ ئەپەندىنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدىن پايدىلاندىم.

㊵ بېيرۇت نۇسخىسى، 1979 ـ يىل، 2 ـ توم 23 — 26 ـ بەتلەر.

㊶ ئىبن فەزلان ھەققىدىكى ئەھۋاللارنى EI¹ۋە EI²دىكى «ئىبن فەزلان» ماۋزوسىدىن كۆرۈڭ. ئا. پ. كاۋالېۋسكىينىڭ تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشىنى، تەرجىمىسىنى ۋە ئىزاھىنى «ئىبن فەزلان ۋە ئۇنىڭ بۇلغار ئېلىگە سایاھىتى (922 ـ 921)» دىن كۆرۈڭ. مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا مەشھەد قولىيازمىلىرىدىن قوشۇمچە قىلىنغان بولۇپ، پايدىلىنىشقا بەكمۇ قولاي.

㊷ ئابى تاكېئۇ 395 — 396 ـ بەتلەر، خەنزۇچە تەرجىمىسى 286 — 287 ـ بەتلەر (خەنزۇچە تەرجىمىسىدە خاتالىق بار).

㊸ پرتساك 1951، 281 ـ بەت.

㊹ «بارسخانىيلار» دەپمۇ ئاتاشقا بولىدۇ.

㊺ رەسمىي تېكىستتە al—Madjghariyya دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغان.

㊻ مەسئۇدىنىڭ بىر ئەسىرىنىڭ نامى. بۇ ئەسەردە مەركەزلىك ھالدا تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنىدۇ. كېيىن بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئالتۇن يايلاق» قا كىرگۈزۈلگەن. EI¹دىكى «مەسئۇدى» غا قارالسۇن.

㊼ EI²نىڭ «ئافراسياب» ماۋزۇسىغا قارالسۇن. مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» نىڭ 21 - باب «ئەڭ دەسلەپكى پارس پادىشاھلىرىنىڭ ۋە ئۇلار ھەققىدىكى پاراڭلار» دا (540 - پاراگراف) ئافراسياب تۈرك مەملىكىتىدە تۇغۇلغان، دەيدۇ. 554 - پاراگرافتا ئۇنىڭ پارسلار بىلەن جەڭ قىلغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

㊽ تەبەرى «تارىخى تەبەرى» I.. 991 — 992 - بەتلەر؛ «تارىخى ياقۇبى» 1 - توم، 166 - بەت.

㊾ مەسئۇدى: «ئالتۇن يايلاق» 24 - باب 632 — 633 - پاراگراف. «ئالتۇن يايلاق» نىڭ فرانسۇزچىسىنى ئىشلىگەن تەرجىمان بۇ ئادەمنى Hormizd IV زامانىسىدىكى تۈركلەرنىڭ سەردارى دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ. (237 - بەت)

㊿ دې گويې ئىلگىرى بەلخى بىلەن ئىستەخرنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەپسىلىي مۇلاھىزە يۈرگۈزگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ ماقسالىسىنى كۆرۈشكە ئىمكانىيەت بولمىدى. ئەمما، بىز بارتولدنىڭ تونۇشتۇرۇشىدىن پايدىلاندۇق (1970، 15 — 23 - بەتلەر) EI¹ۋە EI²دىكى «بەلخى» ۋە «ئىستەخرى» ماۋزۇلىرىغا قارالسۇن.

(51) ئىستەخرى: «ئەللەر» (BGA، 1 - توم) 286 - بەت.

(52) پەرغانىدىكى ئۆزكەندنىڭ شەرقىي شىمالىي قارلۇقلارنىڭ تەۋەلىكىدە بولسا كېرەك.

(53) ئىبن ھەۋقەل: «جايلارنىڭ ئەھۋالى» (BGA 2 - توم، 8 — 9 - بەتلەر) ... دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى، ماۋارەئۇننەھرنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى (تۇبۇتلەرنىڭ

غەربىي شىمالى، قارلۇقلارنىڭ غەربىي جەنۇبى) «چىن ماكانى» جۇڭگو بىلەن تۇتاشمايدۇ. بۇ جاي ئۇدۇننى كۆرسەتسە كېرەك. پرتسك (286 ـ بەت) قايتا ئىشلىگەن خەرىتىدە بۇ جاي يوق.

(54) بۇ ھەقتىكى نەقىلنى كىتابىمىزنىڭ 3 ـ باب 3 ـ پاراگراف «3. بەلىغ ئۆلىمالىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى توققۇزغۇزلاردىن» كۆرۈڭ.

(55) ئىبن ھەۋقەل: «جايلارنىڭ ئەھۋالى» (BGA، 2 ـ توم) 13 — 14 ـ بەتلەر (12 ـ پاراگراف).

(56) ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرى 977/367 ـ يىلى تاماملانغان، «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» 982/272 ـ يىلى يېزىلىشقا باشلىغان. خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىنىڭ تارقالغانلىقى ھەققىدە بىرەر خاتىرە يوق، شۇڭا «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» نىڭ ئاپتورىنىڭ مەزكۇر ئەسەردىن پايدىلانغانلىقىنى قىياس قىلىش قىيىن. «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەمما ئىستەخرىنىڭ «ئەللەر ناملىق ئەسىرىدە (BGA, 1 ـ توم) ئۇچرىمايدىغان ئەھۋاللار توغرىسىدا مىنورىسكىي كىشىلەرنى «ئىبن ھەۋقەل ئىستەخرىنىڭ ئەسىرىدىكى پۈتكۈل قۇرلارنى ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن» ئەھۋالغا دىققەت قىلىشقا ئاگاھلاندۇرىدۇ. (مىنورىسكىي 1970، 355 ـ بەت) تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىدىكى مەنبەگە ئاساسلانغاندا «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» دىكى بەزى ئوخشاشلىقلارمۇ، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» 89 ـ بەت No25 دامۇنداق دەپىلىدۇ: «ئىسپىجاب بىلەن (سىر دەريا سى) ئارىلىقى، پۈتكۈل ئىسپىجابنىڭ يايلىقى، شۇنداقلا شاش، فاراب ۋە Kunjdih نىڭ قىسمەن جايلىرىدا ئىسلامغا كىرگەن ۋە جەڭدىن قول ئۈزگەن بىرەر مىڭچە تۈرك ئائىلىسى (چېدىرى) بار». ئۇنىڭدىن سىرت، «ھۇدۇدۇل ـ ئالەم» No 25 ـ 93 تىكى تالاس

ھەققىدىكى تەسۆىرمۇ ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئەسىرىدىكىگە ئوخشىمايدۇ. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا جەڭدىن قول ئۈزگەن تۈركلەر ھەققىدىكى ئىككى ئەسەردە بىرىلگەن ماتېرىيال ئېھتىمال زامانداش مەنبەنى ئاساس قىلغان بولسا كېرەك. ئىبن ھەۋقەلنىڭ ئۈزئەسىرىدە «ئىستەخرىنىڭ دەريا سىرتىي ھەققىدىكى خاتىرىلىرىنى ناھايىتى پاساھەتلىك يېزىلغان، دېگەنلىكى، ئىسلامىيەتنىڭ غەربتىكى ئۆلكىلىرى ھەققىدىكى بايانلىرىنى كەمتۈك بولۇپ قالغان، دېگەنلىكىنى ئويلاشقاندا يۇقىرىدىكى ئىككى ئەسەردىكى جەڭدىن قول ئۈزگەن تۈركلەر ھەققىدىكى ماتېرىيال ئىستەخرىنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنغان بولۇشى ئېھتىمال تولىمۇ يېقىن. يەنە كېلىپ ئەسلىي نۇسخىسىدىن ئەمەس قىسقارتىلما نۇسخىسىدىن ئېلىنغان.

(57) بارتولد 1970، 27 ـ بەت.

(58) مىنورىسكىي 1970، 98 ـ بەت؛ مەرۋەزى، 31 ـ بەت، پرتساك 1951، 271 ـ بەت ئۇچىدا گىنفۇ 1975.

(59) ۋاڭ شياۋفۇ 1992 89 ـ ئىزاھ.

(60) مەرۋەزى، 142 ـ بەت.

(61) ئەسلى مەتىندە «تاغنىڭ سول يېقىدا» (يەنى شەرقىدە) دېيىلگەن. مىنورىسكىي 1970، 90 ـ بەت.

(62) مەرۋەزى، 31 ـ بەت.

(63) مىنورىسكىي 1970، 300 — 301 ـ بەتلەر.

(64) جاڭ گۇاڭدا، رۇڭ شىنجياڭ 1989، 32 ـ بەت. ئۇنىڭدىن سىرت تاڭ دەۋرىدىكى تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان奚达 (dat—riei) يەنى توخسىلارنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسى.

(65) مىنورىسكىي 1970، 15 oN ـ 21، 13 ـ 1.

(66) «ئەرش يولىدىكى ئاجايىباتلار» دە كۈسەننىڭ غەربىدە «گېلۇ دۆلىتى» (国鹿割) نىڭ بارلىقى، راھىب شىڭ چىن قاتارلىقلارنىڭ گېلۇ دۆلىتىدىن ئۆتكەنلىكى خاتىرىلىنىدۇ. بۇ

گېلۈلار ۋە «ھۈدۈدۈل ـ ئالەم» دىكى ئۇچ ئەتراپىدا ياشاۋاتقان قارلۇقلارنىڭ قېيقالغان قوۋمىدىن بولسا كېرەك.

⑥⑦ بۇ يەر نامى گەردىزىنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مىنورىسكىي (1970، 289 ـ بەت) گەردىزىنىڭ قوليازمىسىدىكى بۇ سۆز (J1، 7 ـ قۇر) Tumkat دەپ ئوقۇلىدۇ، دەپ قارايدۇ، شۇنداقلا بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسىدىن دوكلات» (بارتولد 1897) تا بۇ سۆزنى Navikat (يېڭى شەھەر) دەپ ئوقۇغىنى مۇۋاپىق ئەمەس، دەپ كۆرسىتىدۇ. سۆزنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا مىنورىسكىينىڭ پىكرى يوللۇقتەك قىلىدۇ. ئەمما، يەنە قۇدامەنىڭ ئەسىرى (BGA، 6 ـ توم، 206 ـ بەت) دىكى «ناۋىكەت ناھايىتى چوڭ شەھەر. ئۇ جايدا بارسخانغا بارغىلى بولىدىغان بىر چوڭ يول بار» دېگەن قۇرلارغا ئاساسەن يەنىلا گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىكى يەر نامى Navikat دەپ ئوقۇشقا مايىل بولدۇق. بۇ يەردە ۋاقتىنچە مىنورىسكىينىڭ پىكرى قوبۇل قىلىندى.

⑥⑧ Padshai jabghuy نى مىنورىسكي «يابغۇ پادىشاھلىقى» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇ ئانچە توغرا بولمىغاندەك قىلىدۇ.

⑥⑨ مۇقەددەسى: «ئەللەر» (BGA، 3 ـ توم، 264 ـ، 48 ـ بەتلەر). ئۇنىڭدا يېزىلىشىچە، L. ban دېگەن جاي بالاسۇغۇنغا ناھايىتى يېقىن ئىكەن. «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى شەھەرلەر» دە ئۇنى كېيىنكى ئىسىم بىلەن قوشۇپ بىر قىلىپ قويغان (Labanshuy)، ئەمما بۇنىڭ تارىخىي پاكىتىنى ئوتتۇرىغا قويمىغان.

⑦⑩ مىنورىسكي 1970، 292 ـ بەت.

⑦⑪ مىنورىسكي 1970، 298 — 300 بەتلەر.

⑦⑫ جاك گۇاڭدا، رۇك شىنجياڭ 1989.

⑦⑬ نىزامۇل ـ مۇلۇك: «سىياسەتنامە» 224 ـ بەت؛ 218 ـ 223 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑦④ پرتساك (1951) قاراخانىيلار قوشۇنى دەپ قارايدۇ. بۇ خەل شەرھى زور تەسىر پەيدا قىلدۇ.

⑦⑤ «1873 ـ يىلى يەركەنگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىنىڭ دوكلاتى» كالكۇتتا، 1875 ـ يىلى، 121 ـ بەت.

⑦⑥ ر. شاۋ: «شەرقىي تۈركىستان» (قەشقەر ۋە يەركەن) دىكى تۈرك تىلىنىڭ ئەھۋالى» لاھور، 1875 ـ يىلى.

⑦⑦ «تەبەقاتى نەسرى» لوندون، 1881 ـ يىلى، 901 — 902 ـ بەتلەر.

⑦⑧ «مۇھەممەد (ئەرەب) سۇلالىلىرى: خرونولوگىيە ۋە جەمەت شەجەرىسى» لوندون، 1893، ئاپتور ماتېرىياللىرىنىڭ «تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى شەرق تىللىرى بۆلۈمىدىكى پۇلشۇناسلىق ماتېرىياللارنىڭ كاتالوگى. قوشۇمچە» دىن ئېلىنغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

⑦⑨ ن. ئېلئاس، د. روس: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى» 1898 ـ يىلى، 286 — 287 ـ بەتلەر، خەنزۇچە تەرجىمە 1983 ـ يىلى (2 ـ كىتاب) 193 — 194 ـ بەتلەر.

⑧⓪ گرېنارد: «تەزكىرەئى ساتۇق بۇغراخان» ۋە ئۇنىڭ تارىخى» 5 — 79 ـ بەتلەر.

⑧① ئې. برتشنېيدېر: «شەرقىي ئاسىيا مەنبەلىرىدىن ئوتتۇرا ئەسىر بويىچە تەتقىقاتلار» لوندون 1888 ـ يىلى، 252 ـ بەت؛ ف. ستكرىن ۋە د. روس: «ئاسىيانىڭ يۇرىكى» لوندون، 1899 ـ يىلى، 119 ـ بەت. 1874 ـ يىلى گرىگورىيوۋ تۇنجى قېتىم رەسمىي ھالدا «قاراخانىيلار خانىدانلىقى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن. ئەمما، ئۇنىڭ ماقالىسىنى بىر كۆرەلمىدۇق.

⑧② بارتولد 1977، 18 ـ بەت؛ بارتولد 1935، خەنزۇچە تەرجىمە 80 ـ بەت.

⑧③ پرتساك 1951، ۋېي لياڭتاۋنىڭ تەرجىمىسىگە قارالسۇن.

(84) دەسلەپ 1974 ـ يىلى ئىلان قىلىنغان، كېيىن خانىدا ئاكىرانىك «مەركىزىي ئاسىيا ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلدى. (كيوتو، 1983، 435 — 488 ـ بەتلەر).

(85) ۋاك رىۋېي: «پامىرنىك غەربىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» «يۇيگوك» ژۇرنىلى 4 ـ جىلد 5 ـ سان (1935 ـ يىللىق 11 ـ ئاي)، فېك جياشېك قاتارلىقلار 1956، 51 ـ بەت.

(86) ۋېي لياڭتاۋ 1986، لىيۇ زىشياۋ 1985.

(87) يەنى «تەزكىرەئى بۇغراخان(1)»، «تەزكىرەئى بۇغراخان(2)» ۋە «تەزكىرەئى بۇغراخان(3)» قاتارلىقلار بىر دەك شىنجاك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۇزگەن «شىنجاك دىن تەتقىقات ماتېرىيەللىرى» نىك 16 ـ توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن (1988 ـ يىلى 1 ـ ئاي).

(88) «قاراخانىيلار جەمەتىنىك تەۋەلىك مەسىلىسى بويىچە تەتقىقات» ناملىق ماقالە دەسلەپ «يۇەن سۇلالىسى تارىخىي ۋە شىمال مىللەتلىرى تارىخىي بويىچە تەتقىقاتلار مەجمۇئەسى» نىك 12 ـ 13 ـ قوشما سانىدا (1989 ـ يىلى 10 ـ ئاي — 1990 ـ يىلى 2 ـ ئاي) ئىلان قىلىنغانىدى.

(89) بارتولد 1977، 20 ـ بەت.

(90) «تەبەقاتى ناسىرى» لوندون، 1881 ـ يىلى، 901 — 902 ـ بەتلەر.

(91) ئەسلىي تېكىستتە Satuk karachar دېيىلگەن ئىك ئاخىرقى «r» ھەرپى «n» بولسا كېرەك.

(92) ئەسەردە مۇنداق دېيىلمدۇ: «ساتۇق (خوجا) ھەققىدە بۇ ئاپتورنىك ئېيتىشىچە، ئەسلىدە ئۇ كىشى كاپىر ئىكەن ۋە تۇركىستانغا ھاكىم بولغانىكەن. بىر قېتىم مۇھىم چۇش كۆرگەندىن كېيىن ئۇ مۇسۇلمان بوپتۇ ۋە ئىسلامغا كىرىپتۇ.

بۇ ئېھتىمال 927/315 ـ يىلى ياكى 933/320 ـ يىلىدىكى ئىشلار بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە ھېچقاندا خاتىرە يوق».

(93) گەردىزى ۋە ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ خاتىرىلىرى ئۆز ئارا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بارتولد (1977، 10 ـ بەت) سالامنىڭ ئەسىرى ئاشۇ ئىككىيلەن ئۇچۇن مەنبە بولغان، دەپ قارايدۇ. (سالام 955 ـ يىلىدىن كېيىن ۋاپات بولغان). سالامۇ ساتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

(94) سەمئانى: «كىتابۇل ـ ئەنساب» 470B ـ 471A، 472 ـ بەتلەر. «قەشقەر تارىخى» دىن باشقا يەنە سەمئانىنىڭ «كىتابۇل ئەنساب» (470B نامىلىق ئەسىرىدە ئالمائىنىڭ «سۇرراھ لۇغىتى» نى كۆرۈشكە بولىدۇ.

(95) مەن 1989 ـ يىلى تاماملىغان دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەمنىڭ (خۇا تاۋ 1989 a) 47 ـ بېتىدە «ئالمائى ئاتىسىدىن 20 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ قازا قىلغان ۋاقتى 466 ـ يىلى (1073 ـ 1074) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە» دېگەنىدىم. بۇ خاتا بولغانىكەن.

(96) سەمئانى: «كىتابۇل ـ ئەنساب» 472B، بارتولد 1898، 129 ـ بەت.

(97) بارتولد 1898، 130 ـ بەت.

(98) بىلگە كۇل: ئەسلىي قولىيازمىدا چېكىت چۈشۈپ قالغان. بارتولد (1898، 130 ـ بەت) ئالدىدىكى سۆزنى Bilka دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن. كېيىنكى سۆزنى ج. ماركۋارت Uighur دەپ ئۇقۇسا، پرتساك Kur دەپ ئۇقۇغان (پرتساك 1951، 293 ـ بەت). بىز ۋاقتىنچە پرتساكنىڭ ئۇقۇغىنىنى ئاساس قىلدۇق. خەنزۇچە ۋەسقىلەردە پەقەت 阙毗伽 دەپلا خاتىرىلەنگەن، 阙毗伽 دېگەن شەكلى ئۇچرىمايدۇ.

(99) ئەسلىي مەتىن Afrasiyab b. Basank Ast (?)b. Tur

Rasman Nuh. ﻩۋ b. Afridun b. . . . b. Karktan (?) Yafth b. مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» نىسكە 540 ـ پاراگرافىدا ئافراسىيابنىڭ تولۇق ئىسمىنى Farasiyab b. Bashank b. Zay Arsan b. Turak b. Sabaniyasib b. Tuh b. Dusurun b. Tudj b. Afidun. دەپ يازىدۇ.

[100] ئىبنۇل ـ ئەسىر: «تارىخىي ئومۇمىيە» 11 ـ توم، 82 ـ بەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئاڭلىشىمچە قەشقەر، بالاساغۇن، ئوردۇن، تالاس قاتارلىق تۈركستان رايونى ۋە بۇ جايغا قوشنا جايلارنىڭ بىر قىسمى ئىلگىرى خاقانىيە خانىدانلىقىدىكى تۈرك پادىشاھلىرىنىڭ قولىدا بولغانىكەن. ئۇلار مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئافراسىياب تۈرك ئۇرۇقىدىن، ئەمما ئۇلار ئۆز ئارا پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ ئىسمى ساتۇق بۇغراخان. ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ چوشىدە بىر ئادەمنىڭ مەئەللەقتىن چۈشكەنلىكىنى كۆرگەن. ھېلىقى ئادەم ئۇنىڭغا تۈرك تىلىدا سۆزلەپتۇ. سۆزنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «مۇسۇلمان بولغىن! مۇسۇلمان بولساڭ ھەر ئىككىلا ئالەمدە ياخشىلىق ساڭا ھەمراھ بولىدۇ» دېگەنلىك بولىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ چوشىدە مۇسۇلمان بوپتۇ ۋە تاڭ يورۇغاندىن كېيىن ئۆز قارارىنى جاكارلاپتۇ. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى مۇسا بىن ساتۇق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپتۇ. ئاشۇ مەملىكەتنى ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى ئارسلانخان مۇھەممەد ئىبن سۇلايمان بىن داۋۇد بۇغراخان بىن ئىبراھىم تاۋغاچخان بىن ئىلىك نەسر ئارسلانخان بىن ئەلى بىن مۇسا بىن ساتۇق دېگەن زات تەختكە چىققانغا قەدەر سوراپتۇ. ئۇ قوشۇن تارتىپ قەدرخانغا قارشى چىقىپتۇ ۋە ئۇنىڭ پادىشاھلىقىنى تارتىۋاپتۇ. سەنجەر قەدرخاننى ئۆلتۈرۈپتۇ. بىز 494 ـ يىلىدىكى (1100 ـ 1101 ـ يىللار) ۋەقەلەر بايانىدا بۇ ئىشلارنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. پادىشاھلىق ئارسلانخانغا تەۋە بولغاندا ئۇ مەزمۇت تەخت تۇتالمىغانىدى» ساتۇقنىڭ ئىسمى

«تارىخىي ئومۇمىيە» نامىك (Tornbeng نەشرىدە)، Sh. B. Q «تارىخىي ئومۇمىيە» نامىك بېيرۇت نەشرىدە، Sh. B. Q دەپ ئېلىنغان.

[101] «قىسقىچە تارىخلار ۋە قىسسەلەر مەجمۇئەسى» (230 ـ بەت) Abi Nassr Ahmad b. Ali b musa b. s. n. Kuchah Kafiro دېگەن قوراللار بار. بۇ يەردىكى مۇسانىڭ ئاتىسى S. n. kuvhsh (Kafir) ئەسلىدە S. t. kuchau (ساتۇق خوجا) نامىك خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك.

[102] بارتولد 1977، 209 ـ بەت.

[103] ئاتىبىشى ھەققىدىكى خەنزۇچە ۋە مۇسۇلمانچە خاتىرىلەرنى خۇاتاۋ 1989 ـ دىن كۆرۈڭ.

[104] پرتساك 1951، 287 — 290 ـ بەتلەر.

[105] پرتساك 1951، 294 ـ بەت

[106] نىزامۇل مۇلۇك: «سىياسەتنامە» 220 ـ ۋە 224 ـ بەت.

[107] ئىبنۇل ـ ئەسىر: «تارىخىي ئومۇمىيە» 8 ـ توم، 410 ـ بەت.

[108] «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74 ـ جىلد، «كونا بەش دەۋر تارىخى» 39 ـ جىلد، «بەش دەۋر تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» 29 ـ جىلد؛ خاملتوننىڭ تەتقىقاتىنى كۆرۈڭ: خاملتون 1955، 98 — 100 ـ بەتلەر.

[109] پرتساك 1951، 294 — 295 ـ بەتلەر.

[110] گرىنارد 1900، 36 — 37 ـ بەتلەر.

[111] خاملتون 1955، 94 — 100 ـ بەتلەر، بولۇپمۇ 94 — 95 ـ بەتلەردىكى ئىزاھ، خەنزۇچە تەرجىمىسى 101 — 103 ـ بەتلەردىكى 4 ـ ئىزاھ.

[112] خ. بېيلىي: «قەدىمكى خوتەندىكى ساك مەدەنىيىتى» 91 — 92 ـ بەتلەر. موڭغۇللار زامانىسىدىمۇ خېشى رايونىدا

浑 قەبىلىلەرنىڭ بارلىقى ھەيران قالارلىق ۋەقە. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 170 ـ جىلد «يۈەن يۈنىڭ تەرجىمھالى» دە يۈەنشىيەن يىللرى شىشيا، جوڭشىڭ قاتارلىق جايلارنىڭ تىنچلاندۇرغۇچى ئورۇنباسار سىلاۋچى بولغان يۈەن يۇ ئوردىغا «غەربىي شىيا زېمىنىدا چىقىلار، 浑 لار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، ئۇلارنى ئايرىۋالماق قىيىن» دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات سۇنغان.

[113] پرتساك 1951، 296 ـ بەت.

[114] بارتولد 1898، 132 ـ بەت.

[115] م. ن. فېدوروۋ: «10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شەرقى قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ تارىخىدىن بايان» (چىن ۋېيشىڭنىڭ تەرجىمىسىدىن پايدىلانىدىم)، تۆۋەندىكى ئايرىم ئىزاھلانمىغان نەقىللەر بىر دەك مۇشۇ ئەسەردىن ئېلىندى.

[116] ۋېي لياڭتاۋ 1986، 103 — 112 ـ بەتلەر.

[117] س. بوسۋورخ 1980، 101 — 102 ـ بەتلەر.

[118] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئېنگلىزچە).

[119EI²] نىڭ «ئافراسىياب» ماۋزۇسىغا قارالسۇن. مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» تا (372 ـ پاراگراف) ئافراسىيابنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قارلۇقلار بىلەن باغلاپ قارايدۇ. خۇاتاۋ (b) 1990، 111 — 112 ـ بەتلەر.

[120] «تەزكىرەئى بۇغراخان (I)» ۋە «تەزكىرەئى بۇغراخان (II)» غا قارالسۇن.

[121] BGA، 3 ـ توم، 337 ـ بەت.

[122] بارتولد 1977، 255 — 256 ـ بەتلەر.

[123] «تەزكىرەئى بۇغراخان (I)» دا (بەت) 409 ـ يىلى (1018 ـ 1019) قازا قىلغان، دېيىلىدۇ: «تەزكىرەئى

بۇغراخان (II)» ۋە «تەزكىرەئى بۇغراخان (I)» دا بولسا 429 ـ يىلى (1037 ـ 1038) قازا قىلغان دېيىلمدۇ.

[124] گرېنارد: 1900، 33 — 34 ـ بەتلەر؛ پرتساك 1951، 292 — 293 ـ بەتلەر.

[125] گرېنارد 1900، 34 ـ بەت 1 ـ ئىزاهتا «تارىخي ئۇمۇمىيە» دىن ئېلىنغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: «ئىبن خەلدۇن سۆز ـ ئىبارىلىرى سەل ـ پەللا پەرقلىنىدىغان جۇملىلەر بىلەن ئوخشاش بىر ۋەقەنى بايان قىلغان، ئەمما ئۇ بۇغراخاننىڭ ئاتام نامى «تۇرك پادىشاهى بۇغراخان» ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، بۇنى ئىبنۇل ـ ئەسىر «بۇغرا» دەپ يازىدۇ».

[126] ما شياۋخي: «ئىبن خەلدۇن» — تەيۋەن شەرق كۇلتۇرپخانىسى شىركىتى، 1993 ـ يىلى.

[127] بارتولد 1997، 4 ـ بەت.

[128] ئىبنۇل ـ ئەسىر: «تارىخي ئۇمۇمىيە» 8 ـ توم، 124 — 125 ـ بەتلەر.

[129] ئىبنۇل ـ ئەسىر: «تارىخي ئۇمۇمىيە» 8 ـ توم، 131 — 132 ـ بەتلەر.

[130] قارا تېكىن: «تارىخي ئۇمۇمىيە» 8 ـ توم، 79 ـ، 492 ـ بەتلەر؛ توغان تېكىن: «تارىخي ئۇمۇمىيە» 8 ـ توم، 133 ـ بەت.

[131] ئەسلي تېكىستنى ياقۇتنىڭ «يەر ناملىرى قامۇسى» نىڭ 3 ـ تومىدىكى Sin (جۇڭگو) ماۋزۇسىدىن كۆرۈڭ، ئىنگلىزچىسىنى خ. يۇلنىڭ «جۇڭگو ۋە ئۇ يەرگە بارىدىغان يول» I (لوندون 1866، 186 — 193 ـ بەتلەر) دىن كۆرۈڭ؛ تۈركي تىللىق قەبىلىلەر ھەققىدىكى مەزمۇنلارنى فېڭ چېڭجۇننىڭ «ئەرەب سەييا‌ھى مىسارىنىڭ خاتىرىسىدىكى غەربي يۇرت قەبىلىلىرى» («غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي

دېكىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسىنى دەلىللەشكە دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1963، 184 ـ 187 ـ بەتلەر) ناملىق ماقالىسىدىن كۆرۈڭ، ئۇنىڭدا ھەتتا يەرلىك ئاھالىنىڭ شىئەلەر ئىكەنلىكى ئېيتىلمىدۇ.

[132] پرتساك 1951، 292 ـ بەت، 5 ـ ئىزاھ.

[133] EI² «ئەبۇ دۇلەف» ماۋزۇسىغا قارالسۇن: مايوك: «سامانىيلار خانىدانلىقى بىلەن جۇڭگونىڭ ئالاقىسى» ـ «ئۇگىنىش ۋە تەپەككۇر» 1983 ـ يىللىق 5 ـ سان.

[134] سەمئانى: «كىتابۇل ـ ئەنساب» 486A ـ بەت. ئەسلىي ئەسەردىكى «تۈرك قاغانى» دېگەن خەتلەر ئېنىق ئەمەس. بارتولدنىڭ مۇقىملاشتۇرۇش پىكرىنى بارتولد 1977، 255 ـ بەت 5 ـ ئىزاھاتىن كۆرۈڭ.

[135] پرتساك 1951، 292 ـ بەت.

[136] «قىرغىزس س س ر تارىخى» 1 ـ توم، 291 ـ بەتتە: «جامال قارشىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغان ئاساسلانغاندا بۇ ۋەقە سامانىيلار خانىدانلىقىدا ئابدۇلمەلىك بىن نۇھ زامانىسىدا (954 ـ 961) يۈز بەرگەن» دېيىلمىدۇ.

[137] «شۇ يىلى تەخمىنەن 200 مىڭ تۈرك ئىسلام دىنىغا كىردى».

[138] بارتولد 1956 (2)، 99 ـ بەت.

[139] پرتساك1951، 296 ـ بەت، ۋېي لياڭتاۋ 1986، 77 ـ 78 ـ بەت.

[140] خ. ن. بېيلىي: «ۋىسارا ۋە تويىنلار» MA، 1964.

[141] مۇقەددەسى: «ئەللەر» (BGA، 3 ـ توم) 275 ـ بەت.

[142] يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

[143] «تەزكىرەئى بۇغراخان (2)» 19 ـ بەت،

«تەزكىرەئى بۇغراخان (3)» 49 — 50 ـ بەتلەر.
[144] لیۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 1 ـ قىسىم 146 ـ بەت.
[145] BGA، 1 ـ توم 333 ـ بەت.
[146] پرتساك 1951، 291 ـ بەت.
[147] خانبدا ئاكىرا: «سوغدىلارنىڭ شەرقتىكى پائالىيىتى» 409 — 434 ـ بەتلەر.
[148] BGA، 1 ـ توم، 288 ـ بەت.
[149] BGA، 3 ـ توم، 324 — 326 ـ بەتلەر.
[150] ئا. پ. كاۋالېۋسكىي: «ئەھمەد ئىبن فەزلاننىڭ ئەسىرى» فاركوۋ، 1956 ـ يىلى.

قوشۇمچە 1

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان نەسەبى توغرىسىدىكى تەتقىقات

يۇز نەچچە يىللار مابەينىدە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ يەنى خان جەمەتىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر بېسىقمىدى. مۇتەخەسسىسلەر ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئون نەچچە خىل قىياسنى ئوتتۇرىغا قويدى.① بۇنىڭ ئىچىدە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خان نەسەبى «ياغمالاردۇر»، «قارلۇقلاردۇر»، ۋە «ئۇيغۇرلاردۇر» دېگەندەك ئۇچ خىل قاراشنىڭ تەسىرى بىر قەدەر كۈچلۈك، ئۇلاردىن «ياغمالاردۇر» دېگەن قاراش مەشھۇر ئالىم بارتولدنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇشىگە ئېرىشكەن بولۇپ 60 -، 70 - يىللاردا ئېلان قىلىنغان بىر قىسىم مۇھىم ماقالىلەر بۇ خىل قاراشنى سۇيىئىستېمال قىلغان. خان نەسەبى «قارلۇقلاردۇر» دېگەن قاراشنى داڭلىق تۈركلوگ پرتساك تەپسىلىي دەلىللىگەن. ھازىر نۇرغۇنلىغان غەربلىك ئالىملار بۇ قاراشنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دۆلەت ئىچىدىكى نۇرغۇن خادىملار قاراخانىيلارنىڭ خان نەسەبى «ئۇيغۇرلاردۇر» دېگەن قاراشنى تەرىپلەپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلاردىمۇ بەزى مۇھىم كۆز قاراشلار بار. بۇ يەردە بىز مۇشۇ ئۇچ خىل قاراشلارنى سىستېمىلىق تەھلىل قىلىپ ئۆز كۆز قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز.

قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ خان نەسەبىنى تەتقىق قىلغاندا قايسى خىل قاراشتىكىلەر بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئىسلام

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ساتۇق بۇغراخانىڭ پائالىيىتى ھەققىدە باشقىچە پىكىر دە بولغان ئەمەس. ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئەبۇلغۇتۇھ ئابدۇلغەپپارنىڭ كۆزقاراشلىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن.

ئابدۇلغەپپار 9 ـ ئەسىرلەردە كاشغەردە ياشاپ ئۆتكەن كىشى. ئۇنىڭ «تارىخىي كاشغەر» دېگەن ئەسىرى بار بولۇپ كېيىن يوقاپ كەتكەن. بىراق، 14 ـ ئەسىرلەردە يېزىلغان جامال قارشىنىڭ «مۇلھاتۇس ـ سۇراھ» (سۇررا ھ لۇغىتىگە ئىلاۋە) دېگەن ئەسىردە ئۇنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى ساقلىنىپ قالغان② ئابدۇلغەپپارنىڭ «تارىخىي قەشغەر» دېگەن ئەسىردە: ئۇ تۈرك قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئوغۇلچاق قەدرخاننى ئاساسەن قەشقەردە دەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز قەشقەرنى ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى دېيەلەيمىز. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: ئوردا ـ خان تۇرىدىغان جاي، دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ئوردا كەنت دەپ ئاتالغان. مەنسى خان تۇرىدىغان جاي ۋە پايتەخت دېگەنلىكتۇر ③. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قەشقەر يېنىدىكى ئاتۇشتىن باشقا ساتۇق بۇغراخان ئەك بۇرۇن ئىگىلىگەن ئات بېشى دېگەن جاينىمۇ كۆرەلەيمىز. بۇ جاي تاغ دەۋرىگە مەنسۇپ خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە ئات بېشى دەريا سى دەپ ئاتىلىپ، قەشقەر پەرغانە ئىسسىقكۆل ئوتتۇرىسىدىكى تاغ ئۈستىگە جايلاشقان شەھەر دەپ ئاتالغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان سىياسىي پائالىيەتلىرىدە بۇ جاي قەشقەر بىلەن زىچ باغلىنىشلىق④. ساتۇق بۇغراخان بۇ جاينى ئىگىلىگەندىن كېيىن پەرغانە خەلقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. جۇغراپىيىلىك ئورنى ياخشى بولۇپ ئېگىزلىكتىن قەشقەرنى ئېلىشقا پايدىلىق. چۈنكى، ساتۇق بۇغراخان پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان جاي قەشقەرنىڭ غەربىدە بولغاچقا، بارتولد ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا ساتۇق بۇغراخان «ھۇدۇدۇل — ئالەم»

ده خاتىرلەنگەن ياغمالارنىڭ مۇناسىۋەتىنى ئويلاشقان، ھەمدە قاراخانىيلار خانلىق نەسەبىنى ياغمالار دەپ پەرەز قىلغان⑤. مۇشۇ ئەسەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مىروسمۇ «ھۇدۇدۇل — ئالەم» ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا بۇ خىل قاراشنى قۇۋۋەتلىگەن ⑥.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى ھازىر بىزگە 9 ـ، 10 — ئەسىرلەردىكى ياغمالار ۋە قەشقەرگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى «ھۇدۇدۇل — ئالەم» بىلەن گەردىزىنىڭ «زەينۇل — ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدىن كەلگەن. «ھۇدۇدۇل — ئالەم» نىڭ مىروس تەرجىمە قىلغان شەرھى نۇسخىسى بار. «زەينۇل — ئەخبار» نىڭ بارتولد كۆچۈرگەن نۇسخىسى بار. ئۇنى كېيىنچە B. A مارتىنېز ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغان. (ئەسلىي ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىمۇ قوشۇپ بېرىلگەن) ⑦.

تۆۋەندە بۇ ئىككى ئەسەردىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ يىل دەۋرى ھەققىدە بەزى يەكۈنلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز. («زەينۇل — ئەخبار» بارتولدنىڭ كۆچۈرگۈزگەن بەت نامى بىلەن ئېلىنىدى. «ھۇدۇدۇل — ئالەم» نىڭ سانلىرى باب ئابزاسلىرىنىڭ سانلىرىنى بىلدۈرىدۇ.)

9 ـ ، 10 ـ ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر	ماتېرىياللارنىڭ يىل دەۋرى ھەققىدىكى پەرەزلەر
① «زەينۇل — ئەخبار» .88—89) (P. P دىكى ئۇدۇن بىلەن قەشقەر ھەققىدىكى بايانلاردا: «قەشقەر بۇرۇن تىبەت خانلىقىغا قارام بولغان» دەپ قەيت قىلىنغان.	بۇ بەلكى 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى تىبەتلەر غەربىي رايونلارغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىنكى كونا شەھەر ئەتراپىدىكى تىبەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسەتسە كېرەك.
② «زەينۇل — ئەخبار» .84—85) (P. P ياغمىلار توققۇز ئوغۇزلاردىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن تۇرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى قارلۇقلارغا تايىنىپ ياشايتتى. بىراق، ئۇلار ئۇزلۇكسىز كۆچمىن ۋاتقان قارلۇقلار بىلەن ئەپ ئۇتەلمەي قالغان. شۇ سەۋەبتىن تۇرك خانلىرى ئۇلارنى قارلۇقلار بىلەن قىماقلار ئارىسىغا ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا، ئۇلار داۋاملىق قارلۇقلاردىن دەككىسىنى يەپ تۇرغان بولغاچقا يەنە قىماقلار- غىمۇ تايانغان. كېيىنچە ئۇلار قىماقلارنىڭ ھاقارىتىگە ئۇچراپ تۇرکلەر يېنىغا كۆچۈپ بارغان.	بۇ دەل K ساگىلبدىي مۇلاھىزە قىلغانغا ئوخشاش بىرلا ۋاقىتتا ئىككى خانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. قارلۇقلار گەرچە كۆچمەن ئىقان بولسىمۇ يەنىلا تۇرك خانلىرىغا قارام بولۇپ ياشايتتى. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇز خانىي چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تۇرك خانلىرى بولسا تۇركەش خانىنى كۆرسىتىدۇ ⑧. ياغمىلار توققۇز ئوغۇزلاردىن ئايرىلىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىغا بارغاندىن كېيىن بىر نەچچە مەزگىل ئۇتۇپ تۇركەش خانلىقىغا قارام بىر قەبىلە بولۇپ قالغان.
③ «ھۇدۇدۇل — ئالەم» .10—12 J. imlikathb بۇرۇن قىماقلار قارلۇقلار، ياغمالارنىڭ تالان- تاراج قىلىشىغا ئۇچرىغان.	مەنبۇرسكىي بىلەن موري ياسۇتاكائۇنىڭ قارىشىچە بۇ شەھەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدا ئىكەن ⑨. ياغمالارنىڭ بۇ يەردە قارلۇق- لار بىلەن بىرگە ياشىشى ئۇلارنىڭ يەنىلا تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ چوقۇم تۇركەش خانلىقىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىدە يۈز بەرگەن ئىشلار (يۇقىرىقى ئابزاستىن كۆرۈۋېلىڭ).

④«هۇدۇدۇل ئالەم» 6 — 21 on. Khaylam دەريانسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا Khaylam شەھىرى بولۇپ قارلۇقلار بىلەن ياغمالارنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. o. 1 n — 31 دا Ighraj—art تېغىنىڭ قاپتىلىدىكى ياغمالارغا قاراشلىق رايونلار.

Khaylam دەريانىڭ نارىن دەريا-دۇر. Khaylam شەھىرى نارىن دەريانسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مۇھىم بىر شەھەر Ighraj-art تېغى ئادەتتە تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كۆرسىتىدۇ⑩. بۇ ئىككى خاتىرىگە ئاساسەن ياغما قەبىلىسى Ighraj — art نىڭ شەرقى ۋە غەربى قەشقەر بىلەن پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ يەردىكى قارلۇقلار 816 - يىلى پەدەرى بىننى سەفالنىڭ زەربىسىگە ئۇچراشتىن بۇرۇنقى ئىشلاردۇر⑪، شۇ سەۋەبتىن قارلۇقلار كۆچەيگەن. 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياغمالار جەنۇبقا كۆچۈپ بولغان. «زەينۇل — ئەخبار» ۋە «هۇدۇ-دۇل — ئالەم» دىكى ياغمالار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك، ياغمالارنىڭ ئورنىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بىزنى (توققۇز ئۇيغۇر مەڭگۈ تېشى) نىڭ ⑫، 17 - قۇرنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىكى ۋەتەننى قوغداپ ئۇرۇشقان خەلقلەر ياغمالا-ردۇر⑬ دېگەن قاراشقا ئىگە قىلمىدۇ.

⑤«ھۇدۇدۇل ئالدىم» 13.—1 No دا قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەزەلدىن قارلۇقلار بىلەن ياغمالاشىپ تۇرغان.	(大船后) تۈركىشىلەر قارلۇقلارغا قارام (قارام) بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن ياغمىلار تۈركىشىلەرگە مەنسۇپ بىر قەبىلە بولغان. بۇلارمۇ قارلۇقلارغا قارام بولغاندۇر. مەيلى قانداقلا بولسۇن تىبەتلەر بىلەن قارلۇقلار تىركىشۈاتقان مەزگىللەردە ئۇلار چوقۇم كۈچلۈكلەرگە قارام بولغان. كېيىنچە بۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا («توققۇز ئۇيغۇر مەڭگۈ تېشى» دىكى 17 ـ قۇر؟) جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ قەشقەر ئەتراپىغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.
⑥«ھۇدۇدۇل ـــ ئالدىم» 12.—1 No دە قەشقەر چىنىستان (جۇڭگو) غا قارايدۇ. ئۇرنى ياغمالار تىبەتلەر، قىرغىزلار ھەم ئۇدۇن ئارىسىغا جايلاشقان⑭.	بىز ئىلگىرى كۆرسەتكەن ئۇتتەكەندەك قىرغىزلار تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇبى باغرىدا بولۇشنىڭ پەقەت 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى ئۇزاققا بارمىغان ۋاقىت ئىچىدىلا يۇز بېرىش ئېھتىمالى بار⑮. ئەگەر بۇ ھۆكۈم خاتا بولمىسلا بۇ بۆلەكتىكى ماتېرىياللار 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ياغمالارنىڭ قەشقەر ئەتراپىدا ياشىغان ۋاقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
⑦«ھۇدۇدۇل ـــ ئالدىم» 2 ـ 13No ۋە 3 ـ 13No ئاتۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى Khirmiki مەھەللىسىنىڭ ئالدىنقىسىنىڭ كىشىلەرنىڭ كۆچۈپ كەتكەنلىكى، كېيىنكىسىدە ياغمالار، قارلۇقلار، ئۇغۇزلار ياشىغانلىقى ئېيتىلغان.	توققۇز ئۇغۇزلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىي بىلەن مۇناسىۋەتلىك⑯.

شۇنداق قىلىپ بىز ئەرەبچە ـ پارسچە ماتېرىياللاردىكى ياغمالارنىڭ قەشقەر ئەتراپىدا ياشىغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىل دەۋرلىرىنىڭ 9 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا تەۋە بولۇپ 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ساتۇق بۇغراخان بىلەن باغلاشنىڭ قىيىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز ⑰. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى خاملىتون تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى بەش دەۋر مەزگىلىدىكى خېشى كارىدورىنىڭ غەربىدىكى ئەھۋاللار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا «ھۇدۇدۇل — ئالەم» دە ھۆكۈم قىلىنغان گەنجۇ، گۇاجۇ، شاجۇ لىنىيىلىرىدىن كۆچا قاتارلىق جايلىرىغىچە بولغان جايلاردىكى ۋەسىقىلەردە ئەكس ئەتكەن ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە مەنسۇپتۇر⑱. مىنورىسكىينىڭ قارىشىچە بولغاندا بۇ ئەسەرلەردىكى تىبەتلەرگە دائىر ماتېرىياللار تىبەتلەرنىڭ غەربىي دىيارغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشىدىن بۇرۇنقى مەزگىللەرگە ⑲ ۋە، بۇ جايلاردىن چىقىپ كەتكۈچە بولغان ئارىلىقتىكى مەزگىللەرگە تەۋەدۇر⑳. جاگېزلېدى (迪里查格) گەردىزىنىڭ «زەينۇل — ئەخبار» ناملىق ئەسىرىنى مۇكەممەل تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭچە غۇزلار، قارلۇقلار، قىماقلار ۋە ياغمىلارنىڭ ماتېرىياللىرى 744 ـ يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى، 840 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇنقى مەزگىللەرگە مەنسۇپ㉑. بۇ تەتقىقاتلار ئوخشىمىغان نۇقتىدىن بىزنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن مەزمۇنلار ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. يەنە ئېيتقاندا بىزدە 9 ـ ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ياغمالارنىڭ قەشقەر ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى ھەققىدىكى ماتېرىياللار يوق بولغانلىقىنى ئۈچۈن، ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەسەبىنىڭ ياغمالار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيمىز. نەتىجىدە قاراخانىيلارنىڭ خانلىق نەسەبى

«ياغمالاردۇر» دېگەن قاراشنى قوللىغۇچىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا بىرلا دەلىلى ئېشىپ قالىدۇ. يەنى «قىسقىچە تارىخلار ۋە قىسسىلەر مەجمۇئەسى» (Mudjimil al—Tawarikh wa al—Qiss) دىكى بىر ئابزاس خاتىرىدۇر. بۇ ئەسەر 12 ـ ئەسىردە يېزىلغان. ئاپتور نامىنى قالدۇرمىغان㉒. كىتابتا شەرقتىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نامىلىرىنىڭ ئاتىلىشى ھەققىدە جەدۋەل بېرىلگەن㉓. ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تەڭرىتاغلىرى ئەتراپلىرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ـ قەبىلە باشلىقلىرى نامىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلاردۇر.

شەرقتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاتىلىشى

جۇڭگو: (Chin) ھۆكۈمرانى: Faghfur(天子)	ئىچكى چىننىڭ ھۆكۈمرانى㉔: توققۇزغۇزخان
ئۇدۇن ھۆكۈمرانى: ئۇدۇن ئالىيلىرى	ھازارلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ھازارخان
تىبەت ھۆكۈمرانى: تىبەت خان	غۇزلارنىڭ ھۆكۈمرانى: يابغۇ
ياغمالارنىڭ ھۆكۈمرانى: بۇغراخان	سوغدىلارنىڭ ھۆكۈمرانى: بېك ـ تېكىن
چىگىل ھۆكۈمرانى: تېكىن	پەنجىكەنت ھۆكۈمرانى: كۆل بىلگە
؟ ھۆكۈمرانى: M. ghligha	؟ ھۆكۈمرانى: ئىنال تېكىن
سۇياب ھۆكۈمرانى: Y. lan—shan	سالىغ ھۆكۈمرانى: قىلاجۇر
؟ ھۆكۈمرانى: Khaski	بارسخاننىڭ ھۆكۈمرانى: T. bin بارسخان

قەشقەريەنىڭ ھۆكۈمرانى: خان	قىماقلارنىڭ ھۆكۈمرانى: تۇتۇق
تاتارلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ؟	شالاجلارنىڭ ھۆكۈمرانى: خىلىش- ئېركىن
ھۇمۇكات ھۆكۈمرانى: يالاۋكات	ئۇلۇغ سوغدىلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ئىخشىد
قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانى㉕: ب. راتىق	توقسۇن (توخسى) لارنىڭ ھۆكۈمرانى: ق. تېكىن
لوبان ھۆكۈمرانى: ق. تېكىن لۇبان	سوغدىشانا ھۆكۈمرانى: ئەفشىن
جاج ھۆكۈمرانى: Kh. dh. yu	مازارلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ك. ن. د. خ
سلاۋيانلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ؟	ئورۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ئورۇسخان
بۇرتاسلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ؟	ئارانلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ئارانشاھ
ل. ك. زانلارنىڭ ھۆكۈمرانى: ل. زان شاھ	ھىندىلارنىڭ ھۆكۈمرانى: رەي

بۇ جەدۋەلدىكى ياغمالارنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ ئاتىلىشىغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خان نەسەبى «ياغمالار» دۇر دېگەن قاراشنى ياقلىغۇچىلار ياغمالارنىڭ نامىنى قوللانغان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانلىرىمۇ شەرتسىز ياغما قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ㉖ بۇنداق دەپ قارىغان بىلەنمۇ يەنىلا كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. ئالدى بىلەن يۇقىرىدىكى جەدۋەلدىكى خاتىرىلەنگەن «بۇغراخان» ياغما قەبىلىسىنىڭ بىردىن - بىر ياكى ئەڭ مۇھىم نام ئاتىقى. بىراق، ئەمەلىيەتتە «بۇغراخان» قاراخانىيلاردا بولسا نۇرغۇن ئاتاقلارنىڭ بىرى. مەھمۇد قە شقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇغرا ئاتالغۇسى ھەققىدە توختالغاندا بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «نار تۆگە»

دېگەنلىك بولىدۇ. پەقەت بىرلا يەردە (MS. 542) ئۇنىڭ قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نامى دەپ ئېيتقان. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇنىڭ ئۇ ئانچە مۇھىم نام ئاتاق قاتارىغا كىرگۈزمىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا مۇھىم تەرەپلەرنىڭ بىرى «قىسقىچە تارىخلار ۋە قىسسەلەر مەجمۇئەسى» دېگەن ئەسەردىكى بۇ ماتېرىياللارنىڭ قانچىلىك پۈت تېرەپ تۇرالمىشىغا بىر نېمە دېيەلمەيمىز. شۇنداقلا بۇ نامسىز ئەدىبنىڭ بۇ جەدۋەلدە ئوتتۇرىغا قويغان «ياغمالار ھۆكۈمرانى» ۋە «قاراخانىيلار ھۆكۈمرانى» كۆرسىتىپ ئۆتۈشنىڭ سەۋەبىنىمۇ چۈشەندۈرەلمەيمىز. ئۆزىمىزگە ئازراق چېكىنىش ئىمكانىيىتى قالدۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ مەنبەسىنىڭ «ھۇدۇدۇل — ئالەم»، «زەينۇل — ئەخبار» دېگى مەلۇم جەدۋەللەر بىلەن بەلگىلىك باغلىنىشى بارلىقىنىمۇ ئىنكار قىلالمايمىز. بىز پەقەت قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى ياغمالاردىن كېلىپ چىققان دېگەن قىياسنىڭ مۇكەممەلسىز بىرلا دەلىلى بار، دەپ ئېيتالايمىز.

پرتساك قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ قارلۇقلاردىن كېلىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى قىياسنى دەلىللەش ئۈچۈن قەشقەرىيەنىڭ خانلىرى ئوغۇلچاق قەدرخان بىلەن ساتۇق بۇغراخان قاتارلىقلارنى قارلۇق قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان دەيدۇ㉗. پرتساك ناھايىتى سەزگۈرلۈك بىلەن «قەشقەر تارىخى» دېگى بىر بۆلەك ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى بىلگە كۆل قەدرخاننىڭ ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپىدا ياشىغانلىقىغا دائىر خاتىرىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلغان. بۇ خاتىرىدە «تۈركلەر زېمىنىدا ئەڭ بۇرۇن ئىسلامغا كىرگەن جايلار شاش رايونىدۇر. شاشلىقلار بىلگە كۆل قەدرخان زامانىسىدا مۇسۇلمان بولغان. ئەينى چاغدا نۇھ بىننى مەنسۇر ئەل ـ رادى ئەس ـ سامانى ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇنى ئاقسۇ شەھىرىگىچە چېكىنىدۇرگەن. نۇرغۇن بايلىقلارغا ئىگە بولۇپ ئاندىن قايتىپ كەتكەن»㉙. ئۇ يەنە بۇ ئىشنى «خوجا ئەبۇ نەسر

سامانىنىڭ تەزكىرىسى» دىكى نۇھ بىننى ئەسەدنىڭ ھىجرىيە 225 ـ يىلى (850 ـ يىلى) ئاقسۇ شەھىرىنى ئىگەللىگەنلىكى ھەققىدىكى ۋەقەلەر خاتىرىسى بىلەن باغلاپ قارايدۇ㉚. بىۋاستە ماتېرىياللار كەم بولغان شارائىت ئاستىدا بۇنداق قاراش قاراخانىيلارنىڭ خانلىق نەسەبىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم يېڭ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ. بىراق، بۇنى ئاساس قىلىپلا ساتۇق بۇغراخان قارلۇقلاردىن بولىدۇ، دېيىش كىشىنى قايىل قىلىپ كېتەلمەيدۇ. «قەشقەر تارىخى» دىكى خاتىرىلەر بىر ئاز مۇجمەل، بارتولد ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلارنىڭ بەك مۇجمەل ئىكەنلىكىنى سامانىيلار سۇلالىسىغا دائىر مەزمۇنلارنىڭ تېخىمۇ شۇنداق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان㉛. ئۇ تۈرك رايونىدىكى ئەڭ بۇرۇن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان جايىنى شاش دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش پرىنسىپ جەھەتتىن توغرا، 751 ـ يىلى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن مۇسۇلمانلار شاشقا چېكىنىدۇ. كېيىنچە قارشىلىق قىلىشلار يەنى سوپىلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى ۋە مەدەت بېرىشىگە ئوخشاش ۋەقەلەر بولغان بولسىمۇ (806—810)㉜، بىراق شاش رايونى يەنىلا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىدارە قىلىشىدا تۇرغان. بولۇپمۇ 816 ـ يىلى پەدىرى قارلۇقلارغا قوشۇن تارتىپ كىرگەندىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ شاش رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي سامانىيلار شاش رايونىنى قايتا ئىدارە قىلىدۇ㉝. «قەشقەر تارىخى» تىلغا ئالغان ئاتالمىش «ئەڭ بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن» دېگەن سۆز بەلكى مۇشۇ ئەھۋاللارنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ ۋەقەلەرگە دائىر خاتىرىلەر بىر قەدەر ئېنىق يېزىلغان. ئەينى ۋاقىتتا قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى يەنىلا يابغۇ دەپ ئاتىلاتتى. يابغۇلارنىڭ ئاستىدا يەنە باشقا قارلۇق «خانلىرىنىڭ» بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى㉞. شۇڭا، ئاقسۇ شەھىرىگە قوشۇن تارتقان نۇھ بىننى مەنسۇر

راستىنلا نۇھ بىننى ئەسەد بولسا، ئەگەر ئاقسۇ شەھىرىگە قوشۇن تارتقان مەزگىللەردە راستىنلا 839 ـ 840 ـ يىللىرى بولسا㉟ ، ئۇنداقتا ساتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى كۆل بىلگە قارلۇقلاردىكى قەدرخان ئەمەس. تۈركەشلەر تارمار قىلىنغاندىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدىكى رايونلاردا يەنە «خان» لارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى كىشىنى گۇمانلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «893 ـ يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىغا دائىر خاتىرىلەردىن تىلغا ئېلىنغان «خان» نامىلىرى㊱ «خان» دېگەن بۇ نام بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا «قەدر» دېگەن سۈپەتلەشنىڭ بار، يوقلۇقى كىشىنى گۇمانلاندۇرىدۇ.

پىرتسالىڭ يەنە 893 ـ يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدىكى قارلۇقلار ئوغۇلچاقنىڭ بىر قوۋمى ئۇ «قەشقەر تارىخى» دىكى ئوغۇلچاق قەدرخان بىلەن سامانىيلارنىڭ ئىسمائىل خانىنىڭ باغلىنىشلىقى بولغان خاتىرىلەر ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر ئۇرۇشنىڭ بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەم بۇ ئىسمائىلنىڭ تالاسقا قوشۇن تارتقانلىقى دەپ جەزملەشتۈرىدۇ. ئۇ يەنە ئوغۇلچاق مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىدۇ دەپ جەزملەشتۈرىدۇ. پرتساكنىڭ بۇنداق يەكۈنىنىڭ ھېچقانداق بۇاستە ئاساسى يوق. ئۇ ئۇزۇنىڭ ئاتالمىش قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمرانى كۆل بىلگەنىڭ ئەۋلادى ئوغۇلچاقنىڭ تالاستىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن يېڭى بىر قىياسنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يەنى «قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنى ئىككى ئاساسىي بۆلەككە ئايرىش ئۈسۈلىغا ئاساسەن ھەر قايسى خانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىككىگە بۆلىدۇ (قوش پادىشاھلىق تۈزۈم) . شەرقىي تارىمقى ھۆكۈمرانلىقىنى چوڭ خان بولۇپ قارا ئوردا (بالاساغۇن) دا تۇرىدۇ. ئارسلان قاراخان دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ، ئۇمۇ ئۆز

نۆۋىتىدە نەزەرىيە جەھەتتە قاراخانىيلارنىڭ پۈتكۈل ئاھالىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمرانى غەربىي تارمىقىنىڭ ھۆكۈمرانى. ئىلىك خان، ئاۋۋال تالاستا كېيىن قەشقەردە تۇرغان. كېيىن، يەنە تالاسقا كۆچۈپ كەتكەن، ئۇ بۇغراخان دېگەن نام بىلەن ئاتالغان» (38). گەرچە تالاستىكى خان ئىلىك خان بولسىمۇ ئۇ 893 - يىلى تالاستا تۇرالماي قالغاندىن كېيىن ئەلۋەتتە بالاساغۇندىمۇ تۇرالمايدۇ. شۇڭا، باشقا بىر جايىنى ئىزدەپ قەشقەرگە كەلگەن. لېكىن، ئەمەلىيەتتە پرتساك ئەينى ۋاقىتتا بالاساغۇندا پەقەت بىرلا قاراخانىيلار ھۆكۈمرانى بارلىقى ھەققىدە دەلىللىگەن ئىسپات پۈت تېرەپ تۇرالمايدۇ.

ئۇنىڭ بىرىنچى ماتېرىيالى ئىبنۇل — ئەسىرنىڭ «تارىخي كامىل» دىكى تۇنجى تۈرك پادىشاھى. ئۇ ھىجرىيەنىڭ 332 - يىلى (943 - 944 - يىللىرى) سامانىيلار قولىدىكى بۇ پادىشاھ سامانىيلارنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، ساتۇق بۇغراخانغا يارىدەم بېرىپ، بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلىپ بالاساغۇندا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خانىنى ئەسىرگە ئالىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ يەنە بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش «سىياسەتنامە» دە شۇنى كەلتۈرۈلگەن ھەم بۇ بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ، دەپ قارايدۇ(39). ئىزامۇل - مۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» (40) دېگەن ئەسىرىدە دېيىلىشىچە سامانىيلارنىڭ بىر قىسىم ھۆكۈمرانلىرى 943 - يىلىدىكى بىر قېتىملىق تۈيۇقسىز سىياسىي قالايمىقانچىلىقتا بالاساغۇندىكى كاپىر تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشنى باھانە قىلىپ ئەسكەر توپلىغان. بىراق، سىياسىي توپلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ باھانىنىڭمۇ ئېھتىياجى قالمىغان. ئەسكەر چىقىرىشنىڭمۇ ئەھمىيىتى قالمىغان. «سىياسەتنامە» دە بۇ پىلاننىڭ تەپسىلاتى ئەمەلىيلىشىشى ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان ھەمدە ئۇنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى بېشارەت بېرىلگەن. «تارىخي كامىل» دىكى ئۇ

بىر ئابزاس خاتىرىمۇ بىزگە ئوخشاش بولمىغان تەسىراتقا ئىگە قىلىدۇ. ئىبنۇل ـ ئەسىر ھىجرىيەنىڭ 332 ـ يىلى سامانىيلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق توپىلاڭ ھەققىدە توختىلىپ ⑪ بۇ يىلدا ئابدۇللا بىننى ئەشكەم ئىبن نۇھقا ئاسىيلىق قىلدى (331 ـ 342/943 — 954) خارەزمدىن مەرۋگە كەلدى. ئىبراھىم ئىبن پارسنى قوشۇنغا قوماندان قىلىپ ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشقا ئەۋەتتى. قوشۇن ئۇنىڭغا يېقىنلاپ قالغاندا، سەپەردە ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئىبن ئەشكەم تۇرك ھۆكۈمرانىغا مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ، ھەم ئۇلارنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا تۇرك ھۆكۈمرانىنىڭ بىر ئوغلى نۇھنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇخارادا نەزەربەند ئاستىدا ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئوغۇلنىڭ دادىسىغا نۇھ مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭدا ئىبن ئەشكەمنى تۇتۇپ بەرسە شاھزادىنى قويۇپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. تۇرك خانى بۇنىڭغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئىبن ئەشكەم بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، نۇھقا تەسلىم بولۇپ خارەزمدىن ئايرىلىدۇ. نۇھمۇ ئۇنى ئالاھىدە كۈتىۋېلىپ ئۇنىڭغا كەڭچىلىك قىلىدۇ.

بۇ ئابزاس خاتىرىدىكى ئىبن ئەشكەمگە دائىر مەلۇماتلارنىڭ ئالدى ـ كەينى ئىنىق ئەمەس. لېكىن، بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىبن ئەشكەم پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلار خارەزم بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئىسىستقكۆل ئەتراپىدىكى بالاساغۇن بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردىكى تۇرك خانى چوقۇم خارەزم ئەتراپىدىكى تۇرك خانى غۇز تۇركلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ پەرەز قىلىش كېرەك. ئەگەر ئىبن ئەشكەم ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى خارەزمدىن غۇز تۇركلىرى رايونلىرىدىن ئۆتۈپ مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى تالاسنىڭ شىمالىغا ـ بالاساغۇنغا بارغان بولسا، ئۇ نۇھقا قايتۇرۇلغاندا خارەزمدىن ئۆتۈشنىڭ ھاجىتى يوق. يەنىپ

ئىيمتقاندا بۇ ماتېرىياللار ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدە بالاساغۇندا قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

ئۇنىڭ ئىككىنچى ماتېرىيالى، خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى تۆڭگۇاڭنىڭ 3 - يىلى (925 - يىلى) خۇن جىلۇ، تىەنچېڭنىڭ 2 - يىلى (927 - يىلى) سەركەردە چاڭ مۇجىن، چاڭ شىڭنىڭ 2 - يىلى (931 - يىلى) سەركەردە دۇئارى، تىەنفۇنىڭ 6 - يىلى (941 - يىلى) شۇ توڭخەي قاتارلىق تۈرك ئەلچىلىرىنىڭ چىنغا بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن[42]. ماتېرىياللار ئۇنىڭ قارىشىچە بالاساغۇندىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى تالاپەتكە ئۇچرىغاندا ساتۇق بۇغراخان ئىسلامغا ئېتىقاد قىلغان سامانىيلار بىلەن بىرلىشىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلچىلەر يارەم سوراپ بارغان[43]. ئۇ يەنە« كىدان تارىخى» دىكى تىەنشەننىڭ 3 - يىلى (928 - يىلى) كىدانلارغا ئەلچىلىككە بارغان تۈركلەرنىمۇ قاراخانىيلارنىڭ بالاساغۇن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەلچىلىرى، دەپ قارىغان. ئەمەلىيەتتە بۇنداق قاراش 1900 - يىللىرىلا گرېنارد ئوتتۇرىغا چىقارغان[44]. 1955 - يىلى خامىلتون «بەش دەۋر ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرى» دىمۇ بۇنداق سېلىشتۇرۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكى ھەققىدە توختالغان[45]. ئېتىراپ قىلىش كېرەككى بىزدە بۇلارنى ئىنكار قىلالىغۇدەك تولۇق ئىسپات يوق. بىراق، خۇنجىلۇ قاتارلىقلارنىڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرى خېشى كاربىدورىدىكى قاراقچى قوشۇنلار، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى قايرىپ قويۇپ كۆچلۈك بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزىدىن ئاجىز بىر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتكە ئەلچى ئەۋەتمىشى ھەققىدە ماتېرىيال مەنبەسى تېخىمۇ كەملىك قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بىز خوتەن ساك تىلىدا يېزىلغان ۋەسىقىلەردىن ئەينى ۋاقىتتىكى خېشى رايونىدا نۇرغۇن ئۇششاق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئىچىدە «ھون» قەبىلىسىنىڭمۇ

بارلىقىنى بىلمىمىز. بەلكى، بۇ تۆڭگۈزاڭنىڭ 3 - يىلى كېيىنكى تاڭغا بارغان خۇنجىلۇنىڭ فامىلىسى بولۇشى مۇمكىن[46]. ئۇنىڭدىن باشقا «كىدان تارىخى» دىكى تېيەنشەننىڭ 3 - يىلى (928 - يىلى) كىدانغا بارغان تۈرك ئەلچىسى بىلەن شىن سەننىڭ تۇنجى يىلى (916 - يىلى) كىدان خانى بىۋاسىتە قوشۇن چىقىرىپ يۈرۈش قىلغان خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئىگىلىگەن جايىدىكى تۈركلەر بىلەن ھېچ قانداق مۇناسىۋىتى بولمايۋاتقان بولسا، «بەش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرى» نىڭ ئاخىرىدا «شۇنىڭ ئۈچۈن بەش دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىگە ئولپان تۆلىگەن تۈركلەرنى گەنجۇ بىلەن كۇچا ئارىلىقىدىكى مەلۇم تۈرك قەبىلىسى، دەپ قاراشنىڭ مۇمكىنچىلىكى يوق ئەمەس» دەپ يازغان.

ئۇچىنچى تەرەپتىن، پرتساك ئارسلان خان دەپ ئاتالغان مۇسا بىننى ساتۇقنىڭ بالاساغۇننى ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىشىدەك بىر ۋەقەدىن بالاساغۇندا ئەسلىدە ئارسلانخان (چوڭ خان) بار ئىدى، دەپ دەلىل كەلتۈرىدۇ[47]. بىراق، مۇسا بىلەن ئالاقىدار بولغان بۇ ئىككى ئىش (نامى بىلەن ھۇجۇمى) ھەقىقەتەن ئەملىيەت بولسىمۇ بىز يەنىلا پىرتساكنىڭ كۆز قاراشلىرىغا قوشۇلالمايمىز. كىشىلەر بىلىدۇ مۇساننىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان تۇرۇشلۇق جاي قەشقەر[48] ئۇنىڭ نەۋرە قېرىنداشلىرى ھارۇن بۇغراخان بىننى سۇلايمان[49] بالاساغۇندا تۇراتتى. بۇ كىشى 382 - يىلى (992 - يىلى) خارەزم شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان مەشھۇر كىشىدۇر[50]. ھارۇن بۇغراخان ئەلى بىننى مۇسادىن بۇرۇن ۋاپات بولىدۇ. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بالاساغۇن ئەلىنىڭ ئوغلى توغانخان ئەھمەدنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى ئېھتىمال[51]. ئۇ 394 - يىلى (1003 - 1004 - يىللىرى) قۇزغۇردۇ ھۆكۈمرانى نامىدىكى يارماق پۇل تارقاتقان[52]. ئەلى بىننى مۇسا قەشقەردە ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ

ئورنىغا كىمنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى بىزگە نامەلۇم. 396 - يىلى (1005 - يىللىرى) دىن باشلاپ يۈسۈپ قەدرخان بىننى ھارۇن بىننى سۇلايمان قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ پۇل تارقاتقان[53] يۈسۈپ قەدرخان ئىسىملىك بۇ خان 398 - يىللىرى (1007 — 1008 - يىللىرى) ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي ئۇدۇننىڭ ئىگىلەيدۇ[54]. كېيىن ئۇ يەنە پەرغانىنى (1022 - يىلى) ۋە بالاساغۇننى (1027 - يىلى) ئىگىلەيدۇ[55]. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن (1032 - يىل) ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەر ۋە بالاسا، غۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ[56]. 1041 - يىلى ئىبراھىم بىلگە تېكىن ئۆزىنى تابغاچ بۇغرا قاراخان دەپ ئاتاپ ئارسلان سۇلايمان خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىنكار قىلىدۇ. ئىككى دەريا ئارىلىقى (ماۋەرەئۇننەھر) مۇستەقىل بولىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرقىي ۋە غەربىي خانلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈندى[57]. يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پرتساكنىڭ نام ھەققىدىكى قىياسى (ئارسلانخان چوڭ خان، بۇغراخان مۇئاۋىن خان) ھېچ بولمىغاندا ئارسلان سۇلايمان خاندىن بۇرۇن پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ ساتۇق بۇغراخان دەۋرىدىكى ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى چاغلاردا ئارسلانخان بىلەن بۇغراخاندىن ئىبارەت ئىككى خانىنىڭ بىر ۋاقىتتا مەۋجۇتلۇقى ۋە بالاساغۇن بىلەن تالاس (قەشقەر) دىكى ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى پەرەزمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. پىرتساكنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى تارىخىغا دائىر پەرەزلىرى ئۇنىڭ 10 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون نەچچە يىللىرىدىكى تەڭرىتاغنىڭ غەربىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتلەرگە بولغان تونۇشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ يۇقىرىقى ماقالىسىدە مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» دېگەن ئەسىرىدىكى بىر ئابزاسىنى ئۆزۈپ ئېلىپ ئەينى ۋاقىتتىكى قارلۇقلار «تۇرك چوڭ خانى»

نىڭ ئورنى ۋە ئۇلار بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇيۇك قارلۇق خانى ھەققىدىكى پەرەزلەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىندى. ئۇ دەيدۇكى[58]: مەسئۇدى 332 - يىلى (943 — 944-يىللىرى) مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ. قارلۇقلار «پەرغانە، شاش ھەمدە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ماكانلاشقان. ئۇلار (Mulk يايلاقنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆكۈمرانى) مۇلۇكلۇكنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ نەسلىدىن خاقانلار چىقىدۇ. بارلىق تۈرك قوۋملىرىنى بىرلەشتۈرۈپ «مۇلىك» قول ئاستىغا يىغىدۇ. ئۇلاردىكى بارلىق ھۆكۈمرانلار (تۈركلەر) ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدۇ. ئۇلار ئافراسىياب بىلەن ئاشنالارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ قارايدۇ.

تۆۋەندە مەن مەسئۇدىنىڭ ئەسلىي خاتىرىسىنىڭ تەرجىمىسىنى بەردىم[59]: (313 - ئابزاس) تۈركلەردە قىماقلار، بارسخانلار، بادىيەلەر، مازار قاتارلىقلار بار. ئۇلار ئىچىدىكى ئەڭ باتۇرلىرى غۇزلاردۇر. بەدەن قۇرۇلۇشى كېلىشكەن. بويى ئېگىز ھۆسن - جامالى قاملاشقانلىرى قارلۇقلاردۇر. ئۇلار پەرغانە، شاش ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشايدۇ. (بۇرۇن) ھاكىمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. ھەر قايسى خانلار ئۇلار ئىچىدىن بارلىققا كەلگەن. پادىشاھلار بارلىق تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. پۈتۈن ئاۋام ھۆكۈمرانىنىڭ سۆزىگە ئىتائەت قىلاتتى. پارسلارنى بويسۇندۇرغان ئافراسىياب مۇشۇ خانلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇلاردا يەنە (Shabah) مۇ بار. بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىزگە كەلگەندە تۈركلەرنىڭ ھەر قايسى قاغانلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سۆزىگە ئىتائەت قىلىپ كەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ سەمەرقەنت چۆلىدىكى AMa (؟) دېگەن شەھەر ۋەيران بولۇشتىن ئىلگىرىدىكى ئىشلار. بىز «al — Awsat» دېگەن ئەسەردە[60] پادىشاھنىڭ بۇ شەھەرنى تاشلاپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى بايان قىلغان ئىدۇق.

بۇ بۆلەك بايانىدىكى ئافراسىياب بولسا ئاۋېستا دەۋرىدىن

بۇيانقى ئىران رىۋايەتلىرىدىكى تۇرانلىقلار قەھرىمانى. ئەرەبلەر كېيىن تۇرانلارنىڭ بۇ قەھرىمانىنى بىرلەشتۇرۇپ قاراپ كەلدى ⑥1. يەنە بىر شەخس ئەرەب - پارس ماتېرىياللىرىدىكى ساسانىيلارنىڭ پادىشاھى ھورمۇز تەرىپىدىن زەربە يېگەن تۇرك شاھىدۇر. مەيلى رىۋايەتلەردىكى ئافراسىياب بىلەن Shabah ۋە قارلۇقلار بىلەن مۇناسىۋىتى بار ياكى يوق بولسۇن مەسئۇدىمۇ بەلكى پەرەز قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەبەرى ۋە ياقۇبلار بۇ توغرۇلۇق ھېچقانداق بېشارەت بەرمىگەن. يەنە بىز بىر قىسىم قارلۇقلارنىڭ 4 - ئەسىردىن بۇرۇنلا كۆكئارتىنىڭ غەربىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىنكار قىلالمايمىز. ئۇنداقتا 7 - 8 - ئەسىردىكى غەربىي تۈركلەر ۋە تۈركەشلەرنىڭ ھەر قايسى خاقانلىرىنىڭ ئۇلار بىلەن ھېچقانداق نەسەب مۇناسىۋىتى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن مەسئۇدىنىڭ بۇ ئابزاس بايانىنىڭ كېيىنكى يېرىمى غەربىي تۈركلەرنىڭ پۈتۈن تارىخىغا بېرىلگەن خاتا خۇلاسىسىدۇر.

8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قارلۇقلار شاش ۋە پەرغانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلاردا ياشىغان. موڭغۇللارنىڭ نەزىرىدە ئۇلار پارس ۋە ئەرەبلەرنىڭ شەرقىدىكى ئاساسلىق رەقىپلەرنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن ئۇلار پەدەرى بىننى سەھالى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. سامانىيلار شاش ۋە پەرغانىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىنلا ئۇلار بۇ ئىككى رايوندا ياشىيالماس بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەسئۇدىنىڭ قارلۇقلار ياشىغان جايلار ھەققىدىكى خاتىرىلىرى 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بولۇشى كېرەك. بەلكى ئۇنىڭ مەلۇمات بەرگىنى «تارىخىي تەبەرى» بولۇشى مۇمكىن. پرتسائ مۇشۇنداق مۇجمەل خاتىرىلەردىن 10 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى بۇيۇك قارلۇق خانلىقىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېسپاتلىغان. بەزى

نۇقسانلاردىن خالى بولالمىغان. ئەكسىچە بىز 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەر ئالماشقان دەۋرىدىكى غەربىي تەڭرىتاغ رايونلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ ئاللىبۇرۇن پارچىلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ ئۆتتۇق. بۇيۇك قارلۇق خانلىقىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنىمۇ ئىسپاتلىدۇق ⑫. يەغنى ئېيتقاندا پرتسائ ساتۇق بۇغراخان ۋە قاراخانىيلارنىڭ نەسەبىنىڭ قارلۇقلاردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پۈت تېرەپ تۇرالمىغۇدەك دەلىل ماتېرىياللارنى تاپالمىغان. ساتۇقنىڭ بوۋىسى كۆل بىلگە 840 ـ يىللاردىن بۇرۇن ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بۇ ئۇنىڭ قارلۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ. يەنە ئۆزىمىزگە بىر ئاز ئىمكانىيەت قالدۇرۇپراق ئېيتساق ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپىدىكى رايونلار تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە قارلۇقلار بىلەن باغلىنىشلىق بولسىمۇ بىز يەنىلا 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدىكى رايونلاردىكى تارقاق قەبىلىلەرنىڭ قايسى بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرالمايمىز. «قاراخانىيلارنىڭ نەسەبى قارلۇقلاردۇر» دېگەن قاراشنىڭ تولۇق دەلىللەشكە بولمايدىغان يەرلىرى بارەك قىلىدۇ.

ھالبۇكى، قاراخانىيلارنىڭ نەسەبى «قارلۇقلاردۇر» دېگەن قاراشنى دەلىللەشكە يېتەرلىك ماتېرىيال مەنبەسى بولمىسىمۇ، «قەشقەر تارىخى» دا كۆل بىلگىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى بار. ئۇ ساتۇقنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇنلا مۇشۇ تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىدە ياشىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىيلارنىڭ خانلىق نەسەبىنى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلاردۇر دېگەن قاراشنىڭ كىشىنى قايىل قىلىشى ئۆچۈنمۇ يەنە چوڭ مۇشكۈللەرگە دۇچ كېلىدۇ. بەلكى، كىشىلەر بۇنداق تولۇق ئىسپاتقا مەڭگۈ ئېرىشەلمەسلىكى مۇمكىن. ھازىرقى دۆلەت

ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى تەتقىقاتچىلىق ئېلىپ ئېيتىساق قاراخانىيلارنىڭ خانلىق نەسەبى «ئۇيغۇرلاردۇر» دېگەن قاراشتىكىلەرنىڭ ئاساس قىلىدىغان مۇھىم مەنبەسى «جىن تارىخى 粘奴传 » دىكى بىر بۆلەك خاتىرىلەر يىل دەۋرى 1161 ـ يىللاردىن 1189 ـ يىللار ئارلىقىدىكى مەزگىللەردە لياۋ خاندانلىقىغا كەلگەن ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار بولۇپ ئۇنىڭدا: «بۇ ئەلنىڭ چېگرا بويلىرىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ تورۇشلۇق جايلىرى «قوز ئوردىدۇر» . لېكىن، بىز بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى كۆرگىنىمىزدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىككى نۇقتا بار. بىرى: «قەشقەر تارىخى» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ماتېرىياللاردىن بىز 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قاراخانىيلار خانداناللىقىدىكىلەر بەلكى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى تارىخىي ۋە نەسەبىنى ئاللىبۇرۇن ئۇنتۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: «قەشقەر تارىخى» دا ساتۇق بۇغراخان قاتارلىقلارنى ئافراسىياب بىننى باساق ئەسەد(؟) بىننى راھمان (؟) لاردىن چىققان دەيدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تېخىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانلىرى (513 MS) خاتۇنلىرى (MS206.207) تېكىنلىرى (MS208) ئاپراسياپ ئەۋلادلىرىدۇر. ئافراسىياب «تۈركىي تىللىق خەلقلەر-نىڭ سەركەردىسى» (MS605) دەپ جاكارلايدۇ. ھەمدە قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى شەھەر قەلئەلەرنىڭ تارىخىنى ئافراسىيابنىڭ پائالىيىتى بىلەن باغلايدۇ. («قەشقەر» MS73 بارسخان (MS625) شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ئاپتورى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بۇرۇن ياشىغان چوڭ چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى جايلاردىن خەۋەرسىز ھەتتا تۇنيوقۇقنى بىلمەيدۇ (81 MS). ئىككىنچى بىر نۇقتا، موڭغۇللار دەۋرىگە كەلگەندە شەرقتىكى خەنزۇچە تارىخىي ۋەسىقىلەردە تىلغا ئېلىنغان (回鹘 写) (ئۇيغۇرلار) سۆزى تەكرىتىغى رايونلىرىدىكى ھەم

تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىتىلغان. مەسىلەن: «ئەۋلىيا چىۈچۈجەنىڭ غەربكە ساياھىتى» دىكى «ئۇيغۇرلار» ئىبارىتى ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بۇددىزىم ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە شىمالىدىكى غەربتىكى مۇسۇلمان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىمۇ كۆرسىتىدۇ. ھەتتا خارەزملىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن: «چىڭگىزخان شەخسەن ئۆزى ئەسكەر تارتىپ بېسىقتۇرغان ئۇيغۇر تاغ قاراقچىلىرى»[63] قاتارلىقلار. شۇنىڭ ئۈچۈن 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شەرققە سودا قىلىشقا كەلگەن ئاتالمىش بالاساغۇنلۇق «ئۇيغۇر» لار شۇلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

يۇقىرى ئېيتىلغاندەك، بىز ھازىرغىچە ساتۇق بۇغراخاننىڭ ۋە قاراخانىيلارنىڭ خانلىق نەسەبىنى ئىسپاتلايدىغان يېتەرلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. بىراق، بىز ساتۇق بۇغراخاننىڭ رەھبەرلىكىدە قەشقەردىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تېپى جەھەتتە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك تۈنجى قەدەمنى تاشلىغانلىقىنى ئېنىق چۈشىنەلەيمىز.

ئىزاھلار:

① پرىتساك: «قاراخانىيلار خانلىقى» 1953 ـ يىلى 21 — 22 ـ بەتلەر ۋە ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار خانلىقى تارىخى» 1986 ـ يىلى 27 ـ بەت.

② ئابدۇلغەپپارنىڭ مەلۇماتى سەمئانىنىڭ «كىتابۇل ـ ئەنساب 世系书 » (GMS)470A ـ 472A، ۋە «مۇلھاقاتۇس ـ سۇراھ» دېگەن ئەسەرلىرىنى كۆرۈڭ. «جامال قارشىنىڭ ئەھۋالى» ۋە «مۇلھاقاتۇس ـ سۇراھ» خەنزۇچە تەرجىمىسى، خۇاتاۋ.

③ مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» MS.74

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى مەھمۇد قەشقەرى يەنە «ئوردا» بالاساغۇن ئەتراپىدىكى بىر جاي. مۇشۇ جاي نامى بىلەن بالاساغۇنمۇ «قۇز ئوردۇ» دەپ ئاتالغان دەيدۇ. بىزگە مۇقەددەسىنىڭ «قوشنا ئەل بىلىملىرىنىڭ تۇرلىرى» (BGA 3- جىلد 263 ـ، 264 ـ، 275 ـ بەتلەر) دىن مەلۇمكى بالاساغۇننىڭ غەربىدىكى بىر تۈرك ھۆكۈمرانى تۇرغۇشلۇق شەھەرنىڭ نامىمۇ «ئوردا» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭغا قارىغاندا ھېچ بولمىغاندا 9 ـ ئەسىردە بالاساغۇننىڭ كۆلىمى كىچىك بولمىغان تەقدىردىمۇ ئۇ پايتەخت قىلىنمىغان. موڭغۇللار دەۋرىدە چاغاتاي تۇرغان جاي ئالمالىقنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، شەھەردە ئەمەس ئىدى. بەلكى، مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كەتسە كېرەك.

④ «ئاتىبېشى دەرياسىنى سېلىشتۇرۇشقا دائىر ھەرخىل تارىخىي خاتىرىلەر ھەققىدە» خۇاتاۋ. 1989 ـ يىل.

⑤ بارتولد «يەتتىسۇ تارىخى ئوچېرىكى» 1956ـ يىل 92ـ 93 ـ بەت.

⑥ مىنورىسكىي 1970 ـ يىل. 277 — 281 ـ بەتلەر، خامىلتون 1955 ـ يىل (PP. 94 ـ، 95 .n 4 1955 ـ يىلى خەنزۇچە. 101 — 103 ـ بەتلەر) لەرمۇ شۇنداق قاراشتا.

⑦ «تارىخى جاھانكۇشاي» مىنو. مىنورىسكىي 1970 ـ يىلى. «زەينۇل — ئەخبار» نىڭ بارتولد رەتلىگەن نۇسخىسى 1897 ـ يىلى بارتولد («غەربىي يۇرت تارىخ ـ جۇغراپىيىسى»، ئىنگلىزچە تەرجىمىسى ۋە ئەسلىي تېكىستىنى مەرۇزىنىڭ كىتابىدىن كۆرۈڭ. 1983 ـ يىلى 4 ـ سان.

⑧ چاۋگلىدى: «گەردىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە» (746 ـ 780 ـ A.D) 262 ـ، 263 ـ بەتلەر.

⑨ مىنورىسكىي: 1970 ـ يىل 271 ـ، 272 ـ، 275ـ 276 — بەتلەر. موري ياسۇ تاكائۇ: 1977 ـ يىل «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» 124 ـ بەتلەر.

⑩ بارتولد: «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» 1977 ـ يىل 153 — 155 ـ بەتلەر. مىنورىسكىي 1970 ـ يىل «كاتالوگ» قا قارالسۇن. بىراق، بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس. Ighraj—ARt نىڭ ئەھۋالىنى مىنورىسكىي 1970 ـ يىل 195 —، 277 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑪ مۇشۇ كىتابنىڭ 1 ـ بابى 2 ـ بۆلۈمگە قارالسۇن.

⑫ قەبرە تېكىستلىرى مۇشۇ كىتابنىڭ 1 ـ باب، 2 ـ بۆلۈمگە قارالسۇن.

⑬ بۇ بىر ئابزاس تارىخى ماتېرىياللارغا داڭلىق خاتىرە (4ـ، 9 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا غەربىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن قارلۇقلار ھەققىدىكى پەرەز. ھازىرغىچە ھېچقانداق ماتېرىيال ئاساسىغا ئىگە ئەمەس. بىز ئىستەخرىنىڭ «ھەر قايسى ئەللەنىڭ يوللىرى» ناملىق ئەسىرىدە (BGA 1 ـ جىلد 6 ـ بەت) دە پەرغانىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىن ھالقىپ ئۆتسە قارلۇقلار زېمىنىغا بارغىلى توققۇز ئوغۇز زېمىنىدىن ئايرىلىپ شاجۇ ئەتراپىغا بارغىلى بولىدۇ (ئەڭ ئاخىرقى نۇقتا ھەققىدە دەلىل. خۇاتاۋ 1989 ـ يىل (2) 97 — 98 ـ بەتلەر ئىزاھات 435) جەمئىي 30 مەنزىلنىڭ يول. ئىستەخرىنىڭ بۇ ئەسىرىدىن پاغالار ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتنى بىلگىلى بولمايدۇ.

⑭ پارسچە ئەسلىي چىن (Chin) دەپ يېزىلغان. بۇ سۆز بىلەن پارسچىدىكى خوتەن (khutan) سۆزىنى خاتا تەلەپپۇز قىلىشى بىلەن مۇجمەللىشىپ كەتكەن. (مىنورىسكىي 1970 ـ يىل 24 ـ بەتكە قارالسۇن) بۇ يەردە ئېنىق بىر مىسال بولالايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردە قەشقەرنى چىنغا (Chinistan) تەۋە دېگەن. بۇ چوقۇم تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: مەھمۇد قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەشقەرنى تۆۋەن چىن دەپ ئاتايدۇ

(MS173.) يەنە (MS219.) قەشقەر ئەتراپىدىكى بارسخاننىمۇ تۆۋەن چىن دەيدۇ.

⑮ مۇشۇ كىتابنىڭ 1 ـ بۆلۈمىگە قارالسۇن.

⑯ بۇنى 9 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ئۇيغۇرلار شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ كۈنگەي ئېتەكلىرىنى ئىداره قىلغان ۋەقەلەر، دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ.

مۇللېر (F. W. K. Muller) تونۇشتۇرغان «مەدھىيىلەر توپلىمى» دا 9 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۇيغۇرلار شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى شەھەرلەرنى ئىداره قىلغان بۇنىڭ ئىچىده (Kash) بەلكى قەشقەر بولۇشى مۇمكىن.

⑰ خەنزۇچە ۋەسىقىلەردىكى «غەربكە بېرىش يوللىرى» (رۇلۇك شىنجياڭ دۇنخۇاڭ نۇسخىسى «غەربكە بېرىش يوللىرى، تارىخى جۇغراپىيە تەتقىقاتى»، «داۋاملىق غەربكە مېڭىش» («چوڭ نوم پۇتۇك» 51 ـ جىلد) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى يات ئەللەر تەزكىرىسى. ھىندىستان» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىده تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىده ياغما قەبىلىسىنىڭ بارلىقى ھەققىده مەلۇمات بەرمىگەن. ۋاڭ يەندى ئىدىقۇتتىكى چاغدا تىلغا ئالغان ياغما، قارلۇق، قىرغىز قاتارلىقلار ھەققىده پېللىئوت «كۇسەن 善库» (فىلۇك چىڭجۇن تەرجىمىسى «غەربىي دىيار جەنۇبىي دېڭىز ئوكيان تارىخى جۇغراپىيىسى ھەققىده تەتقىقات مەجمۇئەسى» داۋامى 8 ـ بەت) دېگەن ئەسىرىده Awfi نامه (8 ـ ئەسىر) ھەققىده توختىلىپ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ياغمالار، قارلۇقلار، قىرغىزلارنى بايان قىلغاندىن كېيىن «بىز پەقەت (ۋاڭ يەندىنىڭ) ياغمالار، قارلۇقلار، قىرغىز قاتارلىق ئۇچ نامنى بىلله تىلغا ئالغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك. بۇلار يۇقىرىقى ماقالىلەردىن پايدىلانغان» دەيدۇ.

⑱ خامىلتون 1955 ـ يىل 13 ـ بەت 1955 ـ يىل خەنزۇچە

تەرجىمىسى 15 — 16 ـ بەتلەر. 1 ـ ئىزاھات ۋە 16 ـ، بەت 1 ـ ئىزاھات ۋە 19 ـ بەت.

⑲ مىنورسكىي 1970 ـ يىل، 126 ـ بەت.

⑳ مۇتەخەسسىسلەر ئادەتتە تىبەت زەنپۇدامۇ قەستكە ئۇچرىغاندىن كېيىن دۆلەت بۆلۈنۈپ ئۇلار غەربىي دىيارىدىن چېكىنگەن دەپ قارايدۇ. بىراق، كونكرىت ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بۇ ھەقتىكى مۇنازىرە يەنىلا داۋاملىشۋاتىدۇ.

㉑ چازېگلېدى (Czegledy. k 1973) «گەردىزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى (746 ـ A. D 780 —)»

㉒ بۇ ئەسەرگە دائىر ئەھۋاللارنى بارتولد 1977 ـ يىل، 26 ـ بەتتىن كۆرۈڭ.

㉓ ئەسلىي نۇسخىسى بارتولد 1898 ـ يىل 24 ـ بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

㉔ پارسچە Chin Andaran نىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئىچكىرىكى جۇڭگو».

㉕ ئەسلىي تېكىست (hallukh) kh. l. kh.

㉖ بارتولد 1956 ـ يىل (2) 92 — 93 ـ بەت. مىنورسكىي 1970 ـ يىل 277 — 281 ـ بەت. خامىلتون 1955 ـ يىل .PP 95 ـ 94 n. 1955 ـ يىل خەنزۇچە 101 — 103 ـ بەت 4 ـ ئىزاھات (سوۋېت ئىتتىپاقى) «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» 2 ـ توم. (Tou Ⅱ. 1979) 14 ـ بەت. 2 ـ ئىزاھات.

㉗ پرتساك 1951 ـ يىل («قارلۇقلاردىن قاراخانىيلار خانلىقىغىچە»)

㉘ «Bilka kur» (田比伽阙) ئەسلىي كۆچۈرمە نۇسخىسىدىن تەلەپپۇز قىلىنىشى ئازدۇر ـ كۆپتۇر يىراقلىشىپ كەتكەن. بارتولد (1898 ـ يىل 130 ـ بەت) ئەسلىي ئالدىنقى بىر سۆزى بىلگە (Bilka) كېيىنكى سۆزىنى ماركۇت ئۇيغۇز

(ughur) دەپ ئوقۇغان. پرتساك بولسا كۇر (kur) دەپ ئوقۇغان. (پرتساك 1951 ـ يىل 283 ـ بەتكە قارالسۇن)

㉙ پۇتۇن تېكستنى بۇ كىتابنىڭ قوشۇمچە 3 تىن كۆرۈڭ.

㉚ سەمئازى «كىتابۇل ـ ئەنساب» (GMS) 286B ـ 287 A

㉛ بارتولد 1977 ـ يىل 255 ـ بەت.

㉜ بارتولد 1977 ـ يىل 200 — 201 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

㉝ بارتولد 1977 ـ يىل 209 — 210 ـ بەتلەر.

㉞ مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قاغان» سۆزى ھەققىدىكى (MS315. 276.) ھەمدە خەن رۇلىنىڭ ئەپەندىنىڭ «تۈركلەردىكى ئەمەل نامىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسەرىگە قارالسۇن.

㉟ سەمئانى كىتابۇل ـ ئەنساب (世系书) ئەسىرىدە خاتىرىلىنىشىچە 225 ـ يىل (840 ـ يىل) ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ «تارىخىي كامىل» (6 ـ توم 509 ـ بەت) تە خاتىرىلىنىشىچە بۇ ئىشنى ئىسلام كالېندارى بويىچە 224 ـ يىل (839 ـ يىل) غا تەۋە دەپ يازغان.

㊱ پرتساك 1951 ـ يىل ۋە بۇ ئەسەرنىڭ 4 ـ باب 1 ـ بۆلۈمىدىكى تەبەرنىڭ «تارىخىي تەبەرى» دىن ئېلىنغان ۋە مەسئۇدىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» ، ناھىنشىنىڭ «بۇخارا تارىخى» نامىلىق ئەسەرلىرىدىكى خاتىرىلەرگە دىققەت قىلىڭ.

㊲ قەدىر (Qadir) تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىكى ئاتاق نامى بولۇپ ئادەم ئىسمىدىن كېيىنرەك پەيدا بولغان كلاۋسوننىڭ «8 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈركچە سۆزلۈك لۇغىتى» (Clausun. G. «An Etymoloqicat Dictionary of Pre—13th Century Turkish») نىڭ مەزكۇر ماددىسىغا قارالسۇن. مەن بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىدىكى «قەدر» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋىتى بارمىكىن دەپ قارايمەن.

㊳ ژهي لياڭتاؤ 1986 ـ يىل 2 ـ بەتتىن ئېلىنغان.
㊴ پرتساك 1951 ـ يىل 294 ـ بەت.
㊵ نىزامۇل ـ مۇلۇك «سىياسەتنامە» 220 ـ ژە 224 ـ بەتلەر.
㊶ ئىبنۇل ـ ئەسىر «تارىخي كامىل» 8 ـ توم 410 ـ بەت.
㊷ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74 ـ جىلد، «كونا قىسسىلەر تارىخى» 39 ـ جىلد، «بەش دەۋرنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى» 29ـ جىلد خاملتوننىڭ تەتقىقاتى. خاملتون 1955 ـ يىل 98 ـ، 100 ـ بەتلەر. خەنزۇچە 107 — 108 ـ بەت.
㊸ پرتساك 1951 ـ يىل، 294 — 295 ـ بەتلەر.
㊹ گرېنارد 1900 ـ يىل 36 — 37 ـ بەتلەر.
㊺ خاملتون 1955 ـ يىل 94 — 100 ـ بەت. بولۇپمۇ 94 ـ، 95 ـ بەتلەردىكى 1 ـ ئىزاهات بەكرەك مۇھىم، 1955ـ يىل خەنزۇچە 101 ـ، 103 ـ بەتلەر 4 ـ ئىزاهات.
㊻ بالبي «قەدىمكى ئۇدۇن ساك تىلى مەدەنىيىتى» 91 ـ، 92 ـ بەتلەر موڭغۇللار دەۋرىدە خېشى كارىدورى يەنىلا هون قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى دەپ ئاتالغان خەلق ياشاپ كەلگەن. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 170 ـ جىلد «يۇەن يۇ تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە يۇەن سۇلالىسى قۇرۇلغان چاغلاردا تاڭغۇتلار زېمىنىدىكى يوللارنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتىلگەن يۇەن يۇنىڭ ئوردىغا مەلۇم قىلىشچە تاڭغۇتلاردا چاك، هون قاتارلىقلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ پەرقلەندۇرۇش قىيىن.....».
㊼ پرتساك 1951 ـ يىل 296 ـ بەت.
㊽ «سۇرراھ لۇغىتىنگە ئىلاۋە» بارتولد 1898 ـ يىل 132ـ بەت.
㊾ پرتساك («قاراخانىيلار خانلىقىغا دائىر تالاش ـ تارتىش

قىلىنىۋاتقان بىر نەچچە مەسىلە ھەققىدە» ۋېي لياڭتاۋ تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى» 1984 ـ يىل 2 ـ سان 68 ـ ئىزاھات) قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئىككى ناملىق تۈزۈمنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. ھارونىڭ يەنە بىر ئىسمى ھەسەن ئىدى، دەيدۇ. فېدوروۋ (1983) «10ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى ئومۇمىي تارىخى» (قەدىمكى يارماقلارنى ئاساس قىلىپ) بۇ ئىككى ئادەمنىڭ ئىككى ئادەم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

⑩ ئىبنۇل ـ ئەسىر «تارىخي كامىل» 9 ـ توم 95 ـ 98 — 100 ـ بەتلەر جايلار ھەققىدە تەتقىقات، فېدوروۋ (1983ـ يىل) 104 ـ 105 ـ بەت.

⑪ 11 ـ ئەسىردىكى يازغۇچى شىلەل سەبى ئەخمەت بىن ئەلىنى بۇغراخاننىڭ ۋارىسى، دەيدۇ. فېدوروۋ (1983 ـ MH) 106 ـ بەتتىن نەقىل كەلتۈرگەن.

⑫ ماركوف «پۇللارنىڭ مۇندەرىجىسى» 209 ـ بەت 136. NO فېدوروۋ (983 ـ M.H1) دىن نەقىل كەلتۈرگەن، 106 — 107 ـ بەت.

⑬ فېدوروۋ (1983 ـ M.N) 107 ـ بەت.

⑭ ئەل ـ ئۇتبى (AL—utbi) 498 ـ يىل (1007 — 1008 ـ يىللىرى) تۇنجى بولۇپ تىلغا ئالىدۇ. ئۇنى ئۇدۇنىڭ ھۆكۈمرانى دەيدۇ. فېدوروۋ (1983، MH) 107 ـ بەتتىن نەقىل كەلتۈرگەن.

⑮ فېدوروۋ (1938 ـ MH) 110 — 111 ـ بەتلەر.

⑯ فېدوروۋ (1983 M.H —) 114 ـ بەت.

⑰ ۋېي لياڭتاۋ 1986 ـ يىلغا قاراڭ.

⑱ پرتساك 1951 ـ يىل.

⑲ مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» 155 ـ بەت.

⑥⓪ مەسئۇدى — بىر ئەسەرنىڭ ئىسمى. بۇ ئەسەر تۈركىي تىللىق خەلىقلەرنىڭ ھەرخىل ئەھۋالىنى يېغىپ توپلىغان. كېيىنچە «ئالتۇن يايلاق» قا كىرگۈزۈلگەن. «مەسئۇدى» EI¹ ۋە دې. گىبې «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» (BGA) 8 ـ توپلام «كىرىش سۆز» دە مەسئۇدىنىڭ بىر گىرافىكنى كىرگۈزۈپ نەقىل كەلتۈرگەن. (6 — 8 ـ بەت).

⑥① EI² «ئافراسىياپ» دېگەن سۆزگە قارالا. مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» 21 ـ باب «ئەڭ ئاخىرقى پارس دۆلەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇچۇرلىرى» دە پاراسىياپ (ئافراسىياپ) تۈركلەر زېمىنىدا تۇغۇلغان (540 ـ ئابزاس) ۋە پارسلار بىلەن سوقۇش قىلغان (544 ـ ئابزاس).

⑥② مۇشۇ ئەسەرنىڭ 4 ـ باب 2 ـ بۆلۈمى.

⑥③ ياڭ جىجىيۇ «回回 (خۇيخۇي) سۆزىنىڭ مەنبەسى ۋە ئۆزگىرىش تارىخى» ۋە «سەيدۇللانىڭ مىللەت تەركىبى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلە». ياڭ جىجىيۇ «يۈەن سۇلالىسى تارىخىغا دائىر ئۇچ ماقالە» گە قارالا.

[قوشۇمچە] I

جامال قارشى ۋە ئۇنىڭ «سۇررا‌ھ لۇغىتىگە تولۇقلىما»

10 — 14 ـ ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى، ئوتتۇرا ئاسيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئالاھىدە چوڭ قىيىنچىلىق ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ كەم بولۇشىدۇر. ناھايىتى چەكلىك ئەسلىي ماتېرىياللار ئىچىدە جامال قارشىنىڭ ①ئەرەبچە يازغان «سۇررا‌ھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» دېگەن ئەسىرى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

جامال قارشىنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە ئۇ ئۆزىنىڭ «سۇررا‌ھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» دېگەن ئەسىرىدە تۇنجى بولۇپ مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ۋە بارتولد، بۇركمان، خوفمان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىگە② ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ ئىسمى ئەبۇ فەزل بىننى مۇھەممەد (Abual —Fadl b. Muhammad) ③ ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۆزىگە جامال قارشى دەپ تەخەللۇس قويغان. «قارشى» تۈركچە سۆز بولۇپ مەنىسى «ئوردا» ، «قەلئە» بۇ ئىسىمنىڭ مەنىسى «ئوردىنىڭ جامالى» دېگەن بولىدۇ④.

جامال قارشى ھىجرىيە 628 ـ يىلى(1230 — 1231 ـ يىللىرى) ئالمالىقتا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى بالاساغۇنلۇق ھاپىز (قارىي) ئىدى. يەنى مەسچىتتە قۇرئان تىلاۋەت قىلغۇچى ئىدى، ئانىسى مەۋرىلىك ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا موڭغۇللار ئوتتۇرا

ئاسیانی ئىستېلا قىلىپ بولغان بولۇپ، ئالمالىق چاغاتايىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى زېمىن ئىدى. گەرچە چاغاتاي ئىسلام دىنىغا ئانچە دوستانە مۇئامىلە قىلمىسىمۇ، بىراق پۈتكۈل موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ھەرخىل دىنلارنىڭ قوشۇۋېلىش ۋە چارۋىچىلىققا قارىتىلغان سىياسەتلىرى ھەم ئالمالىقتىكى چىگىنا خىدىچىن جەمەتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئاستىدا يەنىلا مۇسۇلمان گۇرۇھلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى ساقلىنىپ قېلىندى. جامال قارشى مانا شۇنداق مۇھىت ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇنىڭ ئۆسمۈرلۈك دەۋرى مەدرىسەلەردە ئۆتتى. ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى، قۇرئان شەرىئەت ئىلملىرىنى ئۆگەندى. بەزى ئۇستازلىرى ئۇنى «قۇرئانشۇناس» دەپ ئاتىغان.

يېتىلگەن جامال قارشى ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمران چىگنا خىدىچىنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ ئائىلىسىدە بالىلىرىغا ئۇستاز بولغان. كېيىنچە يەنە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشىپ مەدرىسەدە ئىشلىگەن. ئۆزىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ئوردىدا ياشىغانلىقى ھەم ھۆكۈمران ئاقسۆڭەكلەر بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى بولغانلىقتىن ئۇ «قارشى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن ئىكەن. بارتولدنىڭ قارىشىچە بۇ ئەلۋەتتە ئەينى ۋاقىتتىكى ئەمەلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۇنى شۇنداق ئاتىشى ئىدى.

662 ـ يىلى (1263 — 1264 ـ يىللىرى) جامال قارشى ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولغانلىقتىن ئالمالىقتىن ئايرىلىپ قەشقەرگە كېلىدۇ. كېيىن ئاساسەن قەشقەردە ياشايدۇ. ئۇ يەردە يەرلىك دىنىي ئۆلىمالار بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ كۆپ قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلارنى سایاھەت قىلىپ كېلىدۇ. ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقىدىكى داڭلىق شەيخلەر، ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى تونۇپ يېتىدۇ. «تولۇقلىما» (ئىلاۋە) دە ئۇ ئۆزىنىڭ ئىككى

قېتىم قايدۇ ئۇچۇن خىزمەت قىلغانلىقىنى تىلغا ئالمىدۇ.
جامال قارشى ئۆز ئۆمرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. بىرقەدەر داڭلىق ئەسەرلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ «مولھاقاتۇس - سۇررراھ» «سۇررراھ» لۇغىتىگە يازغان تولۇقلىما» دۇر. بۇ ئۇنىڭ قەشقەردىكى دىنىي ئۆلىمالارنىڭ تەكلىپى بىلەن يازغان ئەسىرىدۇر. قەشقەردىكى بىر مەدرىسەنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن 11 - ئەسىردىكى ئەرەب لۇغەتچىسى جەۋھەرىنىڭ «ئەل - سىياھ» ناملىق ئەسىرىنىڭ قولىيازمىسى تېپىلغاندىن كېيىن 681 (1282 - 1283) - يىلى تۇزۇلگەن پارس تىلىدا ئىزاھلانغان لۇغەتتۇر، بۇ لۇغەتنىڭ تولۇق ئىسمى «تىللاردىكى ئۆلچەملىك سۆزلەر» بولۇپ ئۇ ئادەتتە («سۇررراھ لۇغىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) «سۇررراھ» نىڭ ئەسلىي مەنىسى «چۇشىنىشلىك، ئېنىق» بولۇپ «ئېنىق سۆز، ئۆلچەملىك سۆز» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسەر بىر مەزگىل دالڭ چىقارغان ھەمدە كېيىن نۇرغۇن لۇغەتچىلەر (ئۇنى) ئۇلگە قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن ماتېرىيال مەنبەسى سۈپىتىدە پايدىلانغان.
ئەمما، بىز ئۇچۇن ئېيىتقاندا، بىزگە ئەڭ كېرەكلىك بولغىنى كېيىن ئۇنىڭ «مولھا قاتۇس سۇررراھ» لۇغىتىگە ئەرەبچە يازغان «تولۇقلىما» ناملىق كىتابىدۇر.
ئۇنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋە ئەسەرنىڭ تاماملانغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بىراق، «تولۇقلىما» دىكى ئەڭ ئاخىرقى ۋاقىت ھىجرىيە 702 - يىلى (1302 - يىلى8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى — 1303 - يىلى 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى)، شۇنىڭ ئۈچۈن «تولۇقلىما» نىڭ تاماملانغان ۋاقتى ھىجرىيە 702 - يىلىدىن بۇرۇن ئەمەس⑥. «تولۇقلىما» ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بىر قىسىم خانلىقلارنىڭ تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتاقلىق شەيخلەرنىڭ تەزكىرىسىگە دائىر ماتېرىياللارنى، شۇنداقلا بىر قىسىم شەھەرلەرگە باردىغان

يوللار، يۇرتلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، يەرلىك مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«تولۇقلىما» موڭغۇللارنىڭ گۈللىنىشىنى ۋە كۈچەيگەن دەۋرلىرىنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ 13 - ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مەزگىللەردىكى تارىخ ھەققىدىكى خەنزۇچە خاتىرىلەر تولىمۇ كەم. مۇسۇلمانلار تارىخىغا دائىر خاتىرىلەر خېلىى كۆپ بولۇپ جۈۋەينىي، راشىددىن، ۋەسساپ قاتارلىقلارنىڭ پارسچە يازغان ئەسەرلىرى خېلى داڭلىق بولسىمۇ، بىراق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇشۇ دەۋرلىرىدىكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ئازلىق قىلىدۇ. چۈنكى، جۈۋەينى گەرچە تۈركىستانغا ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى بىر قەدەر بۇرۇن تەخمىنەن 1260 - يىللىرى ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك⑦. راشىددىنىڭ، ۋەسساپلارنىڭ ئەسەرلىرى يېزىلغان چاغلار بولسا موڭغۇل ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئىرانىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى چۈشىنىشى يېتەرلىك ئەمەس بولۇپلا قالماي، ئۇلارنىڭ دىققىتى ئاساسەن غەربىي ئاسىيادىكى موڭغۇل ھاكىمىيىتىگە — ئىلىكخانلارنىڭ تارىخىغا مەركەزلەشكەن⑧. ئىبنۇل - ئەسىرنىڭ «تارىخىي كامىل» دېگەن ئەسىرى خېلى مۇھىم بولسىمۇ، بىراق ئەسەرنىڭ ئاپتورى موڭغۇللار بىسىپ كىرىشتىن بۇرۇن مىسۇپوتامىيەگە قېچىپ كەتكەن بولغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىغا دائىر ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى تەپسىلىي يازالمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن باشقا ئەسەرلەرگە قارىغاندا جامال قارشىنىڭ «تولۇقلىما» سى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئەسەر ئەينى دەۋردە تۈركىستاندا يېزىلىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر تارىخىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تۈركىستاندىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى ھەققىدىكى

بايانلىرى بولۇپمۇ ئۇزۇنلۇك شەخسىي تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرى، ئۆزى بىۋاستە چۈشەنگەن ياكى ھەر قايسى جايلاردا ئاڭلىغانلار بولۇپ بۇلار باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردىن قېلىشمايدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئىككى نۆۋەت قايدۇغا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە چاغاتاي خانلىقىغا دائىر قىزىقارلىق ئەھۋاللارنى بايان قىلىدۇ. يالۋاچلارنىڭ ئەۋلادلىرىغا دائىر بىر ئەمەس تۆت مەسئۇدىنىڭ ئىككى دەرىيا ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلارنىڭ تارىخىي قىممىتى تېخىمۇ چوڭ.

«تولۇقلىما» نىڭ موڭغۇللاردىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەھمىيىتىمۇ ئىنتايىن چوڭ. مەسىلەن: «قاراخانىيلار تارىخىنىڭ بولۇپمۇ ئۇنىڭ بۇرۇنقى تارىخى ۋە نەسەبلىرى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب ـ پارس يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردىمۇ ئۇزۇكچىلىك بار. جامال قارشى ئەينى ۋاقىتتا كۆرگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن مەسىلەن: 11 ـ ئەسىردىكى ئابدۇلغەپپارنىڭ «قەشقەر تارىخى» دە بايان قىلىنغان قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ بەزى مۇھىم ماتېرىياللىرىنى ئاساس قىلغان. بۇ تارىختىن بۇيان تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە. جامال قارشىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم شەيخلەر توغرىسىدىكى بولۇپمۇ ئۇنىڭ بىلەن دەۋرداش كىشىلەر ھەققىدىكى بايانلىرى ھەققىدە بارتولد: «ئۇ بىزگە بۇ مەزگىلدىكى مەنبۇي تۈرمۇشنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلدى» دېگەن ئىدى.

«سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» نىڭ قولىيازما نۇسخىسىنى ئەڭ بۇرۇن م. س. ئاندىرىيوف 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن بايقىغان. قولىيازما نۇسخىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خۇلاسە قىسمىغا كۆچۈرگۈچىنىڭ كۆچۈرگەن ۋاقتى ھەققىدە ئىزاھات بېرىلگەن:

«سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» نى ئاللانىڭ ئاجىز نامرات

قوللىرىدىن پەرھاد ئەندىجانى شېرىپىدىن بىن مولا نۇرداۋۇتلارنىڭ قوللىرى بىلەن 1066 ـ يىلى (1655 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى، 1656 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى) 5 ـ ئاينىڭ دەسلەپكى ھەپتىسىنىڭ چارشەنبە كۈنى خوجەنتتە يېزىپ تاماملىدى. ئاللا بۇ ئىككىسىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتكەي.»

1898 ـ يىلى بارتولد ئۆزىنىڭ داڭلىق ئەسىرى «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلغاندا مۇشۇ كۆچۈرمە نۇسخىسىغا ئاساسەن «تولۇقلىما» نىڭ ئابزاسلىرىنى ۋە تېكىستولوگىيىسىنى بېكىتىپ، بۇ ئەسەرنىڭ 1 ـ تومىنىڭ «تارىخي ماتېرىياللار» قىسمىغا (128 — 152 ـ بەتلەرنىگە) كىرگۈزگەن. بۇ ئابزاسلار ئاساسەن تۆت مەزمۇننى ئۆزى ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار:

1) قاراخانىيلار سۇلالىسىگە دائىر ئەھۋاللار، 2) موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىرلىرى ھەققىدىكى تارىخىي بۆلەكلەر. 3) بىر قىسىم ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى ھەم يەر ـ جاي ۋە داڭلىق شەخسلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە. 4) ئاپتورنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى.

كېيىن، (1902 ـ يىل) بارتولد تۈركىستاندا تېخىمۇ مۇكەممەل قولىيازمىنى تاپقانلىقىنى قەيت قىلىدۇ⑨. بىراق، ئۇنىڭ ئۆزى ياكى باشقىلار تېخىمۇ مۇكەممەلرەك «تولۇقلىما» نى ئېلان قىلمىدى.

بارتولدتىن باشلاپ «ئىلاۋە» نىڭ ئابزاس بۆلەكلىرى غەربتىكى بىر قىسىم مۇتەخەسسىسلەر تەرىپىدىن پايدىلانغان. مەسىلەن: بويلېر «تارىخي جاھانكۈشاي» نىڭ تەرجىمە شەرھىسى ۋە پرتساكنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىغا دائىر ماقالىلىرى. بىراق، باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان مۇكەممەل نۇسخىسى بولمىغاچقا كۆپلىگەن كىشىلەر پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمەي قېلىۋاتىدۇ.

مەن 1986 ـ يىلى ۋە 1987 ـ يىلى بارتولدنىڭ بۇ ئابزاس ـ ئۇزۇندىلىرىنى تەرجىمە ۋە تەتقىق قىلدىم⑩. تەرجىمە دەسلەپتە ئەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى ھەم شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى توپلىمى» دا ئېلان قىلىنغان (10 ـ، 11 ـ سانلىرى) تەرجىمە نۇسخىسىدىكى بىر ئاز كۆچ سەرپ قىلىشقا تېگىشلىك يېرى ئىسلامىي لەقەبلەرنىڭ تەرجىمىسىدۇر.

ئەرەبچە، پارسچە لەقەبلەر بىر ئاز مۇرەككەپ سەلبىي ئىجابىي مەنىدىكى لەقەبلەردىن تەرەققىي قىلىپ شان ـ شەرەپ نامى بولۇپ قالغان، ئىسلام دۇنياسىدىكى ھۆكۈمران، ئەمەلدار، سەركەردە ۋە دىنىي ئۇلىمالار تەرىپىدىن كەڭ قوللىنىلغان. ھەمدە بارغانسېرى ئەۋج ئالغان. بۇ جۈملىنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە باشلانغان پادىشاھلارنىڭ ھۆرمەت نامىلىرىغا ئوخشاش بولۇپ ئىسمىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا لەقەب ئەرەب ـ پارسلاردا ئىسىملارنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلىدۇ، بۇ يەردە بىزنىڭ دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى بىرىنچى، نۇرغۇن ئەھۋال ئاستىدا لەقەب ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ كىشىلەرگە تونۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز باشتا تەرجىمە قىلغان تارىخىي ماتېرىياللاردا مەنسىگە قاراپ تەرجىمە قىلىشنى ئاساس قىلاتتۇق. بۇ مۇۋاپىق ئۇسۇل ئەمەس ئىدى. چوقۇم ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە لەقەپ دەپ ئېلىش كېرەك. مەنە تەرجىمىسىنى تىرناق ئىچىگە ئېلىپ قويسا بولىدۇ. ئىككىنچى، جامال قارشى كۆپ ھاللاردا لەقەبنى ئىسمىنىڭ ئالدىغا قويغان. ئۈچىنچى، ئۇ بەزى ۋاقىتلاردا لەقەبنىڭ بەزى تەركىبلىرىنى قىسقارتىۋەتكەن. مەسىلەن: 53B ـ ۋاراقتىكى «سەپىپ قاھىرىدىن» بەزى بەتلەردە «سەيپىدىن» دەپ ئېلىنغان «سۇررا ھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» نىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول، ئۇنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل تەرجىمىسى

ۋە شەرھىسى ئىشلىنىپ تاماملاندى.

«سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» گە كىرگۈزۈلگەن سۇلتان ساتۇق بۇغراخانغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچە خاتىرىلەر(953B11[- ۋاراق] ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى ئىككىنچى دەريا ئارىسى (ماۋارائۇننەھر) دىكى ۋە باشقا جايلاردىكى مەشھۇر تۈرك خانلىرىنىڭ تەزكىرىسى: ساتۇق بۇغراخان قازى ئادۇلكەرىم ئارسلانخان كۆل بىلگە قەدىرخانلار ئافراسىيابقا تۇتىشىدۇ. ئافراسىياب ئەفرىدۇنغا، ئەفرىدۇن جەمشىتكە، ئۇ ياقۇپقا، ياقۇپ نۇھقا تۇتىشىدۇ. خۇدا ئۇلارنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي. ساتۇق خەلىپە ئەل مۇتىئى دەۋرىدە (334 — 363 ـ يىللىرى /946 — 974 ـ يىللىرى) ئەبدەل مەلىك بىننى نۇھ سامانى ھاكىمىيىتى دەۋرىدە قەشقەر ۋە پەرغانە رايونلىرىدىكى تۈرك خانلىرى ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن مۇسۇلمان بولغان. ئالدىنقى ئابزاستا شەرھىيشۇناسلار تىلغا ئالغان شەيخىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمراقى ئىلھام ئەبۇ ئابدۇللا ھۇسەيىن پەدەرنىڭ ئوغلى كۆزگە كۆرۈنگەن ئىمام كامىل، ئىقتىدارلىق ئابدۇلغەپپار ئالمائى قەشقەرى خۇدا ئۇلارنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي ئۆزىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ئۇنىڭ قىسسىلىرىنى بايان قىلىدۇ:

تۈرك رايونىدا ئەڭ بۇرۇن مۇسۇلمان بولغان جاي شاشتۇر. شاشلىقلار كۆل بىلگە قەدىرخان دەۋرىدە مۇسۇلمان بولغان. سامانى (al—Amir Nuh. b Mansur al—Radi al—samani) ئۇلارنىڭ دۆلىتىگە قوشۇن تارتىپ ئاقسۇ شەھىرىگىچە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن. بىر قىسىم بايلىقلارغا ئىگە بولغاندىن كېيىن چېكىنگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئىككىسىنىڭ ئالاقە مەكتۇپلىرى تاكى نۇھ بىن مەنسۇر ئالەمدىن ئۆتكۈچە داۋاملاشقان. ئىسمائىل بىن مەنسۇر تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن قېرىنداشلىقنىڭ يۈزىنى قىلىپ قەدىرخان بىلەن ئالاقىنى ئۈزمىگەن. لېكىن، تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئارسلانخاننىڭ قېرىندىشى ئوغۇلچاقتا

ئۆتكەن. تۇرك ھۆكۈمرانلىرى ئىسلامغا مۇخالىپ سۆزلەرنى قىلىشقا باشلايدۇ. كېيىنچە نەسر بىن مەنسۇر قېرىندىشىدىن يۈز ئۆرۈپ قەشقەرگە قېچىپ كېلىدۇ. ياخشى مۇئامىلە قىلىپ ئۇنىڭغا: ئۆز ئۆيۈڭدە تۇرغاندەك خاتىرجەم تۇر دەيدۇ. [36A - ۋاراق] «قېرىندىشىڭ ساڭا سوغاق مۇئامىلىدە بولۇپتۇ، بىراق مەن سەن بىلەن ياخشى ئۆتىمەن» دەپ ئۇنى ئاتۇشنىڭ ئەمەلدارى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. كارۋانلار دائىم بۇخارا ۋە سەمەرقەنتلەردىن ئاتۇشقا مال توشۇپ تۇراتتى. نەسر بەزى قىزىقارلىق ئىشلارنى قەدرخانغا سۆزلەپ بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ قەدرخان ھەقىقىي ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقى ھەققىدىكى ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە دىنسىز بۇ كىشىلەر ئەينى چاغدا يىپەك رەخت، شېكەر قاتارلىقلارنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. چۈنكى، ئۇلار ئەزەلدىن بۇنداق نەرسىلەرنى كۆرۈپ باقمىغانلىقىنى، ئېيتىدۇ. ئانچە ئويلىشىپ ئولتۇرمايلا ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقىنى ئۇنىڭغا ئىشىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. نەسر ئۇنىڭغا كالا تېرىسى چوڭلۇقى بىلەن تەڭرەك زېمىنغا ئىگە بولۇشنى، ئۇ يەرگە بىر مەسچىت سېلىش ئۈمىدىنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭدا ئۆزى ئىبادەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خان ئۇنىڭغا ئۆزەڭ قەيەرنى خالىساڭ شۇ يەرنى ئالغىن» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ناسىر بىر سېرىق كالىنى سويۇپ، كالا تېرىسىنى تىلىپ، تىلىنغان تاسما بىلەن بۇگۈنكى ئاتۇشتىكى چوڭ مەسچىتنىڭ ئورنىنى چۆرۈپ دائىرە قىلىپ ئىگىلەيدۇ. بۇ دىنسىز خان نەسرنىڭ تەلىپىدىكى ئامەتكە ھەيران قالىدۇ. بۇ ئوغۇلچاق خان ساتۇق بۇغراخاننىڭ تاغىسى ئىدى.

ساتۇق بۇغراخان 12 ياش ۋاقتىدا باتۇر، روھىي كەيپىياتى دۇرۇس، ئەقىللىق، زېرەك، تۆتۈۋېلىش قابىلىيىتى ياخشى، نەزىرى ئۆتكۈر بولۇپ، باشقا شاھزادىلەردە بۇنداق ئالامەتلەر

تولۇق هازىرلانمىغانىدى. ئەگەر بۇخارادىن كارۋانلار كەلسە ساتۇق بۇغراخان ئاتۇشقا بېرىپ ئۇلارنىڭ ئېلىپ كەلگەن مالىلىرىنى كۆرۈپ كېلەتتى. نەسر سامانى ئۇنى ياخشى كۈتۈپ مېھمان قىلاتتى. پېشىن ۋاقتىلىرىدا مۇسۇلمانلار ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتەۋاتقاندا ئۇ يىراقتا تۇرۇپ تاماشا كۆرەتتى. ئۇلار نامازنى ئۆتەپ بولۇپ تارىغاندا، ئۇ سامانىيىنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىقلىرىنى سوراپ كۆرەتتى. سامانى بولسا: بىز بىر كېچە ـ كۈندۈزدە بەش ۋاخ نامازئۆتەيمىز [36 ـ ۋاراق] مۇشۇنداق قىلىشقا بۇيرىدى؟ دەپ سورايتتى. بۇ چاغدا سامانى ئۇلۇغ ئاللانىڭ 99 سۈپەتلىرىنى ھەم ئۇلارنىڭ ئېسىل خىسلەتلىرىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئۇ يەنە مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئېيتقان بايانلىرى ئارقىلىق ئىسلام شەرىئەتلىرىنى بايان قىلاتتى. يەنە ئىسلام قائىدىلىرىنىڭ ياخشى تەرەپلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئۇ ساتۇققا: ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتىڭ ئاستا پەيدا بولۇپ قەلبىڭدىن ئورۇن ئېلىپ يىلتىز تارتىدۇ، دەيدۇ.

بۇ چاغدا ساتۇق بۇغراخان: بۇنداق تەڭرىگە چوقۇنسا بولغۇدەك، بۇ پەيغەمبەر نېمە دېگەن سادىق، بۇنىڭغا ئەگەشسەك بولغۇدەك، بۇ نېمە دېگەن گۈزەل. بۇنىڭغا بەيئەت قىلساق بولغۇدەك» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاللانى ئېتىراپ قىلىدۇ، ئاللانى مەدھىيىلەيدۇ. ئۇ مۇھەممەت پەيغەمبەرنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ـــ خۇدا ئۇنى ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن. ئۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ. ھەم شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۆزىنىڭ قوغدىغۇچىلىرىنىمۇ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن سامانى ساتۇق بۇغراخاندىن بۇ مەخپىيەتلىكنى تاغىسى ئوغۇلچاقتىن سىر ساقلاش ھەققىدە ۋەدە ئالىدۇ. ساتۇق بۇغراخان مەخپىي ھالدا «قۇرئان» ئوقۇيدۇ.

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ۋە مۇسۇلمان بولۇشنىڭ شەرتلىرىنى بىلىۋالىدۇ. قائىدىلىرىنى چۈشىنىدۇ. ئۇ يەنە مەخپىي يۇسۇندا مۇرىت توپلايدۇ. 50 نەچچە ئادەم ئۇنىڭغا ئەگىشىدۇ. كېيىنچە ئوغۇلچاق ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى سېزىپ قالىدۇ. ھەم ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى نازارەت قىلدۇرىدۇ. نازارەت قىلغۇچى ئۇنىڭ ھەر كۈنى تەرەت ئېلىپ، نامازئۆتەۋاتقانلىقىنى ئوغۇلچاققا مەلۇم قىلىدۇ. ئۇنىڭ تاغىسى بۇ ئىشنى خاتۇنغا ئېيتىدۇ. خاتۇن ساتۇقنى ياخشى كۆرگەچكە ئۇنىڭغا: شەنبە كۈنى تاغاڭ ئۆزى شەخسەن بىر ئىبادەتخانا سېلىپ سېنى سىناپ باقماقچى. ۋاقتى كەلگەندە سەن ياخشىراق كۈچ چىقىرىپ ئىشلەرسەن دەپ خۇپيانە بېشارەت قىلىدۇ. ئۇ كۈنى ھەربىر ئەمگەكچى بىردىن كېسەك كۆتۈرسە ساتۇق ئىككىدىن كېسەك كۆتۈرىدۇ. ئىشلەۋاتقاندا ئۇنىسز ھالدا ئۇلۇغ خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ [37 ـ ۋاراقA]: خۇدا دۇشمەنلىرىم ئۈستىدىن ۋە ئىسلام دىنىنىڭ دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غالىپ كېلىشىمگە مەدەت بەرگەيسەن! مېنى ئىسلامغا ئېتىقاد قىلدۇرغىن! ماڭا بۇ يەرنى بەندىلىرىڭ يىغىلىدىغان مەسچىت قىلىپ بەرگەيسەن! مەن بۇ يەرگە تەكچە ياسايمەن، سېنى مەدھىيىلەيدىغان مېھراب ياسايمەن. ئاندىن ئەزان ئېيتىپ نامازئوقۇيمەن. نامازغا ئىماملىق قىلىمەن. سېنىڭ ئىلتىپات قىلىشىڭنى تىلەيمەن». مانا بۇ ئاتۇشتىكى چوڭ مەسچىت، خاتۇن ئېرىنىڭ ساتۇق بۇغراخاننى جاپالىق ئىشلەتكەنلىكىگە نارازى بولدى. تاغىسى ئۇنىڭ ئەمگەكلىرىدىن رازى بولدى. ئۇ: «ئەگەر ئۇ بىزنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىمىزگە سۈسلۇق پوزىتسىيىسىدە بولۇپ ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلغان بولسا ياكى مەندىن كېيىن مېنىڭ ئەۋلادلىرىمغا زىيان سالىدىغان بولسا مەن ئۇنىڭغا يول قويمىغان بولاتتىم» دەيدۇ.

بۇ ئىشلار جەريانىدا ساتۇق بۇغراخان «قۇرئان كەرىم» نى

يادىلاپ بولىدۇ. ھەم ئۇنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىدۇ. ئۇ 25 ياشقا تولغاندا 50 نەچچە چەۋەندازنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىدۇ. ئۇ بىر ئۆتكەلنى ئىگىلەپ [يىغاچ بالىق] قا ھوجۇم قىلىدۇ. بۇ جايدا ئون نەچچە كۈن تۇرىدۇ. تاغىسىغا پۈتۈن ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. ئۇ شۇبھىلىنىشلەرنى قايرىپ قارشىلىق قىلىشقا بەل باغلايدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا قەشقەرلىق 300 ئاتلىق چەۋاندار يىغىلىدۇ. ئۇ يەنە پەرغانىلىك غازاتچىلارنىڭ يارىدىمىگە ئېرىشىدۇ. ئۇلار تەخمىنەن 1000 غا يېقىن ئادەم ئىدى. ئۇلار ئۇنىڭ بۇرۇن ئات بېشىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 3000 ئاتلىق ئەسكەرگە كۆپەيگەن. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرگە قورشاپ ھوجۇم قىلىپ بۇ يەرلەرنى ئىسلاملاشتۇرىدۇ. ھەم بۇ جايىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئاللاتائاللانىڭ ۋەھىيسىنى ھەممىدىن ئۇلۇغ بىلىدۇ. ئاللانىڭ سۆيۈتلىرىنى مەدھىيىلەپ ئۆزى ئاللانىڭ قۇلى، بۇ غەلىبە ئاللانىڭ قۇلىنىڭ غەلىبىسى: ئۆزۈمنىڭ ۋەدەمنى ئەملگە ئاشۇردۇم دەپ قارايدۇ. 344 ـ يىلى (955 ـ يىل 4 ـ ئاي 27 ـ كۈنى ـ 956 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى) ساتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مېيىتى قەشقەر ئاتۇشتىكى مەشھەد دېگەن يېزىغا دەپنە قىلىندى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ مازاردا شەيخ بار بولۇپ، بۇ قەبرىگە قاراپ يۈرۈۋاتىدۇ. ساتۇق بۇغراخان بىلەن بىرگە «دىن تارقاتقان بايتاش ئارسلانخان 388 ـ يىل 1 ـ ئايدا (998. 1. 3—2. 1) غازى بولىدۇ. ئۇنىڭ مېيىتى قەشقەردە بولۇپ ئۇنىڭغا ھازىرغىچە كىشىلەر بېرىپ تاۋاپ قىلىپ يۈرمەكتە.

ئىزاھلار:

① دەسلەپكى تەرجىمىسىدە بۇرۇنقى تەرجىمانلار 贾玛勒. 喀尔施 دەپ يېزىلغانىدى. 1986 ـ يىلى خەلقئارالىق يۇەن سۇلالىسى تارىخى يىغىندا 昔儿哈马勒 دەپ

ئۆزگەرتىلدى.

② بارتولد: 1997 ـ يىل 51 — 62 ـ بەتلەر. بىرو كېلمان 1939 ـ يىل. خوفمان 1969 ـ يىل 84 ـ 89 ـ بەت. ئۇنىڭدىن باشقا بارتولدنىڭ «روسىيە ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى شەرق بۆلۈمى‌توپلىمى» دە جامال قارشىنىڭ ھايات‌ى ۋە ئۇنىڭ «تولۇقلىما» نىڭ قولىيازمىنىڭ تېپىلىشىغا دائىر ئەھۋاللارنى تونۇشتۇرغان. بىراق، ئۇنى كۆرمىدۇق.

③ بۇ بارتولدنىڭ كۆز قارىشى، ئۇنىڭ تەخەللۇسىدىكى... جامال «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» (EL². Supplement. p240) ۋە خوفمان 1969 (84 ـ بەت) تىكى ئىسمىغا بەكرەك يېقىن كېلىدۇ. يەنى Abu al — Fadl Djamal al — Din Muhammabt b. Umar b. Khalid بىروكېلمان 1939 (196 ـ بەت) تە سەل ئوخشىمايدىغان كۆز قاراش بار.

④ بۇ سۆزنىڭ يىلتىزىنى كلاۋسون: An Etymological Dichonary Dt pre—13th Century Turkish, Oxford, 1962, p . Spular 664, b دىن كۆرۈۋېلىڭ. in EI²«Qarshi»

⑤ جەۋھەرى: 9 ـ ئەسىردە ياشىغان، تۈركى مىللەتلىرىدىن بولغان ئەدىپ ئۇ فاراب شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «تىللار تاجى ۋە ئەرەب تىلىنىڭ گۈزەللىكى» دېگەن ئەسىرى بار. بۇ ئەسەرنىڭ ئەرەب تىلى لۇغىتىنى تۈزۈشتە گۈينايدىغان رولى ئىنتايىن چوڭ. كېيىنكى ئەرەب ـ پارس تىللىرى لۇغىتىنى تۈزگۈچىلەر قايتا تۈزۈش، تولۇقلاش، شەرھلەش جەريانلىرىدا ئازراق قىسقارتىۋەتكەن ھەم پارس، تۈركىي تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان (EI¹ (. 495—497 I ,P گە قارالڭ.

⑥ ئۇنىڭدىن باشقا خوفمان (1969، 87 ـ بەت) دە. «تولۇقلىما» نىڭ پەرغانە نۇسخىسىدا ئىككى ئىزاھات بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. 1 ـ ئىزاھات ئىسلام كالېندارى بويىچە 701 ـ

يىلنى يەنە بىر ئىسلام كالېندارى بويىچە 692 - يىلنىڭ كۆرسىتمىدۇ.

⑦ جۇۋەينى «تارىخىي جاھانگۇشاي» 25 - بەت.

⑧ پېتروشۇپسكىي: «رەشىددىن ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئەسىرى» (خوجىەنچى تەرجىمە قىلغان «تارىخىي رەشىدى» ، 1- توپلام 1 - قىسىم 71 - بەت) «تارىخىي رەشىدى» دە موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋە ئىراننى ئىستىلا قىلىشىغا دائىر مەزمۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى جۇۋەينىنىڭ ۋە ئىبنۇل - ئەسىرلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان.

⑨ بىروكېلمان ئىككى قوليازما ھەققىدە توختالغان. بىرى ئاندىروف كۆچۈرگەن قوليازما. يەنە بىرى كاسىدېكوۋ كۆچۈرگەن قوليازما. بەلكى، بۇ بارتولد قولغا چۈشۈرگەن قوليازما بولۇشى مۇمكىن. خوفمان (1969، 86 - بەت) تە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «سۇرراھ لۇغىتى» نىڭ كۆچۈرمە نۇسخىلىرى ناھايىتى كۆپ. لېكىن، ئۇلارنىڭ «ئىلاۋە» قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان - ئالمىغانلىقىنى قىياس قىلىش قىيىن.

⑩ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى لېئو كەيگۇ بىلەن تاۋمۇخۇالارنى قايتا كۆرۈپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. ئەسەردىكى پارسچە شېئىرلارنى لېئو يېنىشنىڭ تەرجىمە قىلغان.

⑪ ماقالىدىكى ئەرەبچە ۋە پارسچە ترانسكرىپسىيىلەردە «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» ئاساس قىلىندى. باسمىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن K نى C,P نى Ch دەپ ئېلىندى. تەرجىمىدىكى [] ئىچىدىكى سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسى قۇرلار بويىچە تەرجىمە قىلىندى. بايانلارنىڭ سەۋەبلىرى ئەسلىي مەنىسى ئۆزگەرمەي ئاخىرىغا تەرجىمە قىلغۇچىسىنىڭ چۈشەنچىسىنى قوشۇپ قويغان. ئەسلىي ئەسەرلەردىكى ۋاقىت يىللار ھىجرىيە كالېندارىدۇر. تەرجىمىدە مۇناسىپ ھالدا مىلادىيە ۋاقتى قوشۇپ قويۇلغان. يەر جاي ناملىرىدىن باشقا تەرجىمىدىكى بارتولدنىڭ

تەھـرىرلىگەنلـىرى ھېچقانـداق چۈشەنـچە بېرىلمـىـگەن. ئەسەردىكى [xۋاراقA] ، [AxۋاراقB] قاتارلىق بەلگىلەرنى بارتولد ئەسلىي قوليازمىلارغا قويغان.[x — ۋاراق ئالدى يۈزى]، [30 ـ ۋاراقنىڭ كەينىيۈزى] نىڭ باشلانغان يېرىدە.

⑫ Bilka Kur(: بىلگە كۆل ئەسلىي نۇسخىدىن كۆچۈرۈش جەريانىدا ھەرپ چۈشۈپ قالغان. بارتولد (1898، 130 ـ بەت) ئالدىنقى سۆزنى Bilka دەپ، كېيىنكى سۆزنى ماكۇارت ئۇيغۇر، دەپ ئوقۇغان. پرتساك Kur ، دەپ ئوقۇغان. (پرتساك 1951، 293 ـ بەتكە قارالسۇن) بۇ يەردە ۋاقتىنچە پرتساكنىڭكىنى قوبۇل قىلىپ تۇرىمىز. لېكىن، خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە پەقەت كۆل بىلگىلا بار بولۇپ، بىلگە كۆل ئۇچرىمايدۇ.

⑬ ئافراسىيابنىڭ ئىسمى بىر جايدا خېلى كۆپ يېرى چۈشۈپ قالغان بولۇپ، گۇمانلىق.

⑭ تۇر بىننى ئەفرىدۇننىڭ ئىسمىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىمۇ خېلى كۆپ بەزى جايلىرىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدۇ. بەزى جايلىرى گۇمانلىق (ئىزاھاتتا سوئال بەلگىسى قويۇلدى).

⑮ «بۇغراخان تەزكىرىسى» دىكى بەگ (2 ـ بەت «بۇغراخان تەزكىرىسى ‹2›» دىكى بەگ شەھرى (17 ـ بەت) بۇغراخان تەزكىرىسى ‹3› » دىكى بەگ يېرى (48 ـ بەت) ھەممىسى ئاتۇش ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلى بار.

قوشۇمچە Ⅲ
تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئاساسلىق پايدىلانغان تارىخىي ھۆججەتلەر

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار

«كونا تاڭنامە» (كېيىنكى جىن) لىيۇ جۇ، (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«يېڭى تاڭنامە» (سۇڭ) ئوۋياڭشىيۇ، سۇڭ چى كۆرۈپ چىققان. (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«يېڭى بەش دەۋر تارىخى» (سۇڭ) ئوۋياڭشىيۇ يازغان. شۇ ۋۇداڭ كۆرۈپ چىققان، (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«كونا بەش دەۋر تارىخى» (سۇڭ دەۋرى) شۆجۇجىڭ (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«لياۋ تارىخى» (يۈەن دەۋرى) توتو قاتارلىقلار (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (يۈەن دەۋرى) توتو قاتارلىقلار (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» (سۇڭ دەۋرى) سىماگۇاڭ. (يۈەن دەۋرى) خۇسەنشىڭ ئوقۇلۇشقا ئىزاھات بەرگەن. (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرىنىڭ داۋامى»، (سۇڭ دەۋرى) لى تاۋ. (جۇڭخۇاچە ئۆلچەملىك نۇسخا)

«كىتابلار جەۋھىرى» (سۇڭ دەۋرى) ۋاڭ چىنرۇ، ياڭ بى

قاتارلىقلار (جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى باسقان نۇسخا. 1960 ـ يىل)

«بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» (سۇڭ دەۋرى) سۇڭ مېنچۇ تۇزگەن. (سودا نەشرىياتى 1958 ـ يىل)

«قائىدە ـ مۇراسىملار توپلىمى» (تاڭ دەۋرى) دۇزۇ (جۇڭخۇا 1988 ـ يىل)

«تاڭ دەۋرى ئومۇمىي تارىخى» (سۇڭ دەۋرى) ۋ الڭ بۇ جۇڭگوشۇناسلىق ئاساسىي كىتابلار مەجمۇئەسى نۇسخىسى (سودا نەشرىياتى 1935 ـ يىل)

«سۇڭ دەۋرى ئومۇمىي تارىخى توپلىمى» (چىڭ دەۋرى) شۇ سوڭجى (جۇڭخۇا كاتالوگ نۇسخىسى 1957 ـ يىل)

«دۇنخۇاڭ خەزىنىلىرى» (تەيبەي 1986 ـ يىل)

(چىڭ دەۋرى) لى ۋېينتيەن

«会昌一品集» (تاڭ دەۋرى) لى دېيۇ تۇنّەت مەجمۇئە نۇسخىسى.

«فەنچۇەن توپلىمى» (تاڭ دەۋرى) دۇمۇ تۇنّەت مەجمۇئە نۇسخىسى.

«بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» جې شەنلىن قاتارلىقلار تەھرىرلىگەن (جۇڭخۇا 1985 ـ يىل).

«مايمۇنىڭ ھىندىستانغا كىرىش خاتىرىسى» «大正藏» تىرىپتاكا 51 ـ جىلد.

«大正藏» «继业粮? 域行程» 51 ـ جىلد.

«大正藏» «慧超往五天竺闱记» 51 ـ جىلد.

ئۇنىڭدىن باشقا «دوكتور پۇتەيىەنىڭ تارىخشۇناسلىققا دائىر ماقالىلىرى توپلىمى» (1 ـ قىسىم) «慧超往五天竺国传逯» گە قارالسۇن.

«ۋالڭ يەندېنىڭ ئىندىقۇت خاتىرىلىرى»، «ۋالڭ گوۋېي مىراسلىرى» 13 ـ قىسىم (قەدىمكى سايا‌ھەت خاتىرىلىرىنىڭ تۇنّەت خىل مۇندەرىجىسى) يوللۇق جۇسەي «غەربكە سايا‌ھەتنامە»، شاڭدا تەھرىرلىگەن.

(جۇڭخۇا 1981 ـ يىل).

لىۋ يۇ «غەربكە بېرىش خاتىرىسى»، «ۋاڭ گوۋېي مىراسلىرى»، 13 ـ قىسىم «قەدىمكى ساياھەت خاتىرىلىرىنىڭ تۆت خىل مۇندەرىجىسى»

«ئەۋلىيا چېۋچۇجىنىڭ غەربكە ساياھىتى» «ۋاڭ گوۋېي مىراسلىرى» 13 ـ قىسىم (ئەۋلىيا چېۋچۇجىنىڭ غەربكە ساياھىتىنى تەھرىرلەش) (《大正新修大藏经》) گاۋلەن شۇنسىلاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن بارلىق بۇيۇك ھەقىقەت نوملىرى توپلىمى، 1924 ـ 1934 ـ يىل

مۇسۇلمانچە تارىخىي ماتېرىياللار

(قوشۇمچە [Ⅳ] «مۇسۇلمانچە تارىخىي ماتېرىياللار ئەرەب يېزىقىدىكى ئەسەر نامىلىرى سېلىشتۇرما جەدۋىلىگە» قارالسۇن)

بەلازورى: «كىتابەل ـ فۇتۇھەل ـ بۇلدان» (ھەرقايسى ئەللەرنى ئىستىلا قىلىش تارىخى) = al—Baladhuri, Kitab Futuh al—Buldan: The Origins of the Islamic State. tr. by F. C. Murgotten, New York 1969

ئىبنۇل ـ ئەسىر: «تارىخى كامىل» (تارىخىي كامىل) = ibn al—athir قوشۇمچە [Ⅳ] كە قارالسۇن»

ئىبن فەزلان: «ئىبن فەزلان ساياھەت خاتىرىسى» =Ibn Fadlan, (1) Ковалевский, А. П. 1956, Книга Ахмеда Ибн Фадлана. Харьков 1956 (كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى مەشھەدنىڭ ئومۇمىي توپلىمىغا «ئىبن فەزلان ساياھەت خاتىرىسى» ئەسلىي نۇسخىسىنىڭ سۈرەتكە ئالغان نۇسخىسىي بېرىلگەن)؛ (2) دەمەشق 1959.

ئىبن فەقىھ: «ئەللەر تەزكىرىسى» =Ibn Faqih: BGA، 5 ـ جىلد (قوشۇمچە [Ⅳ] كە قارالسۇن)

ئىبن ھەۋقە: «كىتابۇ سۈرەتەل ـ ئەرز» (زېمىن

خەرىتىسى) « BGA (1) Ibn Haukal = 2 ـ توپلام. (قوشۇمچە [IV] كە قارالسۇن)

(2) Ibn Hawqal: Configuration de la Terre: introduction et rtaduction par J. H. Kramers et G. Wiet, Paris 1964.

ئىبن خۇرداذبىھ: «مەسالىك ۋەل ـ مەمالىك» (يوللار ۋە ئەللەر) BGA (1) Ibn Khurdadhbah = ، 6 ـ توپلام، (قوشۇمچە [IV] كە قارالسۇن) (2) «يوللار ۋە ئەللەر» (جۇڭخۇا 1991 ـ يىل)

ئىستەخرى: «كىتابۇ مەسالىكەل ـ مەمالىك» (ئەللەر يوللىرى) BGA (1) Istakhri = 1 ـ توپلام (قوشۇمچە [IV] كە قارالسۇن)

ISBN 7-228-08020-X/K·1068 定价：

图书在版编目（CIP）数据

西域历史研究：八至十世纪/华涛著；阿布来提·努尔东译. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2002.10
ISBN 7-228-07629-X

Ⅰ.西… Ⅱ.①华… ②阿… Ⅲ.西域 历史—研究—8～10世纪 维吾尔语（中国沙数民族语言）
Ⅳ.K928.6

中国版本图书馆CIP数据核字(2002)第082342号

西域历史研究(维吾尔文)

华涛著

阿布来提·努尔东等译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐解放南路348号 邮政编码 830001）
新疆新华书店发行
新疆社会科学院印刷厂印刷
850×1168 毫米 1/32开本 14.3印张
2002年12月第1版 2002年12月第1次印刷
印数：1 — 3000

ISBN7—228—07629—X/K.1063 定价：20.00元

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: غالىب شاھ

ISBN 7-228-07629-X
(民文)定价：20.00 元

ISBN 7-228-07629-X